

Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років

Київ 2000

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ
1994–1996 РОКІВ**

**КИЇВ
«ПРАЙМ»
2000**

УДК 902(477) (063) "1994/1996"

ББК 63 4(4 УКР)я43

А87

Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років.– К.,
“ПРАЙМ” 2000 р.– 198 с. : іл.

Серія заснована в 1967 р.

Відповідальний редактор : М.Ю. Відейко.

Комп'ютерний набір : Е.Ю. Градун, Т.В. Левченко, Д.К. Цотов.

Редактування : В.Є. Герасимчук, М.І. Жарких, І.Б. Олійник, М.В. Панченко, Т.Б. АナンЬєва.

Верстка, макет : М.В. Панченко.

На обкладинці : фрагмент чорнофігурного скіфоса з розкопок на о. Березань (с. 115).

Ухвалено до друку Вченого радио НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України; прот. № 2 від 14.03.2000 р.

Видання продовжує серію збірників «Археологічні дослідження в Україні», вміщуючи статті та повідомлення про нововиявлені пам'ятки, продовження робіт, розпочатих у попередній час, вивчення фондових зібрань, історію археологічних досліджень та ін. До збірника увійшли статті за 1994–1996 рр., не опубліковані раніше через скрутне фінансове становище у сфері науки і культури. Роботи розміщено у алфавітному порядку, без рубрикації по роках, оскільки деякі з них стосуються досліджень за кілька років, а серед інших значно переважають роботи за 1994 р. Підготовано алфавітні покажчики археологічних культур, хронологічних періодів, пам'яток та географічних пунктів, які полегшують підбір потрібних читачу матеріалів.

Висловлюємо подяку Польовому комітету Інституту археології НАН України за сприяння в роботі над збірником.

Видання розраховане на наукових працівників, викладачів, аспірантів та студентів, які спеціалізуються в галузях археології, історії та пам'яткознавства.

ЗМІСТ

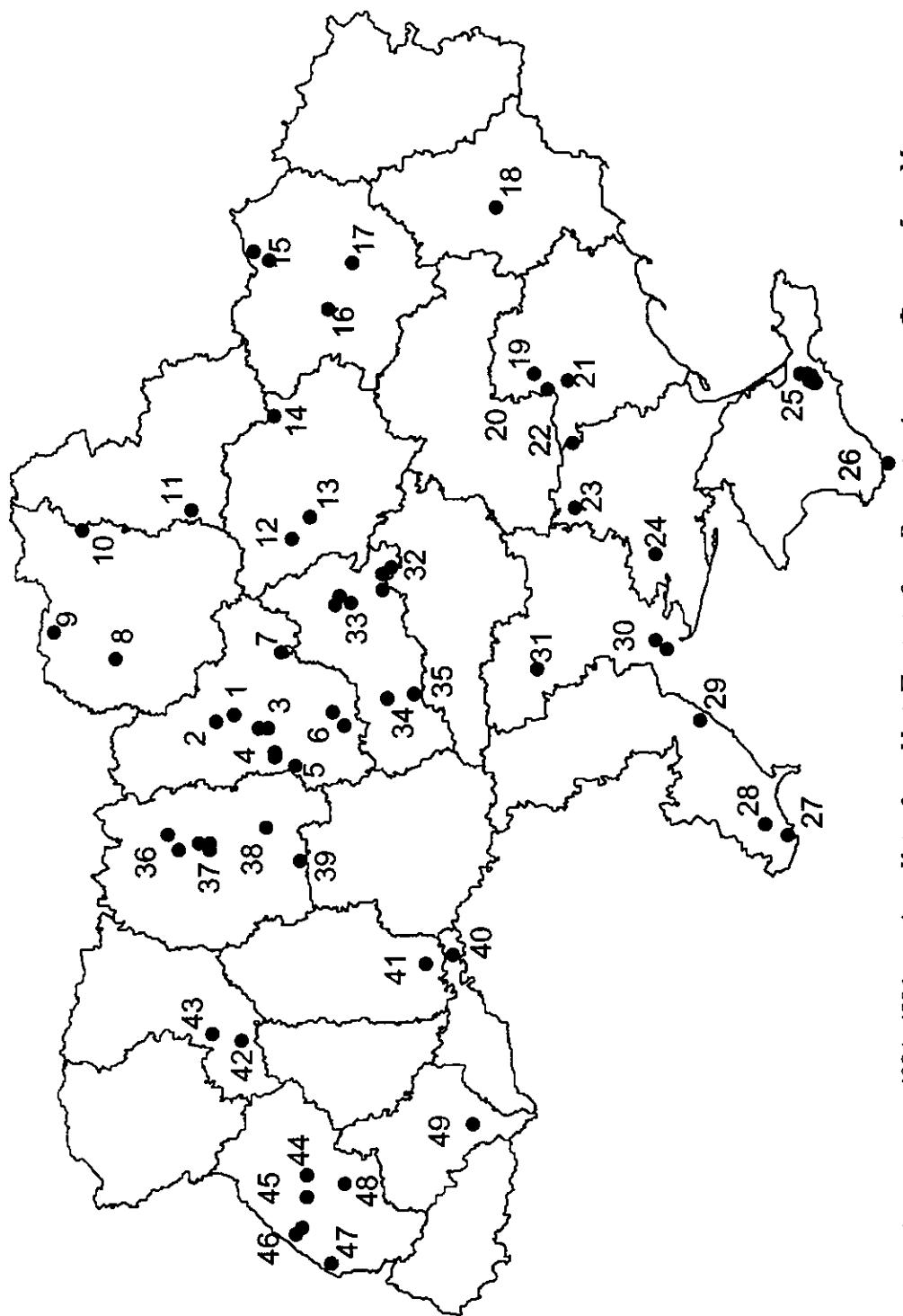

<i>Беляева С.А., Якубов В.Н.</i> Турецкая фаянсовая и фарфоровая посуда XVI–XVIII вв. из раскопок Очакова в 1994 году	7
<i>Беляева С.О., Корпусова В.М., Сміленко А.Т., Якубов В.М.</i> Розкопки в місті Очакові в 1994 році	9
<i>Бессонова С.С., Скорий С.А., Романюк В.В.</i> Раскопки Мотронинского городища в 1994 году	10
<i>Бессонова С.С., Романюк В.В., Тимошенко С.В.</i> Раскопки на Мотронинском городище в 1995 году.....	12
<i>Бессонова С.С.</i> Раскопки на Мотронинском городище в 1996 году.....	13
<i>Благовещенский Ю.И.</i> Охранные раскопки поселения черняховской культуры у села Беленькое Запорожской области в 1994 году.....	14
<i>Бузян Г.М.</i> Розкопки на поселенні трипільської культури поблизу хутора Комуна на Переяславщині в 1994 році.....	15
<i>Валькова Т.П., Сохаджий В.В.</i> Исследования на Черниговском грунтовом некрополе в 1994 году.....	16
<i>Гавриленко І.М.</i> Роботи на мезолітичному поселенні В'язівок на Посуллі в 1994 році	18
<i>Гавриленко І.М., Левченко Д.І., Супруненко О.Б.</i> Розвідки у Хоролі в 1994 році.....	19
<i>Гаврилов А.В.</i> Исследования античного поселения у села Новопокровка и археологические разведки в Кировском районе Республики Крым в 1994 году	19
<i>Главенчук А.В.</i> Розкопки стоянки Анетівка-2 в 1994 році.....	26
<i>Готун І.А., Лисенко С.Д., Семенюк Н.В.</i> Розкопки багатошарового поселення Велика Снітінка-IV в 1996 році	28
<i>Гребенников Ю.С.</i> К вопросу о фрако-киммерийских связях	29
<i>Гребенников Ю.С., Горбенко К.В.</i> Исследования поселения "Дикий Сад" в 1994 году	30
<i>Гумашьян С.В.</i> Исследования на территории крепости Измаил в 1994–1996 годах	31
<i>Денисюк В.Л.</i> Розвідки в Коростенському районі на Житомирщині в 1994 році	33
<i>Диханов В.Я.</i> Розкопки пізньопалеолітичної стоянки Анетівка-22 в 1994 році	36
<i>Довгань П.М.</i> Розвідки на Львівщині	37
<i>Жиронкина О.Ю., Крыганов А.В., Цитковская Ю.И.</i> Исследования Нетайловского могильника в 1994 году	38
<i>Журавлев О.П., Маркова Е.В.</i> Остеологические материалы из поселения Молюхов бугор	40
<i>Журавльов О.П.</i> Остеологічні матеріали з поселення Діброва	43
<i>Захар'єв В.А.</i> Третій сезон досліджень у Сокільці	46
<i>Захар'єв В.А.</i> П'ятий сезон досліджень у Сокільці	46
<i>Зеленко С.М.</i> Подводные разведки на юго-восточном побережье Крыма в 1994 году.....	47
<i>Каприцyn И.И.</i> Исследования могильника Мамай-Сурка в 1994 году.....	51
<i>Колибенко О.В.</i> Розкопки на дитинці та "Окольному граді" Переяслава в 1994 році	51
<i>Колода В.В.</i> Дослідження Вовчанського городища Салтівської культури в 1994 році	53
<i>Колода В.В.</i> Исследования в Верхнем Салтове в 1996 году	54
<i>Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Барышников Г.Ф.</i> Работы Крымской палеолитической экспедиции в ИА НАНУ 1995 году	56
<i>Крыганов А.В.</i> Археологические разведки на Харьковщине в 1995–1996 годах	55

<i>Куриленко В.Е.</i> Робота експедиції Мезинського археологічного музею	61
<i>Кухарчук Ю.В.</i> Розвідки на Роменщині в 1995 році	62
<i>Кухарчук Ю.В.</i> Розвідувальні роботи на Роменщині в 1996 році	66
<i>Куштан Д.П.</i> Матеріали розвідок з поселення доби пізньої бронзи Чапаївка-8	66
<i>Куштан Д.П., Деткін А.В.</i> Матеріали пізньої бронзи з острова Самовиця	69
<i>Латуха Т.И.</i> Археологическая карта Среднего Поросья (по материалам охранных разведок 1976–1980 годов)	71
<i>Лисенко С.Д., Головешко П.А.</i> Розвідки на Фастівщині в 1994–1995 роках	78
<i>Лисенко С.Д., Сімановський В.О.</i> Багатошарова пам'ятка Нові Петрівці-1	83
<i>Лисенко С.Д.</i> Каменные топоры из фондов Фастовского краеведческого музея, Трипольского музея и педуниверситета им. Драгоманова	84
<i>Лисенко С.Д., Лисенко С.С.</i> Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1994 году	86
<i>Лисенко С.Д., Моргаенко К.А., Лисенко С.С.</i> Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1995 году	88
<i>Лисенко С.Д., Лисенко С.С., Головешко П.А., Бабенко Р.В.</i> Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1996 году	92
<i>Лисенко С.Д., Лисенко С.С., Полищук С.С.</i> Исследования позднетрипольского поселения у села Малая Снетинка на Фастовщине в 1994 году	97
<i>Мартиненко А.І.</i> Розкопки південно-західної ділянки Ніконія Одеським державним університетом в 1994 році	99
<i>Мацкевич Л.Г.</i> Дослідження Львівської обласної експедиції у 1996 році	99
<i>Мацкевич Л.Г.</i> Роботи Прикарпатської, Городоцької і Львівської обласної експедицій	101
<i>Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.</i> Дослідження Старокиївської експедиції по вулиці Велика Житомирська в 1994 році	103
<i>Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М.</i> Щекавицький могильник у Києві	104
<i>Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.</i> Дослідження трипільського поселення і давньоруських укріплень у Києві в 1996 році	105
<i>Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П., Петраускас А.В., Шевцова Л.В.</i> Дослідження поселення Автунічі в 1994 році	106
<i>Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П., Шевцова Л.В., Петраускас А.В.</i> Роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1995 році	109
<i>Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П.</i> Десятий сезон досліджень давньоруського селища Автунічі	111
<i>Мурзін В.Ю., Ромле Р., Скорий С.А.</i> Археологічні дослідження спільноДіївської експедиції у Більську в 1994 році	112
<i>Назаров В.В., Паньков С.В.</i> Раскопки на острове Березань в 1994 году	115
<i>Нераденко Т.М.</i> Розкопки на Молюховому Бугрі в 1994 році	116
<i>Нефедов В.В.</i> Гидроархеологические исследования в реке Днепр у острова Хортица в 1994 году	118
<i>Оленковський М.П.</i> Розвідки у Нижньодніпровському регіоні в 1994 році	119
<i>Орлов Р.С., Стародуб О.В.</i> Дослідження пізньосередньовічного Василькова на Київщині в 1994–1995 роках	120
<i>Парацій В.М.</i> Укріплення XVIII ст. біля села Велика Снітинка	121

<i>Пелещин М.А.</i> Дослідження поселень висоцької культури на Розточчі в 1993–1994 роках	123
<i>Петраускас О.В.</i> Розкопки могильника черняхівської культури біля села Велика Бугаївка на Київщині у 1996 р.	125
<i>Петрунь В.Ф.</i> Археолого-петрографічні дослідження в Східному Приазов'ї.....	128
<i>Піструїл І.В.</i> Розкопки стоянки Анетівка-13 в 1994 році	129
<i>Плещищенко А.Г., Тихомолова И.Р., Попандопуло Э.Х.</i> Археологические исследования Запорожского областного краеведческого музея в 1994 году	130
<i>Приходнюк О.М., Вакуленко Л.В.</i> Археологічні дослідження Пастирської експедиції в 1995 році.....	131
<i>Рижов С.М.</i> Трипільське поселення біля села Глибочок.....	133
<i>Романюк В.В.</i> Розведки в Таращанському районе в 1994 году	136
<i>Руденок В.Я., Новик Т.Г.</i> Дослідження пілінговипалювальної печі у Чернігові в 1994 році	137
<i>Руденок В.Я., Новик Т.Г., Семенюк Н.В.</i> Дослідження пізньосередньовічної каплиці Іллінського монастиря у Чернігові в 1994 році.....	139
<i>Рудий В.А.</i> Розвідки на Розточчі в 1994 році.....	139
<i>Савко О.Т.</i> Нові поселення ранньої залізного віку у селі Суботові Черкаської області.....	140
<i>Сиволап М.П.</i> Розкопки могильника Черкаси-Центр в 1994 році	141
<i>Скорый С., Хохоровски Я., Григорьев В., Рыдзевски Я.</i> Работы украинско-польской экспедиции у села Рыжановка на Черкащине в 1996 году	142
<i>Сохатцкий В.В.</i> Жилище поселения в урочище "Яловиця" близ Чернигова.....	143
<i>Степанчук В.Н.</i> Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области.....	145
<i>Степанчук В.Н.</i> О исследованиях палеолита в Крыму в 1994 году.....	146
<i>Строкова Л.В.</i> Гончарські клейма з Вишгорода	148
<i>Тарабукін О.О.</i> Розвідки на Житомирщині в 1994 році	165
<i>Терпиловський Р.В., Ситий Ю.М., Шекун О.В.</i> Розкопки ранньослов'янського поселення Олександрівка-І біля Чернігова в 1994 році	168
<i>Терський С.</i> Багатий будинок золотоординського часу на городищі у Пересопниці.....	169
<i>Титова О.М., Бойко В.Я.</i> Розкопки на Олешківській Січі в 1994 році	170
<i>Фоекеев М.М., Русев Н.Д.</i> Раскопки у озера Катлабух в 1995-1996 годах	171
<i>Чайка Р.М.</i> Розкопки на дитинці городища Листвиця на Волині в 1994 році.....	173
<i>Човнык А.В., Стрихань М.Н.</i> Реставрация сосуда из раскопок в Киеве.....	174
<i>Шекун О.В., Ситий Ю.М.</i> Охоронні розкопки в Чернігові в 1994 році.....	176
<i>Шилов Ю.А.</i> Исследования у Староселья в 1994 году.....	177
<i>Шишкин Р.Г., Петраускас О.В.</i> Работы археологической экспедиции КГПУ на Правобережной Киевщине в 1994 году	179
<i>Шовковляс Г.М.</i> Вишгород і його замовчувані дослідники.....	181
<i>Якубенко О.О.</i> Нове пізньотрипільське поселення Шебутинці в середньому Подністров'ї	185
ЛІТЕРАТУРА	189
ПОКАЖЧИКИ	193
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	198

Місця проведення археологічних робіт в 1994–1996 рр.: 1 — Київ; 2 — Нові Петровці; 3 — Васильків; 4 — р-н Фастова; 5 — Малополовецьке; 6 — Петрівське, Кирилів; 7 — Переяслав-Хмельницький; 8 — Чернігів; 9 — Августинів; 10 — Свердловка; 11 — Рогині; 12 — В'язівок; 13 — Хорол; 14 — Більськ; 15 — Вовчанськ, Верхній Салтів; 16 — Жуківське городище; 17 — Вербівське городище; 18 — Нетайлове; 19 — о.Хортиця; 20 — Біленьке; 21 — Скельки; 22 — Мамай-Сурка; 23 — Старосілля; 24 — Олешківська Січ; 25 — Кіровський р-н; 26 — міс. Аю-Даг; 27 — Ізmail; 28 — Суворове; 29 — Ніконій; 30 — Очаків, о. Березань; 31 — Ангелівка; 32 — Могронинське городище, Малахів Бугор, Суботів; 33 — Чоржаск, Чапаївка, Самовид; 34 — Рижанівка; 35 — Гильбочок; 36 — Коростень, Мала Зубовиця; 37 — Старіки, Ємайлівка, Нова Борона; 38 — Туровець; 39 — Радянське; 40 — Шебутинці; 41 — Сокілець; 42 — Листині; 43 — Пересопниця; 44 — Львів; 45 — Мілані; 46 — Наконечне Друге, Рогане; 47 — Нове Місто; 48 — Розаївів, Верни; 49 — Косма.

ТУРЕЦКАЯ ФАЯНСОВАЯ И ФАРФОРОВАЯ ПОСУДА XVI–XVIII ВВ. ИЗ РАСКОПОК ОЧАКОВА В 1994 ГОДУ

Беляева С.А., Якубов В.Н.

В ходе археологических раскопок исторического центра Очакова существенно дополнена коллекция высокодорожественных изделий из фаянса и фарфора, полученная в результате предшествующих исследований. Это продукция турецких керамических центров Изника и Кютахьи, которая представлена небольшими на кольцевом поддоне кофейными чашечками и пиалами диаметром 5,8–7,7 см, блюдами диаметром 13,6 см, а также фрагментами изразцов.

Фаянсовые сосуды Изника начала XVI–XVII вв. представлены 14 фрагментами, на которых подглазурная и надглазурная роспись зелеными, синими, желтыми, красными, черными и фиолетовыми красками на белом фоне изображала в основном стилизованный цветочный и растительный орнамент (рис. 1, 1–9). Причем фрагменты пяти пиал, где желтая (рис. 1, 1, 3), зеленая (рис. 1, 2, 4) и фиолетовая (рис. 1, 5) краски наложены по заранее намеченному черным контуром рисунку, по своей манере исполнения напоминают стиль росписи китайского фарфора, который появился в Турции уже в начале XVI в. и служил образцом изникским мастерам. Эти фрагменты являются подражанием ему и могут относиться к наиболее ранним изделиям этого центра, то есть к началу или середине XVI в.

Ко второй половине XVI в. можно отнести три фрагмента фаянсовых сосудов (рис. 1, 6, 8, 9), в цветовой гамме которых преобладают ярко-красный, оливково-зеленый и пурпурный цвета, с излюбленными для изникских мастеров изображениями плодов шиповника и растительными мотивами, выдержаными в стиле этого времени. Это также подтверждает высокое качество глазури, цвет и состав черепка, а также его небольшая толщина — 0,2–0,3 см. Особый интерес представляет фрагмент блюда с профильным изображением юноши, одетого в синий халат и тюрбан красного цвета. Рисунок выполнен под глазурью на белом фоне по заранее намеченному черному контуру. Толщина черепка 0,5 см, диаметр поддона 14,2 см. По своим признакам, по высокому качеству глазури, а также по цветовой гамме, данный фрагмент может быть отнесен к началу — середине XVII в., но из-за отсутствия прямых аналогий окончательная датировка затруднена.

К середине или концу XVII в. относится всего один фрагмент (рис. 1, 7). На это указывает более рыхлый и пористый черепок, толщина стенок до 0,5 см при относительно небольших размерах, а также невысокое качество глазури и красок блеклых оттенков. Подобная техника исполнения характерна для этого времени.

Фаянсовая посуда Кютахьи датируется началом и серединой XVIII в. Она представлена значительно большим количеством фрагментов. Это полусферические на кольцевой ножке небольшие чашечки и пиалки (рис. 1, 10, 13, 14, 16–19) диаметром 4,0–7,8 см, блюда (рис. 1, 12, 15) диаметром 7,6–12,0 см. Данные изделия, в основном, изготавливались в стиле подражания керамике Изника. Для них всех характерно наличие плотного, хрупкого черепка белого цвета, с толщиной стенок, не превышающей 0,4–0,5 см. Изделия украшались рельефной резьбой в виде мелкой ромбовидной сетки, преобладало высокое качество глазури. Орнамент растительный, а также геометрический, иногда доходит до примитива. Выполнен он синим кобальтом по белому фону и покрыт прозрачной глазурью. На дне почти всех фрагментов с внутренней, а иногда и с внешней стороны нанесен один или два синих концентрических круга, внутри которых имеется марка. Знак или клеймо находится также и внутри кольцевидной ножки (рис. 1, 19).

К этому же времени можно отнести и фрагмент изразца с растительным орнаментом, нанесенным синими красками на белом фоне. Черепок плотный, хорошо обожжен, изготовлен из красной глины толщиной 1,8 см. Найден он на участке "Синагога" на глубине 0,7 м от современной дневной поверхности (рис. 1, 20). Фрагмент второго изразца, найденного там же на глубине 1,20 м от современной дневной поверхности, с голубоватой стекловидной поливой, может относиться и к более раннему времени.

Наряду с многочисленными находками фаянсовой посуды были найдены 5 фрагментов фарфоровых пиал диаметром 7,5–7,7 см (рис. 1, 21, 22). Рисунок выполнен очень тонко — синим кобальтом

по белому фону. Глаэурь высокого качества с зеленоватым оттенком. С внутренней и внешней стороны имеется по одному или два концентрических круга. Толщина стенок у венчика — 0,2 см, у днища сосуда — 0,4 см. Наличие марки с внутренней и внешней стороны днища дает возможность датировать данные изделия началом или серединой XVIII в.

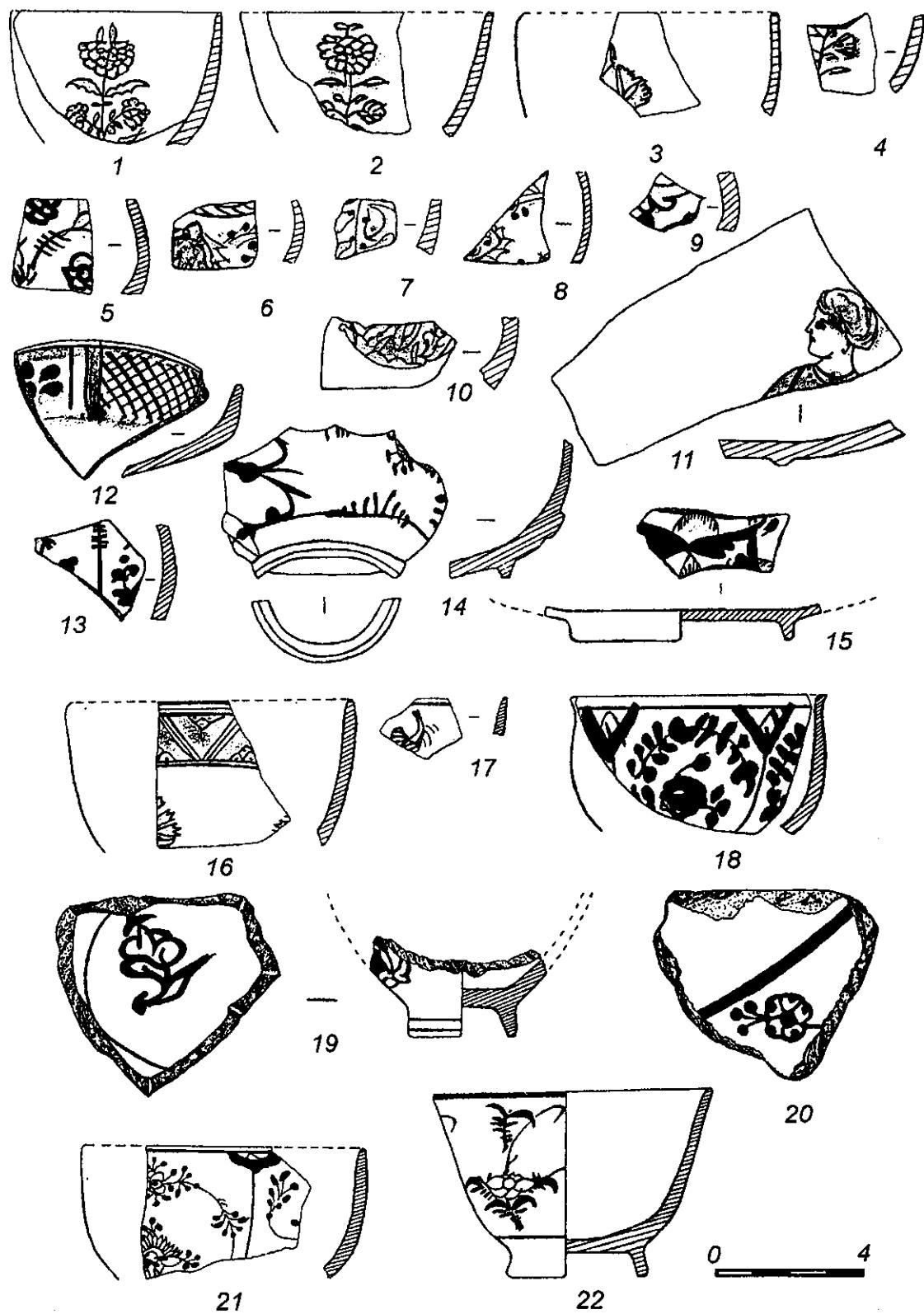

Рис. 1. Турецкий фаянс и фарфор XVI—XVIII вв. 1—9 — фаянсовые сосуды Иznика; 10, 12—19 — фаянсовые сосуды Кютахы; 20 — изразец; 11, 21—22 — фарфоровая посуда.

РОЗКОПКИ У МІСТІ ОЧАКОВІ В 1994 РОЦІ

Бєляєва С.О., Корпусова В.М., Сміленко А.Т., Якубов В.М.

Протягом двох місяців археологічна експедиція Інституту археології НАН України продовжувала розкопки історичного центру м. Очакова завдяки фінансовому забезпеченню робіт Миколаївським центром історико-археологічних досліджень та Очаківською міськрадою.

В ур. Левада здійснено подальше розкриття житлового кварталу навколо найдавнішої фортеці міста. Розкриті будівлі належать до чотирьох будівельних періодів. Особливий інтерес становить багатокамерна споруда, в якій вже відкрито чотири приміщення, але остаточне планування ще не з'ясовано, оскільки частина будівлі ще знаходиться під бортами розкопу. Конструктивною особливістю споруди є використання двох видів будівельних матеріалів для кладки стін: вапняку та сирця. Нижню частину стін складено з щільно підігнаних та оброблених каменів вапняку на глиняному розчині, переважна більшість блоків підпрямокутні за формою у плані. Вапнякова кладка збереглася до 6–7 рядків заввишки. Верхню частину стін складено з сирцевої цегли прямокутної у плані, яка також збереглася на 6–7 рядків. За реконструкцією частини стін, що збереглися, їх загальна висота сягає 1,1–1,3 м. Стіни однієї з камер будівлі підмазані глиною із слідами побілки та загладжування пучком трави.

Північна частина будівлі має сліди перебудови. Тут був пройом у кам'яній частині стіни, за кладений пізніше вапняком. Вірогідно, у будівлі були вікна, про що свідчать знахідки уламків зеленкуватого скла округлої форми. В той же час обпалювального пристрою поки що не виявлено, але від нього зберігся уламок зовнішнього покриття — фрагмент світлоглинняної полив'яної кахлі зеленого кольору.

У приміщеннях знайдено велику кількість керамічного посуду — кухонного та столового, але з переважанням останнього. Вражає також і досить значний обсяг залишків зернівок культурних рослин, які передано до палеоботанічних визначень. Останнє особливо стосується північної частини будівлі, приміщення якої не мали слідів обмазки глиною і, можливо, виконували господарчу функцію.

За археологічними матеріалами багатокамерна споруда відноситься до другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

У північній частині розкопу розпочато розкриття ще одного приміщення, частина якого знаходиться під бортами розкопу. Як і в попередні роки, на південному боці ділянки на глибині 1,85 м досить вузькою смугою зафіксовано розташування поховань. У минулому році тут також відкрито поховання молодої людини — чоловіка зі слідами насильницької загибелі на черепі небіжчика. Від поховання залишився череп та окремі кістки. Цікаво, що череп знаходився на підсипці з піску, під ним знайдено монету поганої збереженності, вірогідно, східного походження.

Речовий матеріал культурного шару житлового кварталу належить досить широкому хронологічному діапазону, здебільшого від XVI до XIX ст., але деякі речі мають більш раннє датування і за аналогіями відносяться до кінця XIV–XV ст.

Основну масу знахідок складає кераміка: кухонна, столова, тарна. Турецька, українська, литовська, молдавська, візантійська і навіть китайська за походженням, вона характеризує широкий різноетнічний спектр матеріальної культури. Знайдено також світильники з глини, різноманітні люльки. Представлені й вироби з кістки, заліза (будила, фрагмент кетменя, цвяхи та ін.). З прикрас — вита бронзова заколка, намистини з коралів та бірюзи. Знайдено також декілька російських та східних монет.

У розкопі біля колишньої синагоги, що досліджується протягом декількох років, виявлено розвал кладок приміщень, зруйнованих внаслідок бомбардування під час військових дій. Тут, при обстеженні невеликої ділянки, зафіксовано 10 ядер та уламки принаймні двох бомб. Серед найбільш цікавих знахідок цієї ділянки — великий ольвійський ас, який виявлено у турецькому шарі. Також знайдено велику кількість кераміки, зокрема, високохудожнього фаянсу, люльки, бронзовий чайник.

Загальна площа ділянок, відкритих у цьому році, — 112,5 м², глибиною від 1,7 до 3,5 м.

РАСКОПКИ МОТРОНИНСКОГО ГОРОДИЩА В 1994 ГОДУ

Бессонова С.С., Скорый С.А., Романюк В.В.

В этом сезоне работы велись лишь в восточной части центрального укрепления, близ Троицкой церкви, где возобновились строительные работы. На раскопе VI вскрыта площадь 85 м² (общая площадь раскопа 531 м²). Обнаружены следующие объекты скифского времени, составляющие один комплекс: жилище, две хозяйственных ямы, по-видимому, зерновые, яма-погреб. Жилище, по всей видимости, имело подпрямоугольную форму (полностью исследовать его не удалось). Вскрытая площадь — 7×3,8—5,2 м. Основание жилища слегка заглублено в землю. Стены представляли собой глинобитную столбово-плетневую конструкцию: по периметру помещения сохранился глиняный завал стен с отпечатками прутьев. Крыша, очевидно, была односкатной. Вход в жилье располагался с западной стороны. Здесь, возможно, находилась узкая пристройка или навес (сохранились столбовые ямки) сооруженная на древнем горизонте. В полуземляничной части жилища, ближе к центру, располагались две небольшие ямы, одна из которых, глубиной 7 см, возможно, служила очагом, а вторая предназначалась для кухонного мусора. В ней, наряду с керамикой и костями животных, найдена глиняная статуэтка животного (бычка?) (рис. 1, 7).

Рядом с "очагом", на полу, покрытом глиняной обмазкой, находился круглый в плане жертвенник, слегка возвышавшийся над уровнем пола и украшенный по краю тремя концентрическими валиками и бороздками (сохранилась часть жертвенника). Поверхность его носила следы побелок и воздействия огня. Недалеко от жертвенника, но уже, видимо, за пределами жилища — небольшая ямка, забитая обломками глиняных лепешек. Жилище погибло в огне пожара внезапно. В наземной его части, под завалом стен, сохранились в целом состоянии или в развалих примерно 14 лепных сосудов (горшки, черпаки, миски, корчага) и гончарный серо-глиняный кувшин ольвийского производства (рис. 2, 1—4). Комплекс находок можно датировать концом VI или самым началом V в. до н. э.

Из более поздних находок представляют интерес железный гребень III—IV вв. н.э. (рис. 1, 6) и польская медная монета 1660 года. Встречались здесь и фрагменты керамики черняховского времени.

Три раскопа — XV, XVI и XIX заложены к северо-западу от Троицкой церкви. Здесь открыт довольно выразительный слой скифского времени, частично разрушенный при поздних перекопах.

Общая площадь раскопа XV — 208 м². В его северо-западной части открыта серия хозяйственных ям скифского времени, некоторые из них нарушены поздними (XVIII—XX вв.) ямами и перекопами. Еще один объект скифского времени, совершенно разрушенный поздней кирпичной кладкой и мусорной ямой, находился в южной части раскопа.

Представляют интерес находки серебряной поясной пряжки VI—VII вв. в верхнем слое заполнения ямы скифского времени и лепного горшка пеньковской культуры, стояв-

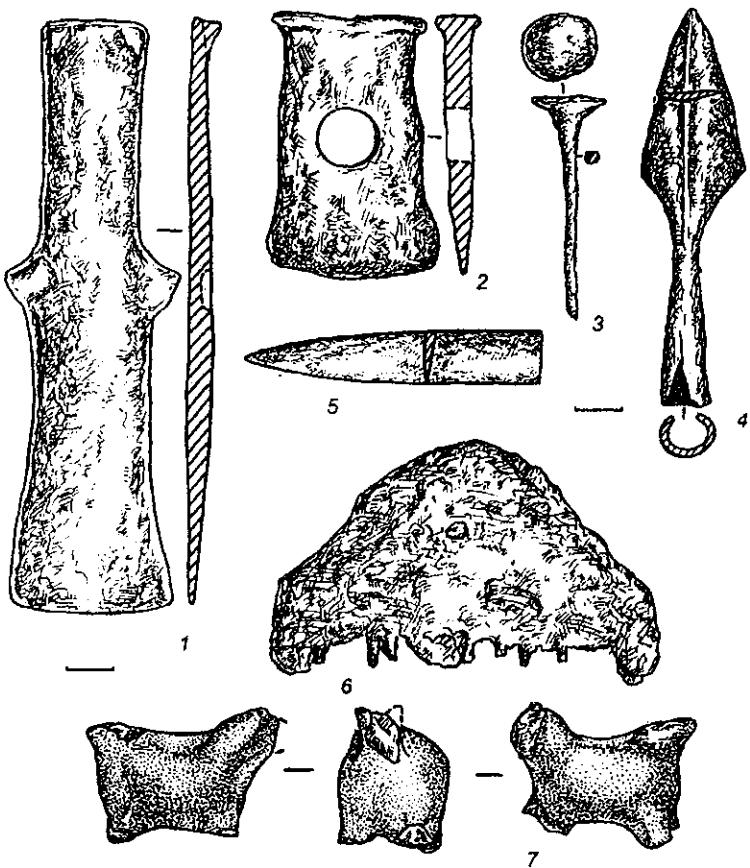

Рис. 1.

шего в небольшой ямке (рис. 2, 5). Обнаружены предметы, относящиеся к черняховской культуре: обломки керамики, железный наконечник дротика, нож (рис. 1, 4—5). Из находок скифского времени отметим обломки глиняного жертвенника в яме № 2/11. Один из фрагментов украшен вдавленной круговой бороздкой (подобный фрагмент найден и в заполнении жилища № 1 на раскопе XVI). Редкими находками являются тесловидное железное орудие с боковыми выступами и зубило с проухом (рис. 1, 1, 2). Найдки датируются VI—V вв. до н.э., за исключением архаического фрагмента черно-лощеной миски VII в. до н.э. со штампованным орнаментом.

Раскоп XVI площадью 104 м² располагался в 8 м к западу от раскопа XV. В его южной части открыт жилище площадью около 18 м², с сильно закругленными углами и основанием, заглубленным в грунт на 0,4 м. В юго-западной части жилища, на полу, покрытом слоем плотной глиняной обмазки, сохранилась половина округлого в плане глиняного жертвенника размером около 1,4×1,2 м, с невысоким бортиком и слегка обожженной поверхностью. В полу жилища расчищена 21 столбовая ямка диаметром от 5—7 до 10—12 см и глубиной до 20—30 см. Из них 10 ямок образовывали два параллельных ряда (по 5 ямок в каждом), пересекающих жилище в продольном направлении примерно по центру. Расстояние между рядами ямок около 1,4 м. Найдок в жилище практически не было. Оно было заполнено грунтом с большим содержанием золы и другого кухонного мусора (керамика, сажа, очень много костей животных). Поверх этого заполнения над большей частью жилища лежал слой обожженной глиняной обмазки стен. Близ пола жилища найден бронзовый наконечник стрелы конца VI — начала V в. до н.э. В один комплекс с этой постройкой входили также надворный глиняный очаг, приочажная яма и хозяйственная постройка с двумя небольшими ямами. В северной части раскопа открыты три перерезающие друг друга хозяйственные ямы, из них две скифского времени. Одна из ям, вероятно, предназначалась для просушки зерна — на дне ее сохранилась прослойка гари с зерновками проса. В разных местах раскопа, в особенности в его северной части, встречались фрагменты черняховской керамики.

На раскопе XIX вскрыта площадь около 36 м². Обнаружены два объекта: цилиндрическая хозяйственная яма и помещение земляночного типа подпрямоугольной формы площадью около 16 м². В заполнении помещения и на неровном материковом полу выявлено большое количество камней, преимущественно красноватого песчаника с примесью гематита и магнетита, а также лепная и гончарная керамика как скифского времени, так и черняховского, бронзовый наконечник стрелы начала V в. до н.э. На уровне пола обнаружены также пятно обожженной глины, а близ него — скелет поросенка утробного (?) возраста, обломок челюсти собаки и конечности овцы. Вероятно, помещение скифского времени было разрушено ямой черняховского периода.

Значительное количество находок черняховской керамики в пределах центрально-го укрепления городища свидетельствует о существовании здесь поселения этого времени.

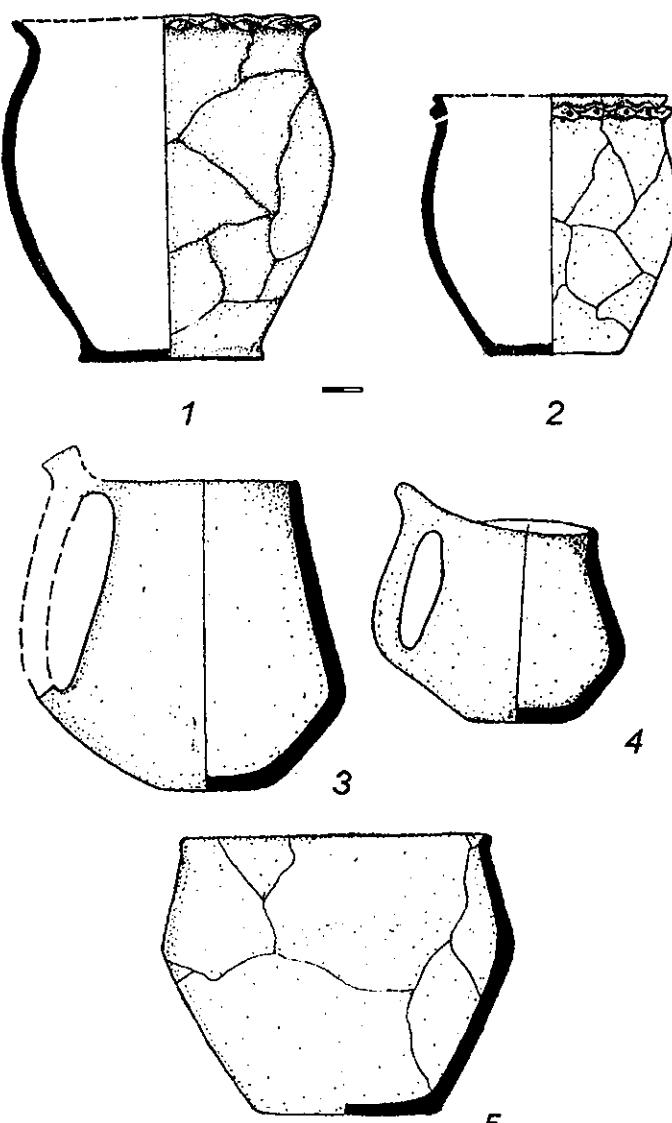

Рис. 2.

РАСКОПКИ МОТРОНИНСКОГО ГОРОДИЩА В 1995 ГОДУ

Бессонова С.С., Романюк В.В., Тимошенко С.В.

Работы велись в восточной части внутреннего укрепления городища, в районе Троицкой церкви. Исследована площадь 314 м².

Расширены раскопы XV и XVI 1994 года и раскоп V 1990 года. В раскопе XVI обнаружены несколько хозяйственных ям и остатки сгоревшего наземного помещения площадью около 30 м², с каркасно-столбовыми глинобитными стенами, от которых сохранились завалы кусков обмазки с отпечатками жердей и угловых тесаных плах. При расчистке завалов найден бронзовый наконечник стрелы начала V в. до н.э., немногочисленные фрагменты керамики скифского времени. Пол помещения находился на глубине 50–60 см от современной поверхности и представлял собой слой желтоватой материковой глины, не отделявшейся четко от завала стен. На полу помещения находок не было. В слое, перекрывавшем жилище, встречались, кроме керамики скифского времени, фрагменты черняховской керамики. Площадь помещения в нескольких местах прорезана ямами для посадки деревьев и канавой позднего времени. С поздними перекопами связаны находки двух монет XVIII века, гончарной керамики, печных изразцов, стекла. Исследованное в этом году помещение (№ 3) составляло, возможно, один комплекс с открытой в прошлом году полуземлянкой хозяйственного назначения (№ 2), примыкавшей к нему с востока. В 6–7 м к юго-востоку от него находилось жилище полуzemляночного типа (№ 1, 1994 г.), датированное этим же временем.

Раскоп XV был расширен к востоку, в направлении раскопа XVI. Здесь исследованы еще три новые ямы и две ямы доисследованы. Общее количество ям, сконцентрированных на небольшой площади, достигло 15, из них некоторые прорезали друг друга. Яма № 15 относилась к XIX–XX вв., яма № 7 содержала находки как скифского времени, так и черняховского. Две большие ямы № № 12 и 13 предназначались для хранения зерна. Дно ямы № 12 обожжено до темнокоричневого цвета, с многочисленными норами грызунов и отпечатками зерен в грунте по краям ямы. Заполнены ямы золистым мешанным грунтом, в котором найдено значительное количество обломков посуды скифского времени, фрагменты амфор с красно-коричневыми полосами, несколько фрагментов глиняного жертвенника с углубленным орнаментом, отдельные орудия труда и мелкие украшения, а также множество костей животных (в том числе рог тура или зубра с остатками черепа, скелет собаки, череп овцы и челюсти крупного рогатого скота).

На раскопе V–V₁ открыт фундамент "зимней" деревянной церкви Иоанна Златоуста, располагавшейся к югу от Троицкой церкви. Это было прямоугольное сооружение размерами 18×8 м со слегка закругленной абсидой. Высота фундамента 1,1 м, ширина — 0,95 м. Он состоял из трех слоев: в основании песчаная прослойка 3–5 см, далее кирпичная забутовка, залитая известковым раствором, и сверху кирпичная вымостка в два ряда. Вымостка сложена из кирпичей XVII–XVIII вв. (определение С.К. Килеско). Вероятно, первоначально это было каменное сооружение, а в 1820 году на старом фундаменте возвели деревянную церковь. С внешней стороны к фундаменту примыкали небольшие вымостики и кладки подвальных помещений.

Вокруг открытого фундамента по всему периметру в бортах раскопа обнаружены выразительные слои скифского времени, залегавшие на глубине 50–90 см от поверхности. Частично раскрыты три ямы глубиной от 0,9 до 1,5 м и участок пола наземного помещения скифского времени, прорезанного фундаментом церкви. В заполнении ям грунт с заметным содержанием сажи, множество керамики, пряслица, кости животных, в том числе часть ребра лося или оленя с застрявшим в нем наконечником стрелы V в. до н.э. Выше скифского слоя и частично в нем, в южной части раскопа, встречались фрагменты черняховской керамики. Верхний слой раскопа насыщен поздним мусором, с находками от XVII–XVIII до XX вв. Из случайных находок на городище отметим железный кинжал черняховского времени (рис. 1).

Рис. 1. Кинжал
IV в. н.э.

РАСКОПКИ НА МОТРОНИНСКОМ ГОРОДИЩЕ В 1996 ГОДУ

Бессонова С.С.

В нынешнем сезоне исследована площадь 127 м² в зоне монастырской застройки (раскопы V-V₁ и XVI). Культурный слой здесь нарушен поздними перекопами и содержит значительное количество бытового и строительного мусора. Получены новые данные, позволяющие уточнить характер застройки жилищно-хозяйственных комплексов скифского времени. Открыты две полуzemлянки, остатки двух наземных помещений, четыре хозяйственные ямы. Полуземлянки небольшие (10–8 м²), в форме трапеции или неправильного треугольника с закругленными углами (рис. 1). Обе имели слегка заглубленные приступки — входы серповидной формы, в полу — следы столбовых ямок. В полуземлянке № 4 (раскоп XVI) близ пола найден фрагментированный лепной горшок (рис. 1, 2). Рядом находилась хозяйственная яма № 19 с большим количеством костей животных и керамики. На расстоянии около 2 м к юго-востоку от полуземлянки № 4 — остатки еще одной, разрушенной поздней ямой, полуземлянки, среди заполнения которой — куски глинянитно-каркасных стен и пола жилища.

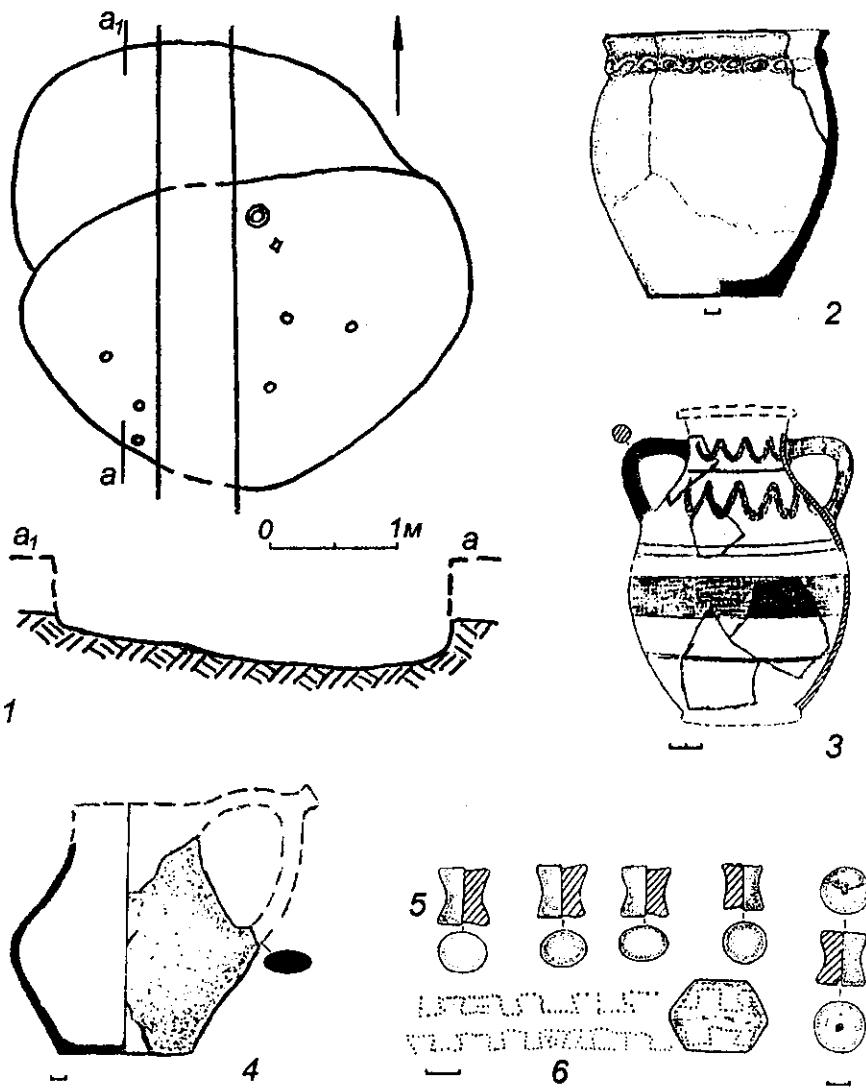

Рис. 1. 1 — полуземлянка №4, раскоп XVI; 2 — лепной горшок из полуземлянки №4; 3, 4 — ионийская амфора и лепной черпак из расчистки помещения №1, раскоп V—V₁; 5, 6 — глиняные "катушки" и пряслице из раскопа V—V₁.

В полуzemлянке № 1 на раскопе V–V₁ (часть ее была открыта в предыдущем сезоне) около входа находилась небольшая хозяйственная яма, возле нее — крупная столбовая ямка, по сторонам входа — две меньшие столбовые ямки. Эта полуzemлянка прорезала участок пола, покрытого глиняной обмазкой высокого качества, толщиной около 3 см, принадлежавшего наземному помещению более раннего строительного периода. Большая его часть разрушена фундаментом церкви Иоанна Златоуста. В заполнении полуzemлянки найдено большое количество бытового мусора, а также два фрагмента бедренной кости взрослого человека. Сравнительно часты здесь находки античной керамики, среди них фрагменты небольшой ионийской амфоры конца VI в. до н.э., расписанной красно-коричневым лаком (рис. 1, 3). Рядом с остатками наземного помещения найдены в кучке семь миниатюрных глиняных катушек (рис. 1, 5) и скопление фрагментов керамики.

Особый интерес представляют остатки наземного помещения (№ 5) на раскопе XVI, сооруженного в непосредственной близости от наземного помещения № 3, открытого в 1995 г. и относимого к более раннему строительному периоду. От помещения № 5 сохранился участок пола площадью около 11 м², покрытого глиняной обмазкой толщиной 3–5 см очень высокого качества, тщательно заглаженной и покрытой светлой обмазкой. Нижняя поверхность пола также выровнена и положена на глиняную подушку толщиной 10–15 см. Поверх пола в южной его части лежал на площади около 4 м² слой сгоревшей глиняной обмазки стен с отпечатками прутьев. Основная часть обмазки была, видимо, сброшена в две хозяйственные ямы, примыкавшие к помещению (одна из них открыта в 1995 г.). На этой обмазке изнутри видны следы побелки, сохранились отпечатки подтесанных жердей и прямоугольных столбов. Находок в помещении № 5 практически не было, мусор был убран и, вместе с остатками стен и частью пола, сброшен в ямы, из них некоторые прорезали пол. С юго-востока пол помещения разрушен большой мусорной ямой XX в.

С юга к помещению № 5 примыкали несколько ям, одна из них заполнена кусками обмазки стен, а другая — неразрублеными костями животных, а также несколько мелких столбовых ямок (остатки ограды). Есть основания предполагать, что помещение № 5 относилось к числу построек общественного назначения. Ориентировочно его можно датировать второй половиной VI в. до н.э.

Таким образом, на территории одних и тех же жилищно-хозяйственных комплексов существовали постройки различных строительных периодов, причем новые строились в непосредственной близости от старых или на их месте. Завалы стен построек последнего периода существования городища, в отличие от предыдущих, уже, видимо, не убирались.

ОХРАННЫЕ РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СЕЛА БЕЛЕНЬКОЕ ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ В 1994 ГОДУ

Благовещенский Ю.И.

Отрядом АЭ ЗКМ под руководством Благовещенского Ю.И. в 1994 г. проводились охранные археологические раскопки поселения в ур. Портмашево Запорожского района.

В ходе раскопок были исследованы остатки пяти помещений и двенадцать хозяйственных ям черняховского времени, а также помещения и хозяйственные ямы древнерусского времени XII–XIV вв. В ходе исследований культурного слоя было обнаружено множество фрагментов гончарной и лепной керамики черняховского периода (III–IV вв.), орудия из камня, кости и глины, бронзовые и железные предметы. Наиболее интересные находки: бронзовая фибула арбалетного типа III–IV вв. и железные конские удила.

Из исследованных объектов наиболее интересным является полуzemлянка № 19 подпрямоугольной в плане формы, в заполнении которой были найдены: костяная проколка, гончарный костяной штамп и серебряная двухлопастная фибула III в. н.э.

Во время сбора подъемного материала было найдено большое количество фрагментов лепных и гончарных сосудов, кремневых орудий и изделий из камня, а также бронзовые, серебряные и железные фибулы, серебряные височные кольца черняховского (III–IV вв.) времени и фрагменты сосудов древнерусского времени.

РОЗКОПКИ НА ПОСЕЛЕННІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ ХУТОРА КОМУНА НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ В 1994 РОЦІ

Бузян Г.М.

У 1994 р. експедиція Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника провела дослідження на пізньотрипільському поселенні на західній околиці м. Переяслава-Хмельницького, поблизу хут. Комуна, в урочищі Жолоб-Крутуха. Поселення відкрите у 1969 р. експедицією Інституту археології АН УРСР [Круд В.О., Максимов Є.В. Звіт за 1969 р.]. У тому ж році там були здійснені розвідкові дослідження невеликого наземного житла — "площадки" (розміром 4,2×3 м).

Поселення Жолоб-Крутуха знаходитьться за 0,2–0,5 км на південний схід від хутора, на краю лесового плато лівого берега Дніпра, біля давньої балки "Жолоб". Дослідження 1994 р. включали детальне обстеження площи поселення і навколої території, визначення характеру та потужності культурного шару, залягання окремих "площадок" — розвалів наземних жител. Стратиграфічна ситуація ускладнена наявністю культурних нашарувань черняхівської культури. Уточнений розмір поселення: 400×240 м (близько 8 га). В дев'яти шурфах виявлено культурний шар та розвали трьох наземних жител. Розкоп I площею 40 м² закладений на місці виявленого житла в південній частині поселення за 15 м від краю плато.

Залишки житла являють собою скучення обпаленої глини-обмазки, яка нерівномірно залягала в горизонтальній площині на межі орного шару-чорнозему та суглинку на глибині 0,25–0,40 м та на площі 22 м². Ці рештки пошкоджені глибокою оранкою, а також пізнішими ямами черняхівського часу (№ 2) та сучасною (№ 1). Розвал житла мав форму чотирикутника без чітких країв та кутів розміром 5,5×4,0 м, зорієнтований в напрямку південний схід — північний захід, вздовж краю плато.

Житло однокамерне. Біля південно-східного торцевого краю зберігся великий блок (1,6×1,4 м) валькової (з домішкою полови) обмазки з відбитками деревини знизу: плахи шириною 12–13 см, які чергувалися зі стовпами або горбилями (всього 4 плахи та 2 стовпи). Вони зорієнтовані по продольній осі житла. Окремими ділянками-блоками вальковий шар залягав на всій площі розвалу. Його товщина 7–8 см. В кількох місцях на вальковій обмазці виявлені або окремі шматки, або невеликі блоки *in situ* так званої плиткової (з домішками піску) обмазки товщиною від 2–3 до 5–6 см.

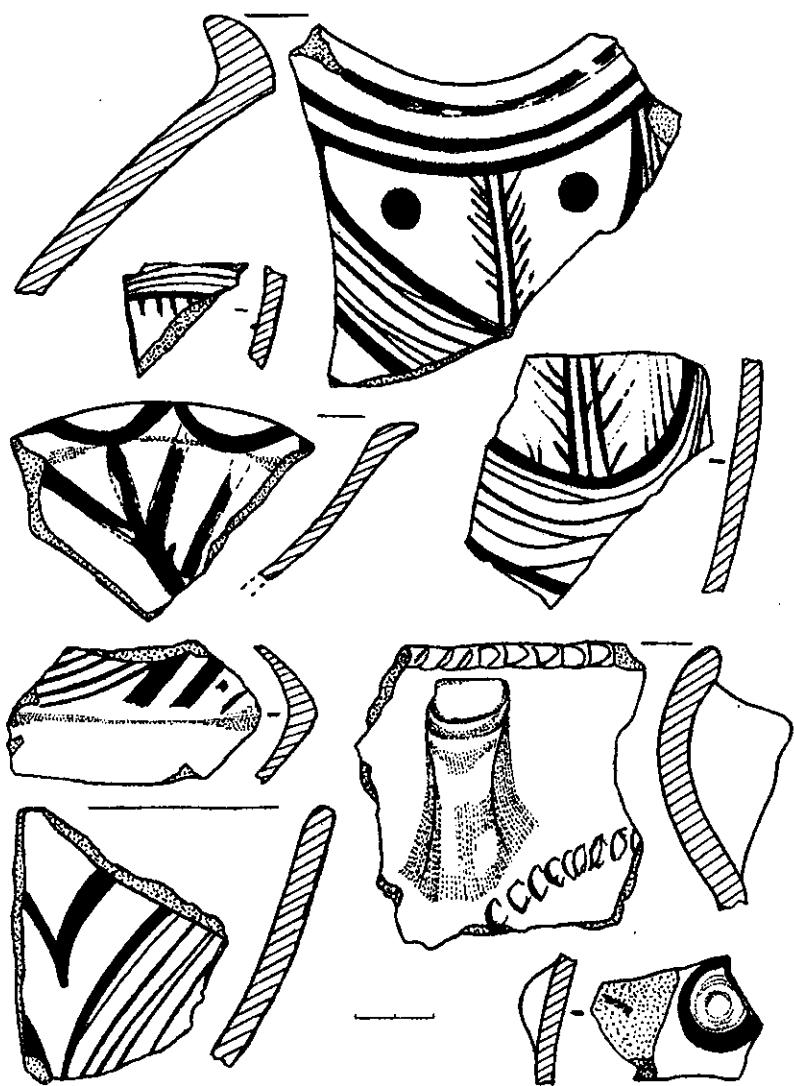

Рис. 1. Знахідки з розкопу I, житла 1.

В південно-східному куті решток житла розчищено вимостку підрямокутної форми (розміром $1,4 \times 1,15$ м) у три шари плиткової обмазки, яку підстилав фрагментарно збережений, слабо обпалений шар вальків. Загальна товщина цієї вимостки досягала 5–7 см. Зверху на окремих ділянках її перекривала валькова обмазка з відбитками плах. Вірогідно, що в даному випадку ми маємо залишки черені печі.

В південно-західному куті розкопу виявлено яму № 3, яку частково перекривали рештки житла, і, таким чином, вона є більш ранньою за житло. В плані яма № 3 має круглу форму діаметром 2 м, глибина від денної поверхні — 1,65 м. Заповнення ями включало окремі уламки обмазки та кераміки.

На обмазці та за межами розвалу, зокрема, при прокопці суглинку нижче залягання обмазки виявлені уламки (цілих форм не знайдено) посуду таких основних груп: неорнаментованого, часто з підложеню поверхнею; мальованого; орнаментованого наколами, вдавленнями, врізними лініями, в т.ч. з домішкою черепашки в гляній масі зі згладженнями поверхні та нігтевими вдавленнями (рис. 1). В процентному відношенні переважає кераміка першого типу — здебільшого неорнаментована зі згладженою або підложеню коричнево-щегляною чи брунатно-чорною поверхнею. Уламки мальованого коричневою фарбою посуду представляють різноманітні форми мисок, чащ, великих округлотіліх посудин та невеликих кубків. Орнаментальні схеми мальованої кераміки близькі до матеріалів Коломийщини I. Привертують увагу уламки від двох посудин із зображенням "дерева" з подвійним та потрійним стовбуrom. Виявлені досить кількі уламки від кількох так званих кухонних посудин з більшою чи меншою домішкою черепашки у тісті, характерні для етапу С I. Крем'яних та кам'яних знарядь виявлено дуже мало.

В цілому кераміка попередньо датована кінцем етапу С I. Уточнене датування та синхронизація поселення відомими пам'ятками Трипілля Правобережжя та Лівобережжя Дніпра стануть можливими з накопиченням матеріалу в ході подальших досліджень.

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЧЕРНИГОВСКОМ ГРУНТОВОМ НЕКРОПОЛЕ В 1994 ГОДУ

Валькова Т.П., Сохацкий В.В.

В 1994 г. продолжены охранные работы на участке грунтового некрополя древнего Чернигова, расположеннем в зоне пролегания инженерных коммуникаций по ул. Коцюбинского, 33. Общая вскрытая площадь составила 110 м². На площади 74 м² исследовано 38 захоронений, в центральной части траншеи могилы уничтожены объектами XX века (рис. 1).

Мощность культурного слоя на данном участке составила 1,2–1,45 м. Верхний пласт темно-серой супеси, толщиной 1,0–1,1 м, содержал строительные остатки XIX–XX вв. Под ним, на глубине 1,1–1,2 м, залегал слой светлой серо-желтой супеси мощностью 0,15–0,25 м, при выборке которого обнаружены отдельные фрагменты древнерусских сосудов XI–XII вв., стенка амфоры и обломок стеклянного браслета. После снятия слоя (глубиной 1,3–1,45 м от современной поверхности) обозначились пятна могил с серым цветом заполнения. Контуры ям с засыпкой в виде желто-серой или желтой материковой супеси, отличавшейся от материкового грунта лишь более рыхлой консистенцией, определялись посредством многократных локальных зачисток. В местах скопления захоронений, где контуры отдельных ям не фиксировались, выборка заполнения велась небольшими секторами, разделенными рабочими бровками. Постоянные наблюдения за стратиграфией позволяли фиксировать любые изменения в структуре заполнения, что способствовало также и определению последовательности появления захоронений в таких группах.

Все могилы на исследованном участке ориентированы по оси З–В или ЮЗ–СВ. Прямоугольные в плане 1,75–2,6×0,5–0,8 м, они имели четко выраженные углы, вертикальные стенки и ровное дно, углубленное в материк на 0,13–0,5 м. Погребения 17, 24, 25 выявлена на уровне предматериковой части культурного слоя, где контуры могил практически не фиксировались. Ямы погребений 35–37 выделялись малыми размерами (1,3 × 0,5 м) и предназначались, видимо, под детские захоронения (костные останки не сохранились, либо представлены фрагментарно). В засыпке пяти могил обнаружены мелкие фрагменты круговых сосудов XI–XII вв.

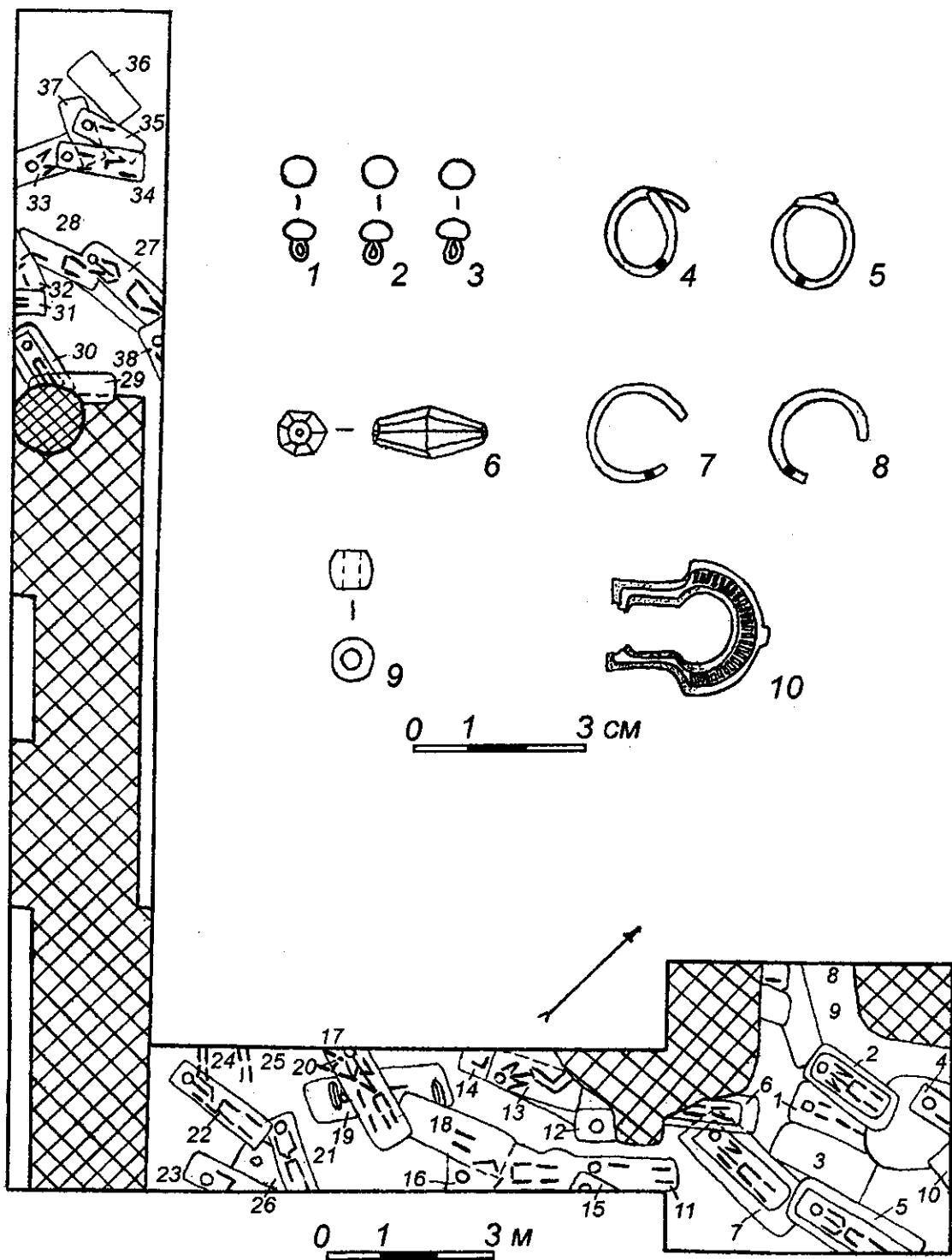

Рис. 1. Черниговский грунтовой некрополь. 1–3 — погр. 13; 4–5 — погр. 23; 6 — погр. 38; 7–8 — погр. 33; 9 — погр. 35; 10 — погр. 28.

Костные останки в захоронениях сохранились плохо, а в пяти не выявлены вовсе. Погребенные, как правило, находились в вытянутом положении на спине, головой на запад или юго-запад, с руками, сложенными на груди, тазу, вдоль тела. В могиле 13 костяк располагался в вытянутом положении на спине, с подогнутыми ногами (рис. 1). Остатки гробовиц фиксировались в 18 захоронениях. Они представлены гвоздями, скобами или полоской темного гумуса, очерчивающей прямоугольник 1,8–2,1×0,45–0,55 м, внутри которого обычно располагался костяк. В могиле 7 полоска древесного тлена

очерчивала трапециевидну в плані фігуру с розширяючимися к заходу боковими продольними стenkами. В погребенії 19 сліди гробовища фіксувалися двумя поперечинами от нижній часті гроба.

Детали одягда і укращення представлені в 6-ти захороненнях. В могилі 13 в області шеї погребеного обнаружено три склянні пуговки с металлическими ушками (рис. 1, 1-3). В могилі 28 в області таза погребеного найдена литая медна пряжка с овальної, заостреної на конці рамкою, переходящей в прямоугольное основание. "Лировидна" часті ее орнаментирована насечками (рис. 1, 10). Подобные пряжки широко известны среди славянских древностей, в том числе в курганах Новгородской земли, где они датируются XI в. Найдены они и в Волжской Болгарии, Прикамье, Саркеле в комплексах X-XI вв. В древнем Новгороде они присутствуют в слоях XI-XII вв. Височні кольца с заходящими концами обнаружены на черепах в погребеннях 23, 33 (рис. 1, 4, 5, 7, 8). В могилі 38 на шеї погребеного найдена бипирамідальна сердоликовая бусина (рис. 1, 6). Бусы этого типа широко представлены в могильниках Києва и Чернигова XI-XII вв. Значительная концентрация находок приходится на територию Смоленского Поднепровья. В Новгороде они обнаружены в слоях XI-XIII вв. Золото-склянні бочонковидні бусини найдена в погребенії 35. Временем наибольшего распространения этих бус на Руси является XI в. Появляются они в конце X в., но бытуют и в первой половине XII в.

Роботи, проведенные в 1994 р. на участку могильника древнього Чернигова, виявили значительную плотність захоронень. Хронологически они укладываются в рамках XI-XII вв. Обращает на себя внимание полное отсутствие сооружений домонгольского времени (как и на соседних участках, исследованных в 1990, 1992 гг.), что в свою очередь указывает на то, что данная территория находилась за пределами городской застройки и традиционно использовалась под городское кладбище древнього Чернигова.

РОБОТИ НА МЕЗОЛІТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ В'ЯЗІВОК У ПОСУПЛІ У 1994 РОЦІ

Гавриленко І.М.

Експедиція Полтавського центру охорони та досліджень пам'яток археології влітку 1994 р. вела розкопки мезолітичного поселення поблизу с. В'язівок Лубенського району Полтавської області.

Закладеними на Пд, Зх та Сх від розкопу 1988 р. трьома траншеями на поселенні В'язівок, 4а було натраплено на кілька об'єктів, один з яких — житло — розгорнутим розкопом вдалося охопити практично повністю. Це вже четверта житлова споруда, досліджена на пам'ятці. В плані вона мала форму овалу, злегка витягнутого з ПнСх на ПдЗх (5,4×6,3 м), а в профілі — лінзи потужністю близько 0,3 м, заглибленої з рівня початку другої третини товщі стовпчатого суглинку.

В заповненні і на підлозі житла виявлено велику кількість обробленого кременю, фауністичних решток. Траплялися шматки вохри та каміння, в т.ч. зі зміною від перебування у полум'ї структурою. Останні могли використовуватися при приготуванні їжі.

Колекція крем'яних виробів житла нараховує 646 речей, з них 157 знарядь, що складає 24%. Серед виробів без вторинної обробки 31 нуклеус, 38 платівок, переважно середніх розмірів, 420 відщепів, уламків та лусочек. Найчисленніша категорія знарядь — скребачки (63). Типологічні серії складають кінцеві та кінцево-бічні на укорочених платівках, підокруглі на відщепах та уламках та на тих же заготовках з різним ступенем ретушування окрайок (кінцеві, бічні, кінцево-бічні). Різців мало (6), представлені серединно-кутовими та бічними типами на заготовках всіх видів, в т.ч. на уламках.

До мікролітичної частини колекції увійшли 9 трапецій при переважанні високих та середньовисоких асиметричних, причому окремі з них за обрисами тяжіють до асиметричних трикутників. Крім того, зустрінуті 6 косих вістер та платівка з затупленим краєм. В комплексі представлені також ретушовані платівки (19) та відщепи (49), 3 сокировидні знаряддя на уламках кремню, відщепова проколка.

За складом знахідок, стратиграфічними умовами, конструкцією житло 4 цілком подібне до раніше досліджених на поселенні і відноситься до земівниківської культури доби раннього мезоліту.

Крім розкопок здійснено інструментальну топозйомку пам'ятки. У вивчені стратиграфії взяла участь доктор географічних наук Ж.М. Матвіїшина.

РОЗВІДКИ У ХОРОЛІ У 1994 РОЦІ

Гавриленко І.М., Левченко Д.І., Супруненко О.Б.

У червні 1994 р. Центром охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавського облвиконкому проведено обстеження території та найближчих околиць м. Хоролу Полтавської обл., на загальний площа близько 5 км², що включало ділянку плато правого берега р. Хорол (права притока р. Псел) та межиріччя річок Хорол та Лагодинка. У ході розвідки вперше обстежено 17 археологічних пам'яток, локалізовано в межах міста літописне поселення та рештки пізньосередньовічної Хорольської фортеці.

Серед пам'яток, вперше виявлених у басейні середнього та нижнього Хоролу — два поселення скіфського часу площею 1,6 га (90×180 м) та понад 1 га (60×120 м) в ур. Красна горка й Остапівська гора, що займали миси правого корінного берега ріки висотою 38–40 м над рівнем заплави. Привертають до себе увагу давньоруські селища на території міста, що свідчать про існування тут у XII–XIII ст. низки поселень навколо знищеного перебудовами XVII–XX ст. невеликого городища в ур. Городище. Безперечно цікавим фактом є виявлення в ході розвідки в межах міста (по вул. Челюскінців, Чехова) курганів, які, напевне, складають залишки великого могильника скіфського часу.

Крім вищезазначеного, розвідкою виявлені поселення пізньоямного часу (Вишняки, ур. Острів), культури багатоваликової кераміки (Хорол, вул. Берегова), бондарівської культури (Хорол, провулок Круглий), селища черняхівської культури (Хорол, вул. Крілова) та середини–третєй чверті I тис. н.е. (Хорол, вул. Лубенська, ур. Горб). Виразні керамічні матеріали XVII–XVIII ст. в території супенної фортеці в ур. Городище (уламки горщиків, полумисок, глеків, фрагменти архітектурної кераміки, люльок) свідчать про перспективність досліджень культурних нашарувань доби українського середньовіччя на території районного центру. Товщина культурних нашарувань XVII–XVIII ст. на ділянці, обмеженій вул. Леніна, К. Маркса та долиною р. Лагодинка, складає 1,5–2,0 м і зайнята городами перед житлових споруд приватної забудови.

ИССЛЕДОВАНИЕ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ У СЕЛА НОВОПОКРОВКА И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ В КИРОВСКОМ РАЙОНЕ РЕСПУБЛИКИ КРЫМ В 1994 ГОДУ

Гаврилов А.В.

В 1994 г. охранно-археологическая экспедиция историко-культурного заповедника "Старый Крым" начала охранные исследования античного поселения, находящегося в 1,3 км к западу от с. Новопокровка Кировского района. Поселение состоит на государственном учете под № 2168. Памятник открыт Е.М. Кальским в 1974 г. Культурный слой на всей площади поселения неоднократно перепахивался на глубину от 0,4 до 0,6 м. По территории поселения в 70-х гг. были проложены поливные канавы глубиной до 1,5 м и шириной до 3 м, которые позже были засыпаны.

Поселение расположено на склоне и в пойме широкой и неглубокой степной балки, по которой протекало одно из русел маленькой речки Кхоур Джилга. Оно состояло из отдельных усадеб, количество которых сейчас определить трудно. Судя по зольным пятнам, их могло быть не менее девяти. Усадьбы, очевидно, располагались без определенной системы. Местонахождение некоторых из них определяется по наличию на поверхности пашни небольшого количества бутового известнякового камня. Площадь распространения культурного слоя составляет 300×300 м. На ней обнаружены скопления фрагментов амфор и лепной керамики, фрагменты чернолаковой и кизилобинской керамики, амфорные клейма, фрагменты жаровен, зернотерок, оселков, бронзового зеркала, светильника (рис. 3, 1, 7).

С целью поиска месторасположения жилых и хозяйственных объектов на данной территории было сделано пятнадцать шурfov (2×2 м). В шурфе № 2 был выявлен край ямы, в шурфе № 10 — обкладка зерновой ямы № 2 из бутового известнякового камня. Шурф № 2, затем развернутый в раскоп (5×5 м), был сделан на золистом "пятне". Исследования показали, что "пятно" являлось зольником. Мощность культурного слоя составляла здесь 0,6–1,1 м. Материал раскопа представлен фрагментами амфор, лепной (рис. 3, 14) и чернолощеной (рис. 3, 1, 3), гончарной и чернолаковой (рис. 3, 3) керамики, светильника (рис. 3, 8), амфорных клейм Гераклеи Понтийской, жаровен, сырцовых кирпичей, костями животных.

Раскоп № 2 (рис. 1, 2), развернутый из шурфа № 10, имел площадь 400 м^2 . Мощность культурного слоя до уровня древней дневной поверхности составляла от 0,8 до 1,2 м. Он включал в себя однородный золистый грунт.

В раскопе был выявлен цоколь здания, которое представляло собой прямоугольное в плане сооружение, ориентированное по длинной оси с востока на запад. Полностью здание не открыто, его прослеженная длина — 12,3 м; ширина — 4,8 м; ширина цоколя — 0,7 м. Цоколь был сооружен без заглубления в культурный слой. Очевидно, для строительства данного здания поверхность здесь была спланирована, в частности, были засыпаны зерновые ямы и по некоторым из них (№ 6) была проложена цокольная кладка. Она тщательно выложена из небольшого бутового известнякового камня по трехслойной постелистой системе на глинистом растворе. Среди камней имеется много окатанных, очевидно, привезенных из пролегающего неподалеку русла речки Чурук Су.

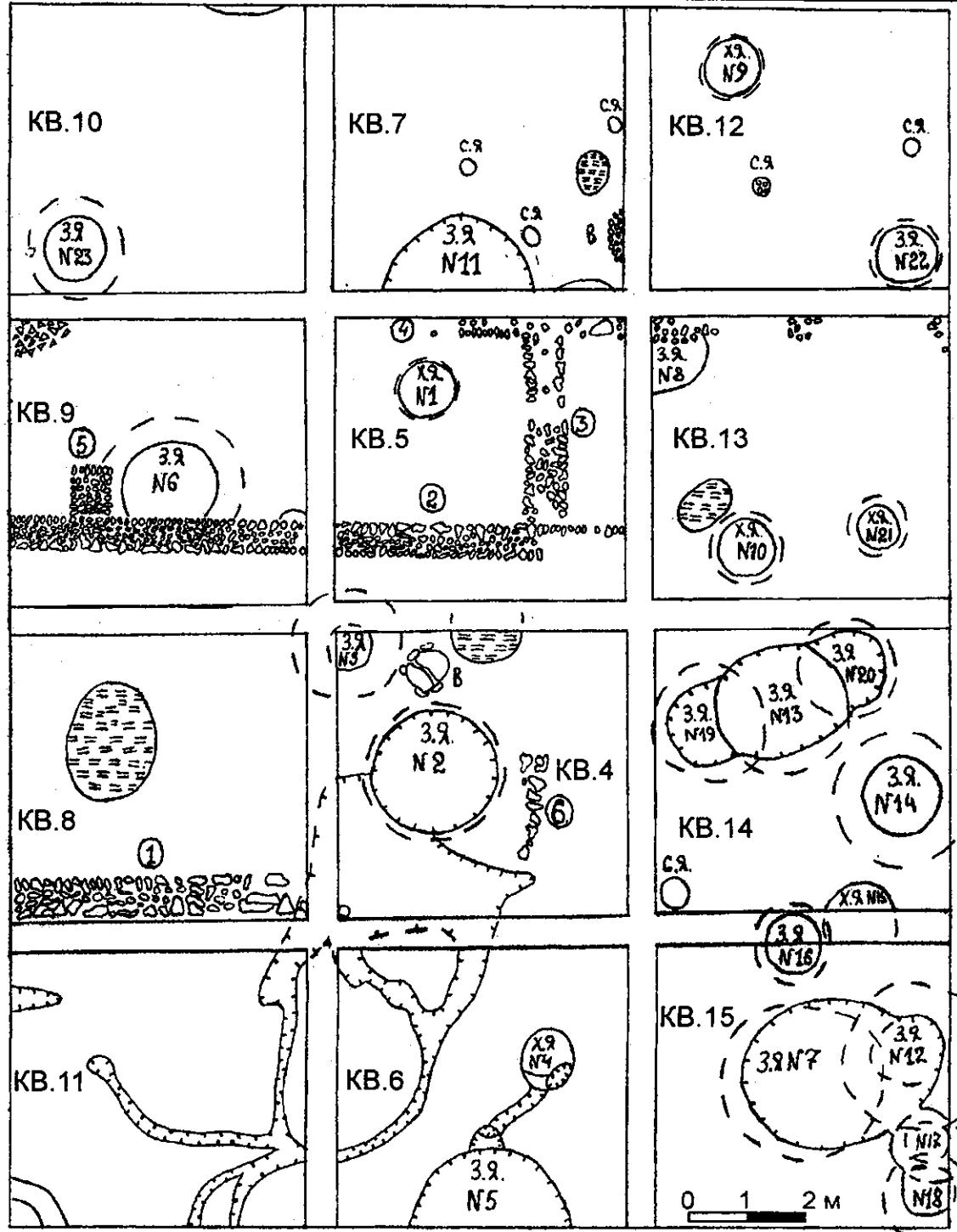
Стены здания были возведены из сырцового кирпича, развалы которого хорошо фиксируются в стратиграфии бровок. Пол в помещении был земляной. Черепица не найдена ни при раскопках, ни среди подъемного материала. Похоже, что у построек были глиняные или камышовые крыши. Исходя из датировки амфорных клейм и фрагментов амфор из зерновой ямы № 6, по устью которой пролегала цокольная кладка, можно констатировать, что данное здание было построено в конце IV — начале III вв. до н.э.

В шести метрах к югу от цоколя находилась кладка № 1 из более крупных известняковых камней на глинистом растворе. Сооружена она в то же время, что и цокольная кладка. Пока ее назначение судить трудно, возможно, она выполняла роль ограды вокруг здания и его двора.

На исследованной площади выявлены 23 ямы, которые можно разделить на пять типов:

- 1) ямы небольшой глубины с широким устьем и равным по величине или чуть большем дном, стенки прямые или слегка расширяющиеся ко дну (№№ 1, 9, 15). Диаметр 1–1,3 м, глубина от уровня ДДП 0,25–0,35 м;
- 2) ямы с одной вертикальной стенкой и другой, скошенной под тупым углом (№ 4). Диаметр 1,05 м, глубина — 0,95 м;
- 3) ямы с чуть меньшим относительно дна устьем и слегка расширяющимися ко дну стенками. Диаметр устья 0,8–1,05 м, дна 1–1,62 м, глубина 0,9–1,5 м (№№ 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23);
- 4) ямы колоколовидной и бочковидной формы с расширяющимися ко дну стенками, более глубокие, чем ямы типа № 3. Диаметр устья 0,7–1,5 м, дна 1,3–2,65 м, глубина 1,7–2,1 м (№№ 3, 6, 7, 12, 13, 14, 19);
- 5) ямы с невыделенным устьем, широким дном и прямыми или слегка расширяющимиися к центру или дну стенками. Они отличаются от остальных большими размерами и, возможно, выполняли роль подвала или использовались для сброса отходов. Их размеры: диаметр устья 2,2–2,75 м, дна 2,5–2,85 м, глубина 1,9–2,1 м (№№ 2, 5, 8, 11).

Ямы 1-го типа можно интерпретировать как хозяйственные, 2–4-го типов — как зерновые. Из засыпки ям №№ 2, 3, 6, 7 взяты образцы зерен злаковых культур для палеоботанического анализа.

3.9 № - А Х. № - Б В. - В СЯ. - Г - Д - Е - Ж - З - 3

И - К

Рис. 1. Раскоп № 2 на поселении Новопокровка. Условные обозначения : А — зерновые ямы; Б — хозяйственные ямы; В — выкладка ("столик"); Г — столбовые ямы; Д — кладки; Е — обвалившиеся края ям; Ж — канавы; З — кострища, открытые очаги; И — свалки керамники; К — номера кладок.

В квадратах №№ 4, 6, 11 выявлены канавы (рис. 2), которые впадают в яму № 2. Это, возможно, отводки дождевых и сточных вод, их ширина 0,2 — 0,6 м, глубина 0,2 — 0,3 м.

В квадратах №№ 7, 12, 14 на уровне ДДП обнаружены столбовые ямы, в одной из них находились известняковые окатанные камни от забутовки. Очевидно, здесь стояли опорные столбы от на-весов или жилых наземных построек, стены которых могли быть глиноблестневыми.

В квадратах №№ 4, 7, 8, 13 выявлены очаги открытого типа, которые представляли собой площадки, покрытые глиной. Рядом с двумя из них (в квадратах №№ 4, 7) сделаны "столбики" из бутовых известняковых камней. В С-З углу квадрата № 9 открыта свалка керамического боя, который представлен в основном гераклейскими амфорами.

Наиболее многочисленный материал из раскопок представлен фрагментами и целыми экземплярами амфор. Самые ранние образцы: венчики амфор на сложнопрофилированном кольцевом поддоне (рис. 2, 1); венчики амфор эолийских центров, в частности Лесбоса (рис. 2, 2); ножки амфор с усеченно-конусовидным (стаканообразным) дном (рис. 2, 3, 15, 28); ножки хиосских пухлогорлых амфор (рис. 2, 12), которые датируются второй половиной VI — началом V в. до н.э. [Абрамов 1993, с. 28—31].

С V в. до н.э. на поселение начинают поступать хиосские позднепухлогорлые амфоры (рис. 2, 5, 13); амфоры Менды (рис. 2, 6, 19—21); Самоса (рис. 2, 22); амфоры с раздутым горлом (рис. 2, 23); амфоры эолийских центров (рис. 2, 27, 28). Среди амфорного импорта V в. до н.э. первое место по количеству принадлежит Хиосу, второе — Менде, третье — Фасосу. Остальные центры представлены незначительным количеством находок [Абрамов 1993, с. 28, 30—34]. В IV в. до н.э. на первое место по импорту выдвигается Гераклея (рис. 2, 16, 17); второе занимает Хиос (рис. 2, 4, 14); третье Пепарет, амфоры типа Солоха I, Солоха II (рис. 2, 7, 11, 29); четвертое — Синопа (рис. 2, 8, 24, 25); пятое — Фасос (рис. 2, 9, 18); Колхида (рис. 2, 26). В конце IV—начале III вв. до н.э. на поселение поступают, в основном, амфоры Гераклеи и Синопы. Очевидно, в первой четверти III в. до н.э. поселение прекращает свое существование [Абрамов, 1993, с. 37—41].

Особое место среди находок занимают амфорные клейма. Всего с данного поселения происходит 494 клейма, которые по центрам производства распределяются следующим образом: Гераклея — 318, Синопа — 148, Фасос — 17, Хиос — 6, Херсонес — 3, Кос — 2, клеймо-оттиск инталии на горле кувшина — 1.

Гончарной керамики немного, она представлена фрагментами кувшинов (рис. 3, 16), мисок, мортаров (рис. 2, 10), маленьких сосудов. Фрагменты чернолаковой посуды редки, это, в основном, сосуды для питья: скифосы, килики, канфары (рис. 3, 1, 2, 4—6). Встречаются также солонки (рис. 3, 3), лекифы (рис. 3, 6). Найдено несколько пряслец различной формы (рис. 4, 1—4).

Лепная керамика представлена кухонной и столовой — это горшки различных размеров, иногда орнаментированные по венчику пальцевыми вдавлениями и насечками (рис. 3, 14, 17, 18). Фрагменты лепных мисок и черпаков обычно залощены (рис. 3, 10, 12, 13, 15); найдены маленькие сосуды неизвестного назначения (рис. 3, 9, 11). Имеются фрагменты чернолощеной лепной керамики, орнаментированной врезными линиями. Среди подъемного материала такая керамика встречается чаще (рис. 3, 20—22).

Металлические изделия представлены железными ножами (рис. 4, 6, 7); бронзовым проволочным браслетом, концы которого оформлены в виде стилизованных головок змеи (рис. 4, 10); бронзовым щитковым перстнем и серьгой (рис. 4, 11); трёхгранными и трёхлопастными наконечниками стрел (рис. 4, 12—17).

Изделия из камня и кости представлены фрагментами зернотёрок, оселков (рис. 4, 5); округлыми камнями для метания; ручками для ножей (рис. 4, 8); иглами (рис. 4, 9); заготовками (рис. 4, 18).

В целом полученные материалы позволяют сделать следующие предварительные выводы:

- 1) поселение возникло в начале V в. до н.э.;
- 2) в конце IV — начале III вв. до н.э. здесь была произведена перепланировка и построены наземные сооружения;
- 3) поселение является античным и носило земледельческий характер;
- 4) оно прекратило своё существование в первой четверти III в. до н.э. и больше жизнь на нём не возобновлялась.

Таким образом, данный памятник отражает процесс освоения сельской округи Феодосии греческими колонистами.

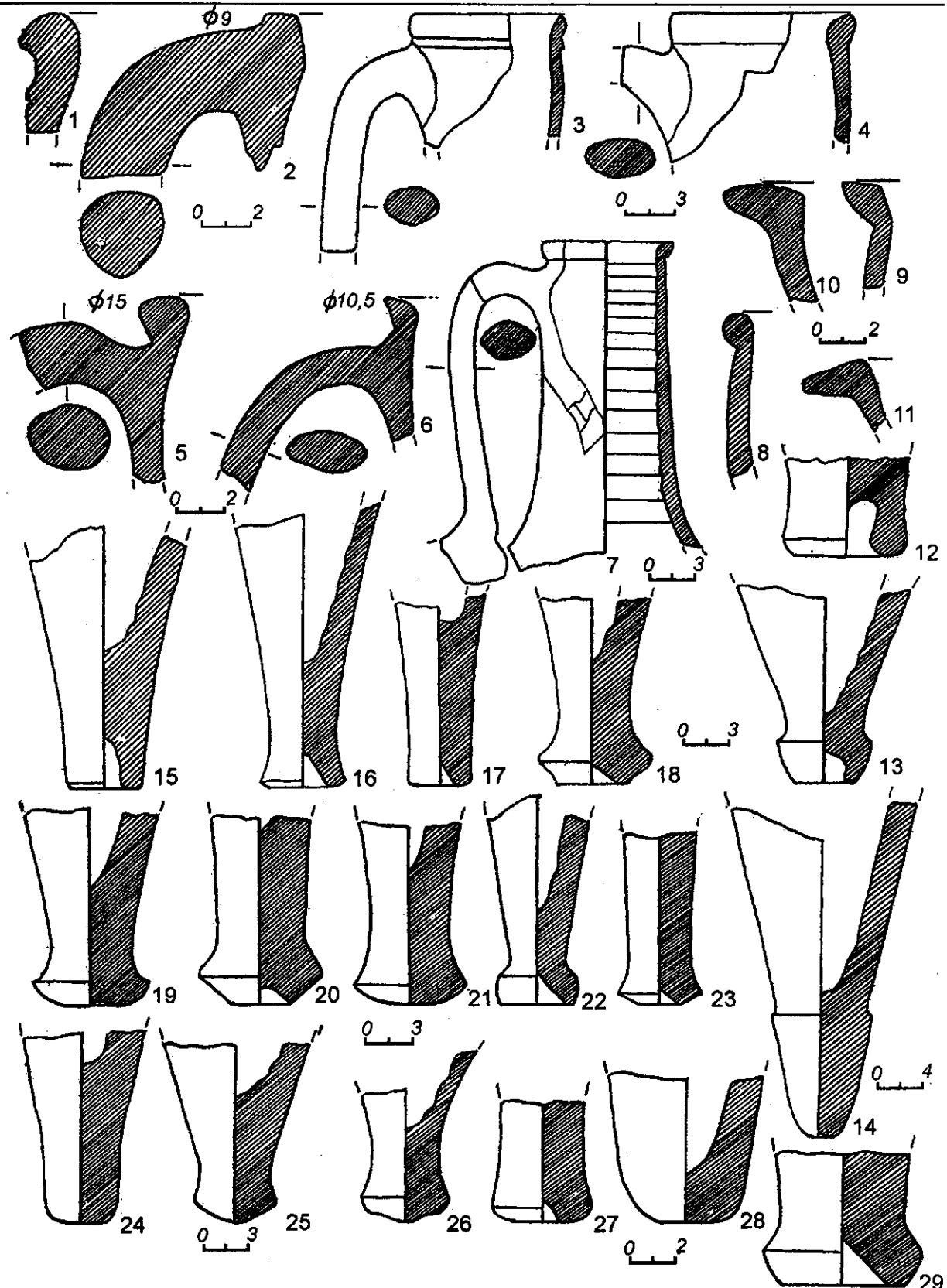

Рис. 2. Профильные части амфор из поселения Новопокровка : 1 — на сложнопрофилированном кольцевом поддоне; 2 — Лесбос; 3, 15, 27, 28 — эолийские центры; 4, 5, 12—14 — Хнос; 6, 19—21 — Менда; 7, 11 — Солоха I (Пепарет); 7, 29 — Солоха II (Пепарет); 8, 10, 24, 25 — Синопа; 9, 18 — Фасос; 16, 17 — Гераклея; 22 — Самос; 23 — с раздутым горлом; 26 — Колхида.

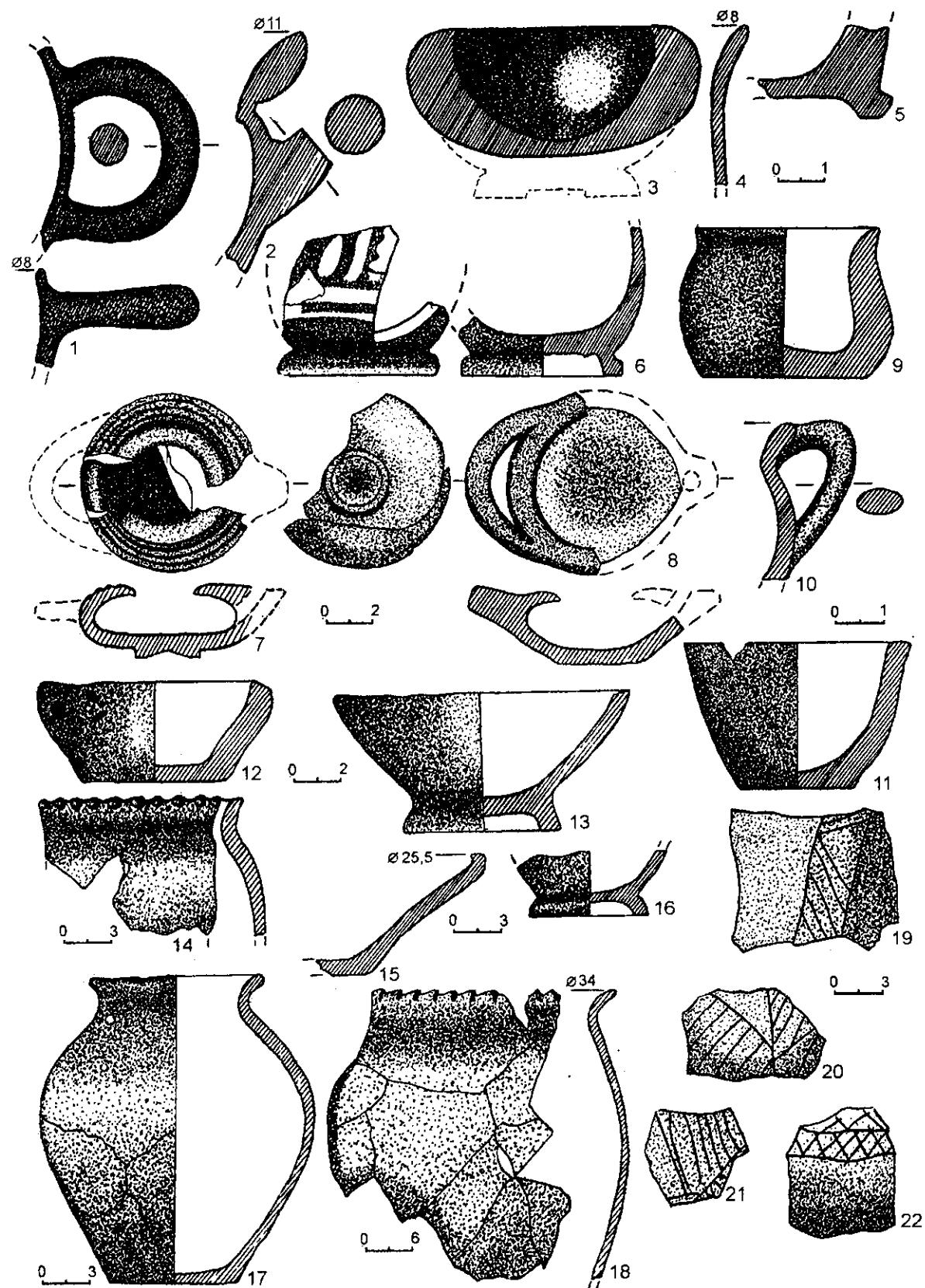

Рис. 3. Фрагменты керамики: 1 — ручка скифоса; 2 — венчик килика; 3 — солонка; 4 — венчик канфара; 5 — поддон скифоса; 6 — поддон лекифа; 7, 8 — светильники; 9 — лепной сосуд; 12, 13 — чашки; 14, 17 — горшки лепные; 15 — миска; 16 — поддон гончарного кувшинна; 18 — корчага; 19—22 — стенки лощеные с орнаментом кизил-кобинского типа.

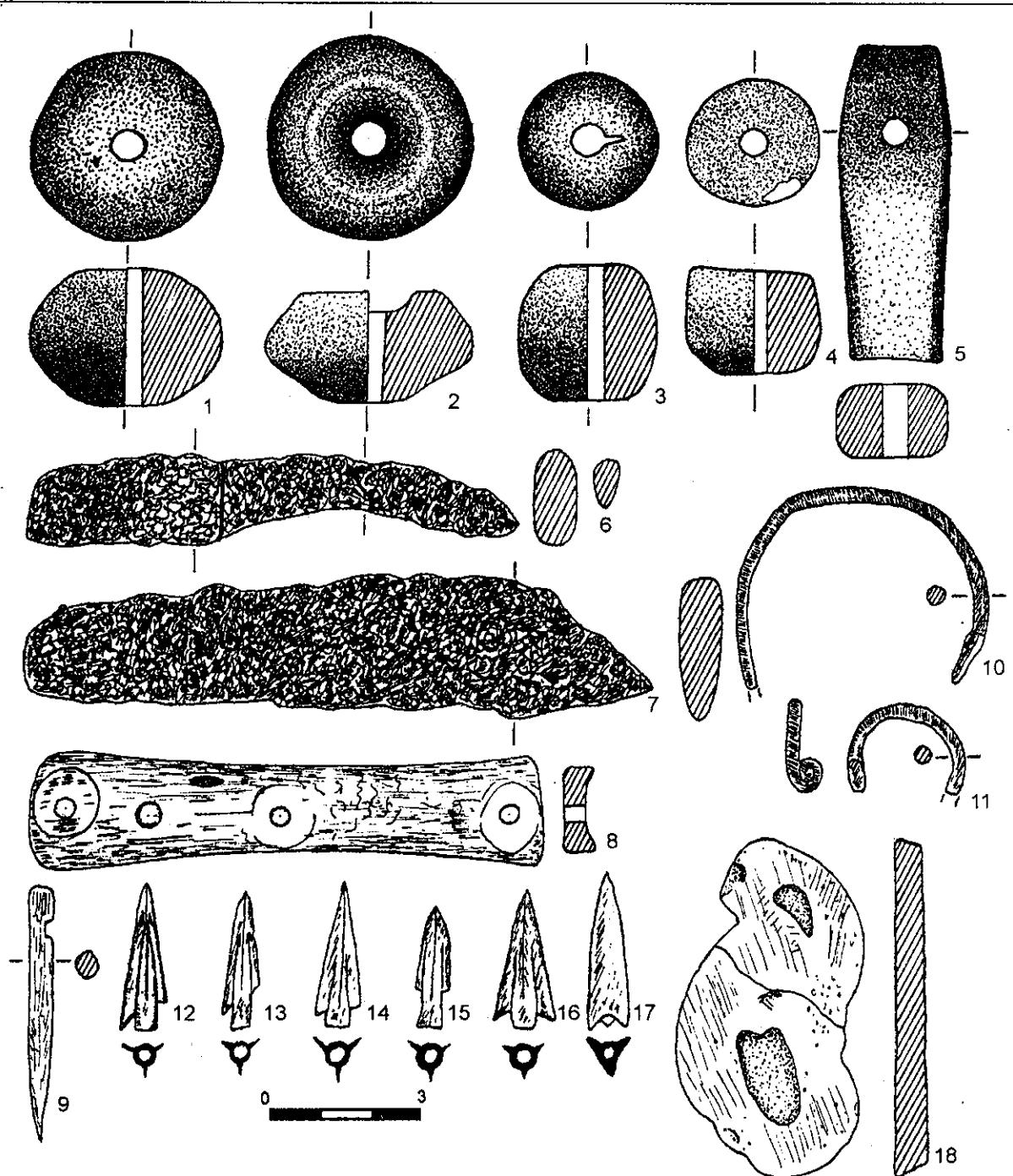

Рис. 4. Найдены из раскопок поселения Новопокровка: 1—4 — пряслица; 5 — оселок; 6, 7 — ножи; 8 — костяная рукоятка ножа; 9 — костяная игла; 10 — браслет; 11 — серьга; 12—17 — наконечники стрел; 18 — костяная заготовка.

В этом же году были проведены разведки в Кировском районе, в результате которых было выявлено пять античных поселений, одно скифское стойбище, одно укрепление. Приводим описание памятников.

Поселение Партизаны I. Находится в 750 м к С-В от села на левом берегу речки Кхоур Джилга или в 0,5 км к С-З от пруда. В настоящее время часть поселения занята садом, территория поселения распахивается, площадь рассеивания подъемного материала составляет 300×150 м.

Поселение Партизаны II. Находится в 3 км к С-З от села, пересечено каналом. Здесь же находилось татарское селение XIX—первой половины XX вв. Поселение распахивается. Площадь рассеивания подъемного материала — 300×200 м.

Поселение Бабенково. Находится в 1 км к С от села или в 0,5 км к С-З от сельского кладбища на территории сада. Рядом протекает речка Кхур Джилга. Поселение состоит из двух золистых "пятен" диаметром 60–70 м, регулярно распахивается.

Поселение Кринички. Находится в 150 м к С-З от северо-западной окраины села. Оно располагалось полукругом у неглубокого пода, где в древности, очевидно, находился родник. Пять отдельных пятен зафиксировано к С-З от основной площади поселения на территории виноградника. Размеры "пятен" 50×60 м. Площадь рассеивания подъемного материала составляет 300×200 м.

Поселение Журавки II. Находится в 5,5 км к С-З от села. В настоящее время оно засажено садом. Состоит из пяти "пятен" диаметром 40×60 м. Одно " пятно" пересечено спрямленным руслом речки Чурук Су, распахивается.

Скифское стойбище Синицыно I. Находится в 5,5 км к С-В от села и недалеко от Сиваша. Состоит из шести "пятен" диаметром 30×50 м. Культурный слой незначителен и слабо насыщен подъемным материалом. Здесь же находились два татарских селения XVII–XIX вв.

Подъемный материал со всех памятников представлен фрагментами амфор, лепной керамики, жаровен, зернотерок, лепных статуэток, который позволяет датировать их V–III вв. до н.э.

В 0,9 км к В от птицеферм села Владиславовка, в месте, где Парпачский гребень пересекает железная дорога Владиславовка-Керчь, на высоком водоразделе выявлены следы оборонительного вала, который сохранился благодаря тому, что этот участок не подвергался распашке. Однако сам вал сильно поврежден во времена Великой Отечественной войны. К северу от вала, у подножия Парпачского хребта, фиксируются слабые следы рва. В целом, следы рва и вала прослеживаются на данном участке на протяжении 1 км. На вершине хребта, в месте, где проходит вал, имеется несколько курганов различной высоты.

РОЗКОПКИ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 2 В 1994 РОЦІ

Главенчук А.В.

В 1994 році були продовжені дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 [Станко 1989]. Роботи 1994 р. велись на ділянці ЕІ/13–22, яка являє собою продовження розкопу 1992/93 рр. (ЕП/13–22) в його північно-східній частині. В попередні роки тут були зняті чорнозем "А" і "Б", горизонти 0 і 1 культурного шару, в яких виявлено 61219 крем'яних виробів (25243 екз. із промивки включно), 13 виробів з інших пород каменю (пісковик, кварцит). Попередній аналіз дозволяє говорити про те, що дана ділянка являє собою центр по обробці кременю і виготовленню мисливського озброєння.

В минулому сезоні було досліджено 3 мікрогоризонти культурного шару (120 м^2), потужністю 0,22 м, де було зібрано 84535 крем'яних виробів (70713 екз. із промивки включно), 17 виробів з інших пород каменю (граніт, пісковик, кварцит), 3 вироби з кістки (вістря).

Крем'яні знахідки з усіх 3-х мікрогоризонтів типологічно не відрізняються від основної колекції Анетівки 2 [Станко, Григорьєва, Швайко 1989]. Крем'яній інвентар представлений такими основними групами виробів: оббиті гальки (21), нуклеуси (286); сколи: відщепи (8715), пластини (1387), мікропластини (1474), сколи оновлення нуклеусів (222); відходи виробництва: осколки (874), різці сколи (43). Серед виробів з вторинною обробкою: скребки (70), скobelі (29), різці (128), вістря (75), микровістря (71), сагайдакські вістря (15), пластини з ретушшю (50), пластини зі скощеним кінцем (17), мікропластини зі скощеним кінцем (10), мікропластини з ретушшю (294), осколки та відщепи з ретушшю (48), осколки та відщепи з підтескою (12), пластини з підтескою (4), мікропластини з підтескою (8), відщепи з віймками утилізації (6), пластини з віймками утилізації (10), мікропластина з віймкою утилізації (1), оригінальні вироби (4), комбіновані знаряддя (16): скребки-різці, скребки-скobelі, скребки-вістря, різці-вістря, скobelі-вістря.

В колекції вироби з інших матеріалів: наковалня з граніто-гнейсу, різець та скребло з пісковику, 3 кістяних вістря. Крем'яні знахідки залягали в культурному шарі, змішані з дрібними фрагментами фауни, є поодинокі знахідки обпалених кісток. По усій ділянці зустрінуті шматочки вохри. В 3-му горизонті зняття виявлено уламок кістки, забарвлений вохрою.

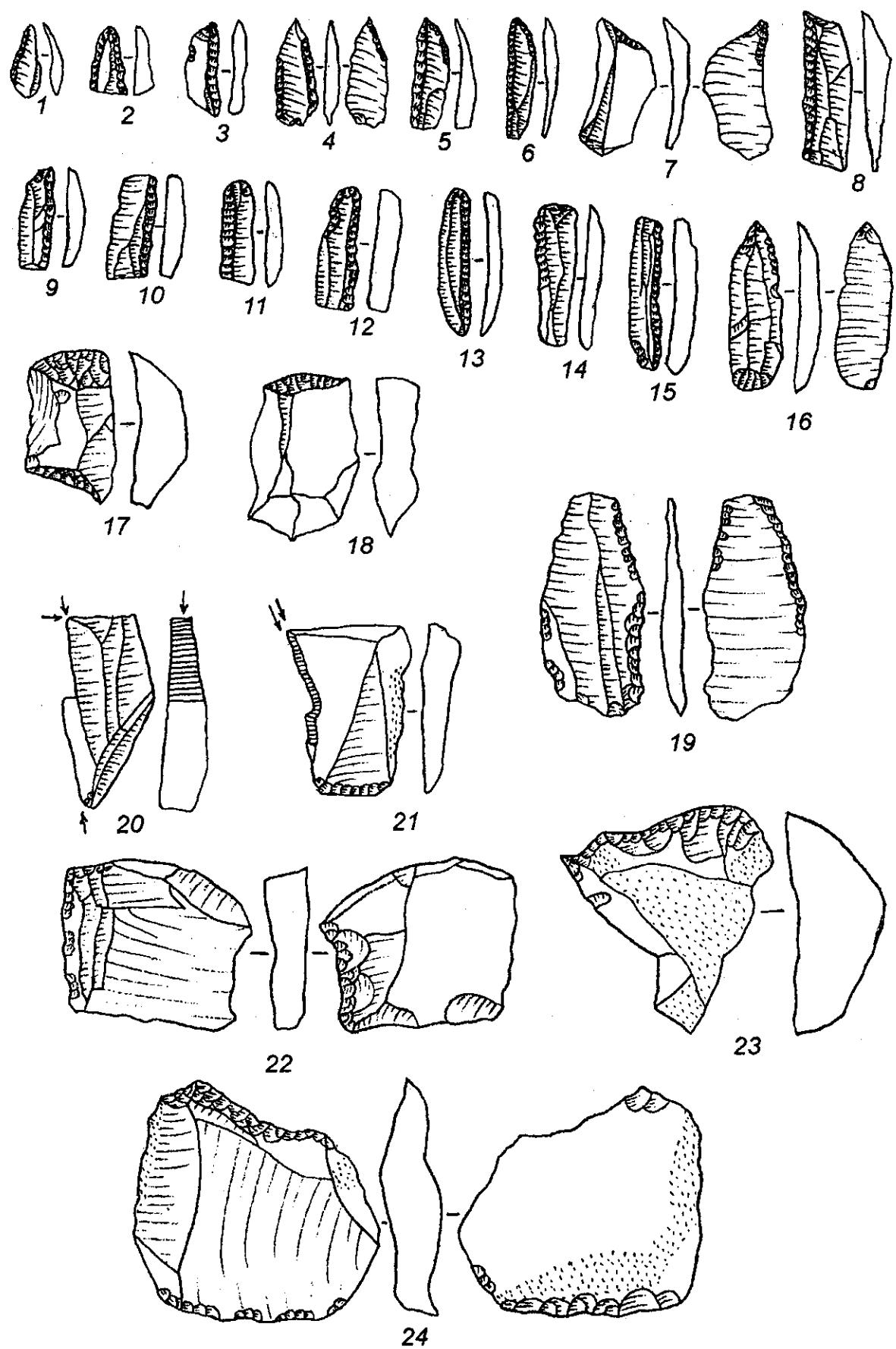

Рис. 1. Крем'яний інвентар поселення Анетівка 2.

Методика розкопок Анетівки 2 включає в себе також і промивку культурного шару [Станко 1994], що дозволяє уникнути втрат археологічного матеріалу і відновити всі ланки ланцюжка виробничого процесу. Грунт промивався поквадратно. Промивкою ґрунта 3-х мікрогоризонтів ділянки ЕІ/13-22 знайдено 70713 кременів, в т.ч. нуклеуси (3), сколи : відщепи та пластини (13433, в т.ч. 5525 мікропластин), сколи оновлення нуклеусів (50), відходи виробництва : осколки, лусочки, мікро-лусочки, різцеві сколи (56372), вироби з вторинною обробкою (665) : вістря, скребки, різці, скребок-вістря, пластини з притупляючою ретушшю, пластини з загострюючою ретушшю, осколки та відщепи з ретушшю, вироби з ретушшю і віймками утилізації, мікроінвентар. Найбільш масово в промивці представлені відходи обробки кременю : осколки, лусочки, мікро-лусочки, різцеві сколи, що складають 79,7% від загальної кількості кременю промивки. В колекції мікроінвентаря, зібраний за матеріалами промивки : мікропластини з притупляючою ретушшю, мікропластини з загострюючою ретушшю, мікро-пластини зі скошеним кінцем, мікропластини з ретушшю і віймками утилізації, міковістря, вістря мікрограветського типу, міковістря сагайдакського типу, міковістря без вторинної обробки (з ретушшю утилізації). Особливо можна виділити скребкові лусочки (109), що являють собою типологічно дрібні відщепи і часто використовувалися як заготовки для сагайдакських вістрів.

Вивчення виробничої ділянки Анетівки 2 буде продовжено в наступному польовому сезоні.

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛИКА СНІТИНКА IV В 1996 РОЦІ

Готун І.А., Лисенко С.Д., Семенюк Н.В.

Періодичні руйнування під дією як антропогенних (добування глини), так і природних чинників на багатошаровому (епоха бронзи, ранній залізний вік, давньоруський і пізньосередньовічний час) поселенні в центрі с. Велика Снітинка Київської обл. (безіменний струмок — Снітка — Унава — Ірпінь) відзначалися неодноразово. В той час, як земляні роботи на території пам'ятки вдалось припинити, ерозійні процеси продовжуються, періодично відкриваючи у зсувах котловани заглиблених споруд. В попередньому випадку на місці одного із них було досліджено частину житла кінця XI — XII ст. з цікавими конструктивними деталями.

Давньоруське житло № 2 зафіксовано в результаті обвалу, дещо північніше вивченого у 1992 р. будівлі № 1.

Профіль споруди добре читався на тлі світлого материкового лесовидного суглинку; котлован був перекритий досить потужним культурним шаром давньоруського часу. В південній частині зафіксовано залишки опалювальної споруди у вигляді двох майже вертикальних і однієї горизонтальної смуг печини, скучення попелу, сажі, деревного вугілля. На вказаному місці було розбито розкоп орієнтований вздовж қраю обриву і проведено часткове вивчення будівлі, якій загрожувало остаточне знищення (материковий шар під західною частиною котловану обвалився, утворюючи своєрідний підбій).

За профілюванням верхнього краю вінець кухонних горщиців, що походили із заповнення об'єкту, функціонування споруди можна попередньо віднести до XII ст. Глибина досліджені частини котловану — понад 2 м від рівня сучасної поверхні. З півночі на південь об'єкт витягнуто 3,45—3,8 м на рівні долівки, і на 3,8—4 м на рівні материка. Вздовж північної стінки зсередини зафіксовано стовпові ями. В дні споруди — підпільні ями, одна з них — неглибока, розташована на схід від печі, заповнена крупними шматками печини (подібна яма з печиною знаходилась і в житлі № 1). Це одна яма в долівці на момент спорудження печі була вже заповнена, оскільки перекрита південно-західною частиною опалювальної споруди.

Після дійшла до нас частково зруйнованою : тильна частина постраждала внаслідок обвалу, склепіння збереглось на висоту 60—75 см. В той час, як в житлі № 1 опалювальна споруда була вирізана в спеціально залишенному останці материкового лесовидного суглинку, в житлі № 2 вона складена на рівні долівки на каркасі із кілків, від яких залишилось 12 ямок. Товщина стінок в нижній частині становила в середньому 20 см, до челюстей цей показник дещо зменшувався; у верхній — 8—12 см. Ширина челюстей, спрямованих на схід — 50 см, зовнішня ширина печі — 1—1,2 м, вздовж довгої

осі об'єкт зберігся на 75 см. Овальний черінь повторював внутрішні обриси печі, налічував 4 шари і лежав на підсипці з глини, що вміщувала численні уламки горщиців XII ст. Черені споруджувались несинхронно. Сліди попелу на їх поверхні свідчать про обпал або експлуатацію перед формуванням наступного.

На південній від заглибленої частини житла знаходяться обпалений майданчик та яма, що виходять за межі розкопу. Даних для висновків про їх конструктивний зв'язок з котлованом житла поки що недостатньо.

В результаті рятівних розкопок зібрано значну колекцію уламків посуду, побутового інвентаря, остеологічного матеріалу; зафіковано керамічні і металургійні шлаки, каміння без слідів обробки чи використання. Привертають увагу фрагменти візантійських амфор, шиферні прясла, уламки жорен, ногі та бруски для їх гострення, ключ, інші залізні вироби, половинка орнаментованого кістяного руків'я.

Частина будівлі постраждала внаслідок обвалу. Частина, який безпосередньо загрожувало знищенню, досліджена. Частина що залишилась, зсува загрожуватиме в недалекому майбутньому. Подальших досліджень потребують об'єкти на південній від котловану, культурний шар навколо житла. На жаль, відпрацьований в минулому механізм фінансування рятівних робіт не діє, тому вирішення вказаних питань залишається проблематичним.

К ВОПРОСУ О ФРАКО-КИММЕРИЙСКИХ СВЯЗЯХ

Гребенников Ю.С.

Слабая разработка вопросов фрако-киммерийских взаимоотношений как в Болгарии, так и в Румынии, т.е. в зоне непосредственных контактов двух больших этнических общинностей, объясняется в первую очередь тем, что в обеих странах до сих пор недостаточно изучены археологические памятники эпохи поздней бронзы и начала раннего железного века. Это создает большие трудности для сопоставления археологических материалов с разных территорий при постановке и решении вопроса о связях [Мелюкова 1979]. При сопоставлении археологических и исторических источников, учитывая отсутствие до настоящего времени в южном Побужье памятников белозерской культуры, появилась возможность говорить о двух киммерийских "царствах" [Черняков 1990], которым отвечают археологические реалии. Причем западная группа, в силу своих особенностей, получила название белозерско-тудоровской, и стоит ближе к памятникам фракийского Гальштата. Очевидно, соотношение между белозерскими — восточными и фракийскими — западными элементами культуры создает необходимый археологический базис при изучении взаимоотношений восточных и западных этнокультурных массивов.

Начатое в 1991 г. исследование поселения "Дикий Сад", пока единственного в регионе Южного Буга, дало уже сейчас довольно важные материалы для решения проблемы в двух аспектах: материальной культуры и идеологических воззрений. Поселение имеет два строительно-хронологических горизонта. Первый можно датировать в рамках белозерской культуры XI—IX вв. до н.э., существование второго, судя по некоторым формам керамики, возможно и позже, т.е. включая VIII в. до н.э. Нижний горизонт содержит "чистый", т.н. белозерский материал, т.е. керамические формы, присущие как восточным, так и западным памятникам. В верхнем же горизонте, кроме обычных форм, найдено большое количество керамики, присущей восточногальштадскому региону. Это черно- и серо-лощеная керамика с внутренним ангобом, с различными каннелюрами и налепами, импортная курильница из Подунавского региона и другие виды посуды, также характерные для указанной территории.

Этим двум строительно-хронологическим горизонтам соответствует исследованный культурный комплекс в восточной части поселения. В ранний период существовало значительное (8×6 м) сооружение с глинобитными стенами, к которому с восточной стороны вел углубленный спуск — подъем — пандус 1–1,5 м, с крутыми (до 45°) откосами по обе стороны вверх. Вся земля после совершенных культовых действий выкладывалась на эти откосы, не засоряя пандуса, об этом говорит отсутствие обычного бытового мусора. После того как стены рухнули, законсервировав этот "зольник", западнее было сооружено другое углубленное помещение, также по всей сумме признаков выполнявшее функции культового [Гребенников 1994]. В нем находились 12 ям различной

конструкции, расположенных по определенной системе, не перекрывая друг друга, и большое количество напольных кострищ, вся зола из которых, наиболее вероятно, собиралась в определенных ямах. В центральной были найдены кости людей: череп и челюсть от разных индивидуумов, а также панцирь черепахи. Эти находки, расположение очагов и ям по точкам солнечного движения, дает возможность говорить о сочетании хтонического и солярного культов, что является особенностью отмечаемой исследователями на территории Фракии [Фол 1992; Гочева 1975].

Некоторые аспекты исследования этого комплекса дают возможность говорить о существовании подобного культа и культовых действий, может быть, в несколько трансформированном виде, и в斯基фское время [Граков 1954].

Таким образом, исследования данного памятника дают необходимую источниковоедческую базу для изучения истоков древних культов северного и западного Причерноморья, о связях между которыми также свидетельствует сходство основных этнокультурных показателей — керамических комплексов.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ “ДИКИЙ САД” В 1994 ГОДУ

Гребенников Ю.С., Горбенко К.В.

Работы велись на двух участках — восточном и западном. На западном исследовалось углубленное жилище № 1, часть промоины и большая хозяйственная яма, на восточном — культовый комплекс в раскопах № 3 и № 4.

Участок “СК” — промоина. К югу промоина становится менее глубокой, стерильное заполнение между верхним и нижним слоем остается, верхний слой менее насыщен, чем нижний. Ближе к берегу было обнаружено несколько невыразительных фрагментов керамики, кости животных и мелкие камни. В нижнем слое, кроме невыразительных фрагментов керамики, были найдены верхняя часть орнamentированного тонкостенного кубка и зернотерка.

Углубленное жилище такого же типа, как и обнаруженные ранее на восточном участке — под прямоугольной формы 7×5 м, глубиной 1 м от древней поверхности, ориентировано также СЗ—ЮЕ. В полу обнаружено 3 хозяйственных, 2 столбовых ямы и 3 напольных очага. В засыпке, кроме керамики, найден фрагмент лезвия ножа очень редкого типа — Н-26 по Е.Н. Черных [Черных 1976, с. 117, табл. XXXV, 17].

Ямы в профиле цилиндрические, заполнение стерильное, очевидно, после использования затраты бывали. Столбовая яма в плане округлая, в профиле коническая, дно ее было обмазано цементной массой, выше были втрамбованы остатки трех сосудов.

Костища имели форму овала, толщина прокаленного грунта достигла 3—4 см.

В раскопе № 4 участка “А” после зачистки пола была восстановлена конфигурация помещения № 4. Его размеры составляли по осям 8,5×6,3 м, глубина 1,65 м от поверхности. Восточный край апсиды был вырыт не в материке, а в мешаном грунте от завалов стен более раннего помещения, находившегося в раскопе № 3.

Сооружение, принятное нами ранее за печь, оказалось двумя ступеньками, вырезанными в материнской глине, но сильно оплавившимися. На ступеньках были зафиксированы небольшие ямки, заполненные золой. Вдоль западной стенки было обнаружено еще 5 ям.

Таким образом, в помещении было 12 ям различной формы. Их расположение таково, что установка простенков, обычных для жилищ, была невозможна. Почти все ямы после заполнения были перекрыты небольшими костищами. Центральное костище находилось в приямке ямы № 1. По периметру его нижней части оно было обложено мелким камнем. В южном углу апсиды были зафиксированы остатки каменного сооружения. Сохранился один ряд камней, положенных плашмя, длиной 3,2 м, шириной 0,3—0,5 м, верхняя кладка этого сооружения была из мелких камней, завал который был зафиксирован вокруг кладки, перекрывая яму № 6.

После снятия черноземного слоя в раскопе № 3 проявился контур с золистым заполнением. Дальнейшее исследование дало возможность реконструировать объект. Первоначальным сооружение

на этом месте было наземное помещение с толстыми, до 1 м толщиной основаниями, стенами, сложенными из суглинковых "вальков" на грязевом растворе. Основание восточной стены протянулось дугой в раскопе на 7 м, с разрывом для входа в центре. По восточному основанию стены и контуру врезки в материк с севера и юга раскопа можно утверждать, что помещение было окружной формы, около 8 м длиной по оси С—Ю и шириной 5—6 м по оси В—З, с полом, углубленным от уровня основания стены на 0,1—0,3 м к западной части.

Но особый интерес представляет восточная часть раскопа. После зачистки контрольных бровок стало возможным четко реконструировать это уникальное сооружение.

Основание восточной стены овального помещения было уложено на начало небольшой промоины, V-образный профиль которой был затрамбован грязевидной субстанцией с мелким камнем и небольшими фрагментами керамики, выровнен до горизонтальной площадки шириной около 1 м, соответствующая и совпадая с проходом в стене. Угол падения склона этой промоины составлял около 30°. По обе стороны от этой площадки естественный склон древней промоины был подработан, создавая геометрически правильные формы откосов. С юга при исследованной длине откоса 7 м, и ширине 4—4,5 м угол падения склона составляет около 30° возле основания стены и до 45° далее на восток. Таким образом, был искусственно создан специальный спуск — подъем — "пандус" в наземное помещение с мощными глинобитными стенами, завал которых позже полностью закрыл это сооружение и законсервировал его. Глубина "пандуса" в восточной, исследованной, части более 2 м, т.е. объем заполнения дает возможность говорить о равновысотности стен всего периметра и их высоте, которая составляет не менее 3 м. На начале северного склона этого "пандуса" была обнаружена яма 2×0,8 м, глубиной 0,3 м, заполненная прослойками прокаленного грунта. Очевидно, она использовалась как постоянное ритуальное костище. Поверхность "пандуса" была абсолютно чистой, а склоны были покрыты толстым, до 0,3 м, слоем пепла, причем покрытие склонов совершалось периодически. На южном склоне зафиксировано не менее 7 развалов сосудов и 4 пятна прокаленной почвы, с угольками и костями животных, в основном крупной рыбы, и отдельно большие пятна рыбьей чешуи (4 шт.).

Из находок следует выделить два пряслица из эпифизов костей животного или человека (?), хорошо заглаженную пластинку окружной формы из стенки сосуда. Каменные орудия двух видов — плоские из песчанистых пород, типа оселков, и округлые с уплощенными поверхностями, из кристаллических пород.

Сосуды с поселения в большинстве лощеные или со следами лощения, с черной или серовато-коричневой поверхностью. Преобладают горшки с более или менее округлым туловом, слегка оттянутым наружу венчиком и узким дном. Орнаментирована посуда овальными косыми вдавлениями, насечками, врезными линиями, валиками и налепами.

Значительное количество так называемых мисок-сковород, как с гладкими, так и с орнаментированными вдавлениями или насечками, венчиками.

Таким образом, время основания поселения и первый период его существования можно датировать белозерским временем по ближайшим аналогиям в комплексе Тудоровского поселения [Черняков 1985, с. 76; рис. 35, 1, 8, 11, 14; рис. 37, 17].

Дальнейшие исследования будут продолжены, по возможности, в 1995 году.

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ КРЕПОСТИ ИЗМАИЛ В 1994–1996 ГОДАХ

Гумашьян С.В.

Охранные археологические исследования на территории историко-культурного памятника крепости Измаил XVI–XIX вв. проводились в зоне прокладки коммуникаций и строительных площадок микрорайона "Крепость".

В центральной части крепости исследован участок площадью свыше 400 м² (раскоп 8), где обнаружены хозяйствственные комплексы из полуземлянки, остатков строения на каменном фундаменте и разнообразных вымосток, ям и пр.

По карте-схеме крепости Иэмаил И.А. Глухова 1790 г. в этом месте располагался жилой квартал мусульманского населения ("махалля"). Раскопанный участок укладывается в схему как северная окраина квартала, и представляет, вероятно, остатки фрагмента усадьбы с постройкой, скорее не жилого, а хозяйственно-производственного назначения, претерпевавшего на протяжении времени немалые изменения.

Выделяются несколько условных строительных периодов, ранний из которых характеризует полуzemлянка размерами $2,60 \times 2,40$ м, углубленная в материк на 0,3 м с земляным полом. В ее южном углу находилась небольшая глинобитная купольная печка, у восточной стены — ямка-хранилище и в северной стене — столбовая яма. На полу собраны фрагменты красноглиняной керамики и серебряная турецкая монета XVII в. — акче.

Следующий строительный период относится к XVIII в., когда полуземлянка и ямы были засыпаны и сверху построено здание с каменным фундаментом в предшествующем культурном слое. Первоначальная площадь постройки превышала 80 м^2 , она подвергалась разрушению и перестраивалась, ориентирована — С-Ю.

Северо-западная стена образует прямой угол, возможно, следуя повороту улицы; северо-восточная стена построена впритык в следующий строительный период. Тогда же в южном углу здания была сооружена "кладовая" прямоугольной формы площадью около 4 м^2 с каменным фундаментом, заглубленным в материк.

При постройке фундамента применялась бутовая кладка из лещадника неправильной и постелистой формы, пустоты между отдельными камнями заполнены каменной мелочью с последующей заливкой жидким раствором — "грязью" из супеси. В восточном углу и вдоль юго-восточной стены обнаружены остатки деревянных столбов. У северо-восточной стены и юго-восточной в районе "кладовой" находились завалы сырцовых стен.

Вход находился с юго-восточной стороны. Предположительно, сначала здание на каменном фундаменте имело большую площадь, кирпичные стены и черепичную кровлю. После разрушения (в южном и западном углах дома и рядом с ними снаружи найдены осколки чугунных пороховых бомб и чугунные ядра разного калибра), здание было восстановлено на меньшей площади, о чем свидетельствует северо-восточная стена с кладкой фундамента впритык и верхней частью из сырцового кирпича.

С северо-западной стороны здания в двух местах вплотную к кладке фундамента выкопаны специальные ямы, в которые вверх дном помещены крупные красноглиняные сосуды типа плоскодонных амфор, вышедшие из употребления — без горловин и ручек.

Внутри дома поблизости от кладки северо-западной стены на ее верхнем уровне найден монетный клад — 370 экз. В кладе представлены мелкие серебряные турецкие монеты нескольких номиналов и три серебряных европейских монеты, две из которых определены как венгерские Рудольфа I конца XVI в¹.

Свыше 2,5 тыс. находок представляют разные группы материалов. Наиболее массовая группа керамики — 1,5 тыс. фрагментов : строительной (кирпич, плинфа, черепица, изразцы, водопроводные трубы) и бытовой (красноглиняная, сероглиняная, белоглиняная, фаянс, фарфор).

Металлических предметов — около 700 экз. : монеты из серебра и меди, бронзовые и медные пуговицы, бляхи, накладки, турецкая печать; из железа — гвозди, скрепы, скобы, штыри, подковы ножи и пр.; чугунные ядра и пороховые бомбы.

К группе стекла относятся 150 предметов, помимо оконного стекла : фрагменты стаканов, бокалов (кружек), флаконов, ваз, чаш, браслетов. Из кости — фрагменты гребня, трубы, накладки, пластины с отверстиями, альчики. Из камня, помимо строительного глинистого сланца и известняка, — абразивы кремни, фрагмент мраморной чаши. Найдено несколько раковин, в том числе каури.

Бытовая керамика представлена разнообразной столовой и кухонной посудой, туалетной, тарной бытовыми предметами. Преобладает красноглиняная керамика, изготовленная на гончарном круге быстрого вращения, местного производства. Большая часть — поливная полихромная с поливами зеленого, желтого и коричневого цветов и использованием потечной глазури.

¹ Определение Т.Кокоржицкой — ОАМ НАН Украины

Орнаментика проста и состоит из геометрических элементов сграффито и росписи ангобом полос и волнистых линий по кругу с мазками поливой поверху, либо сплошным покрытием глазурью. Покрывалась большая часть сосуда, за исключением придонной части, или в непокрытых поливой сосудах только край венчика снаружи. В основном распространены следующие формы: чаши, миски мелкие и глубокие, тарелки, блюда, кувшины, крышки.

К туалетной посуде относятся толстостенные шероховатые сосуды с горизонтально расположеными кручеными ручками и кумганы (кувшины с носиком, "рукомой"), а также тазики — большие толстостенные миски с отлогим широким, чаще орнаментированным сграффито бортиком, неполивные. К таре — крупные широкогорлые двуручные сосуды типа плоскодонных амфор, иногда с орнаментированными плечиками. Из бытовых предметов встречаются подсвечники, курительные трубки, найдена игрушка-свиристулька в виде бычка, украшенная поливой.

Столовая посуда из фаянса и фарфора — пиалы, тарелки — малочисленная, частью ближневосточного происхождения, частью, в поздних ямах, европейского, с подглазурным, в основном монохромным синим растительным орнаментом.

Окончательное разрушение здания произошло не позднее первой трети XIX в., после чего продолжалось накопление культурного слоя и сооружение новых ям, а также заполнение развалин бытовым мусором. Полученный материал характеризует историко-бытовые слои турецкого периода XVII—XVIII — начала XIX в.

Исследования, проведенные на северном участке территории крепости в центре между западным и восточным валом (раскоп 9, площадь — 600 м²) открыли часть мусульманского кладбища ногайского населения XVIII в., состоящего из нескольких десятков могил. Все могилы ориентированы на запад, с незначительными отклонениями, погребенные в вытянутом положении на спине, головой на запад, руки согнуты в локтях, кистями на животе. Треть могил, чаще детские, отличаются наличием инвентаря: мелкие пуговицы в виде бубенчиков, серьги, перстень, бусы, монеты-подвески, в том числе в ансамбле с бусами, монеты — медные европейские и серебряные акче — турецкие, все с отверстиями, плохой сохранности, относятся к XVII—XVIII вв. В части могил использованы деревянные конструкции в виде плах, которым обкладывали погребенного по форме гроба; следов крышек, либо дна не обнаружено. В одной из могил на погребенном сохранились полуистлевшие куски плотной с золотной нитью ткани ручной работы — часть воротника. Единообразный обряд захоронения позволяет соотнести раскопанный участок с фрагментом могильника, вскрытого в 1993 г. В.С. Бейлекчи (раскоп 5) и предположить здесь наличие крупного ногайского кладбища площадью приблизительно 3 га, включающего оба исследованных участка.

Ближе к западному валу обнаружены остатки исторического культурного слоя XIX в. в виде столбовых конструкций крупного наземного сооружения бивуачного типа периода военных действий XIX в. и участка зоны обитания на территории описанного выше кладбища в виде пяти полуземлянок, разрушенных в середине XIX в.

На западном валу крепости в районе узла Хотинских ворот произведена зачистка участка вала XVIII в. на площади 20 м², показавшая наличие подпорной кирпично-бутовой стены с западной стороны вала, выполненного террасами в материковой супеси с более поздними досыпками.

РОЗВІДКИ В КОРОСТЕНСЬКОМУ РАЙОНІ НА ЖИТОМИРЩИНІ В 1994 РОЦІ

Денисюк В.Л.

Коростенським краєзнавчим музеєм під керівництвом автора проведено розвідки на території м. Коростеня та біля с. Мала Зубівщина Коростенського району Житомирської області. В результаті виявлені нові пам'ятки, опис яких наводимо нижче.

1. Коростень. Пам'ятка розташована в південно-західній частині м. Коростеня навпроти електричної підстанції. Займає піщане підвищення надзаплавної тераси правого берега р. Уж (рис. 1, 1).

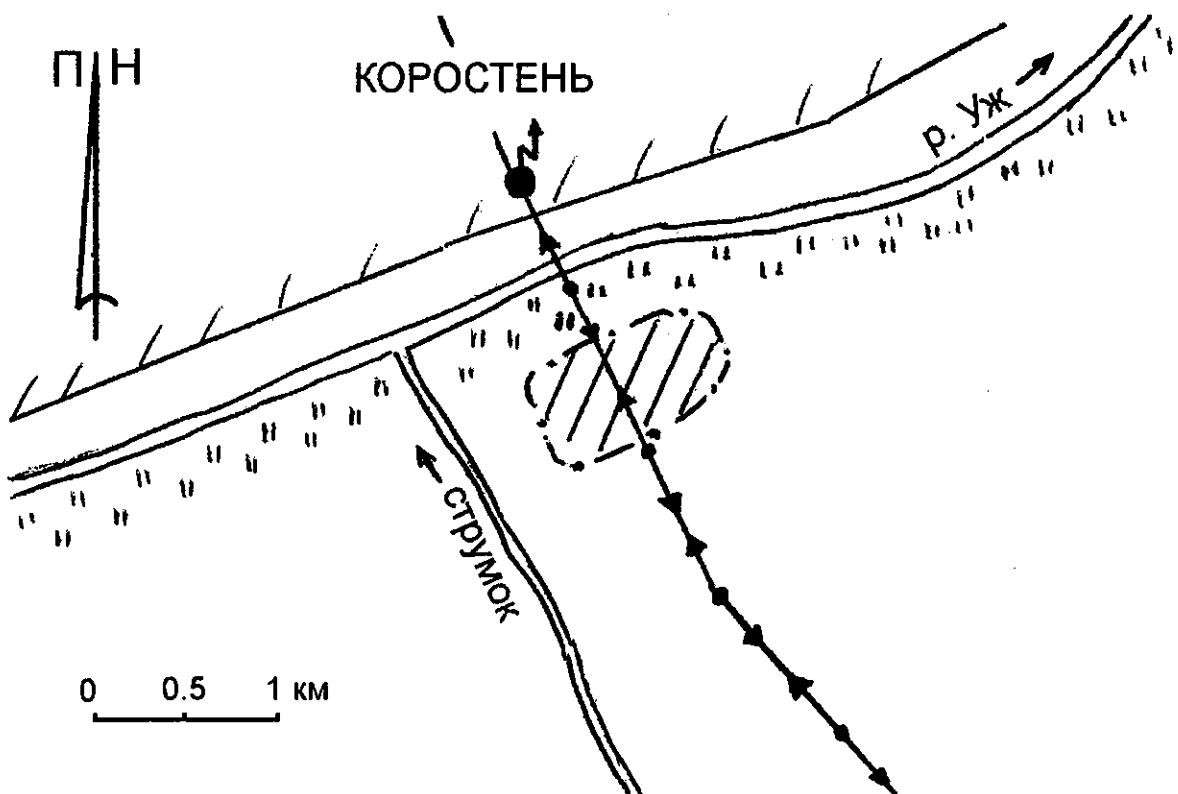

Рис. 1. Ситуаційний план пам'ятки доби мезоліту м. Коростень.

На досліджуваній території, яка нині роззорюється на площині розмірами 500×500 м (25 га) зібрано 696 кременів. При аналізі зібраного матеріалу виявлено, що з нуклеусів найбільш масовим є одноплощинний тип — 9% загальної кількості кременю (рис. 2, 1, 2), двоплощинний тип — 7,1%, інші типи — 1,5%. Кількість відщепів досягає 41,1%, пластин — 25%, знаряддя з вторинною обробкою — 21,3%.

Серед знахідок виділяються палеолітичні знаряддя зі слідами вторинного використання, сокироподібне знаряддя та вістря яніславіцького типу (рис. 2).

Подібний крем'яний матеріал був зібраний при нагляді за земляними роботами по вулицях Гастелло і

Шолом-Алейхема, а також на правому березі р. Уж вище по течії на відстані 1,5 км.

2. Мала Зубівщина. В червні 1994 р. автором проведено розвідки за 10 км на схід від м. Коростеня в околицях с. Мала Зубівщина Коростенського району. За 250 м на південний схід від села, серед оброблюваного поля виявлено курганий могильник. Неподалік від нього проходить автомагістраль Коростень-Київ (рис. 3). У місцевих жителів могильник має назву "Шведська або Турецька могила". За 500 м південніше протікає безіменний струмок. Могильник витягнутий з півдня на північ і займає площину розмірами 95×55 м (рис. 4). Він складається з 19 курганів напівсферичної форми висотою від 0,50–1 м до 1,5–3,2 м, діаметром 5–12 м. Поверхня курганів задернована. В центрі насипу курганів №№ 2, 4–7, 10 простежуються скарбошукацькі ями. Відстань між курганами від 0,70–2 м до 3–30 м. Кургани №№ 18, 19 зливаються полами.

Кілька курганів розташовані безсистемно, більшість лежить трьома паралельними рядами. Площа, яку займає могильник, поросла деревами та густим чагарником. Підйомного матеріалу не виявлено.

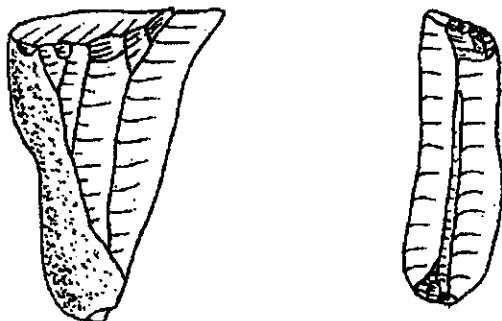

Рис. 2. Підйомний матеріал пам'ятки доби мезоліту м. Коростень : 1 — нуклеус; 2 — вістря яніславіцького типу.

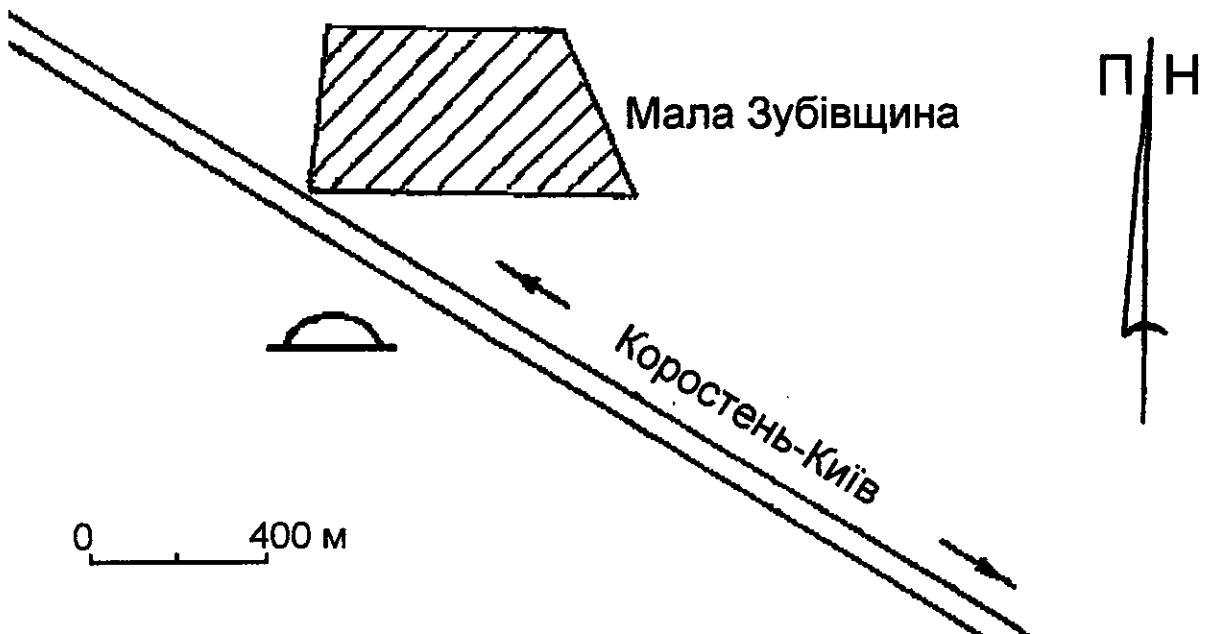

Рис. 3. Ситуаційний план курганного могильника біля с. Мала Зубівщина Коростенського району.

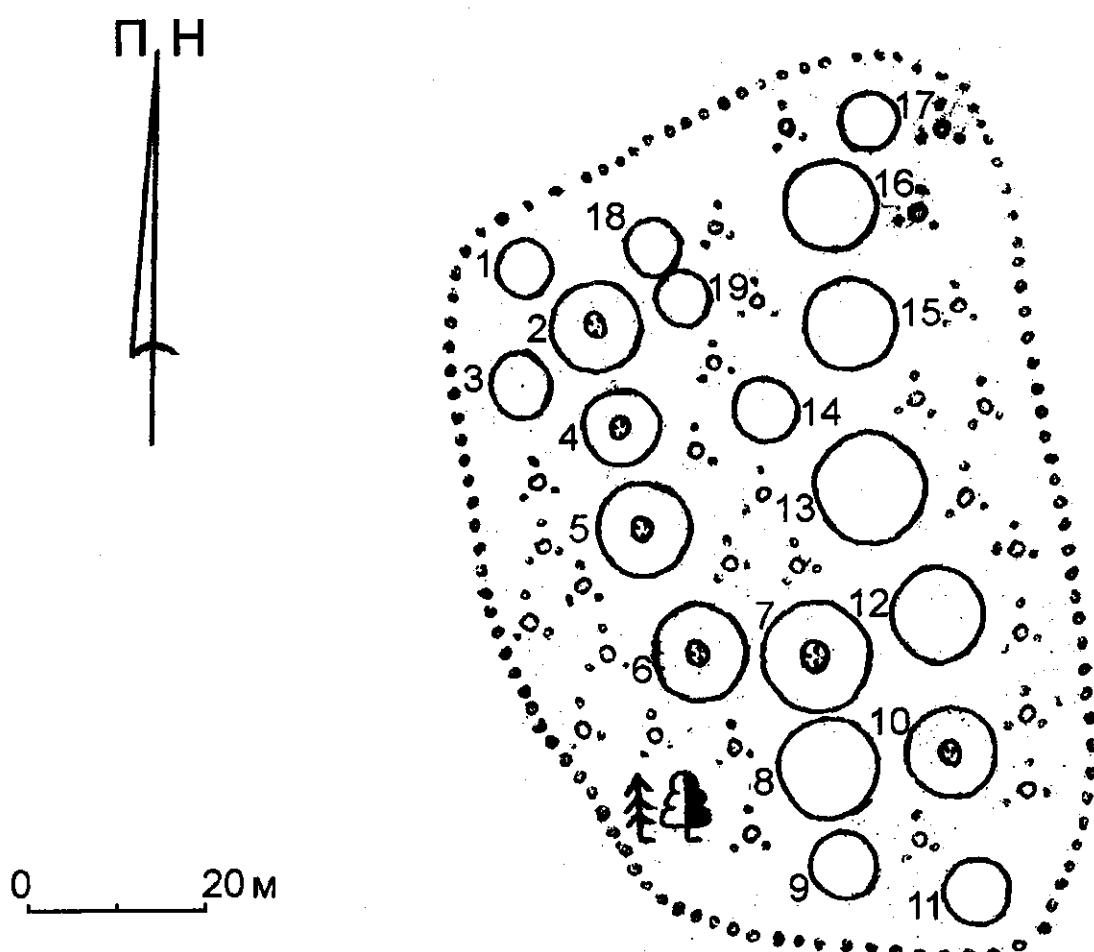

Рис. 4. План курганного могильника біля с. Мала Зубівщина Коростенського району.

РОЗКОПКИ ПІЗЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 22 В 1994 РОЦІ

Диханов В.Я.

Пізньопалеолітична стоянка Анетівка 22 була відкрита в 1983 р. [Станко 1989]. В жовтні 1993 р. Миколаївська експедиція ІА НАН України під керівництвом В.Н. Фоменко в розкопі сабатинівського поселення Шуцьке I на глибині 0,8–1,9 м відшукала пізньопалеолітичні крем'яні вироби і фауністичні рештки. В 1994 р. в складі цієї ж експедиції автором було досліджено 63 м² (7×9 м) площі стоянки.

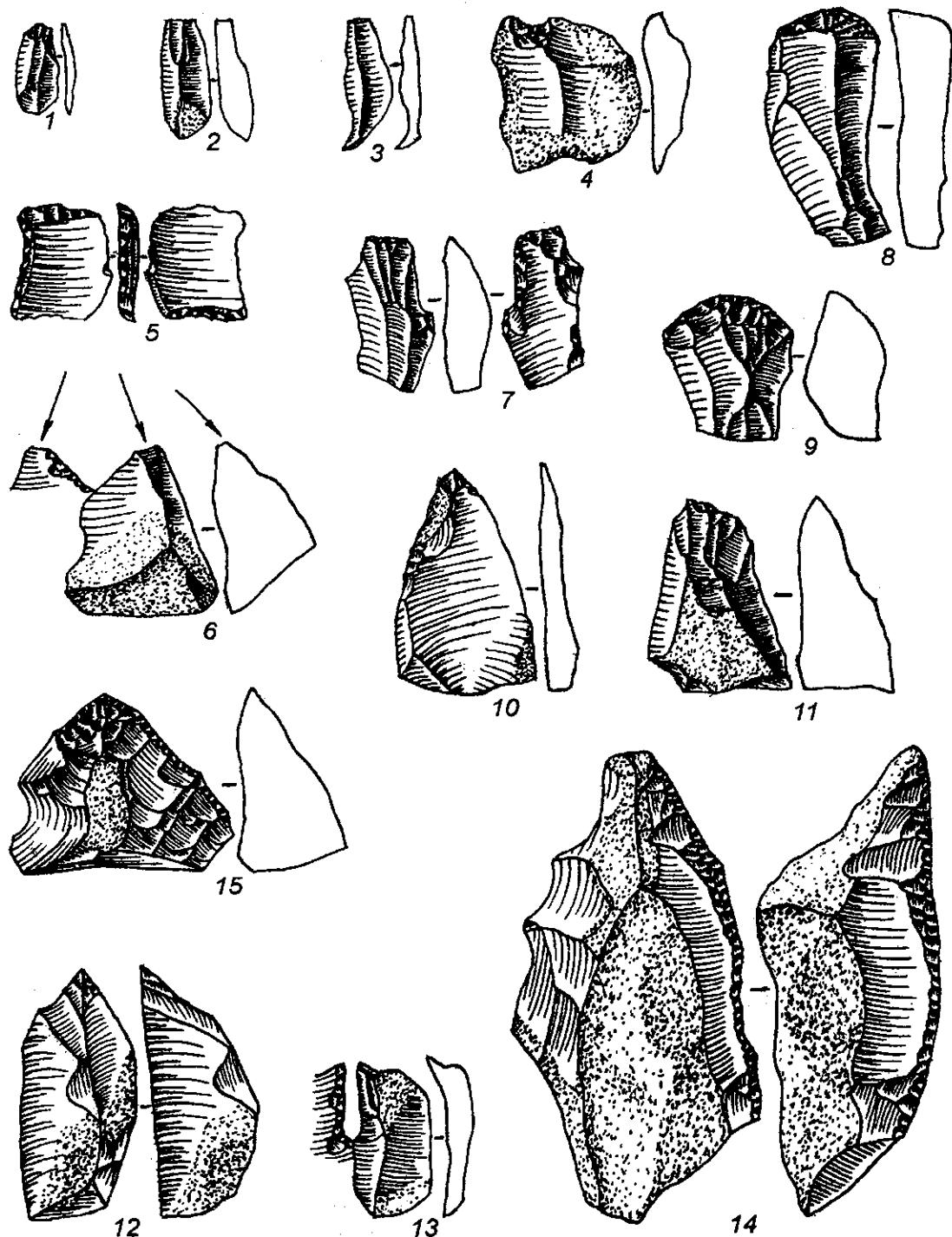

Рис. 1. Крем'яні вироби зі стоянки Анетівка 22 : 1–6 — горизонти 1–2; 7–15 — горизонти 3–4.

Стоянка знаходиться на лівому схилі палеодолини р. Бакшали в 500–600 м від місця її впадіння в р. Південний Буг. Археологічні рештки знайдені в відкладах делювіального шлейфу потужністю 0,5–1,3 м, перекриваючого алювіальні піски давнього русла р. Бакшали. Делювіальний шлейф викликається до східного борту розкопу. Потужність розповсюдження артефактів неоднакова: біля східного борту розкопу вона складає 0,6 м (гл. 0,8–1,4 м), біля західного — 1,4 м (гл. 0,8–2,2 м).

Інвентар стоянки виготовлено з місцевого кременю темно-сірого або оранжево-буроватого кольору. Відклади його знайдені на протилежному схилі річки на рівні другої надзаплавної тераси. В процесі дослідження делювіальні відклади були поділені на 4 горизонти потужністю 20–25 см. Щільність крем'яних виробів у горизонтах неоднакова: чорнозем Б (гл. до 1 м) — 39 екз.; гор. I (гл. 1,00–1,20 м) — 123 екз.; гор. 2 (гл. 1,20–1,40 м) — 60 екз.; гор. 3 (гл. 1,40–1,65 м) — 193 екз.; гор. 4 (гл. 1,65–1,90 м) — 142 екз.; траншея (гл. 1,90–2,20 м) — 14 екз. Всього зібрано 571 кремінь. Мікростратиграфічні спостереження дозволили встановити, що найвища концентрація кремлю припадає на нижній мікрогоризонт гор. 3 та верхній мікрогоризонт гор. 4.

Морфологія крем'яного інвентаря та техніко-типологічний склад виробів у горизонтах також неоднакові. Відщепи складають у всіх горизонтах 48–55% виробів. Однак співвідношення пластин і відщепів у горизонтах відрізняються: для гор. 1 це співвідношення складає 1 : 3,5; для гор. 2 — 1 : 7,25; для гор. 3 — 1 : 15,8; в гор. 4 і траншеї пластини зовсім відсутні.

За результатами техніки первинної обробки кременю інвентар 3 та 4 горизонтів істотно відрізняється від інвентаря верхніх горизонтів, що дозволяє виділити 2 культурно-хронологічних горизонти — шари 1 і 2 та 3 і 4.

В першому культурно-хронологічному горизонті знайдено 4 вироби з вторинною обробкою (2,19%). Вироби ці вкрай невиразні: кутовий різець, анкош, відщеп з ретушшю та вістря.

В колекції другого культурно-хронологічного горизонта 25 виробів із вторинною обробкою (7,46%). Чотири вістря, масивне скребло (8 см), чотири різці — три кутові та один серединний: аналогічні вістрям і скреблам Анетівки 13 та Зеленого Хутору II. Більшість знарядь, як і на Анетівці 13, виготовлено на осколках.

Аналіз планіграфічного і стратиграфічного розподілу інвентаря стоянки дозволяє припустити, що досліджена площа є периферією стоянки. Матеріали верхніх горизонтів близькі до інвентаря Анетівки 1 (на думку В.Н. Станко); колекція нижніх горизонтів схожа з матеріалами Анетівки 13. Подальше дослідження цієї пам'ятки має виключно важливе значення і безперечно дозволить більш чітко з'ясувати стратиграфію та хронологічну послідовність пам'яток в долині р. Бакшали.

РОЗВІДКИ НА ЛЬВІВЩИНІ

Довгань П.М.

Розвідковий загін археологічної експедиції Львівського держуніверситету провів археологічні розвідки в кількох пунктах Львівської області.

Село Бірки Яворівського району. Обстежено низинну територію з правого боку кільцевої шосейної дороги, що веде від Бірок до с. Рясна Руська. На цій місцевості виділяється ряд піщаних дюн різної величини.

На обстежений території на поверхні виявлено доволі велику крем'яну клиновидну сокиру. Вона має пришлифоване лезо, прямокутна в поперечному розрізі, і її довжина становить 13 см. Кремінь, ймовірно, західнобузького походження. За типологічними ознаками сокира належить енеолітичній культурі лійчастого посуду. Пам'ятки цієї культури на Яворівщині поки що невідомі. Найближче поселення знаходиться на північний схід від Львова, біля с. Малі Грибовичі. По прямій лінії до Бірок це становить близько 10 км. Отже, десь поблизу Бірок повинно знаходитись ще одне поселення, розташоване, можливо, на піщаній дюні.

На обстежений території знайдено невеликі (довжиною 3–3,5 см) крем'яні відщепи. Вони, як правило, трапецієвидні в розрізі, сколоті з ядер темного волинського кременю. Ймовірно, вони відносяться до кінця епохи бронзи-раннього заліза, коли крем'яне виробництво занепадало. Тому такі невеличкі пластини зустрічаються на поселеннях висоцької культури, яких відомо декілька на Яворівщині.

Село Нове Місто Старосамбірського району. Поселення ранньозалізного часу виявлено в 600 м південніше села, на лівому низькому березі р. Вирви. Воно займало площу близько 70×40 м. В тих місцях, де траплялися уламки ліпної кераміки, закладено кілька шурфів. Культурний шар залягав на глибині 0,8 м від сучасної поверхні в шарі лесу. В одному з шурфів знайдено куски глиняної обмазки, вуглики. Можливо, це залишки черіння. Уламки посуду належали грубостінним горщицям, виготовленим з домішкою шамоту. Поверхня їх сіро-жовтуватого відтінку, шершава, випал нерівномірний, товщина стінок 1,5–2 см.

Село Комаровичі Старосамбірського району. В 700 м на захід від села (урочище "Гай") розташований інший пам'ятник. Це курган конусоподібної форми, який виділяється на навколоїшній місцевості. Висота його приблизно 11 м, а периметр основи складає 167 м. Його верхівка зрізана, площа рівна і складає 53 м по кругу. Схили досить круті, порослі знизу чагарником. На вершині площа збереглися ями, мабуть, від любительських пошуків. При зачистці стінок цих ям зафікований сірий суглинок. Його розташування і характер насипу дають основу говорити про те, що курган є не природним підвищенням, а штучним насипом.

ИССЛЕДОВАНИЯ НЕТАЙЛОВСКОГО МОГИЛЬНИКА В 1994 ГОДУ

Жиронкина О.Ю., Крыганов А.В., Цитковская Ю.И.

Летом 1994 г. Новостроечной экспедицией Харьковского университета были продолжены раскопки Нетайловского грунтового могильника.

За полевой сезон исследовано 250 м² площади памятника и вскрыто 21 погребение, относящееся к раннему средневековью (№№ 193–213).

Могильные пятна имели овальную (7), трапециевидную (6), прямоугольную (7) и неправильную (1) форму и были ориентированы в широтном направлении по длине, с сезонными отклонениями (азимут — 50–100°). Их размеры колебались от 1,45×0,73 до 2,7×2,2 м.

Все захоронения совершены в простых грунтовых ямах, ямах с уступами, не имеющими конструктивной нагрузки, ступенями и подбоем. Стенки могильных ям, как правило, сужались к прямоугольному в плане дну, находившемуся на глубине 1,15–2,32 м от современной поверхности почвы.

Благодаря методике поэтапного вскрытия западной и восточной частей могил с исследованием их меридиональных бровок, удалось четко зафиксировать не нарушенные складки проседания почвы, свидетельствующие об отсутствии повторного проникновения в захоронения.

В двух погребениях (№№ 198, 201) отмечены отличия в окраске грунта заполнения ям. В захоронении № 201 складки проседания почвы не зафиксированы, а в погребении № 198 их кривизна и толщина варьировалась в зависимости от прохождения через различные по цвету участки, что позволяет говорить о возможном повторном проникновении в могилы.

Костный материал очень плохой сохранности или в виде тлена обнаружен лишь в 8 погребениях (№№ 194, 197, 198, 205, 206, 211, 212, 213). В ряде случаев по расположению костей черепа и зубов можно говорить о вероятной восточной (№№ 194, 202, 206, 207) или западной (№ 198) ориентировке погребенных.

Погребальный инвентарь представлен: сереоглиняными лощеными кувшинами со сливом, кубышками, горшками, боевым топором, железными ножами в деревянных и костяных ножнах, железными пряжками, керамическими пряслицами, поясными накладками и наконечником, бубенчиками, пуговицами, подвесками, бронзовыми и серебряными серьгами, зеркалами, бусами из сердолика, стекла, металла и ископаемого известкового коралла, деревянным гребнем, органическими остатками (ткани, кожа, войлок); в одном из погребений найден диорхем.

Наибольший интерес представляет погребение № 202, совершенное в глубокой грунтовой яме (2,28–2,32 м) с уступами вдоль боковых стенок; перекрытие отсутствовало (рис. 1, 3).

На глубине 2 м зафиксировано линзовидное в плане пятно, ограниченное по периметру полосой рыхлого темно-коричневого грунта или тлена (элементы структуры не прослеживались), свидетельст-

вующее о существовании погребальной конструкции. Интересен тот факт, что находки располагались как на площади, ограниченной контурами, так и за ее пределами.

Кости погребенного отсутствовали. В восточной половине захоронения на различной глубине (2,13–2,23 м) обнаружены зубы человека (4 экз.), бронзовые серьги (2 экз.) подвеской обращенные на восток, находившиеся на расстоянии 0,2 м друг от друга (рис. 2, 7). На дне могильной ямы, у ее восточной стенки обнаружены: сероглиняный чернолощеный кувшин (рис. 1, 1) сливом обращенный на СВ, южнее — кубышка (рис. 1, 2), между сосудами — пряслице из амфорной стенки (рис. 2, 4) и три стеклянные бусины (рис. 2, 5, 6, 8). Кубышка была установлена на зеркало округлой формы с ручкой, изготовленное из тонкой (0,07 см) пластины (рис. 2, 1), под которым находились деревянный гребень и железный предмет.

На дне могильной ямы, в западной ее половине, вдоль северной и южной стенок были зафиксированы остатки кожи, войлока и разносортной ткани, в которых найдены бронзовые браслеты — один простой проволочный, два ложновитые и железные пластинчатые браслеты (рис. 2, 2, 3).

Интересна также находка сероглиняного лощеного кувшина (погребение № 210), на дне которого было обнаружено гончарное клеймо в виде солярного знака (рис. 2, 9).

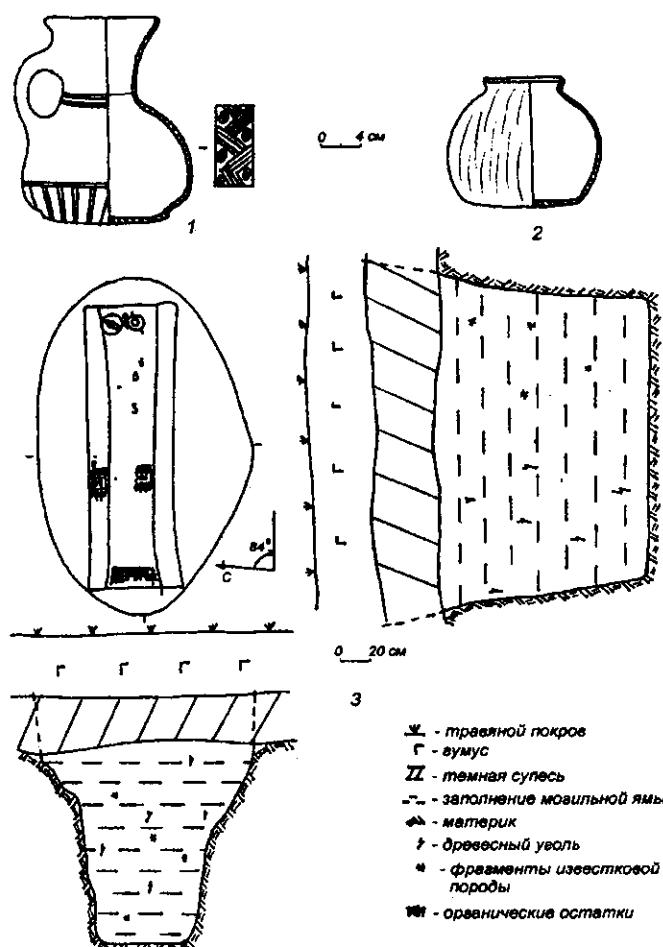

Рис. 1.

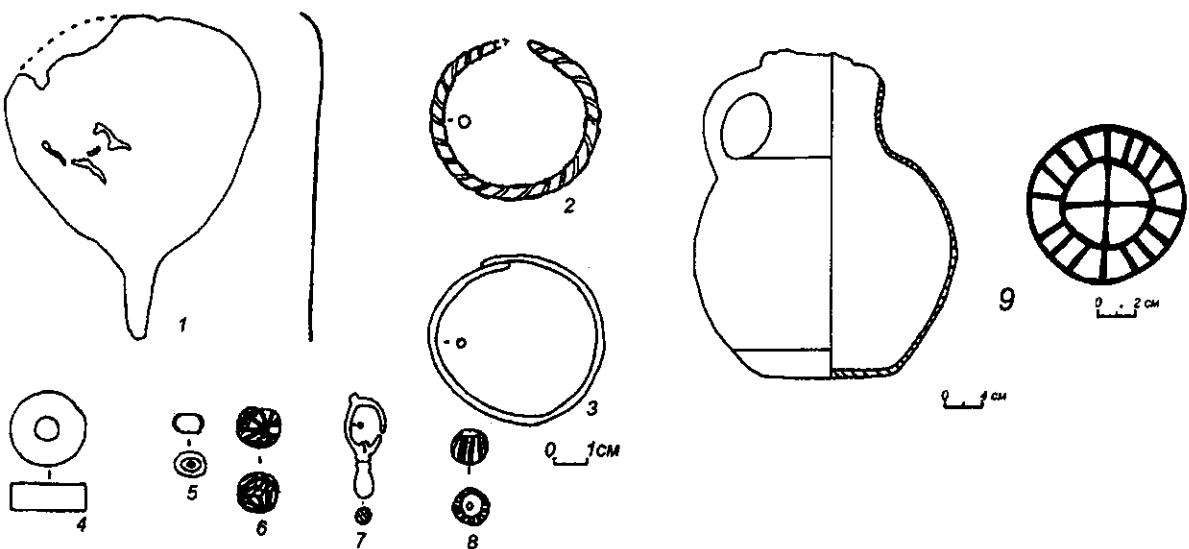

Рис. 2.

ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Журавлев О.П., Маркова Е.В.

В 1996 г. экспедицией Черкасского краеведческого музея были проведены раскопки многослойного поселения Молюхов Бугор. Остеологические материалы дали следующие результаты. В неолитическом слое было найдено 29 костей (4 нижние челюсти, 10 позвонков, 3 ребра, 1 плечевая кость, 1 лучевая, 1 пястная, 1 бедренная, 1 таранная, 2 пяточные и 1 первая фаланга) от 1 взрослой особи быка домашнего, 2 кости (1 верхний зуб и 1 лучевая) от 1 взрослой особи овцы или козы, 39 костей (5 верхних зубов, 3 нижние челюсти, 13 нижних зубов, 2 пястные, 4 таранные, 1 пяточная, 5 других суставных, 1 плюсневая, 1 метаподий, 2 первые фаланги, 2 вторые фаланги) от 4 особей (из них 2 молодые и 1 полузаостровая) лошади домашней, 1 кость (позвонок) от 1 взрослой особи бобра речного, 4 кости (по одной: зуб верхний, лопатка, таранная и суставная) от 1 взрослой особи кабана, 3 кости (1 верхний зуб и 2 третьих фаланги) от 1 взрослой особи оленя благородного, 1 кость (вторая фаланга) от 1 взрослой особи косули европейской, 2 кости (зуб верхний и третья фаланга) от 1 взрослой особи лося, 1 кость от рыбы, 9 костей от черепахи, 1 кость от птицы, 1 кость от человека и не определено 325 фрагментов. Перечень находок из энеолитического слоя (он близок к среднестоговской культуре) представлен в таблице 1.

Выборка из неолитических слоев очень маленькая, поэтому делать какие-либо выводы пока затруднительно, хотя обращает на себя внимание преобладание в животноводстве лошадей, чему на близких территориях для этого времени аналогов нет. Интересен и тот факт, что домашних и диких животных в этих слоях было приблизительно поровну (на 6 особей или 55% домашних животных приходится 5 особей, 45% диких).

По энеолитическим слоям (они близки по археологическим материалам и времени существования к среднестоговской культуре) выборка вполне достаточная если не для надежных, то хотя бы предварительных выводов (таблица 1). В животноводстве основную роль играла лошадь (34% от числа особей домашних животных), за ней шел бык домашний (28%). Третье и четвертое места с небольшой разницей занимали мелкий рогатый скот (17%) и домашняя свинья (14%). На последнем месте была собака (7%). Следовательно, преобладание в животноводстве лошадей можно считать характерной чертой населения Молюхова Бугра со времен неолита и до эпохи энеолита, а если учесть определения сделанные В.И. Бибиковой по раскопкам 1955 г. [Бибикова 1963, с. 133], то на этом памятнике лошадь доминировала даже в эпоху энеолита-бронзы. Ближайший аналог такой картины — среднестоговская Дереивка [Бибикова 1963, с. 134—135]. И больше аналогов для энеолитического времени на территории Украины пока нет. Следовательно, если исходить из археозоологических данных, Молюхов Бугор ближе всего находится к среднестоговской культуре.

На одном из ребер домашнего быка из энеолитического слоя процарапан знак, напоминающий букву "И". Но пока неясно, имеем ли мы дело с так называемым "тамгообразным" знаком, или это насечки, не несущие в себе никакого смысла, т.к. порезы, наносимые при разделке туш, выглядят иначе.

Преобладание в энеолитических слоях костей преимущественно от полузаостровых и взрослых животных может свидетельствовать о хорошей кормовой базе животноводства в это время.

В энеолитических слоях, в отличие от неолитических, преобладают дикие млекопитающие, хотя и не много (55% диких и 45% домашних). Преобладание диких над домашними сохраняется на этом памятнике и в более позднее время [Бибикова 1963 с. 135], что свидетельствует о значительной роли охоты в жизни населения Молюхова Бугра. Основными промысловыми видами были косуля (24% от числа особей диких млекопитающих) и кабан (21%). Вдвое меньше было бобров (12%), оленей и лосей (по 10%), втрое — тура (7%). Остальных видов было всего по 1 особи (или приблизительно по 2%). Следовательно, в районе поселения были значительные лесные массивы, где и водились эти звери. Обращает на себя внимание значительный процент и разнообразие пушных зверей. Вероятно, охотились не только ради мяса, но и ради меха для одежды на зимний период. Возможно, пушнину обменивали у соседних племен на какие-либо необходимые в хозяйстве вещи. В материалах из Дереивки преобладают домашние животные (56% от общего числа особей) над дикими (44%), следовательно

Деревня и Молюхов Бугор очень близки по многим археоологическим показателям, но полного сходства между ними нет.

Таблица 1. Перечень находок костей из энеолитического слоя поселения Молюхов Бугор.

Признак	Бык домаш- ний	Овца домаш- няя	Овца и коза	Свинья домаш- няя	Ло- шадь	Со- бака	Заяц (русак?)	Бобр речной	Лиси- ца	Мед- ведь бурый
Часть скелета										
Роговые стержни	2									
Мозговые части черепа	69		7		7					
Лицевые	5		3	5	1					
Зубы верхние	23		21	11	45					
Нижние челюсти	40		10	6	2	1		4		
Зубы нижние	42		12	16	32					1
Позвонки	156		32	2				3	1	
Ребра	200		100	3	2			1		
Лопатка	33		16	1	2			1	1	
Плечевая	31(5) ¹	2	7(1)	4(2)	1	1	1	1	1	
Лучевая+локтевая	32(12)		4	2	9	1	2	1	1	
Пястная	11		3(1)	2						
Газовая	32		6	2	3					
Бедренная	25(9)		3(1)	1	7(3)	1		3(1)		
Большая берцовая	13(5)		7(2)	6(3)	1		1	1(1)		
Малая берцовая				6	1					
Таранная	5				4					
Пяточная	6(2)		1(1)	1(1)	2(1)					1
Центральная	4									
Коленная чашечка	1		1		1					
Грифельная					13					
Другие суставные	49		8	1	36					
Плюсневая	9	1	1		12(1)					
Метаподии	12(2)		4(2)	13(6)	1	3				
1 фаланга	13(1)		1	4(2)	10(2)	6(2)				
2 фаланга	2		5	5(1)	5(2)	2				
3 фаланга	6			7	11					
Всего ²	821	3	253	98	208	15	4	15	4	2

Число особей.

Молодые	1		2	3	4	1		1		
Половозрастные	3		1		2					
Взрослые	4	2		1	4	1	1	3	1	1
Всего	8	2	3	4	10	2	1	4	1	1

¹ Здесь и далее в скобках указано количество костей, у которых еще не приросли эпифизы.

² Кроме того, найдено 83 створки перловицы или беззубки, 1 кость карповой рыбы, 8 костей других рыб, 648 костей черепахи, 78 костей птиц, 2 кости человека и не определено 5930 костей.

Состояние зубного ряда нижних челюстей.

M2 еще нет (молодая)			1	1						
M3 еще нет (молодая)	1		1	2	3					
M3 прорезывается (полувзрослая)	2		1							
M3 есть (взрослая)	2				1					
Все постоянные					1				2	
Всего	5		3	3	5				2	

Таблица 1 (окончание). Перечень находок костей из энеолитического слоя поселения Молюков Бугор.

Признак	Хорек	Бар-сук	Выдра	Кот лесной	Лев	Кабан	Олень благородный	Косуля европе-йская	Лось	Тур
<i>1. Часть скелета</i>										
Роговые стержни							22	2	1	
Мозговые части черепа								2	1	
Лицевые				1		3			3	
Зубы верхние						7	10	3	4	
Нижние челюсти		1				5	1	4	2	
Зубы нижние		1				15	6	1	1	
Позвонки								5		
Ребра						2	1	10		
Лопатка						3		4	2	2
Плечевая		1				1		1		1
Лучевая+локтевая		1				9(2)	1	15(8)	2	1
Пястная							4	4		
Тазовая						2		7		1
Бедренная						4(1)		5(1)		1
Большая берцовая			1			3		7(3)	2	1
Малая берцовая						2				
Таранная						6		9		1
Пяточная						5		2(1)	1	1
Центральная							1	4	1	
Коленная чашечка								1		
Грифельная										
Другие суставные						10	4	4	5	
Плюсневая						2	2	8(1)	2	
Метаподии	1	1			1(1)	6(4)		1(1)	2	
1 фаланга						6(1)	5	8	3	
2 фаланга						7(1)	12	3	4	
3 фаланга							3	1	1	1
Всего	1	5	1	1	1	98	72	111	37	10

Число особей.

Молодые					1	1	1	3	1
Полувзрослыe						1			1
Взрослые	1	1	1	1		5	2	5	2
Всего	1	1	1	1	1	7	3	8	3

Состояние зубного ряда нижних челюстей.

M2 еще нет (молодая)					1				
M3 еще нет (молодая)								1	
M3 прорезывается (полувзрослая)					2				
M3 есть (взрослая)					2	3	2	1	
Все постоянные		1						1	1
Всего		1			5	3	4	2	

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ПОСЕЛЕННЯ ДІБРОВА**Журавльов О.П.**

Протягом 1994 р. автором визначалися остеологічні матеріали з багатошарового поселення Діброва (Донецька область, Червонолиманський район, розкопки Я.П. Гершковича). Матеріали були отримані з двох шарів: верхнього та нижнього. Нижній шар залишили племена зрубної культури і він датується XV–XIV ст. до н.е. Верхній відноситься до бондарихинсько-чорноліського часу і датується XI ст. до н.е. Результати визначення наведені в таблиці 1. Крім вказанчих там кісток, у верхньому шарі був ще знайдений уламок рога звичайної козулі, який належав дорослій особині.

В нижньому шарі, за мінімальним числом особин свійських тварин, свійський бик складає 46%, вівця та коза — 35% (овець й кіз було порівну), свиня — 4% і кінь — 15%. Отже, основу тваринництва зрубного населення складали велика й дрібна рогата худоба. Мало було свиней і зовсім не знайдено кісток собак. Оскільки в іжу йшли тварини віком понад 1 рік, можна казати про розвинену кормову базу тваринництва, яка повинна була мати за основу розвинене землеробство. Незначний відсоток диких ссавців (16% за числом особин) свідчить про незначну роль полювання в цей час.

У верхньому шарі свійський бик складав 53%, вівця та коза — 21% (з них 71% овець й 29% кіз), по 12% було свиней і коней і 2% — собак. Дики ссавці складали 10% від загального числа особин. Отже, в більш пізній час зростає значення великої рогатої худоби та свині і зменшується роль дрібної рогатої худоби та коня. Мисливство відігравало ще меншу роль, ніж в попередні часи.

Таблиця 1. Перелік кісток ссавців з діброви (1 — зрубний шар, 2 — бондарихинсько-чорноліській шар).

Ознака	Бик		Вівця		Коза		Вівця та коза		Свиня		Kінь
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1
Частина скелета, кістка											
Рогові стрижні, роги ¹	1	1			1	7					
Мозкові частини черепу	19	161							2		3
Лицеві частини черепу	13	70							10		30

¹ Всі від самок.

Зуби верхні	19	306				6	65		20	3	
Нижні щелепи	29	263		1		8	57		26		
Зуби нижні	13	247				7	54		24	1	
Хребці	30	375				1	25		3		
Ребра	124	490				31	111		10	3	
Лопатка	35	134	2	2		7	22		10		
Плечова	13(1) ¹	102(10)		5		3	5	16	10	1	
Променева+ліктьова	20	115(4)	4			5	24(3)		4	3(1)	
Г'ясткова	17	77	2(1)	1(1)	1	2	9(1)		2	1	
Тазова	20	86	2		1	2	12		1		
Стегнова	14(7)	61(18)					6		3(1)		
Велика гомілкова	7(3)	57(18)				10	38(1)		7		
Мала гомілкова									5		
Таранна	11	63	2	15		4		3		4	
Г'ясткова	8(3)	53(13)	1			2		1	3(1)	1	
Центральна	5	25									
Наколінок		6									
Грифельна											
Інші суглобові	5	102						1			
Плеснова	16(1)	113(4)		3		1(1)	11		2	2	
Метаподії	7(5)	71(19)					3(3)			2(2)	
I фаланга	11	992				2	4		3(1)	5(1)	
II фаланга	3	69				1	1	1	2	1	
III фаланга	6	34				1	1			1	
Разом ²	440	3173	9	29	3	18	89	478	1	172	24

Число особин.

Молоді	2	14				5	8		8	1
Надівдорослі	2	12		1	1		2		2	1
Дорослі	8	34	2	9	1	4 ³			1	2
Разом	12	60	2	10	2	4	5	10	1	13

Стан нижніх щелеп.

M ₂ ще немає		4				2	1		1	
M ₃ ще немає	1	18				4	9		7	
M ₃ прорізується	1	20					3		1	
M ₃ є	1	23					7			
Всі постійні		13			1	1	8		3	
Разом	3	78			1		7	28		12

Таблиця 2.

	Кінь	Соба ка	Бобер річков	Заєць русак (?)	Лис иця	Бор сук	Кабан	Олень звичай-	Ло сь

¹ В дужках тут і далі наведено кількість кісток, у яких епіфізи ще не приросли.² Крім того, зі зрубного шару не визначено 824 кістки, з бондарихинсько-чорноліського — 5693; в останньому також було 64 кістки від черепах і 8 кісток від птахів.³ Всі від самок.

Ознака			ий						ний	
	2	2	1	2	2	2	1	2	2	2
Частини скелета, містка										
Рогові стрижні, роги										5
Мозкові частини черепу	7								1	
Лімфові частини черепу	9								1	
Зуби верхні	107									
Нижні щелепи	12	1				2	1	4	3	
Зуби нижні	51	2			1		1	1	2	
Хребці	2	2							1	
Ребра	7									
Лопатка	6								7	1
Плечова	11(1)	1			1				6(1)	1
Променева+ліктьова	18(3)	3			1				12(1)	
П'ясткова	7								2	
Тазова	10	1				2				
Стегнова	5(1)	1			1					
Велика гомілкова	13	1	1(1)						2	
Мала гомілкова										
Таранна	16						1	3		1
П'яткова	14(3)							4(1)		
Центральна										
Наколінок	1									
Грифельна	18									
Інші суглобові	54							3		
Плеснова	25(2)							1		
Метаподії	16(1)	5							7	
I фаланга	28(2)	1(1)							5	
II фаланга	25(4)						1	3		3
III фаланга	10									1
Разом	472	18	1	4	4	2	7	63	6	6

Число особин.

Молоді	4	1	1				2	1		
Надпівдорослі									1	
Дорослі	10	1		1	2	1	1	5	1	1
Разом	14	2	1	1	2	1	3	7	1	1

Стан нижніх щелеп.

M ₂ ще немає										
M ₃ ще немає	1						3	1		
M ₃ прорізується										
M ₃ є	3							2		
Всі постійні		1			1	1				
Разом	4	1			1	1	3	3		

ТРЕТИЙ СЕЗОН ДОСЛІДЖЕНЬ У СОКІЛЬЦІ

Захар'єв В.А.

У 1994 р. археологічна експедиція Хмельницького обласного краєзнавчого музею продовжила дослідження давньоруського могильника XII–XIII ст. в ур. Батарея поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області.

Розчищено 77 м² могильника. Виявлено десять поховань. Шість з них були перекриті вапняковими плитами, три — без плитового перекриття і одне — засипане камінням.

Орієнтація поховань — західна. Глибина могил до 1,0 м від сучасної поверхні. Трупопокладання здійснювалося без домовин. Ширина могильних ям до 0,9 м при довжині до 2,2 м.

У п'ятьох жіночих похованнях виявлено прикраси: мідні та срібні кільця у півтора оберта, бусинкові скроневі кільця, срібні виті каблучки та кільце у півтора оберта, що слугувало за каблучку, мідний гудзичок-підвіску, фрагмент сріблотканої смуги з косим орнаментом на тлі. Простежено закономірність: комплект скроневих кілець в півтора оберта, здебільшого, складався з двох більших та одного меншого за діаметром кілець. Вони кріпилися або на шкіряному паску, або на шматку берести, фрагменти яких й було виявлено. Крім цього, знайдено шматок вовняної нитки. Чоловічі поховання безінвентарні.

На території могильника зібрано фрагменти гончарної кераміки XII–XIII ст., в основному, горщиців, але, поряд з цим, знайдено фрагменти глечиків, ручок від кухлів, мисок, покришки. Біля плит, які перекривали поховання №№ 18, 20, простежено скупчення битих посудин, що ілюструє обряд, який існував у IX–XI ст., і практично домінував і надалі.

В центрі могильника виявлено залишки культової споруди. Дерев'яна капличка розмірами 4×4 м і віттарною частиною 2,5×2,5 м згоріла під час пожежі. Частково збереглися камені, що слугували підпорами для колод, та фрагменти згорілих нижніх колод. Культову споруду збудовано пізніше за кладення західної частини могильника і, фактично, зверху над похованнями центральної частини. Це підтверджує знахідка поховання № 26 безпосередньо під північною стіною споруди.

Однак під час польового сезону 1994 року капличку досліджено не повністю. Розкопки 1995 р. мають дати повну картину, як про функціонування культової споруди, так і могильника в цілому, тому що недослідженім залишився лише південний сектор некрополя.

П'ЯТИЙ СЕЗОН ДОСЛІДЖЕНЬ У СОКІЛЬЦІ

Захар'єв В.А.

У 1996 році спільна експедиція Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Дунаєвецької районної станції юних туристів-краєзнавців п'ятий сезон продовжувала дослідження підплітового могильника XII–XIII століть в ур. Батарея поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області.

Головним завданням сезону було окреслення меж могильника, що в цілому і вдалося зробити. Виявлено, що недослідженими залишаються по два ряди поховань з півдня, заходу та півночі, і, можливо, один ряд зі сходу.

Під час розкопок виявлено 16 поховань. З них єдине № 66 було підплітовим. Однак, до підплітових варто віднести ще 5 поховань, які на час дослідження не були перекриті плитами, однак мали гарно збережені кістяки, а саме №№ 59, 60, 67, 68 та 69. Всі інші поховання — первинно-грунтові.

Всі поховання орієнтовані на захід, здійснені у неглибоких ямах 0,32–0,88 м без домовин.

Чоловічі поховання безінвентарні, жіночі репрезентують скроневі кільця у півтора оберта, S-подібні та петлеподібні кільця, виті срібні персні, петлеподібні кільця та кільце у півтора оберта, що носилися як персні. Вперше на могильнику знайдено двопетлеве кільце-перстень. В одному випадку виявлено залишки золототканої смужки. З елементів одягу виявлено комбінований гудзичок типу запонки.

На площі розкопу також виявлено кераміку та побутові речі потрійного походження: залізний ножик в горбистому скипетрі, фрагмент крем'яного серпа, а також дві плями господарчих ям та півземлянкового житла.

Наприкінці сезону спільно з чернівецьким спелеоклубом, яким керує Б.Т. Рідущ, проведено обстеження підземного комплексу в ур. Містечко — центрі пізньосередньовічного Сокільця.

Комплекс складався з власне підземного ходу та галерей з попарними нішами. Загальна довжина обстежених об'єктів близько 100 метрів. У чотирьох напрямках вони обмежені завалами.

Два відрізки галерей нараховували, відповідно, 11 та 12 пар ніш. Висота ніш 1,35 м, ширина 0,7—1,1 м. Висота галерей 1,7 м при ширині 1,1 м. Склепіння галерей готичного типу. Галерея вирита раніше як підземний хід.

Підземний хід розпочато в одній з ніш. Він має висоту 1,3 м і ширину 0,75 м. На одній з ділянок він огинає фундамент якоїсь споруди, що розташована в центрі базарної площини, можливо, ратуші. Тут і стався провал склепіння, та з'явився вхід. Далі, за провалом, хіддвічі змінює напрямок і завершується.

Глибина залягання підземного комплексу 3,5 м. Він виритий у материковій глині.

Відсутність археологічного матеріалу поки що не дає можливості чітко датувати комплекс, однак встановлено, що галерея первинна, тоді як підземний хід прокопано пізніше. Естетичність оздоблення стін та склепіння галерей свідчать про негосподарче призначення галерей. Все це буде з'ясовано під час наступного сезону. Водночас буде проведено біолокаційну зйомку території базарної площини на факт виявлення продовження підземних комунікацій пізньосередньовічної доби.

ПОДВОДНЫЕ РАЗВЕДКИ НА ЮГО-ВОСТОЧНОМ ПОБЕРЕЖЬЕ КРЫМА В 1994 ГОДУ

Зеленко С.М.

В 1994 г. экспедиция Киевского университета им. Тараса Шевченко продолжила подводную разведку шельфа между горами Аю-Даг и Кастель, начатую в 1991 г. Археологические исследования ведутся по плану темы "Морская торговля Таврики в античную эпоху и средние века", включенную в программу научно-исследовательских тематик исторического факультета. Подводную разведку проводили аквалангисты научно-учебного центра подводной археологии Киевского университета. За время работы экспедиции (с 1 июля по 5 сентября 1994 г.) обследованы следующие участки шельфа:

- от горы Аю-Даг до мыса Партенит;
- участок по центру бухты между мысом Партенит и мысом Плака;
- продолжено обследование территории вокруг мыса Плака, где в предыдущие годы обнаружены скопления античной и средневековой керамики и расширена зона обследования в сторону открытого моря;
- от мыса Плака до мыса Карабах-Бурун.

При обследовании подводной части береговой полосы применялся полосовой поиск с визуальным осмотром дна вдоль ходовых тросов, размеченных через метр. Во время прохождения маршрута производилось описание характера дна и измерение глубин. Контрольные и рекогносцировочные маршруты иногда проводились по подводному компасу. На обследуемых участках дна выделяются следующие ландшафтологические зоны (от уреза воды в сторону моря): валунно-галечниковая, глыбовая и песчано-гравийных отложений.

Участок I: расположен от горы Аю-Даг до мыса Партенит. Рельеф этого отрезка берега — скалистые обрывы мыса Партенит, устье реки Узень, бегущей с гор от Роман-Коша, и полоса песчано-галечного пляжа. Выше располагается большое количество пологих участков, используемых под виноградники. Сведения о существовании в этом удобном месте средневекового города Партениты дают письменные источники и результаты археологических наземных раскопок. В настоящее время на береговой полосе расположены городской пляж, лодочная станция и пляжи санаториев "Фрунзенский" и "Крым". При подводном обследовании береговой черты был обнаружен археологический материал

(одиночные фрагменты) в районе лодочной станции (скала Кучук-Аю). Это фрагменты кувшинов с ленточной в сечении ручкой, датируемые IX–XI вв. Следует отметить, что дно в этом месте очень замусорено современным строительным материалом и, учитывая, что Партенит был крупным средневековым морским торговым городом, малочисленность археологического материала можно объяснить проведением работ по благоустройству берега (волнорезы, подсыпка галечных пляжей).

Участок II : расположен по центру бухты между мысом Партенит и Плака на расстоянии от берега 250–300 м и на глубине 10 м. Представляет собой природную глыбовую гряду (ширина 10–15 м, и высотой от дна 2–3 м), отделенную от берега песчаным дном. Конфигурация гряды повторяет изгибы береговой черты. При обследовании проведены обмеры и сбор подъемного материала, который был обнаружен с морской стороны гряды. Это фрагменты амфор причерноморского типа VIII–IX вв., кувшинов с ленточной в сечении ручкой IX–XI вв., широкогорлая амфора (центр изготовления неизвестен) и строительные блоки из ракушечника.

Участок III : расположен вокруг мыса Плака. Тут было продолжено обследование мест с археологическим материалом, который находится с восточной и западной стороны мыса, а также прилегающих к мысу территории с морской стороны. Дно на этом участке имеет три литологические зоны, характерные для ЮБК : валунно-галечниковая, глыбового материала, песчано-гравийных отложений. С восточной стороны расположена природная грязь из глыбового материала, уходящая от берега в море. За грязью в море (300 м от берега), на фарватере, осмотрены остатки подводной скалы. Она взорвана в 60-е годы как опасная для судоходства. В этом месте периодически возникает мощное течение с запада на восток, которое могло представлять вместе с подводной скалой большую опасность для судов, находящихся в каботажном плавании. При обследовании участка III произведены обмеры и сбор подъемного материала, который представлен основными категориями керамики, характерными для наземного поселения с хронологическими рамками I в. до н.э. — XV в. На западной стороне мыса Плака при расчистке площадки под слоем грунта был обнаружен тамгообразный знак высотой 20 см.

Участок IV : расположен между восточной стороной мыса Плака и мысом Карабах-Бурун. Этот отрезок берега загроможден известняковыми глыбами и скалами и носит название Кучук-Ламбатский хаос. Здесь имеется небольшой источник воды Суук-Су. Береговой склон занят каменными нагромождениями, простирающимися вверх на 1,5 км и по берегу на 1 км. Имеется узкая полоска галечного и валунного пляжа вблизи мыса Карабах-Бурун. Выше местность изрезана небольшими долинами и холмами, на которых расположены виноградники и дикая растительность. Вблизи от Кучук-Ламбатского хаоса находятся остатки средневековых поселений, храмиков и фамильное кладбище Кеппенов. В настоящее время берег интенсивно застраивается стоянкой для лодок, которая больше напоминает дачный поселок.

Нами была обследована подводная часть береговой полосы. В районе средневекового поселения на мысе Карабах-Бурун подводный склон валунно-галечниковый. Под Кучук-Ламбатским хаосом — в виде зоны глыбового материала с резким углублением. В море напротив этого участка (100–300 м от берега) разбросаны три крупных глыбы, возвышающиеся над водой (1–2 м). Это остатки крупной скалы, когда-то находившейся тут и рассыпавшейся во время крупного землетрясения. Все выше перечисленные моменты затрудняют судоходство вблизи берега. Археологический материал под водой на этом участке не обнаружен.

Археологический материал, собранный в 1994 г. при подводной разведке, представлен в основном привозной торговой тарой, служившей для хранения и перевозки жидких и сыпучих продуктов. Основными ее формами являются : амфоры, кувшины, фляги и пифосы. Кроме того, найдена строительная, бытовая и ремесленного назначения керамика. Хронологический разброс подъемного материала довольно широк : I в. до н.э. — XV в. Для проведения анализа археологический материал можно разбить на две группы.

Амфоры античного времени — это фрагменты светлоглиняных амфор с двуствольными ручками, высокогорлых амфор с различными формами венчиков и профицированными ручками, фрагмент чернолаковой посуды, а также разнообразные днища остродонных амфор.

Амфоры средневекового времени : эта группа представлена большим количеством как известных (9 типов по классификации И.А. Антоновой), так и неизвестных типов амфор. Среди подъемного материала встречены амфоры различных типов с граффити (рис. 1, 2). Кроме амфор, составляющих 95% всех

находок, были встречены : фрагменты пифосов, поливной керамики, а также строительной, бытовой и ремесленной. Особую категорию находок составляет тонкостенная керамика, изготовленная на ножном гончарном круге (рис. 2). Это фрагменты венчиков горшков с плоской широкой ручкой. Один с пазом для крышки (тип III [Баранов, Майко 1991]). Горшки типа I с ленточной ручкой представлены крупными фрагментами верхних частей. Отметим фрагмент венчика крышки и венчик белоглиняного сосуда с пятнами поливы. Аналогичная керамика известна в слоях X в. Алустона, Сугдии, Партенита.

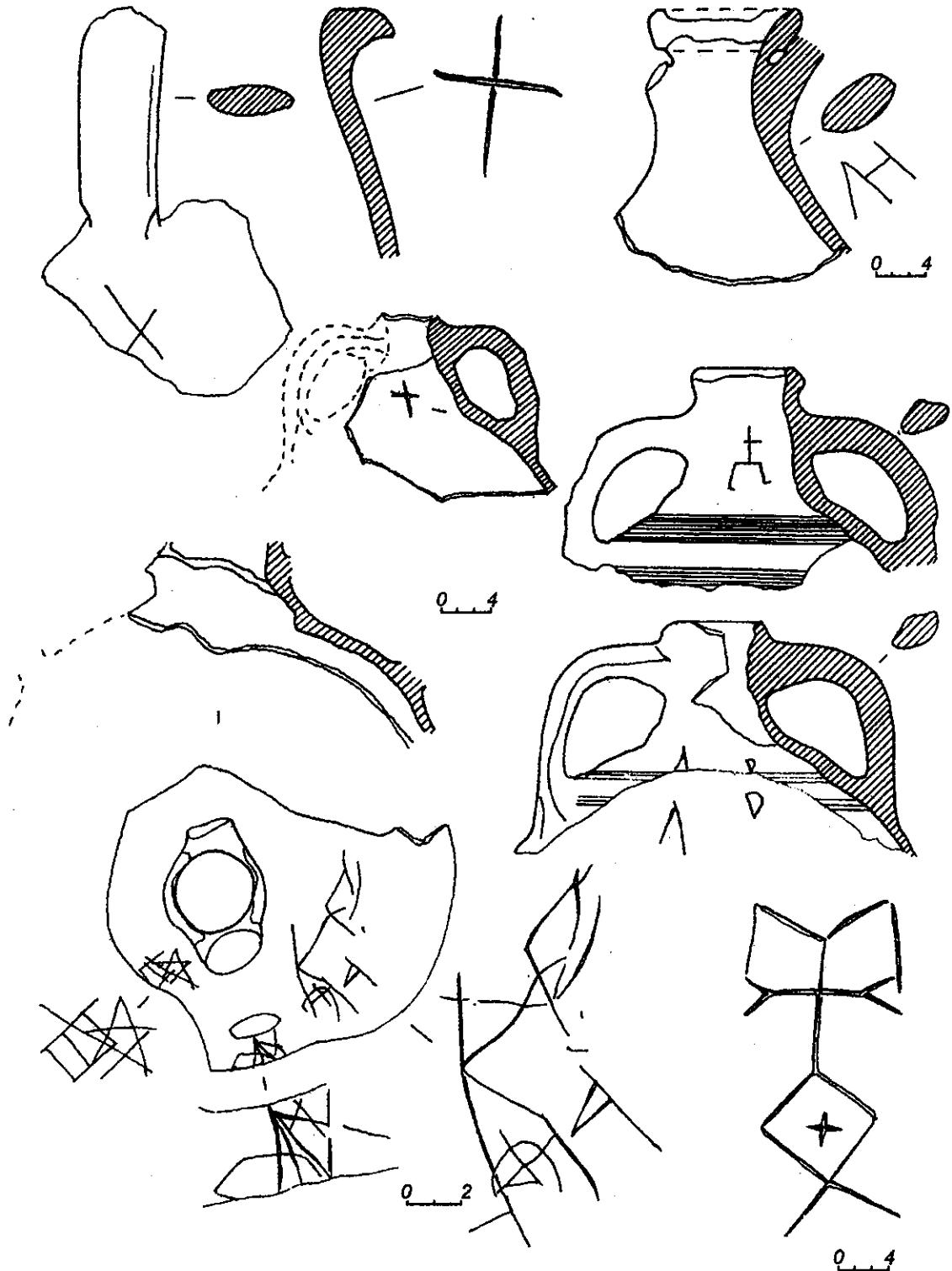

Рис. 1. Граффити на средневековых амфорах с мыса Плака.

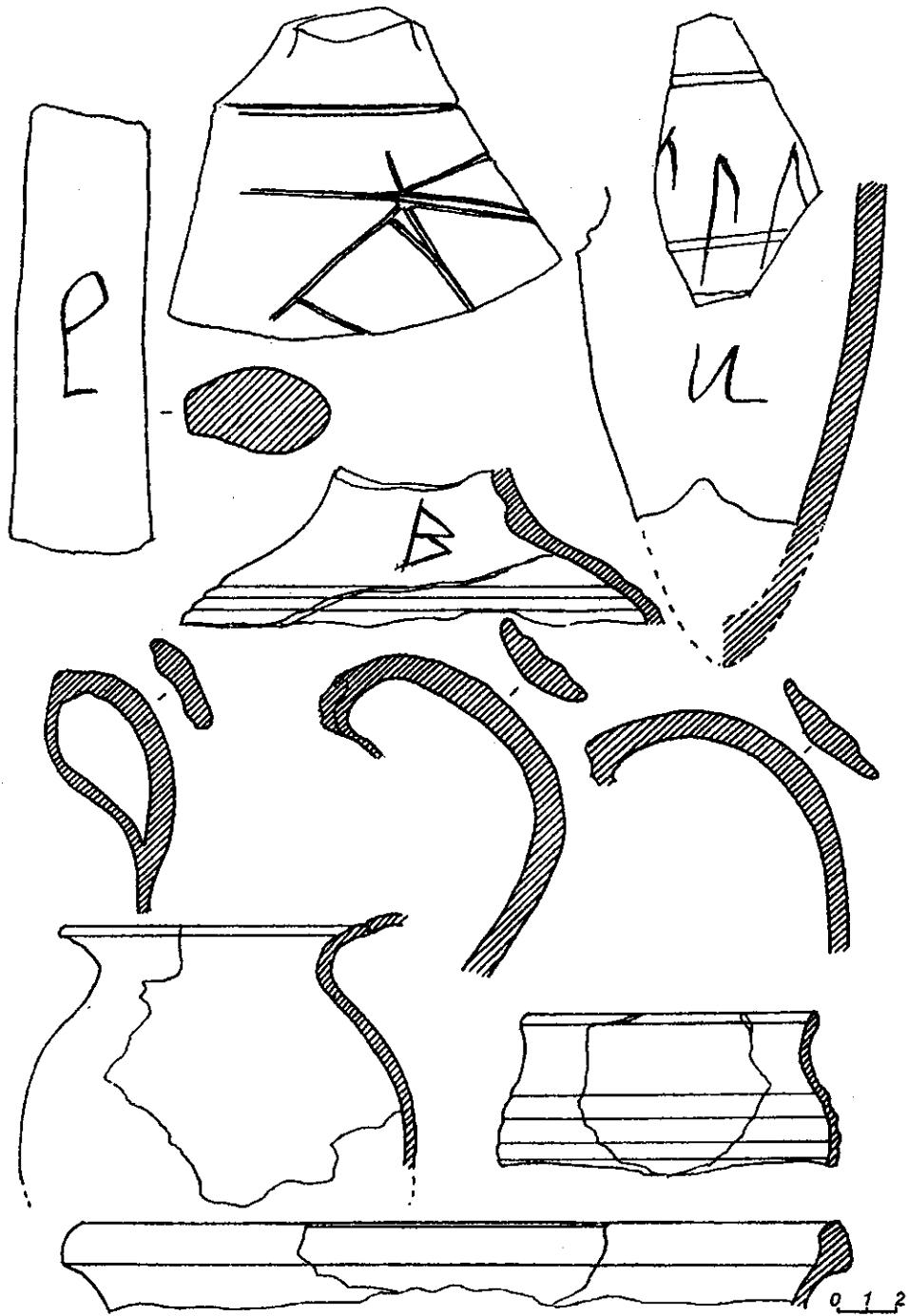

Рис. 2. Граффити на средневековых амфорах и тонкостенная керамика с мыса Плака.

Анализ археологического материала и данных, полученных в ходе экспедиции, позволяет сделать следующие выводы :

1. На прибрежном участке шельфа между горой Аю-Даг и мысом Карабах-Бурун наиболее перспективным для исследований является участок вокруг мыса Плака, где под водой обнаружены участки с керамическим археологическим материалом, характерным для крупного морского торгового поселения с хронологическими рамками I в. до н.э. — XV в.

2. Отсутствие под водой археологического материала возле средневекового города Партениты можно объяснить проведением работ по укреплению и благоустройству береговой черты (волнирэзы, насыпка галечных пляжей и т.д.). Для проведения подводных исследований на этом участке необходимо проводить размыывку дна.

ІССЛЕДОВАНИЕ МОГИЛЬНИКА МАМАЙ-СУРКА В 1994 ГОДУ

Каприцын И.И.

В 1994 г. археологическая экспедиция Запорожского госуниверситета продолжала начатые в 1989 г. исследования средневекового грунтового могильника Мамай-Сурка, расположенного в 1 км к востоку от курганных могильников Мамай-Гора у с. В. Знаменка Каменско-Днепровского района Запорожской области.

К концу полевого сезона исследованная площадь могильника составила 2471 м², общее количество исследованных погребений 678.

Погребальные сооружения представлены грунтовыми ямами прямоугольной, трапециевидной и овальной формы, глубиной от 0,50 до 1,50 м, в заполнении которых встречались фрагменты гончарной керамики и кости животных. Ориентация погребенных — западная с сезонными отклонениями. Трупоположение — вытянуто на спине, кости рук варьируют от положения на ключицах до положения на тазу. Могилы располагались рядами в меридиональном направлении, в последующем, видимо, произошли подзахоронения родственников, что иногда нарушило рядовую планировку могильника.

Расположенные в восточной части раскопа хозяйствственные ямы с керамикой скифского времени в заполнении, перекрытые средневековыми погребениями, указывают на сооружение настоящего могильника на периферии скифского поселения. В западной части раскопа сосредоточены хозяйственные ямы со средневековым заполнением золотоордынского периода. Идентичность вещей из средневековых хозяйственных ям и погребений могильника может свидетельствовать об одновременности бытования комплексов.

Погребальный инвентарь представлен в основном украшениями: очельями из нашивных бляшек прямоугольной, треугольной и округлой формы, височными кольцами и серьгами, бусами из натуральных камней и стеклопасты, нательным бронзовым крестом с расширяющимися лучами, носимой на шее монетой Абдуллаха 1365–1366 гг. чеканки, отнесенной к IV деградированному типу, кольцами и перстнями, поясными пряжками округлой и сегментовидной формы. В сопутствующий погребенным инвентарь также входили наперстки, игольницы, веркало, кресало калачевидной формы, жернов, фрагменты керамики с прочерченным крестом, астрагалы.

Исследования могильника не завершены, но по вещевому комплексу и данным стратиграфии возможна предварительная датировка памятника XIV в. н.э.

РОЗКОПКИ НА ДИТИНЦІ ТА “ОКОЛЬНОМУ ГРАДІ” ПЕРЕЯСЛАВА В 1994 РОЦІ

Колибенко О.В.

Експедиція Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника влітку 1994 р. провела археологічні дослідження в різних районах міста. З метою вивчення стратиграфії культурних нашарувань Переяслава було закладено 13 шурфів (2×2 м), розкоп (4×6 м) та зроблено зачистку південної стінки котловану під будівництво християнського молодіжного центру.

Розкоп № 1 (вул. Московська, 26) закладено на пустирі, на території колишньої садиби, неподалік Михайлівської церкви. Розкоп знаходить за 5 м на захід від шурпу № 2 1991 р. (Харламов В.О., Трофіменко Г.В.) та за 27 м на північний захід від шурпу № 2 (вул. Московська, 28) 1982 р. (Сікорський М.І., Махно Є.В., Бусян Г.М.). Загальна товщина культурних нашарувань в даному місці досягає 1,55 м. На всій площині розкопу (24 м²) під шаром будівельного сміття XIX–XX ст. знаходить шар XVIII ст. з великою кількістю уламків керамічного посуду того часу. Уламки такого ж чорного посуду виявлені у заповненні трьох ям, які досягають материка (ямі 1, 2, 4).

Під час зачистки стінок розкопу в самому низу його північно-східного кута (на гл. 2,0 м) виявлено поставлений догори дендром горщик кінця XVIII ст., що знаходився у ямі, стінки якої впритул

підходили до східної стінки розкопу. Горщик хорошого стану був ущерб наловнений добре перемішаною (колись, очевидно, рідкою) глиною з дрібними рослинними та невизначеними обгорілими залишками. Горщик у свою чергу був з усіх сторін обліплений глиною, фактично знаходячись у масивному комі щільної глини. Етнографічні паралелі з території Переяславщини дозволяють вбачати у даному випадку негативне чаклування. Горщик з глиною був закопаний у землю поблизу перехрестя доріг XVIII ст., що також свідчить на користь думки про негативну магію.

На гл. 0,90–1,0 м від сучасної поверхні залягає давньоруський культурний шар товщиною 0,40–0,50 м. У ньому знайдено невелику кількість кераміки XI — першої половини XIII ст., великі фрагменти пінфи, шматки шифера, уламки кісток тварин. В північній стінці розкопу виявлено конусоподібну яму (№ 4), діаметр її верхньої частини (на межі давньоруського та передматерикового шарів) — 1,20 м. Вона була опущена в материк з рівня давньоруського шару на гл. 2,8 м від сучасної поверхні. Дно ями мало невеликий провал, при зачистці якого було знайдено кілька великих уламків пінфи, які потрапили туди, очевидно, з ями. Оскільки поряд з цією давньоруською ямою у XVIII ст. було викопано глибоку (до 3,0 м) яму з підбоєм (можливо, брали глину для господарських потреб), то з часом дно ями № 4 разом з пінфою просіло в пустоту, що утворилась.

Майже по діагоналі розкопу, через його центральну частину, в напрямку південний схід — північний захід, проходить вузька траншея, опущена в материк з рівня давньоруського шару. Ця траншея (канава) має два рівня глибини. Північна її сторона заглиблена в материк на 0,10—0,25 м (1,80—1,95 м від сучасної поверхні), південна — на 0,65 м (2,35 м від сучасної поверхні). На дні північного боку траншеї є округлі заглибини різного діаметру (від 0,20 до 0,40 м). Ширина всієї траншеї — 1,0—1,10 м, більш заглибленої частини — 0,50—0,55 м. Виявлена в розкопі № 1 канава є продовженням зафікованої у шурфі № 2 1982 р. (вул. Московська, 28)

канави, яка також мала два рівні глибини й була опущена в материк з рівня давньоруського шару. Можливо, це сліди заглиблення від дерев'яної огорожі (частоколу) території єпископського двору XI ст. (до побудови кам'яної стіни єпископом Єфремом).

Шурф № 1 (вул. Московська, 19) закладено на протилежній від розкопу № 1 стороні вул. Московської, на площі колишньої садиби, де неодноразово проводились дослідження. Шурф точно потрапив на залишки обваленої й засипаної у давнину гончарної печі XVII ст. Вона була заповнена розвалами випаленого, але з якоїсь причини не вивантаженого посуду другої половини XVII ст., уламками кахлів того ж часу. У верхній, зруйнованій частині в заповненні печі потрапили уламки пізнішого посуду й кахлів з культурного шару XVIII–XIX ст. Максимальна висота стінок печі, які збереглися: від дна топочної камери — 1,50 м, від перегородки між топочною та обпалювальною камерою — 0,80 м. Виявлені у заповненні печі кахлі, їх розвали та фрагменти були частиною конструкції печі, тобто з них складались перегородка та склепіння топочної камери. Дно її було вистелене улам-

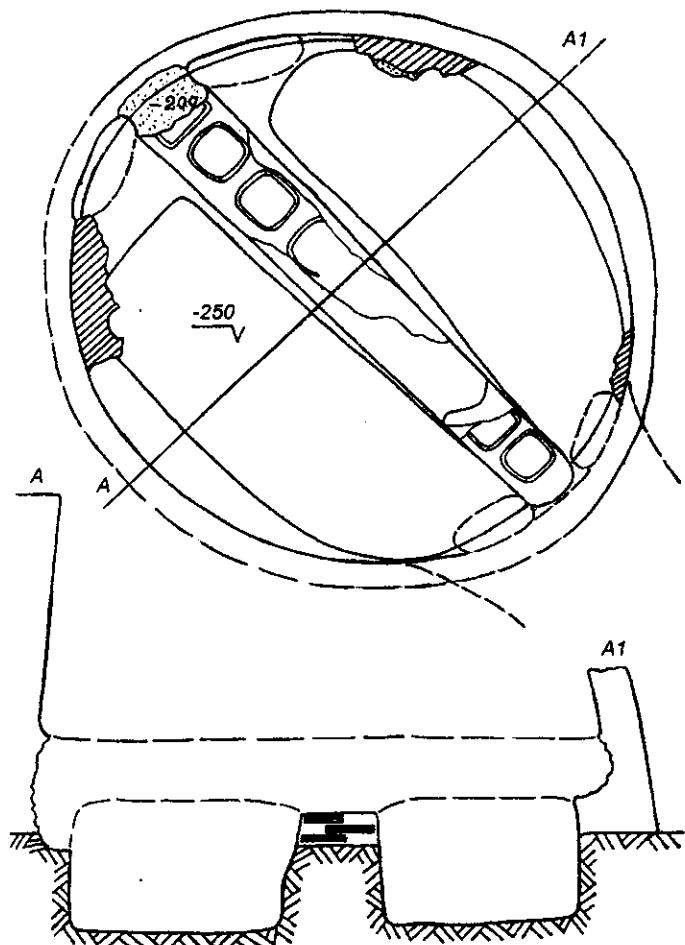

Рис. 1. План та розріз печі з шурпу № 1 (Переяслав-Хмельницький, вул. Московська, 19).

ками кахлів та горщиця, який вдалося повністю реконструювати. Переважна більшість кахлів має геометризований рослинний орнамент або стилізоване зображення хреста. В конструкції печі було використано 43 кахлі (цілих та великих фрагментів). Загалом, виявлено піч в основних деталях конструкції нагадує гончарну піч XVIII ст., дослідженну у 1986 р. на вул. Малій Підвальний.

За підрахунками в печі на момент її зруйнування знаходилось 23 жовтих, білих та червонистих одноручних горщики з розписом коричневим чи червоним ангобом, одна товстостінна широкогорла посудина (нагадує глиняне відро), один глек та одна сіроглиняна покришка. Виявлено гончарна піч дає уявлення про асортимент виробів переславських гончарів другої половини XVII ст., конструктивні особливості гончарних печей того часу, а також підтверджує виробничо-господарський характер цієї території у XVII–XVIII ст.

Крім розкопу № 1 культурний шар XI–XIII ст. виявлено також у шурфі № 2 та розрізі стінки потловану під християнський молодіжний центр (вул. Леніна, 59), шурфі № 3 (пл. Возз'єднання, 13). В шурфах № 1 (вул. Леніна, 59), № 2 (пл. Возз'єднання, 5), № № 1–4 (вул. Леніна, 4) шар XI — першої половини XIII ст. зруйнований пізнішими перекопами, тому матеріали (уламки гончарних горщиць) давньоруського часу знайдені в них у перевідкладеному стані. В шурфі по вул. Шевченка, 6 (поблизу території Історичного музею) культурний шар давньоруського часу відсутній, хоча поряд з шурфом раніше було випадково виявлено уламки плит з шиферного (пірофілітового) сланцю з вінками для мозаїчних зображень.

Таким чином, проведені у 1994 р. роботи дали деякі матеріали до історичної топографії давньоруського та пізньосередньовічного Переяслава й підтвердили перспективність широких археологічних досліджень його дитинця та "Окольного града".

ДОСЛІДЖЕННЯ ВОВЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В 1994 РОЦІ

Колода В.В.

У цьому році розпочато дослідження салтівського археологічного комплексу у м. Вовчанську Харківської обл. Його було відкрито на початку ХХ ст. Складається він з городища та чотирьох навколоїніх селищ.

Головною метою досліджень 1994 р. було вивчення захисних споруд та північно-східного кута селища № 2. При розкопках останнього було виявлено два поховання по обряду інгумації, у ямах.

Головну увагу було приділено вивченю фортецій городища. Для цього було зроблено три розрізи: з південної, західної та північної сторони. З'ясувалося, що городище налічувало три смуги захисного рову та середня являла собою рови та вали.

Головним у системі захисту цього городища було центральне коло — цитадель. Ширина її фундаменту сягала 6–8 м. Цитадель мала складну конструкцію — зовнішній та внутрішній панцирі з внутрішньою засипкою.

Зовнішній панцир створювався на основі плетеної огорожі, яка мала глиняну обмазку. Для зміцнення цієї огорожі її ставили на глиняний фундамент, а внизу обкладали камінням. Внутрішній панцир створювався наступним чином. На похований ґрунт вкладали шар глини із рваним пісковиком. Цей шар перекривався шматками рваної крейди, потім насичувався водою та затрамбовувався. Поверх цього знову накладався шар глини. Найбільш верхні конструкції були зруйновані сучасною оранкою.

Простір між двома панцирами заповнювався сумішшю з дрібного крейдяного щебеня, глини та гумусу. В заповненні стіни цитаделі знайдені поодинокі шматки середньовічних гофрованих амфор.

Найбільшу цікавість викликають матеріали по дослідженню цитаделі з північного напольного боку (рис. 1). Тут вона мала найбільшу збереженність. Зовнішній панцир із рваного пісковику покоявся на шарі сирої глини без фундаменту. Ніякої плетеної огорожі тут не спостерігалося. Внутрішній панцир було створено також без фундаменту на глиняній підкладанці. Кам'яна пісковикова вимостка мала загальну ширину біля 1,5 м. В одному місці спостерігався контрфорс для її зміцнення. Серед рваного каменя інколи зустрічалися паралелепіпедно обтесані блоки зі слідами обробки долотом.

Поблизу внутрішнього панцира простежені залишки фундаменту пристінних будівель. Призначення їх поки не з'ясоване. В одному з них була невелика господарча яма із золистим заповненням.

Роботи тільки розпочато. І ми впевнені, що ця пам'ятка ще порадує нас цікавими знахідками.

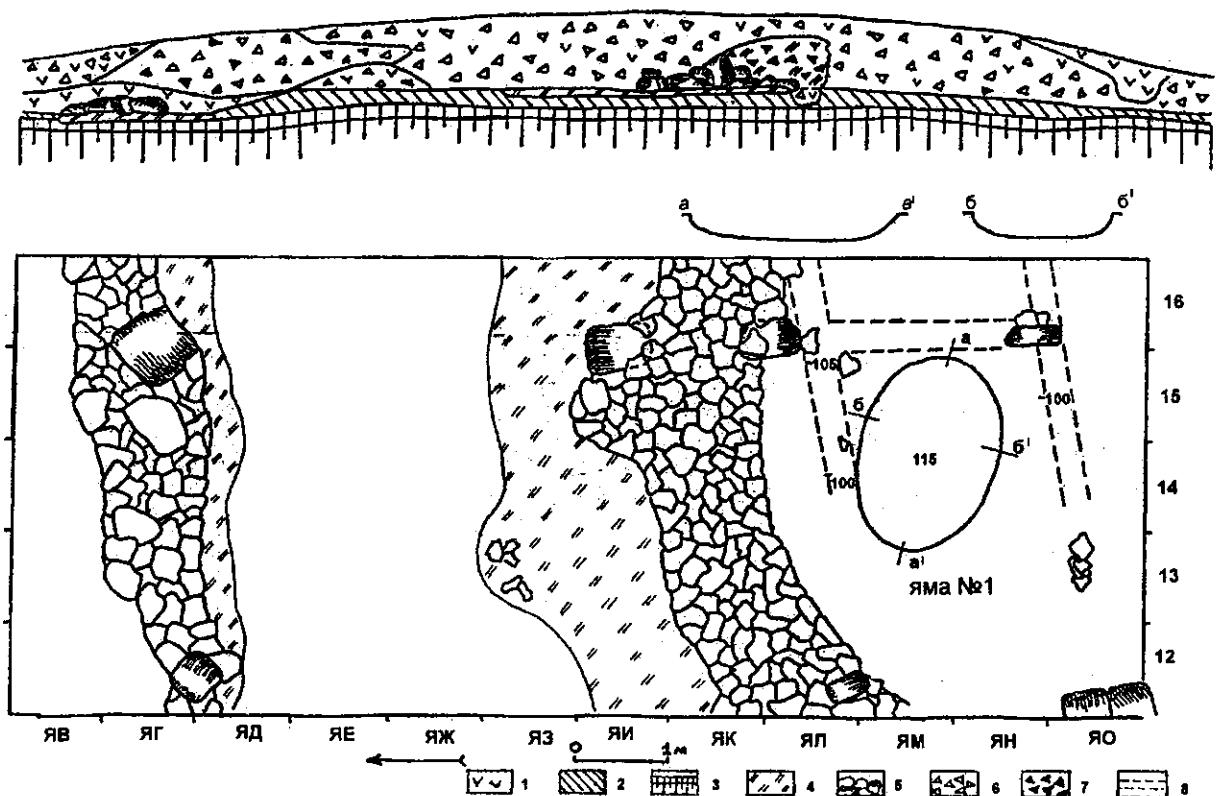

Рис. 1. Цитадель Бовчанського городища з північного напільному боку. Умовні позначення: 1 — гумус; 2 — похованний ґрунт; 3 — передматерик та материк; 4 — глина; 5 — шматки рваного пісковику; 6 — дрібний крейдянний щебінь; 7 — великі шматки крейди; 8 — залишки фундаменту пристінних споруд.

ИССЛЕДОВАНИЯ В ВЕРХНЕМ САЛТОВЕ В 1996 ГОДУ

Колода В.В.

В 1996 г. Средневековая археологическая экспедиция Харьковского госпедуниверситета проводила стационарные исследования комплекса салтовской культуры (середина VIII — середина X вв.) в с. Верхний Салтов Волчанского района на Харьковщине. Работы преследовали следующие цели:

- проверка современного состояния городища и крепости;
- изучение территории селища в связи с ростом числа дачных участков и разрушением части селища водами Печенежского водохранилища;
- исследование могильника № 4.

Осмотр памятника привел к выводу о том, что большинство его территории малодоступно для изучения стационарными раскопками. Значительная территория городища находится под лиственным лесом. Часть городища и каменная крепость занята современными постройками. Подавляющая часть прилегающего селища перекрыта современными усадьбами. Для изучения доступна лишь часть 1-й надпойменной террасы близ водохранилища и вершина одного из оврагов в СЗ части селища.

Работа на последнем из названных участков позволила выявить зону раннесредневекового чернометаллургического производства, однако сам горн был разрушен во время строительства дачи. Здесь найдено много кусков шлака, фрагментов колбы-тигеля от горна новопокровского типа.

Исследование размываемой линии берега показало наличие здесь двух культурных горизонтов. Верхние 0,3–0,4 м — это отложения XVIII — нач. XX вв.: керамика, стекло, фрагменты железных

~~шилами~~. Под ними располагался слой с материалами салтовской археологической культуры: фрагменты ~~шаров~~, орудия труда, предметы конской упряжи. Мощность этого горизонта достигала 0,6 м.

Основное внимание было уделено исследованию могильника № 4, который был открыт В.Г. Бородулиным в 1989 г. на западном склоне Нетечинского оврага в 300 м на ЮЗ от могильника № 3. В 1989–1990 гг. экспедиция областного исторического музея исследовала здесь 17 погребений. За ~~сезон~~ 1996 г. было исследовано десять погребений (№ 18–27 по сквозной нумерации). Они представляли из себя катакомбы, состоящие из дромоса, входного коридора и погребальной камеры. По размещению и конструкции они очень близки погребениям на Верхнесалтовском могильнике № 3.

Длина дромоса исследованных катакомб колеблется от 4,5 до 6,3 м; глубина их составляет от 3 до 4,2 м. В каждом из них имелись ступени, вырубленные в материковой глине — от 2 до 15. В четырех из 10 дромосов были найдены каменные закладные плиты или их обломки. Большинство из них были сдвинуты от входа в коридор и перемещены на различные расстояния.

Коридор между дромосом и погребальной камерой имел арочную форму с горизонтальным дном. Средние размеры длины, ширины и высоты составляли 0,5 м, 0,4 м и 0,6 м соответственно.

В каждом погребении вслед за коридором следовала погребальная камера. Чаще всего её форма в плане представляла собой прямоугольник с закругленными углами. Форма камеры в профиль — полусфера. Средняя высота погребальной камеры составляла 1,3 м, а в плане — 1,9×1,3 м.

Все исследованные захоронения были совершены по обряду трупоположения. Количество погребенных в камере от 1 до 4. Из 24 найденных костяков 8 имели северную ориентацию (головой влево от входа). В остальных случаях выяснить ориентацию было затруднительно по причине того, что кости располагались не в анатомическом порядке. Кроме того, кости подростков и детей часто не сохранялись. Кости лишь семи погребенных имеют полную сохранность, а у 17 — разрушены или перемещены, что составляет 72% от всех исследованных в 1996 г., что можно объяснить обрядом "обезвреживания покойников" по причине страха перед ними. Эта наиболее вероятная причина разрушения костяков. Косвенным доказательством служит отсутствие анатомического порядка и неполный анатомический набор костей при сохранении значительного количества инвентаря, даже из драгоценных металлов. Могли быть и иные причины повторного проникновения в погребальную камеру: грабёж с целью обогащения или осквернения памяти усопшего. Добавим, что излишняя кислотность грунта приводит к разрушению детских костяков (при сохранении зубов).

Практически во всех катакомбах есть подсыпка мелом или окрой. Особо отметим катакомбы № 19 и 20. В них потолок и стены были побелены мелом. На полу катакомбы № 18 выявлено два угольно-зольных пятна. Грунт под ними не был прокален. По видимому, в камеру были принесены остатки от костра. Аналогии такому виду обрядовых действий нам неизвестны. Предполагаем, что в этом проявился обряд очищения погребальной камеры огнем.

Погребальный инвентарь богат и разнообразен. Представлены все категории вещей: орудия труда, предметы вооружения, домашнего обихода, конская упряжь, керамика, многочисленные и разнообразные украшения. Материалом для их изготовления служили, прежде всего, железо и бронза; кроме того, найдены предметы из серебра, золота, кости, дерева, бересты. Украшения были

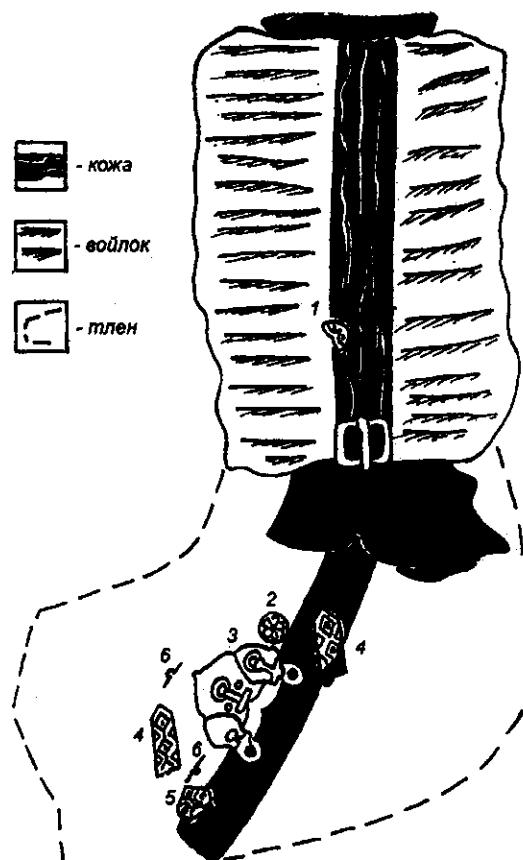

Рис. 1. Остатки войлочно-кожаной обуви из погребальной камеры в катакомбе № 22.

изготовлены из разноцветной стеклянной пасты, стекла, сердолика, аметиста и горного хрустала.

К наиболее интересным находкам можно отнести три серебряных дирхема со следами их повторного использования в качестве украшений (катаомба № 24).

Уникальными находками считаем остатки войлочных изделий. На черепной крышке одного из погребенных (катаомба № 19) найдены остатки войлочной шапки. В погребальной камере катаомбы № 22 найдены остатки войлочно-кожаной обуви. Один из "сапогов" сохранился лучше другого (рис. 1). Судя по деталям украшения — это был левый. Основа его была изготовлена из войлока. Об этом свидетельствует наличие войлочного тлена от нижней части изделия. Голенище сохранилось лучше, так как здесь войлок был прошит горизонтальными строчками и изнутри укреплен кожаной основой. Сверху вниз по внешней стороне голенища была пришита полоска кожи с прикрепленной бронзовой четырехугольной пряжкой. Нижняя часть "сапога" тоже имела ременное оснащение, о чем свидетельствуют остатки ремня шириной 1 см. Изнутри голенища этот ремень был прикреплен к кожаной основе и спускался вниз к ступне. Возможно, он пропускался под ступней и затем выходил на верхнюю часть стопы. Такой способ крепления косвенно подтверждают находки отдельных обрывков ремней аналогичной ширины в тлене войлока, а также этнографические данные по кочевым народам евразийских степей.

Обувь была украшена бронзовыми бляшками с изображением "личины" (рис. 1, 1, 3). Одна из бронзовых бляшек имела круглую форму, ее украшало изображение 6-лепесткового цветка (рис. 1, 2). Здесь же найдены и серебряные бляшки с геометрическим орнаментом (рис. 1, 4), на одной из них сохранился и ремень. В украшении обуви применялись и еще один вид бляшек — серебряные лотосовидные с изображением "личины" (рис. 1, 5). В непосредственной близости от ремней и бляшек найдены так называемые "усики" из бронзы, с помощью которых они крепились друг к другу.

Исследование такого важного и интересного памятника требует безусловного продолжения.

РАБОТЫ КРЫМСКОЙ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ИА НАНУ В 1995 ГОДУ

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Барышников Г.Ф.

В полевой сезон 1995 г. Крымская палеолитическая экспедиция Института археологии Национальной АН Украины продолжила исследования у скалы Ак-Кая в Красной балке близ с. Вишненое Белогорского р-на Крыма. Работы финансировались за счет личных средств участников. Раскопки проводились в новом, открытом в 1994 г. полностью погребенном скальном убежище, получившем название "Алешин Грот". Работами предыдущего сезона была вскрыта площадка перед гротом, под скальным козырьком на глубину 2,5 м, исследована площадь в 2 м². Скальное дно достигнуто не было.

Из-за ограниченности средств и трудности раскопок (в гроте встречен мощный обвал и крупных блоков известняка) в 1995 г. было прорезано только 2 м². Таким образом, общая площадь раскопа двух лет доведена до 4 м². Она разбита на метровую сетку 7–8 АБ. На кв. 7,8 А раскоп доведен до глубины 2,5 м от условного нуля, нанесенного на нижнюю поверхность свода грота, а на кв. 7,8 Б — до глубины 3,5 м. На этой глубине зафиксирована скала (?) с наклоном поверхности запада на восток около 18 градусов. В качестве скального дна грота она принята условно, так как не исключено, что при дальнейшем расширении площади раскопа скала может оказаться большим упавшим блоком известняка. Полученная в результате раскопок 1995 г. стратиграфия северной стенки выглядит следующим образом (рис. 1) :

1. Верхняя пачка отложений сложена прослойями светло-палевого суглинка, в разной мере насыщенного неоднородно эродированным известняковым щебнем. Прослон суглинка различаются также по количеству включенных глинистых частиц и окраске. Зафиксированы также отдельные линзы глаукоитовой супеси и прослойки гумусированного темно-серого суглинка с четкой слоистой структурой. Генезис этой пачки отложений неоднородный. Сedименты представляют собой смесь продуктов разрушения скального свода, а также склоновых отложений, заполнивших в незаполненное пространство по скальным козырьком убежища. Ситуация дополнительно усложняется также и процессами водной эрозии. Из верхней пачки отложений происходят единичные обработанные кремни и отдельные фрагмен-

— остатки животных. Эти находки, явно не-инситные, скорее всего представляют собой сползание вниз склону остатки жизнедеятельности обитателей стоянки Заскальная V. Мощность пачки колеблется от 30 до 100 см.

2. Обвальный горизонт. Сложен плотно, почти без зазоров, залегающими блоками нуммулитово-известняка. Отдельные блоки достигают 1,5 кубических метров в объеме. Заполнитель — остромолочный неэродированный щебень. Мощность этой пачки отложений — от 60 до 140 см.

3. Толща глауконитовой супеси. Контакт с вышелегающими известняковыми блоками сильно профилированный, с перепадом высот до 40 см. Эта пачка включает несколько горизонтов, вмещающих мелкий, слегка окатанный щебень с примесью глауконита. В верхней части толщи глауконитовой супеси зафиксированы отдельные суглинистые линзы, а в нижней части — суглинисто-глинистые прослои. Верхняя часть описываемой пачки седиментов более насыщена примесью глауконита, цвет ее влажном состоянии — зеленовато-серый. Нижняя часть пачки имеет ощутимый коричневый оттенок. Мощность пачки в целом — от 170 до 220 см. Она включает три отдельных горизонта залегающих археологических находок.

В рамках этой пачки глауконитовой супеси выделяется литологический горизонт, содержащий значительное количество щебня и обломков известняка до 25–30 см в попечнике. Поверхность обломков эрозирована. Этот придонный (?) литологический горизонт, мощностью до 25–30 см, включает находки еще одного горизонта археологических материалов.

4. Мергелистый горизонт, в верхней части более мягкий, в нижней — более плотный и расслаивающийся на пластичные отдельности до 3–5 см толщиной. Не исключено, представляет собой материковый уровень скального убежища. Поверхность литогоризонта сильно профилирована. Прослеженная мощность — 30 см.

Все отмеченные литологические пачки (за исключением обвального горизонта) залегают более или менее согласно, и имеют падение с запада на восток около 15–18 градусов. Следует отметить, что и угол наклона скального козырька погребенного скального убежища также имеет близкое значение. Залегание литогоризонтов на исследованном участке в направлении юг-север — практически горизонтальное.

Первый инситный археологический горизонт (1-й по нумерации 1995 г.) залегает в зеленовато-серой глауконитовой супеси на глубинах, по линии кв. 7 — -170 см, а в восточной части кв. линии 8 — -210 см от условного нуля. Доставил 188 обработанных кремней, в том числе 4 фрагментированных орудия. Технико-типологически, из-за малочисленности, охарактеризован быть не может.

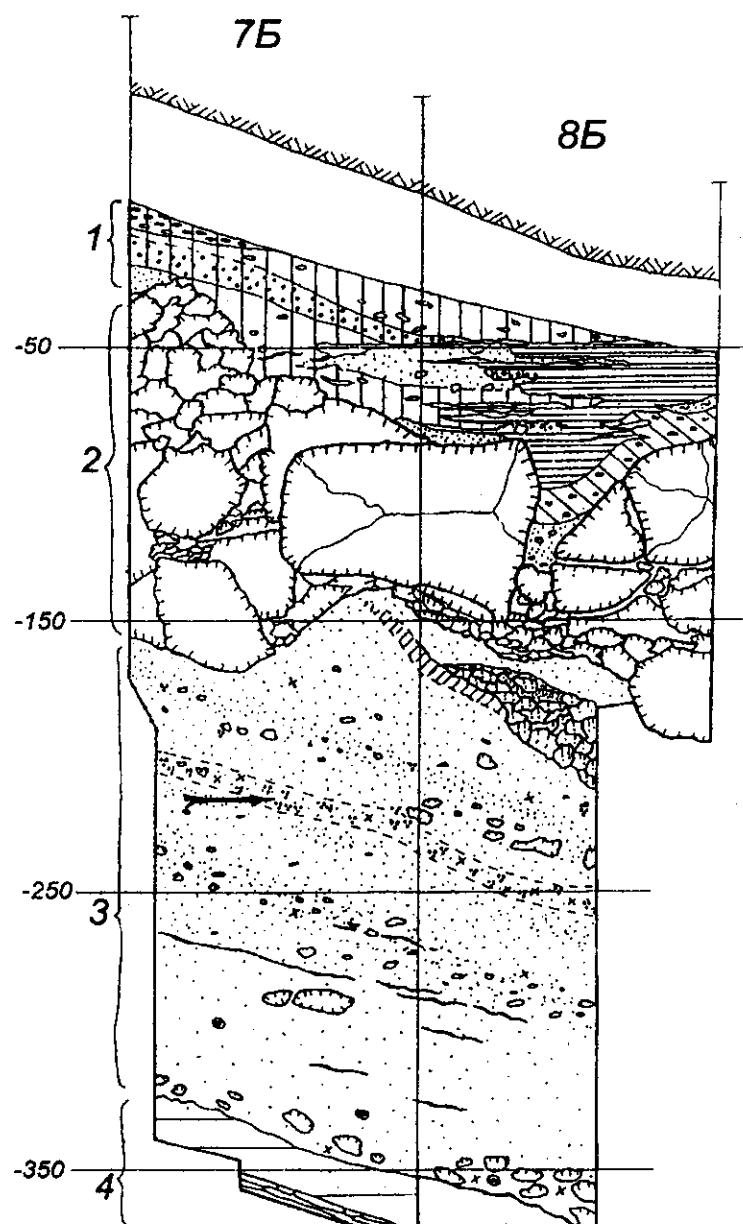

Рис. 1. Стратиграфическая колонка отложений стоянки Алешин Гrot.

Горизонт 2. Четко выраженный в плане и профиле, этот 10-ти сантиметровый мощности горизонт глауконитовой супеси, благодаря обильным включениям частиц костного угля, большому количеству кремня и палеофаунистическим находкам, получил название "очажный слой". Залегает согласно с общим падением литологических слоев и имеет следующие глубинные отметки: по западной части кв. линии 7 — -198, а по восточной части кв. линии 8 — -248 см. На границе кв. 7,8 Б зафиксировано округлое пятно концентрации костного угля диаметром до 1 м.

В процессе зачистки очажного пятна встречено пять обломков известняка до 15 см в поперечнике, возможно, остатки ограждения. Горизонт 2 доставил более 1000 обработанных кремней, среди которых несколькими десятками представлены орудия и сколы с макроизносом использования. Имеется до 400 сколов, около 600 чешуек, отдельные нуклеусы, обломки кремня. Серия сколов без обработки доставляет следующие технические показатели: IFs 28,6; IF 45,3; I trimming 23,3; Nam 4,8.

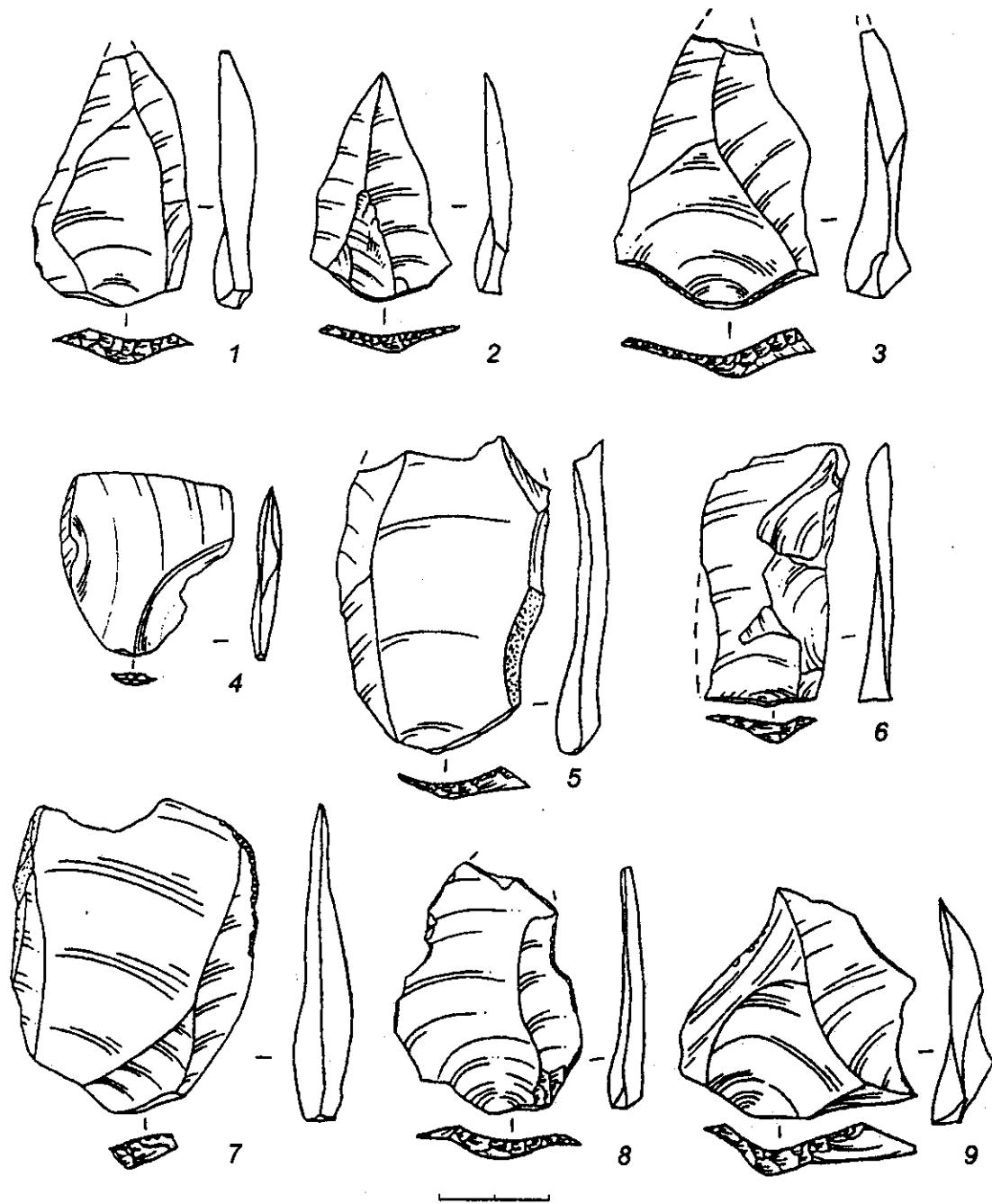

Рис. 2. Каменные изделия из 2-го слоя стоянки Аleshin Грот.

Среди нуклеусов имеются изделия центростремительного и подпараллельного снятия, атипичные образцы нуклеусов классического леваллуа, ядище на первичном сколе. Среди орудий преобладают изготовленные при помощи немодифицирующей ретуши скребла. Многочисленны разнотипные леваллуазские сколы, включая острия. Серия морфологически выразительных орудий характеризуется следующими показателями : группа I=13,8; II=75,7; III=3,5; IV=3,5; IC=38,8; IQ=0; IA_t=0; IA_u=0; IB=0. В целом, по данным 1994 и 1995 гг. индустрия очажного слоя может быть определена как атипично-леваллуазская, средне-фасетированная, с низким уровнем пластинчатости, базирующаяся на применении леваллуазской техники типа гессигент. Ближайшей аналогией материалам очажного слоя на территории Крыма могут служить коллекции Шайтан-Кобы I и, возможно, Шайтан-Кобы IV.

Следующий горизонт археологических находок (3) зафиксирован в средней части толщи зелено-вато-серой глауконитовой супеси. Он доставил единичные обработанные кремни и фрагменты костей животных. Уровень горизонта устанавливается по глубине залегания находок. На кв. 7Б он составляет -255 см, а на кв. 8Б — -285 см. Среди кременевых находок имеются 6 отщепов, 7 чешуек, а также обломок базальной части однолезвийного орудия с плоской подтеской ударного бугорка скола.

Отдельные находки обработанного кремня были также встречены в придонном (?) слое глауконитовой супеси в горизонте, насыщенном щебнем и известняковыми обломками. В направлении с запада на восток, глубинные отметки этого горизонта находок (4-го) падают с -330 до -355 см. Среди находок имеются : пять целых и фрагментированных отщепов, в том числе скол-отход ретуширования двустороннего орудия (?); нуклевидный обломок; чешуйка и продольно-лезвийное скребло, изготовленное на первичном отщепе.

По предварительному определению, очажный слой (горизонт 2) доставил остатки первобытного быка, дикой лошади, мамонта и сайги. Промывка отложений из верхней части пачки глауконитовой супеси доставила также слабодиагностичные фрагменты костей грызунов. В горизонтах 0 (переотложенные материалы стоянки Заскальная V, сползшие вниз по склону), а также 1, 3 и 4 не было найдено фаунистических остатков, пригодных для определения вида животных.

Кроме работ на Алешином Гроте, экспедицией была продолжена шурfovка местонахождения Аджи-Коба II. Этот памятник был открыт в 1994 г. работами Горно-Крымской палеолитической экспедиции КФ ИА НАНУ (В.Н. Степанчук) и доставил, наряду с плейстоценовой фауной, следы обитания верхне-палеолитического возраста. Работами 1995 г. был расширен прошлогодний шурф и, таким образом, общая вскрытая площадь составила 1,1×0,8 м. Шурф доведен до глубины 0,8 м на участке 0,7×0,8 м, скальное дно не достигнуто. Многочисленные фрагменты костей плейстоценовых животных (в т.ч. сайги, дикой лошади, осла) встречены в слое плотной красной глины. Сплошная промывка грунта из шурфа доставила значительное число остатков микрофауны. Обработанных кремней обнаружено не было.

Работы на стоянке им. Г.А. Бонч-Осмоловского в 1995 г. проведены не были из-за отказа финансирования со стороны совместной американо-украинской исследовательской программы.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ НА ХАРЬКОВЩИНЕ В 1995–1996 ГОДАХ

Крыганов А.В.

Небольшие разведки в Волчанском, Эмиевском и Балаклейском районах Харьковской обл. были осуществлены для выявления еще не известных или рассмотрения уже найденных, но мало изученных городищ (оборонительных пунктов) салтовской культуры. Зафиксированы и крупные курганы.

На восточной окраине г. Волчанска на мысу высокого правого берега небольшой речки Волчья расположено уже давно известное, но почти не раскапываемое Волчанско-городище. К настоящему времени все (уже неоднократно опубликованные) оборонительные сооружения сохранились лишь частично. Со стороны указанной речки мыс медленно срезается огромными по глубине карьерами. Внутренняя (кольцевая) часть городища распахивается. Находки не попадались. Локальными пятнами фиксировались участки обожженной глины.

Три кургана расположены между г. Волчанск и с. Белый Колодезь справа от дороги из города в село, в 1,8 км от перекрестка между автомобильной и железной дорогами на распахиваемом поле; самый крупный, высотой 3,5 м и диаметром 45 м поврежден многочисленными ямами, на нем стоит высокая, до 8 м железная вышка. Два других кургана, высотой 1 и 0,5 м полностью распахиваются, что способствует их быстрому уничтожению. Возле северо-восточной окраины с. Тарановка (недалеко от железнодорожной станции "Шурино") Эмиевского р-на, на правом берегу речушки Ольшанка, частично исчезнувшей к настоящему времени (рис. 1, А) находится небольшое Жуковское городище, внутренняя площадь составляет приблизительно 1,5 га. Название памятника происходит от ранее находившегося поблизости хутора Жуковка. Городище расположено на большом по длине мысу, который распахивается. Из-за этого оборонительные сооружения сохранились очень плохо. Они представлены идущими по всему периметру валами и находившимся только с напольной стороны рвом (рис. 1, Б). Находки представлены керамикой, в основном скифского периода и очень редко — салтовской культуры.

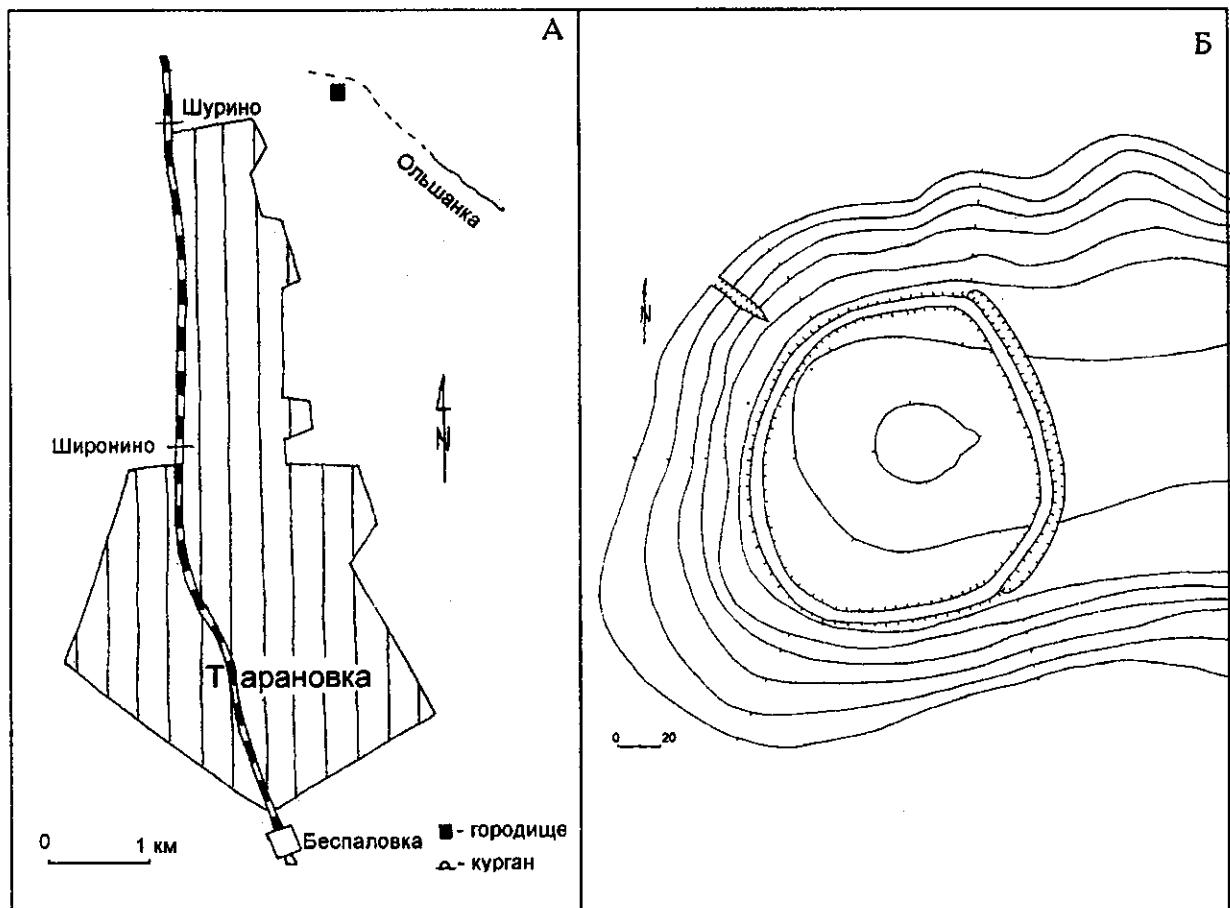

Рис. 1. Место расположения (А) и план (Б) Жуковского городища.

Вербовское городище (внутренняя площадь — до 1,5 га) расположено к юго-западу от г. Балаклея, в 1,5 км западней с. Байрак между селами Байрак и Первомайское (рис. 2, А). Сведения о том, что указанное городище находится в 5 км к югу от с. Петровское (45 км от г. Балаклея или северо-западней Балаклея (возле железнодорожной станции "Вербовка"), не верны [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 41; Михеев 1985, рис. 1, 28]. Ранее недалеко от городища имелся Вербовский хутор, давший название обнаруженному еще в 1957 г. памятнику. Городище расположено на высоком (до 50 м от уровня реки) правом берегу Северского Донца, на плато небольшого, в плане почти треугольного мыса. По длине он находится не перпендикулярно (как обычно) к реке, а параллельно ей. Мыс ограничен с двух сторон огромными обрывами. Оборонительные сооружения не сохранились. Валов и рвов не было. На самых боковых краях мыса и в одной линии с напольной стороны часто встречаются крупные (40×40×15 см) и маленькие камни, из которых наверняка были по-

строены двухпанцерные, трапециевидные в плане стены (рис. 2, Б). Культурный слой полностью отсутствует. Вблизи на правом берегу Северского Донца никаких древних или средневековых поселений не было. На распахиваемых полях изредка встречаются различные кремневые камни, а очень редко — фрагменты горшков скифского времени и амфор раннего средневековья.

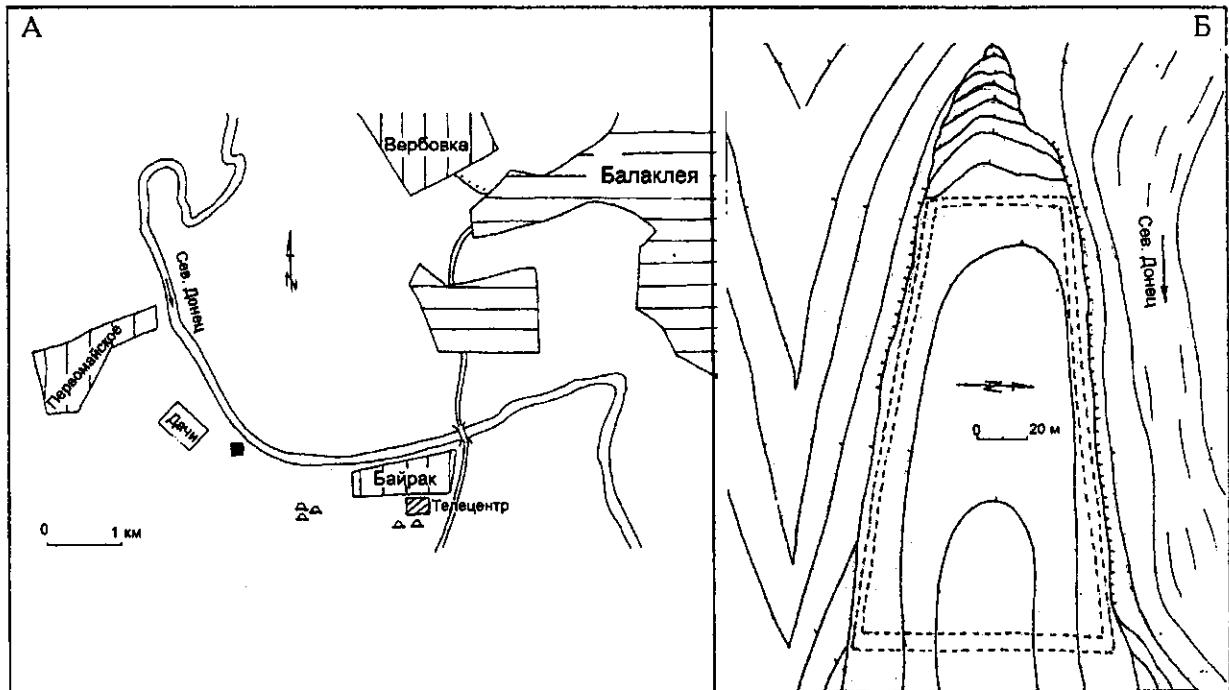

Рис. 2. Место расположения (А) и план (Б) Вербовского городища.

Рядом с с. Байрак, близко к краю высокого правого берега Северского Донца (там, где нет даже небольшого наклона к реке) находятся курганы. Два самых крупных кургана расположены на распахиваемом поле, возле районного телекентра (справа от дороги Балаклея — Гусаровка). Меньший курган высотой 2, диаметром 20 м, полностью распахивается; крупный, высотой 3,5 и диаметром 40 м, распахивается только с боковых сторон. На самом его верху находится охранный знак. Остатки трех небольших курганов (высотой 1,2, 0,8, 0,2 м и диаметром 25, 15, 10 м) расположены возле северо-восточной окраины села, справа от грунтовой дороги на с. Первомайское. Они интенсивно разрушаются в ходе сельскохозяйственных работ.

РОБОТА ЕКСПЕДИЦІЇ МЕЗИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Куриленко В.Е.

У 3 км південніше с. Свердловки (Коропського р-ну Чернігівської обл.), в балці Хвостинка, по трасі газопроводу біля поселень доби бронзи і заліза знайдено стрілovidний "курган", зорієнтований на північ ($6,2 \times 4,4$ м, висота — 1,3 м). Круглорічне вивчення його "гномона" виявили, що вона з довгою віссю "кургана" зливается лише в час весняної сівби — 8 травня. "Курган", мабуть, репрезентує "сонячний календар-годинник" — показчик часу сівби.

В Хоромках-2 ПН (дворище генерала Шульги в Мезині), в шарі 66 см, знайдено кераміку колочинської і ямково-гребінцевої культури.

В с. Курилівка в ур. Лісництво, по заповіту І.І. Артеменка, шукали могильник доби бронзи, що "повинен лежати" східніше поселень Курилівка 3, 4, 5. Але периметр піщаної кручині 7 м заввишки (де тряглась кераміка) обрізано ерозією. Могильник не знайдено. В 80 м західніше кручині — на руслі колишнього струмка Геніна криниця, де знайдено розвал посудини ранньої сосницької культури, простежено слід стародавнього поля. Його 18 см шар аллювію настилає масив білої глини і підстілає 40 см шар гумусу.

На Свердловському городищі в гирлі р. Головесни виявлено більшість юхнівської кераміки і гібрид сосницької, бондарихінської і лебедівської культури-2, "передюхновську" кераміку з грубими відтисками гребінки, розчосами. Виявлення в її шарі на Поповій залізного цвяха підтверджує тезу про появу тут заліза і фортець не в V, а десь не пізніше VII ст. до н.е. Сліди ліпної роменської кераміки пов'язують це городище і з роменським (багатошаровим) поселенням Затон, що лежить в 1 км нижче.

Хоромки Свердловські. Похила тераса між ярами і 1 та 2 городищами. Тут в саду, в 80 км від Десни, між яблунями, на глибині 15–20 см, вперше знайдено кремінь і кераміку доби бронзи. На Пузирьові північному (висоти в 120 м від Десни) вивчено залишки роменської напівземлянки, зоріентованої на північ, опущеної на 88 см вниз. Знайдені зразки ліпної і значну кількість кружальної кераміки X ст., скловидних шлаків, крицю, болотну руду, тигельки, шиферні пряслиця. Їх настилає стерильний шар делювіального лесу, вище якого лежить білоглинняна кераміка з горнів X ст. з міста Радичева (IX–XIII ст.), що лежить в 5 км нижче. Отже гіпотезу про абсолютний імпорт кружальної роменської кераміки в регіон варто переглянути. Вона вірна, схоже, для "степових поселень" — Партизан 1, 2, біля м. Мени, де ні глин ні пісків нема. Біля Мезина вони всюди. Лише на Пузирьові виявлено наступні групи кераміки: імпортної з "візантійським хрестом" на денці; радичевської, місцевої малоякісної кружальної і ліпної.

На Свердловському городищі 4 (могилки), відкритим нами в 1993, по Д.Г. Гумилевському був мисливський табір сіверських князів. В насипному шарі гумусу 1,3 м знайдено в розкиді кістки тварин, кераміку доби бронзи, "передюхновську", юхнівську, кружальну ранню і пізню, а внизу в кар'єрі — залишки великого (кілька кімнат) підземелля з тесаними дошками. Городище, насипане в післяхновську добу, майже зрито.

На ПдСх косі Свердловського острова ПД, в шарі до 80 см знайдено дніпро-донецьку, ямково-гребінцеву, середньодніпровську кераміку і кераміку X–XIII ст. На 1 км східніше — на Високій Гризі знайдено під 45 см піску судільній масив залізної болотної руди. На дюні Дубина, ПД, в уламку дніпро-донецької кераміки виявлено відтиск пшениці. Тут зібрани вироби з пісковику, з нього вироблено і дві цеглини 7 см товщини, знайдені в шарі неоліту на черепиці "в Десні" на 1 км південніше Дубини. Сліди заплившого рову 17 ст. від дитинця м. Коропа знайдено в траншеях на схід від будинку культури.

РОЗВІДКИ НА РОМЕНЩИНІ В 1995 РОЦІ

Кухарчук Ю.В.

Розвідзагін, очолюваний науковим співробітником Інституту археології НАН України Ю.В. Кухарчуком, проводив розвідки палеоліту у Роменському районі Сумської області. Пошукові роботи були зосереджені у південній частині району, їх маршрути пролягли уздовж терасованих берегів р. Сули та її притоки Ромену.

Наслідком проведених досліджень стало відкриття понад 10 місцевонаходжень з кам'яними виробами, більшість з яких, за попередніми даними, віднесено до палеоліту.

Муховець I. Місцевонаходження пов'язане з мисоподібним урочищем, утвореним двома відрогами глибокого яру Муховця, який прорізає майже все м. Ромни. У відслоненні кругого схилу було знайдено відщеп, а зачистка в цьому місці дала ще близько 30 виробів зі слідами штучної обробки. Знаряддя праці представлені зубчато-виямчастими формами, скреблами, скребками та кількома відбійниками; решта — пренуклеуси та відщепи. Знахідки зосереджувалися у верхньому горизонті якогось похованого ґрунту, насиченого марганцевими включеннями. Рівень їх залягання — близько 5 м від поверхні мису і 6 м над струмком, що протікає по дну яру. В одній площині з кам'яними знахідками було виявлено невеликий фрагмент черепа якоїсь викопної істоти.

Муховець II. При зачистці підніжжя правого борту яру за 300 м від Муховця I нижче по течії струмка було виявлено два масивних відщепи з ретушшю і зубчасте знаряддя палеолітичного вигляду. З того ж шару добуто хребець бізона, який розпався на фрагменти. Як і в першому випадку, знахідки перекривала потужна кількаметрова товща лесових нашарувань.

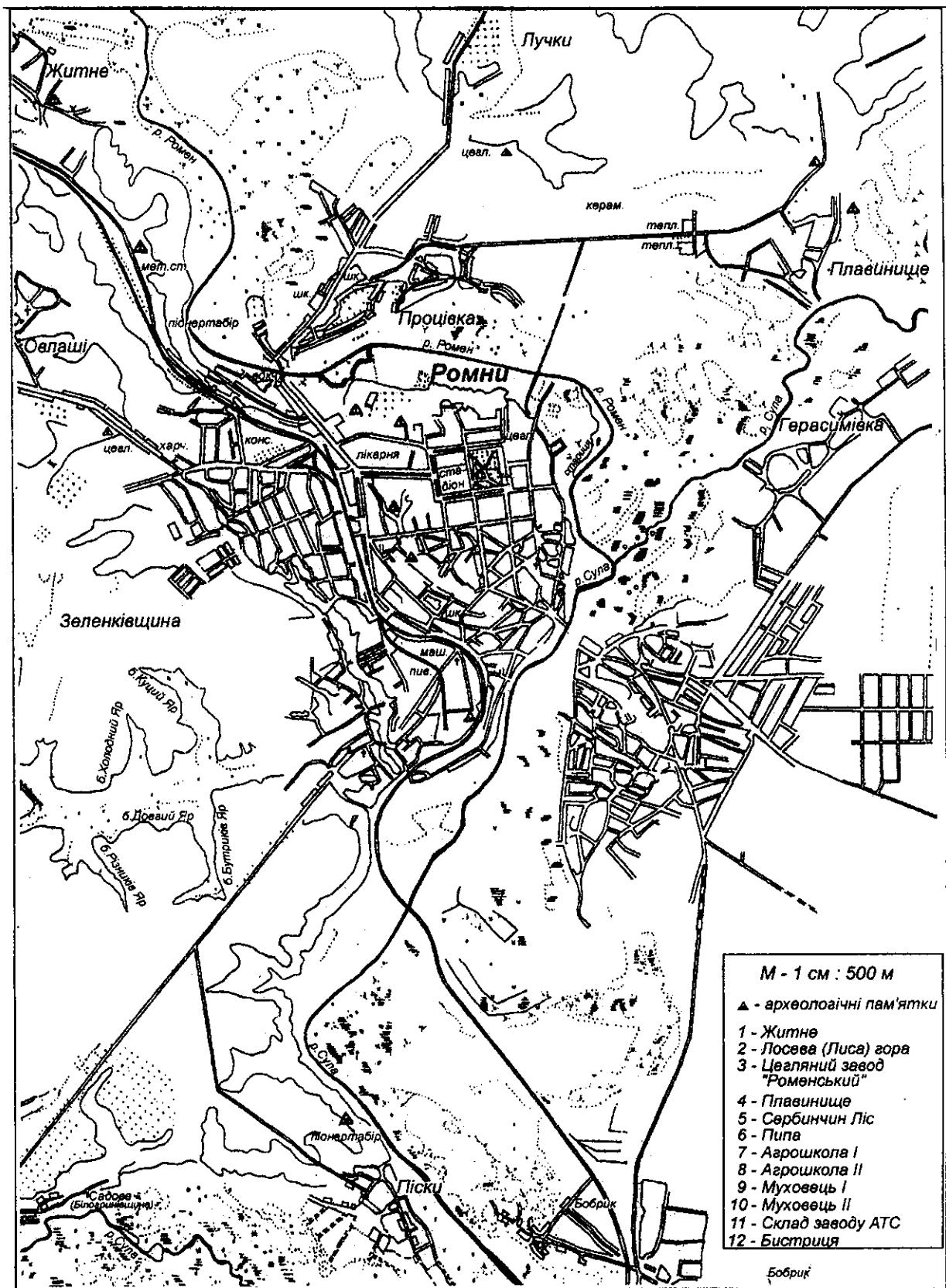

Рис. 1. Місцеположення пам'яток на карті.

Агрошкола I. Знаходиться на північно-західній околиці м. Ромни. Це передмістя, що має місцеву назву "Агрошкола", являє собою кілька рівнів терас правого берега р. Ромену. Обабіч дороги, яка спускається від садиби сільгосптехнікуму, та у відслоненнях 40-метрової тераси, що утворилися внаслі-

док її вирівнювання при спорудженні тут спорткомплексу, були знайдені нечисленні кам'яні вироби, переважно з кварциту жовтувато-білого кольору. Добірка представлена головним чином відщепами, уламками пластин та кількома пренуклеусами.

Агрошкола II. Місцевонаходження розташоване за 250–300 м на схід від попереднього пункту, але пов'язане з більш високими — 50–60-метровими терасовими рівнями. Крем'яні вироби були виявлені у промивні широкій крутій стежки. Це майже виключно зубчасто-виямчасті знаряддя, розміри яких не перевищують 5 см.

Склад заводу АТС. На південній околиці м. Ромни за міським кладовищем, у відслоненні задернованого схилу 60-метрової тераси правого берега р. Сули знайдено кілька дрібних відщепів, іноді зі слідами ретуші та пренуклеусами.

Цегляний завод "Роменський". При обстеженні великого глинняного кар'єру на лівому березі р. Ромну на північ від м. Ромни, між селами Процівка й Плавинище, були виявлені крем'яні вироби зі слідами штучної обробки — нуклеус, скребло, кілька зубчасто-виямчастих знарядь. Пов'язані вони, швидше за все, з делювіально-альним прошарком, добре помітним у 4–5-метровій товщі вертикальної стінки кар'єру, звідки добуто дві знахідки.

Сербинчин Ліс. Місцевонаходження розташоване на 20-метровому уступі тераси правого берега р. Сули, за 400 м на схід від північно-східної околиці с. Плавинище: У відслоненнях перед невеликим кар'єром зібрано понад 10 виробів зі слідами штучної обробки — пренуклеусів, скребел, зубчасто-виямчастих знарядь.

Плавинище. За 400 м на північний захід від місцевонаходження Сербинчин Ліс і за 300 м на північ від північно-східної околиці с. Плавинище було зібрано близько 30 крем'яних виробів. Знахідки пов'язані з західним схилом розораного пагорба, поруч з яким йде з Плавинища дорога на с. Сененкове. Майже всі вироби, за винятком двох незавершених знарядь та великого скребла досить "архаїчного" вигляду, мають розміри до 5 см. Серед знарядь праці переважають проколки й скребки. У цьому ж місці виявлено й уламки кераміки, що як і кам'яні вироби, очевидно, належать до різних епох.

Лосева (Лиса) гора. За кілька кілометрів на північ від м. Ромни, у верхів'ях 50-метрової тераси правого берега р. Ромну, в промивинах ґрунтової дороги, яка піднімається з долини уздовж дачного містечка, знайдено 5 нуклеусів та пренуклеусів, три відщепи і два знаряддя. Ця ділянка тераси, обмежена з півдня глибоким яром, носить подвійну назву — Лосева або Лиса гора.

Житне. В промивинах ґрунтової дороги, яка спускається з верхньої частини с. Житне до нижньої, на 40-метровому терасовому рівні знайдено три нуклевидних вироби з кременю.

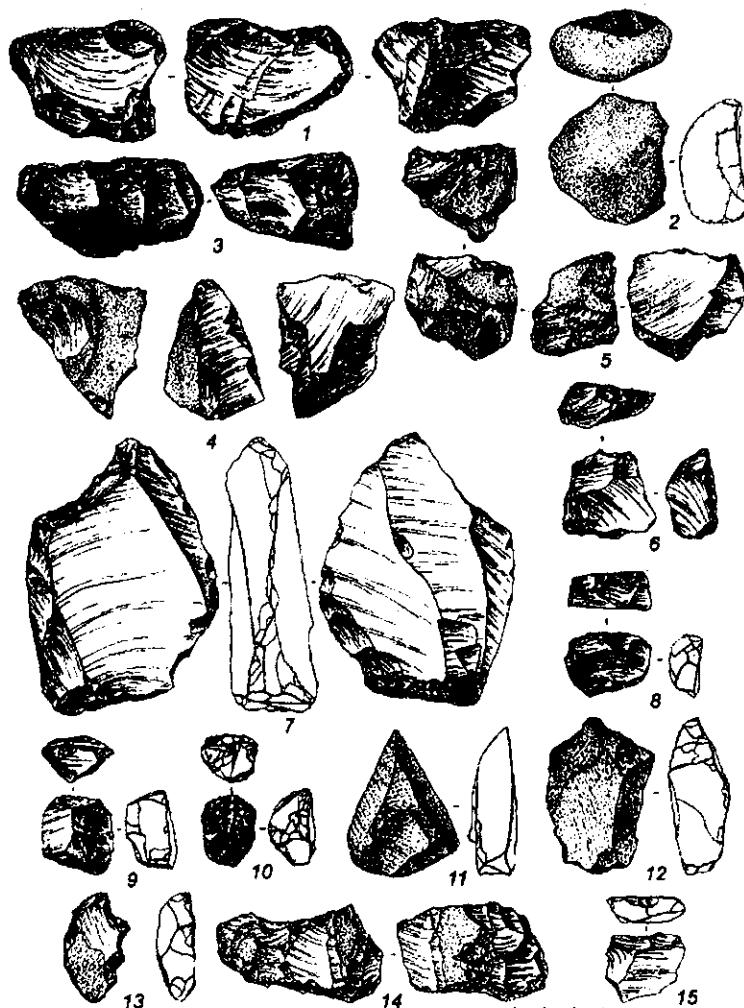

Рис. 2. Кам'яні вироби: 1–10 — Муховець-I; 11 — Агрошкола-I; 12 — Агрошкола-II; 13 — Муховець-II; 14–15 — Склад заводу АТС.

На південній околиці м. Ромни, у верхів'ях 50-метрової тераси правого берега р. Ромну, в промивинах ґрунтової дороги, яка піднімається з долини уздовж дачного містечка, знайдено 5 нуклеусів та пренуклеусів, три відщепи і два знаряддя. Ця ділянка тераси, обмежена з півдня глибоким яром, носить подвійну назву — Лосева або Лиса гора.

Житне. В промивинах ґрунтової дороги, яка спускається з верхньої частини с. Житне до нижньої, на 40-метровому терасовому рівні знайдено три нуклевидних вироби з кременю.

Довгополівка. На південний захід від с. Довгополівка, у відслоненні терасового пагорба перед великом ставком, праворуч від автотраси знайдено знаряддя з виїмкою і два пренуклеуси, один з яких нагадує невелике масивне рубило.

Окрім місцевознаходжень з крем'яними знахідками, під час обстеження околиць с. Глинська біля підніжжя покинутого кар'єру (місцева назва цього 40-метрового останця тераси р. Суля — "Замок") знайдено фалангу і два уламки трубчатих кісток викопного зубра та зуб коня. Трохи далі поруч з ґрунтовою дорогою, що веде в селище, виявлено уламок стегнової кістки ведмедя.

Отримані під час розвідки матеріали поки-що недостатні для висновків про культурно-хронологічну належність пам'яток. Але виходячи з типологічних особливостей кам'яних виробів можна

більш-менш певно стверджувати, що частина з них належить до палеолітичного часу. Точніше відповісти на це питання, можливо, вийде після вивчення стратиграфії залягання археологічного матеріалу. Непогана збереженість четвертинних нашарувань в цьому регіоні дає підставу сподіватися на результативність таких досліджень.

Відсутність у Роменському районі родовиць кременю змушувала його первісних мешканців використовувати й інші породи каменю. Звідси — наявність у зібраних колекціях, окрім крем'яних, численних виробів з менш якісних порід каменю, які важче піддаються розщепленню і не дають таких гострих країв як кремінь. Про пошуки та відбір серед цих порід каменю придатних для виготовлення знарядь сировини свідчать численні кам'яні жовни зі слідами поодиноких пробних ударів. Саме нестачею якісної крем'яної сировини та невеликими розмірами жовен і уламків моренного кременю ми схильні пояснювати й те, що частина знарядь праці виготовлено не з штучно сколотих відщепів, а з підходящих за формою природних плитках чи уламках каменю. Вторинна обробка цих знарядь, як правило, мінімальна: ретушшю підправляється переважно робочий край заготовки.

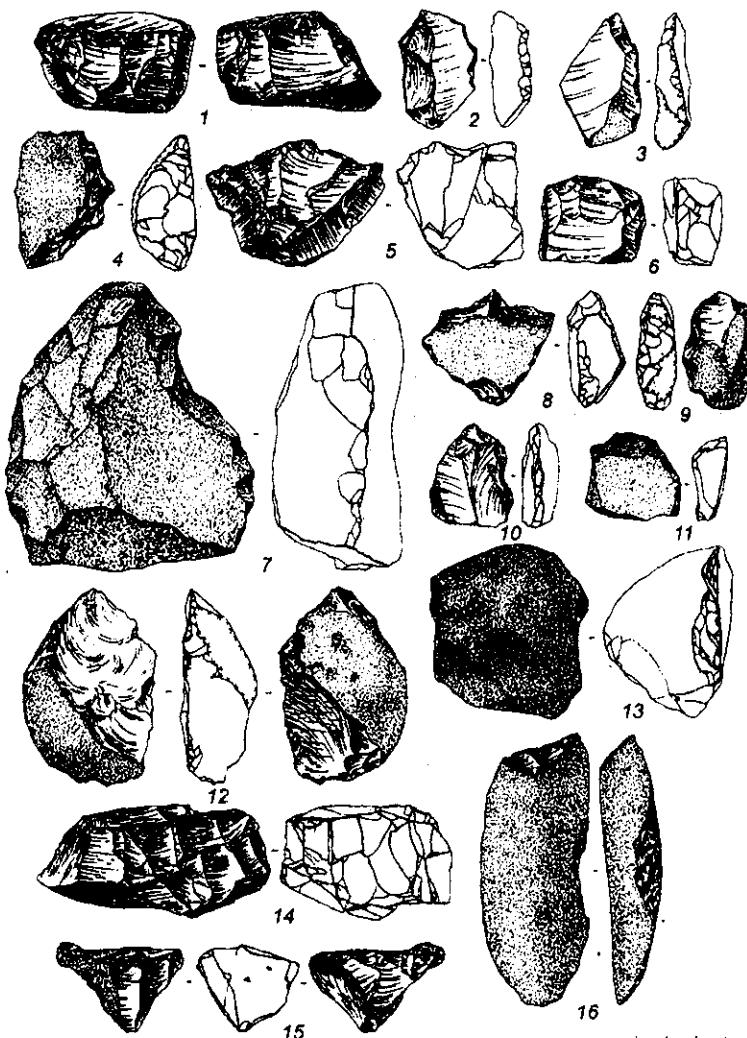

Рис. 3. Кам'яні вироби: 1—4 — Цегляний завод "Роменський"; 5—6 — Лосева (Лиса) гора; 7—8 — Плавнище; 9—13 — Сербинчин ліс; 14—15 — Житнє; 16 — Довгополівка.

Брак сировини змушував первісну людину часто перетворювати в знаряддя й дрібні відщепи. Цим, швидше всього, й пояснюється "мікролітизм" більшості знарядь — одна з найбільш примітних особливостей кам'яної індустрії відкритих на Роменщині пам'яток.

В цілому перші наслідки проведених на Роменщині пошукових робіт можна вважати обнадійливими. Продовження досліджень у цьому напрямі може дати нову інформацію про перебіг подій на півночі Лівобережної України в первісну епоху.

Матеріали, здобуті під час розвідки, передано на зберігання до фондів Роменського краєзнавчого музею.

РОЗВІДУВАЛЬНІ РОБОТИ НА РОМЕНЩИНІ В 1996 РОЦІ

Кухарчук Ю.В.

У липні 1996 р. автор продовжував започатковані у 1995 р. розвідки палеолітичних пам'яток у Роменському районі Сумської області. Наслідком розвідки стало відкриття кількох нових місцевонаходжень з крем'яними виробами.

Пила. Місцевонаходження відкрите під час обстеження піщано-глиняного кар'єру цегляного заводу Південно-західної залізниці, який знаходиться на межі м. Ромни і с. Овлаші. Кар'єр влаштовано на північному схилі широкої балки, орієнтованої з заходу на схід, яка закінчується цирковидним розширенням. Балка впадає на сході в долину невеликої річки Пили, притоки р. Сули. Крем'яні вироби — кілька невиразних скребків, скobel'ї і два пренуклеуси — були знайдені в 5–7-метровій стінці кар'єру та у зсувах перед нею.

Рогинці. Місцевонаходження пов'язане з 60-метровою терасою лівого берега р. Ромену, віддаленою від її заплави на 2–3 км. Кам'яні вироби, виготовлені з малоякісного кременю різних відтінків (підтрикутної форми "рубильце" із загостреним двобічною оббивкою кінцем, два скребла, скребок і два пренуклеуси) були виявлені в промивинах недавно проритої і ще не впорядкованої ґрунтової дороги, яка піднімається на терасу від північної околиці с. Рогинці до місцевого кладовища, подекуди вриваючись у материк на 3–4 м.

Кацерів ставок. Місцевонаходження відкрите за 1,5 км на північ від північної околиці с. Рогинці і за 2,0–2,5 км на захід від місцевонаходження Рогинці. У цьому місці під час спорудження греблі для нового ставка було знято бульдозером шар ґрунту з двох сусідніх пагорбів балки, по дну якої протікає струмок. Велике рубиловидне знаряддя підтрикутної форми, виготовлене з плаского шматка якоїсь гранітoidної породи, та увігнуте скребло на уламку чорного кременю були виявлені в промивині більш глибокого котловану північного пагорба (висота цього пагорба над тальвегом балки — близько 25 м). На протилежному південному, дещо нижчому пагорбі, з якого знято лише поверхневий дерновий шар, знайдено пренуклеус з чорного високоякісного кременю. Місцевонаходження пов'язане з одним з трьох відрогів, на які розгалужується тут велика й глибока балка, що тягнеться до північної околиці села. За 150 м на схід в цій балці лежить Кацерів ставок, який і дав назву пам'ятці.

Бистриця. Місцевонаходження відкрите під час обстеження 40-метрової задернованої тераси правого берега р. Сули, за 50 м на південний захід від її заплави і за 0,5 км на північний схід від північної околиці с. Піски. У цьому місці через терасу постійно проганяють на пашу чи водопій корів, тому қрутій схил тераси не заростає травою, як в інших місцях. Течія Сули тут дуже меандрує і прискорюється, звідси й назва місцевості — Бистриця. На схід від цього місця терасу вкриває ліс, у якому знаходяться напівзруйновані будівлі колишнього піонертарбому. Крем'яні вироби — торцевий нуклеус, маленький гостроконечник (наконечник стрілі ?), скребло на масивному відщепі, відбійник та кілька невиразних скребків і відщепів зі слідами ретуші — були зібрані на північно-східному, оголеному схилі тераси. За типологічними ознаками цей нечисленний підйомний матеріал попередньо датовано палеолітом-мезолітом.

Під час розвідки були також обстежені місцевонаходження, відкриті у 1995 р. Майже всі вони дали додаткові знахідки, що підтверджує висновок про наявність тут пам'яток. Типологічні особливості деяких кам'яних виробів свідчать про те, що тут може йти мова не лише про пізньопалеолітичні, а й про більш давні, мустєрські стоянки.

МАТЕРІАЛИ РОЗВІДОК З ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ЧАПАЇВКА 8

Куштан Д.П.

У 1990–1996 рр. в ході рятувальних археологічних розвідок на території, затопленій Кременчуцьким водосховищем, під час пониження рівня води, на поселенні, що дістало назву Чапаївка-8 було зібрано досить цікавий матеріал, що відноситься до доби пізньої бронзи. Пам'ятка була відкрита і вперше обстежена співробітником Черкаської Лісостепової археологічної експедиції А.В. Дєткіним.

Розташована вона у заплаві лівого берега Дніпра, навпроти м. Черкаси, між селами Чапаївка Залотоношського р-ну та Чехівка Чорнобаївського р-ну. Поселення займає два сусідні дюнні підвищення (точки А та Б), у давнину воно, напевне, розташовувалося на березі однієї з проток Дніпра.

Зараз поселення знаходитьться на дні Кременчуцького водосховища, культурний шар на ньому повністю змитий і це дало змогу під час спуску води збирати підйомний матеріал, серед якого переважала кераміка. Всі знахідки були у перевідкладеному стані, тому ні стратиграфії, ні археологічних об'єктів зафіксувати не вдалося. На основі зібраного матеріалу можна зробити висновок, що на поселенні існувало два хронологічних горизонти, які датуються добою середньої та пізньої бронзи. Перший горизонт представлений знахідками, що відносяться до культури багатоваликової кераміки, а другий — пізньобронзовий — містить досить цікавий комплекс кераміки, що характеризується різноманітністю культурних традицій.

Найчисленніша за кількістю кераміка біловірської культури — фрагменти близько 45 посудин.

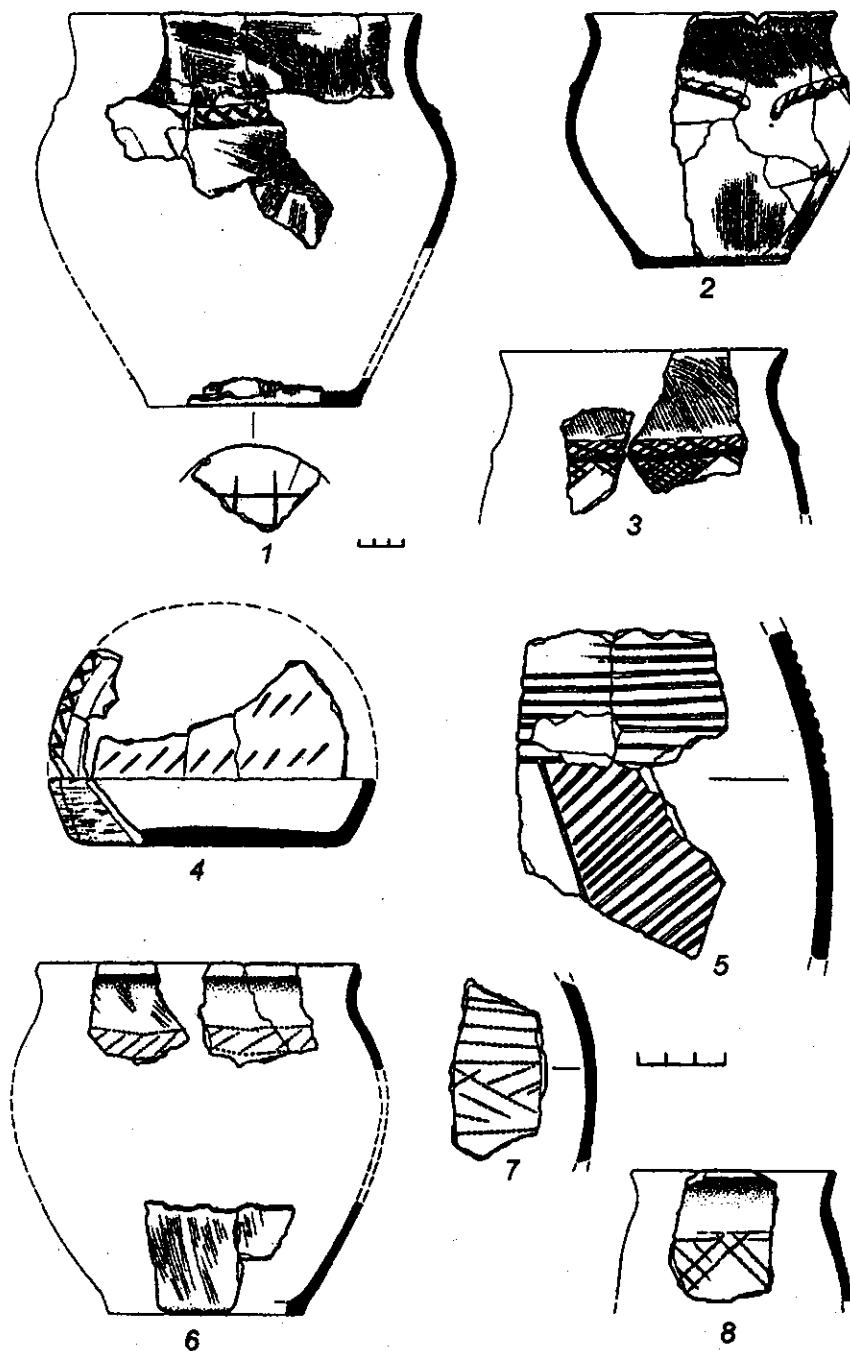

Рис. 1. Поселення Чапаївка-8. Кераміка біловірської культури.

Переважно це кухонні горщики невисоких пропорцій з добре виділеними підчками. Поверхня горщиків вкрита розчесами гребінки, виготовлені вони із глини з домішкою дрібнозернистого піску та шамоту. З орнаментації переважає наліпний валик, розташований на підчках та прикрашений косими або хрестоподібними насічками, кінці валика розімкнені і опущені донизу (рис. 1, 1–3). Зустрічається також прокреслений орнамент у вигляді горизонтальних ліній та заштрихованих трикутників, опущених вершинами донизу (рис. 1, 5). Орнамент з прокреслених ліній іноді доповнював валиковий (рис. 1, 3), а в одному випадку прикрашав зовні денце горщика (рис. 1, 1).

Характерним також є орнамент у вигляді відтисків зубчастого штампу — на кухонних горщиках він імітує валик з насічками (рис. 1, 6), а на кубкоподібних посудинах утворює більш складні композиції (рис. 1, 7, 8). Типовою для білоzірської культури є сковорода-жаровня з низьким бортіком, край якого прикрашений хрестоподібними насічками, а дно зсередини — горизонтальними рядами косих насічок (рис. 1, 4). Подібна кераміка має численні аналогії з матеріалами білоzірського поселення Бабине-IV [Ільїнська 1955], верхнім шаром поселень Іллічовка [Шаповалов 1976] та Усове Озеро [Березянська 1990] та інших аналогічних пам'яток східної України.

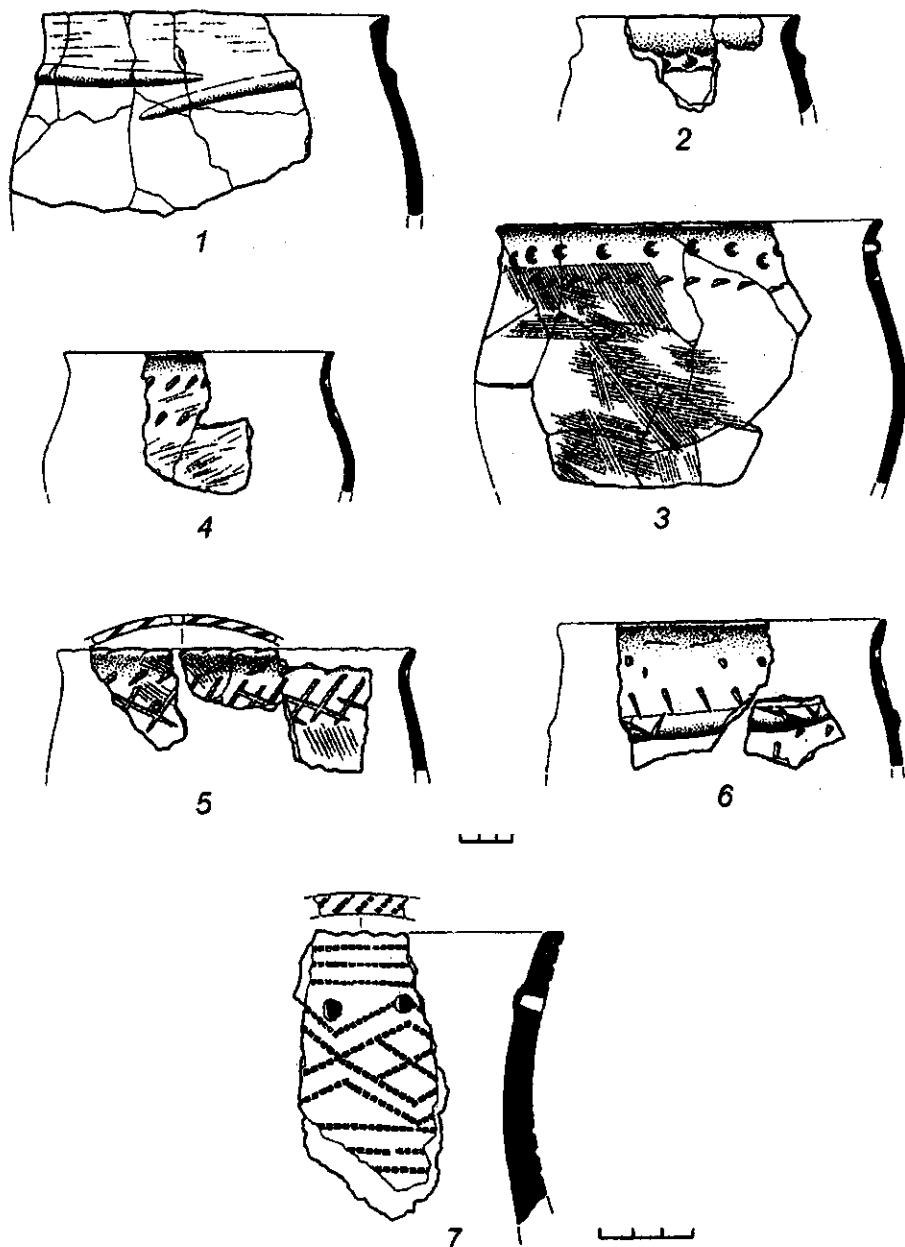

Рис. 2. Поселення Чапаївка-8. Кераміка пізньої шинецької (1–2), бондарівської (малобудківський тип) (3–6) та лебедівської (7) культур.

Фрагментами 17 горщиків представлена кераміка зі згладженою поверхнею, орнаментована переважно гладким або розчленованим валиком по основі шийки (рис. 2, 1, 2), а у кількох випадках про-кresленими лініями та "перлинами". Ця група кераміки має багато спільного з матеріалами поселення Чикаловка [Шарафутдінова 1964], проте має риси, притаманні пізньосхіднотшинецькій кераміці — поселення Мошни [Ільїнська 1960] та Піонерське [Куштан 1995].

Фрагменти близько 20 горщиків віднесено до малобудківського типу бондаріхінської культури, їх поверхня вкрита розчесами гребінки, а з орнаментації переважають ряди різних за формою наколів, виконаних паличкою або краєм лопатки (рис. 2, 3–6). Характерні також насічки по краю вінець та відтиски зубчастого штампу (рис. 2, 5). Традиції виготовлення такої кераміки мають північно-східне походження і знаходять аналогії серед матеріалів таких пам'яток, як Малі Будки та Студенок—V на Десні та Воїнська Гребля на Сулі [Ільїнська 1951].

Вірогідніше за все, ці три групи кераміки становлять єдиний комплекс; доказом цього є, зокрема, наявність посуду, в орнаментації якого простежується вплив відразу кількох культурних традицій. Такими є бондаріхінські горщики, один з яких орнаментований під вінцями поясом "перлин", характерних для східнотшинецької кераміки (рис. 2, 3), а інший — наліпним валиком з хрестоподібними насічками, типовими для білоїрської культури (рис. 2, 6). Одним фрагментом представлена кераміка лебедівської культури — це уламок горщика з домішкою жорстви у тісті, орнаментований рядом круглих ямок під вінцями, а також відтисками зубчастого штампу (рис. 2, 7) [Березанська 1976]. Його напевне слід вважати імпортом з півночі.

На основі цих матеріалів поселення може бути датоване початком пізньої бронзи у межах XIII–XII століття до н.е. Слід зазначити, що існування подібних поселень зі змішаним різноманітним комплексом мають у Середньому Подніпров'ї аналогі на поселенні Мошни, де зі східнотшинецькою керамікою зустрічалась білоїрська [Ільїнська 1960], а також у нижньому шарі Суботівського городища — малобудківська кераміка з білоїрською [Граков, Тереножкін 1958]. Все це можна пояснити синхронністю вищезгаданих археологічних культур на певному етапі їх існування, та специфікою даного регіону, який у часи пізньої бронзи знаходився у контактній зоні цих культур.

МАТЕРІАЛИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ОСТРОВА САМОВИЦЯ

Куштан Д.П., Дєткін А.В.

За останні роки працівниками Черкаської археологічної інспекції під час розвідок було зібрано досить цікавий археологічний матеріал на поселенні біля о. Самовиця, зруйнованому водами Кременчуцького водосховища. Поселення знаходилось поблизу с. Самовиця (тепер затоплене) Чорнобайського району на південному краю великого піщаного підвищення в заплаві лівого берега Дніпра, в місці впадіння р. Золотоношки. Після утворення Кременчуцького водосховища територія поселення була повністю затоплена, над водою залишилась тільки верхівка підвищення, що утворила острів Самовицю. Розвідки на поселенні проводились під час спуску води у водосховищі. Зібраний археологічний матеріал відноситься до епохи пізньої бронзи: кераміка, вироби з каменю, кременю і бронзи.

За культурною належністю кераміку можна поділити на три групи: кераміка бондаріхінської, білогрудівської та білоїрської культур. Всі ці три групи синхронні і, напевне, складають один комплекс.

За кількістю переважає бондаріхінська кераміка. Вона частіше за все тонкостінна, недостатньо випалена, у тісті переважають домішки піску та шамоту, поверхня в багатьох випадках вкрита гребінчастими розчесами. Переважає орнаментація у вигляді наколів різної форми, нанесених паличкою, які вкривають верхню частину посудини. Вінця у деяких випадках прикрашені косими насічками. Серед інших способів орнаментації: відтиски гребінчастого штампу і "перлин" (рис. 1, 1–4). За всіма ознаками ця кераміка може бути віднесена до малобудківського типу.

Білогрудівська кераміка, представлена фрагментами тюльпаноподібних горщиків, прикрашених на плічках виразим валиком (рис. 1, 7). У тісті крім піску зустрічаються домішки товченого кварцу, поверхня загладжена. Орнаментація у вигляді відтисків гребінки зустрічається, переважно, на столовій тонкостінній кераміці.

Третя група кераміки відноситься до білоziрської культури. Це — фрагменти посуди з опуклим туловою, орнаментовані на плічках наліпним валиком з "вусами", прикрашеним косими насічками — у кількох випадках вони виконані гребінкою (рис. 1, 8). У тісті присутні домішки піску і шамоту, поверхня іноді має сліди загладжування гребінкою. До білоziрської кераміки слід також віднести фрагменти жаровні, орнаментованої по бортику косими насічками (рис. 1, 9).

Можливо, білоziрським є і фрагмент посудини, орнаментований по плічку насічками у вигляді горизонтальної "ялинки" (рис. 1, 5), а також розвал горщика, прикрашений наліпним валиком з косими насічками і рядом наколів зсередини (рис. 1, 6), хоча за тістом і обробкою поверхні вони більш подібні до білогрудівської кераміки.

З керамічних виробів знайдено також два пряслиця — одне конічної (рис. 1, 10), а друге диско-подібної форми (рис. 1, 11).

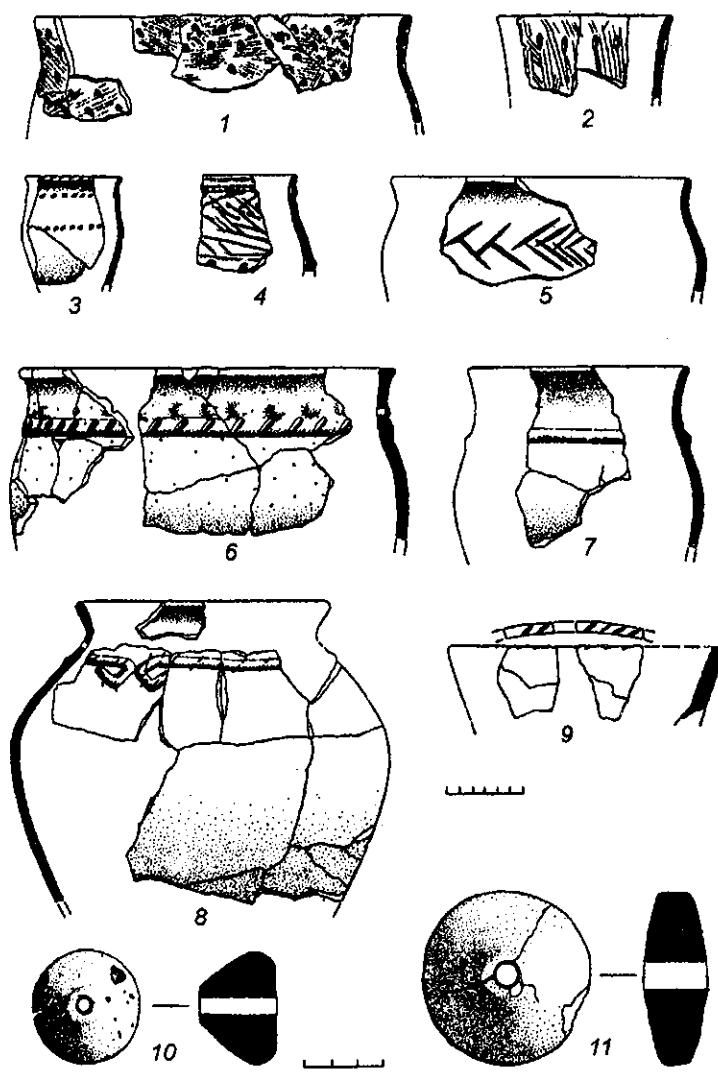

Рис. 1. Поселення біля о. Самовиця. Керамічні вироби.

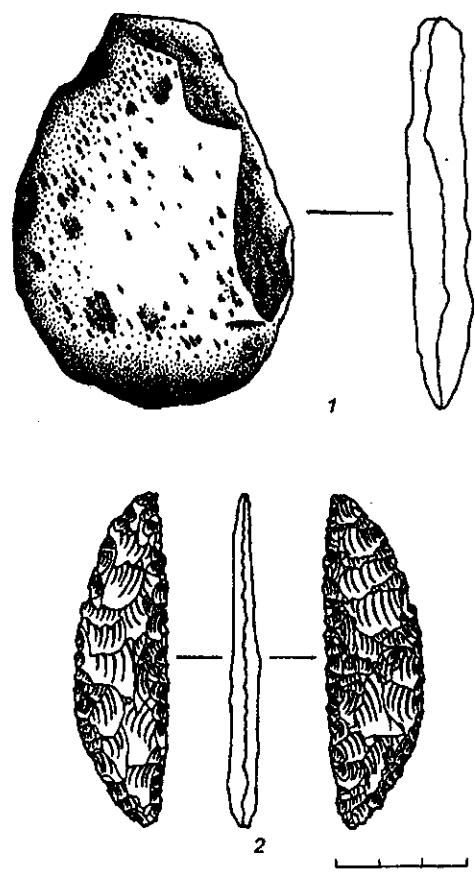

Рис. 2. Поселення біля о. Самовиця. Вироби з каменю і кременю.

З території поселення походить кам'яне знаряддя — мотика (?) краплевидної форми, виготовлене з граніту (рис. 2, 1). Округла робоча частина з однієї сторони має зашліфовану від роботи поверхню. Знаряддя з кременю представлені двома грубообробленними скребками і вкладишем для серпа сегментоподібної форми, виготовленого зі світло-коричневого кременю (рис. 2, 2). Вкладиш ретельно оброблений поверхневими сколами, а його край — двосторонньою ретушшю. Пряме лезо вкладиша залишено внаслідок використання.

Поселення біля о. Самовиця дало цікаву колекцію виробів з бронзи, серед яких є знаряддя праці і прикраси.

Знаряддя праці : два ціліх шила і один уламок — мають форму витягнутого ромба, прямоокутні в перетині (рис. 3, 1—3); мініатюрне долото трикутне з черешком, прямоокутне в перетині (рис. 3, 4); дволезовий ніж листоподібної форми з язичковидним черенком — по середині від основи леза з обох боків проковані два паралельних жолобки (рис. 3, 5).

Прикраси : фрагмент сережки з тонкого круглого дроту (рис. 3, 6); коротка шпилька з розклепаною і закрученою головкою (рис. 3, 7); уламок браслета з товстого круглого дроту (рис. 3, 8); уламок витого браслета з прямоокутного в перетині дроту (рис. 3, 9).

Дослідження на поселенні Самовиця триватимуть. Воно дає дуже цікавий матеріал для вивчення середньої Наддніпрянщини в епоху пізньої бронзи.

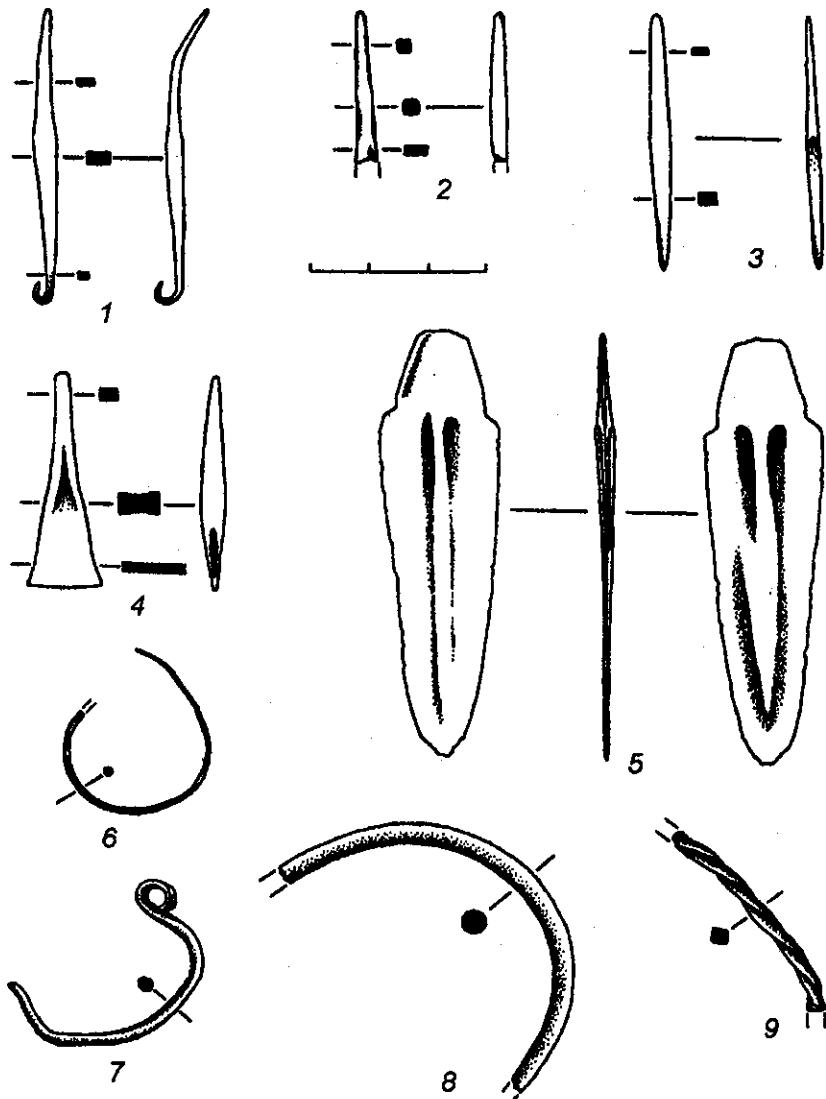

Рис. 3. Поселення біля о. Самовиця. Вироби з бронзи.

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА СРЕДНЕГО ПОРОСЬЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ОХРАННЫХ РАЗВЕДОК 1976–1980 ГОДОВ)

Латуха Т.И.

Поросье в нижнем течении изучено археологами достаточно полно. Берега р. Рось и ее притоков в окрестностях г. Белая Церковь исследовались эпизодически [Брайчевский 1947; 1959; Линка 1947, с. 17; Богданов 1952; Махно 1960; Тереножкин 1961, с. 55–82; Брайчевский и др. 1961; Кропоткин

1961; Русанова 1966, с. 34; Березанская и др. 1969; Цвек 1969; 1974; 1976; Березанская 1970; Пачкова 1970; Башинская 1970; Березанская и др. 1970; Кравченко і др. 1972; Кучера 1972; 1976; Шендрик 1977]. С целью выявления новых и обследования сохранности открытых ранее археологических объектов автором, научным сотрудником Белоцерковского краеведческого музея, были проведены охранные разведки в Белоцерковском, Васильковском, Володарском, Рокитнянском районах Киевской области. Описание месторасположения археологических памятников представлено с учетом микроландшафтного районирования.

Река Протока (Роток), левый приток р. Рось.

Ландшафты пониженных, плоских и слабонаклонных равнин, почва — лессовидные суглинки с черноземами. Пройден маршрут от устья реки до пгт. Гребенки. Пойма реки превращена в каскад озер, первая надпойменная терраса заболочена, что затрудняет полное обследование района.

На северо-восточной окраине г. Белая Церковь, в 1,5–2 км от устья р. Протоки вверх по течению, на левом берегу, на склоне первой надпойменной террасы, весной 1979 г. собраны фрагменты серелощепленой и чернолощеной гончарной керамики черняховской культуры, фрагменты венчиков сосудов конца XIII–XIV вв.

В окрестностях с. Песчаное левый берег р. Протоки холмистый, правый — равнинный. Южнее села, на левом берегу реки, в 2 км вниз по течению реки, в 1979 г. обнаружено мысовое поселение с керамикой типа Луки-Райковецкой. Подъемный материал собран на значительной территории по краю мыса на площади 100×400 м, на северо-западном склоне и в низине на берегу искусственного пруда. Гончарная керамика сформована на медленном круге, орнаментирована волнистыми линиями. Среди лепной керамики, которая была сконцентрирована в северо-западной части поселения, можно выделить несколько фрагментов эпохи поздней бронзы — раннекоринфского века: один фрагмент вертикального венчика толстостенного сосуда орнаментирован двумя рядами пальцевых вдавлений, другой — небольшими углублениями, сделанными тонкой квадратной палочкой, третий — S-видной формы венчик, в верхней горизонтальной части утолщен до 1,5 см; фрагмент тонкостенного сосуда украшен ромбовидным орнаментом, пересекающиеся линии наносились колесиком или гребешком. Лепная керамика столь своеобразна, что очевидна многослойность памятника. Поселение разрушается действующим песчаным карьером.

Юго-восточнее поселения, в 400 м от дороги Белая Церковь — Острийки, в поле возвышаются два кургана: диаметр одного из них — 30 м, второго, расположенного восточнее, на расстоянии 100 м от первого — 36 м; высота курганов около 1 м [Антонович 1895, с. 50; Ковпаненко 1981, рис. 1/27, 37/4].

На левом берегу р. Протоки, южнее с. Песчаное находится мысовое, овальное в плане, древнерусское городище с хорошо сохранившимся валом и рвом. Городище обнаружено во время обследования в августе 1980 г. памятников черняховской культуры Н.М. Кравченко, А.П. Томашевским и автором, обмеры произведены в октябре 1980 г. М.П. Кучерой и О.В. Серовым [Кучера 1980, с. 41–42; Древнерусские поселения ... 1984, с. 80–81; ФБКМ, №№ 218–223, 225, 227, 228]. Восточнее к городищу прилегает селище. Жители села Песчаное используют грунт городища для хозяйственных нужд.

Междуд селами Песчаное и Скребыши по левому берегу р. Протока на полях встречаются фрагменты керамики XVII–XVIII вв. Севернее с. Песчаное, по словам старожилов, находился хутор "Голяки".

В 1979 г. жителем с. Храпачи около с. Глушки, на правом берегу р. Протоки по дороге в с. Храпачи, была найдена римская серебряная монета династии Антонинов. Восточнее с. Глушки на северо-восточной окраине хутора "Завалье" на первой надпойменной террасе левого берега р. Протоки на площади 200×100 м осенью 1980 г. собрана керамика черняховской культуры, первоначальный размер поселения установить сложно, так как его северная оконечность срезана песчаным карьером.

На расстоянии 2 км на север от первого, на пологом склоне коренного берега реки находится другое поселение черняховской культуры, которое с восточной стороны омывается ручьем, впадающим в пруд, образованный в пойме реки. Размеры поселения — 400×100 м, поселение занимало большую площадь, так как фрагменты керамики встречаются и на дороге, идущей вдоль пруда. Среди подъемного материала есть фрагмент лепного сосуда с шероховатой поверхностью, орнаментированного небрежно нанесенными пересекающимися врезными линиями.

Название восточной окраины с. Глушки "Завалье" связано с тем, что северо-западнее, между левыми притоками р. Рось, Протокой и Каменкой, проходил древнерусский Змиевый вал от пгт. Гребенки до с. Устиновка, который вероятно был продолжением линии вала междуречья р. Протоки и р. Красной, правого притока р. Стугны, от с. Скrebыши до с. Иосиповка, сохранившегося на этом участке на протяжении 10 км, по нему проходит дорога и граница между Белоцерковским и Васильковским районами [Кучера 1987, с. 16, 39–40]. На западной окраине с. Лосятин, на высоком мысу коренного левого берега р. Протоки находится древнерусское городище, которое входило в систему оборонных укреплений междуречья Протоки и Красной [Лохилевич 1864, с. 510].

В с. Соколовка на пологом правом берегу р. Протоки в западной части села, на одном из приусадебных огородов весной 1978 г. образовался провал, открывший выложенное кирпичом подземное помещение — погреб, из которого было извлечено много костей животных. Этот же "подземный ход" упоминается В.Б. Антоновичем в "Археологической карте Киевской губернии" 1895 г. Вероятно, это хозяйственная постройка XVII–XVIII вв., так как на поверхности земли собраны фрагменты керамики данного периода.

В фондах Белоцерковского краеведческого музея хранятся фрагменты керамики ранножелезного века из с. Пологи, расположенного между реками Протока и Каменка [ФБКМ, № 493]. На полях обширной и плодородной Белоцерковской степи, между селами Мазепинцы и Дрозды сохранилась курганская группа, известная еще по дореволюционным источникам [Антонович 1895, с. 46; Модя 1979, с. 29, 36]. На левом берегу р. Каменки у с. Мазепинцы в XIX в. был найден клад литьевых форм позднебронзового века, данную литьевую мастерскую тшинецкой культуры В.И. Клочко связывает с меднорудными месторождениями, рудопроявлениями Сквирского металлогенного района Украинского кристаллического щита [Ремесло эпохи энеолита-бронзы ... 1994, с. 119, 124].

В г. Белая Церковь в 1978, 1980–1983 гг. работала экспедиция, организованная Институтом археологии АН УССР совместно с Областным обществом охраны памятников истории и культуры и Белоцерковским краеведческим музеем [Орлов 1978, с. 1–13; 1980, с. 1–25; Орлов, Покас 1982, с. 2–7; Иванченко, Орлов 1985; Орлов, Модя, Покас 1985]. Раскопки проводились на древнерусском городище "Замковая гора" и могильнике у с. Яблунивка, в парке "Александрия" на "Палиевой горе" в результате шурфовки установлено наличие слоев древнерусского времени и пеньковской культуры.

Экспедиция "Змиевые валы", руководимая М.П. Кучерой, в 1980 г. обследовала в городе и его окрестностях участки оборонительного древнерусского вала [Кучера 1980, с. 24–25].

Поросская экспедиция 1969 г. проводила археологическую разведку по берегам Верхнего и Нижнего Белоцерковских водохранилищ по маршруту с. Томиловка — с. Шкаровка — г. Белая Церковь, сс. Чмыривка — Глыбичка — Пилипча — Яблунивка [Березанская и др. 1969, с. 14–15].

На северо-западной окраине с. Пилипча разведотрядом Киевского государственного педагогического института в 1969 г. собран подъемный материал с двух поселений черняховской культуры [Кравченко, Бугай, Магомедов 1972, с. 344–347].

Река Роставица, левый приток р. Рось.

Ландшафты берегов левых притоков р. Рось — Роставицы, Сквирки, Березянки — возвышенные крупноволнистые равнины; почва — лессовидные суглинки, с черноземами, типичными и проградиционными темно-серыми лесными почвами, распаханные и под грабово-широколиственными лесами.

Характер рельефа в нижнем течении р. Роставицы, около сел Трушки и Матюши — равнинный, склоны надпойменных террас пологие, только у дамбы в с. Трушки правый берег крутой и обрывистый.

На правом берегу р. Роставицы, в поле близ устья реки, в 1976–1977 гг. собран подъемный керамический материал эпохи энеолита и позднебронзового времени: фрагмент тонкостенного лепного сосуда трипольской культуры, орнаментированного врезными линиями, образующими "елочку"; фрагмент желтоглиняного хлебца диаметром 7 см, поверхность заглажена, в тесте видны вкрапления кварца; фрагменты стенок лепных сосудов белогрудовской культуры с налепным треугольным валиком.

Местонахождение поселений Трушки 1–6, обследованных С.С. Березанской в 1969 г., установить сложно, так как старое село затоплено Верхним Белоцерковским водхранилищем, новое село построено на левом берегу. На юго-восточной окраине старого села, на небольшой возвышенности под квообразно расположено на площади размерами 50×350 м поселение черняховской культуры Труш-

ки I, открытое нами в августе 1976 г. и обследованное в сентябре 1977 г. (возможно, это поселение Трушки 6, по отчету С.С. Березанской).

Юго-восточная окраина поселения подступает к высокому мысу, прорезанному оврагами. В стенке ближней к реке оврага на глубине 20 см найдено два фрагмента лепных венчиков слегка отогнутых наружу, бурого цвета с бугристой поверхностью, вероятно пеньковской культуры. На грунтовой дороге, проходящей через мыс, после дождя образовалась вымоина, глубиной около 1 м, на дне которой находились кости скелета человека, погребенного головой на юг, рядом с черепом лежал кремневый скребок, в культурном слое заполнения — фрагменты стенок древнерусской керамики. Так как захоронение было разрушено местными жителями, невозможно его соотнесение с определенной группой находок. Зачистка стенки вымоины, дала возможность проследить стратиграфию культурного слоя: 0,1 м пахотного слоя сменяется 0,9 м гумусированного суглинка с фрагментами древнерусской керамики, далее на глубине 1 м расположен двадцатисантиметровый слой обожженной глины с угольками и обуглившимися кусочками дерева и фрагментом венчика гончарного горшка. Очевидно, это заполнение жилища древнерусского времени.

На правом берегу реки на расстоянии 1–1,5 км к западу от нового моста через р. Роставицу находится открытое нами в мае 1978 г. полукруглое в плане поселение черняховской культуры Трушки II, расположенное на волнообразной возвышенности в 100 м от воды, северо-западный край поселения омыает небольшой ручей, юго-восточный — ограничен небольшим оврагом, по дну которого проходит проселочная дорога. Размеры поселения — 150×300 м, подъемный материал — кости животных, печина, обмазка, лепная и гончарная керамика; отметим фрагмент стенки гончарного чернолощеного сосуда с четырехгранным выступом в виде усеченного конуса, высотой 0,5 см. Поселение многослойное: кроме керамики черняховской культуры среди подъемного материала есть обломок небольшой кремневой пластины с мелкой ретушью на брюшке, трапециевидной формы в сечении, эпохи мезолита-неолита; фрагменты днища и стенки с налепным валиком лепных красноглиняных сосудов раннежелезного века; фрагмент горлышка тонкостенного сероглиняного кувшина XVIII в.

Вверх по течению реки в 300 м от предыдущего в сентябре 1979 г. обнаружено еще одно небольшое поселение черняховской культуры Матюши I. Фрагменты гончарной, чернолощеной и серолощеной, и лепной керамики, сероглиняной ошершавленной, тонкостенной с храповатой поверхностью и большой примесью дресвы в тесте, собраны на южном склоне надпойменного плато на площади 100×200 м, в 50 м от реки. На этом же поселении, на правом берегу р. Роставицы, есть фрагменты стенок сероглиняных кувшинов XVII–XVIII вв., тонкостенных, задымленных, с пролощенными вертикальными линиями. В начале 60-х гг. в с. Матюши школьники обнаружили клад римских монет, часть которых хранится в Белоцерковском краеведческом музее [Драгунова 1965, с. 202–205]. В результате опроса местных жителей в 1979 г. установлено, что клад был найден в 100–150 м от моста, вниз по течению реки, около брода, на левом берегу реки. Каменистый и обрывистый берег у моста, высотой 6–7 м над уровнем воды, у брода снижается и переходит в равнинное плато. В обрыве, на глубине 0,3 м, найден фрагмент стенки лепного толстостенного подлощенного сосуда, с вогнутым внутрь венчиком, черняховской культуры и половина глиняного валька или грузила (диаметр — 8 см, высота в центре — 4 см, по краям — 1,5–2 см, диаметр отверстия — 1,5 см). На левом берегу р. Роставица западнее дамбы на огородах жителей с. Матюши встречается подъемный керамический материал эпохи поздней бронзы — раннежелезного века (маловыразительные фрагменты стенок лепных сосудов), древнерусского времени (фрагмент стенки гончарного сосуда, орнаментированного однорядной волнистой линией с остроугольной насечкой над ней) и позднесредневекового периода — XVIII в.

Междуречье р. Роставица и р. Сквирица, правый и левый берег р. Рось.

На расстоянии 1 км от устья р. Роставицы, вверх по течению р. Рось, на левом берегу, где река огибает каменистое плато, высота которого достигает 10–12 м, расположено древнерусское городище, его площадь полностью занята с. Городище [Антонович 1895, с. 52]. На южной окраине села в апреле 1980 г. найдены фрагменты древнерусской керамики, XII–XIII вв., обломок витого стеклянного браслета темно-зеленого цвета, несколько фрагментов венчиков керамической посуды XIV, XVIII вв. и обломок сероглиняной подлощенной игрушки: голова птички с зубчатым гребешком (датируется очевидно позднесредневековым периодом).

Вверх по течению р. Рось на окраине села за пределами городища на небольшом участке плато, отделенного оврагом, найден фрагмент утолщенного прямоугольного венчика с небольшим валиком снаружи — тшинецкой культуры (эпоха средней бронзы), и фрагмент слегка отогнутого наружу венчика лепного тонкостенного сосуда чернолесской культуры (раннекорабельного века).

На противоположном, правом берегу р. Рось в 1969—1970 гг. Поросская экспедиция обследовала у с. Яблунивка древнерусское селище и черняховское поселение (Яблунивка I), которое омывается с южной стороны безымянным ручьем, впадающим в р. Рось [Березанская и др. 1969, с. 14—15; Пачкова 1970, с. 1]. Во время археологической разведки в 1979 г. на территории многослойного поселения на правом берегу ручья нами собран также подъемный материал эпохи средней бронзы-раннекорабельного века.

На небольшом участке, у моста через ручей, край правого берега обвалился, обнажив выход печины. При зачистке, после снятия дернового слоя, выявлено овальное, с четко очерченными краями, сегментовидное пятно печины (толщина — 7 см, диаметр 1 м), лежавшей на материковом светло-желтом суглинке. При разборке печины найден фрагмент гончарного тонкостенного сосуда со специально ошершавленной, храповатой, поверхностью и фрагмент желто-розовой амфорной стенки со следами вторичного пребывания в огне. Несомненно, что это часть разрушенного объекта поселения черняховской культуры.

На левом берегу ручья при строительстве шоссейной дороги между селами Пилипча и Яблунивка траншея глубиной 2 м и шириной 8 м нарушила целостность культурного слоя поселения черняховской культуры. На придорожных склонах на протяжении 200 м в южном направлении вдоль правого берега р. Рось в 1979—1980 гг. собран подъемный материал: фрагменты печины, кости животных, фрагменты гончарной и лепной керамики черняховской культуры.

Наиболее интересные находки: шестигранное горлышко чернолощеного кувшина с отбитой ручкой [Кропоткин 1973, с. 240—243; Герета 1989, с. 29³; Hartuche, Anastasiu 1976], фрагмент овального розово-желтого тонкостенного гончарного кубка, фрагменты венчиков лепных сосудов (один слегка отогнут наружу, поверхность заглажена, второй — вертикальный, подлощенный). Определить границы поселения с восточной стороны сложно из-за густого травяного покрова в лесу. Западный край поселения в 100 м от дороги подступает к гранитному карьеру, высота которого 7—8 м над поймой Роси.

На северо-западном пологом склоне дюнной возвышенности, спускающейся к дороге около небольшого моста через ручей, на его левом берегу, в 1979 г. найдены два фрагмента венчика лепного сосуда краснобурого цвета позднетрипольского времени типа Пивихи [Круд 1977, с. 149—150]. Венчик сосуда имел почти вертикальную форму, волнистая поверхность верхнего среза была образована близко расположенными поперечными насечками; снаружи под венчиком есть небольшие "жемчужины", с внутренней стороны поверхность сосуда заглажена.

Вверх по течению р. Рось за лесом, в 200 м на юг от курганного могильника древнерусского времени, на пологом склоне правого берега ручья, в мае 1980 г. было обследовано селище периода Киевской Руси Яблунивка II, площадью 300×100 м.

На южной окраине с. Яблунивка, на пологом склоне, спускающемся в пойму реки Рось, на придомовых участках весной 1980 г. собраны фрагменты керамической посуды черняховской культуры. Площадь концентрации подъемного материала на поселении Яблунивка-II — 100×50 м, среди находок есть фрагмент вогнутого внутрь венчика лепного горшка, ошершавленного снаружи на 1 см ниже края, и гончарный горизонтальный венчик, шириной 3,5 см от тонкостенного чернолощеного сосуда, венчик орнаментирован тремя рядами подлощенных зигзагообразных линий.

На противоположном, левом берегу р. Рось на расстоянии 1 км, севернее моста, рядом с карьером, на надпойменной террасе расположено открытое в 1969 г. поселение черняховской культуры Яблунивка 4, его размеры — 150×500 м. Юго-западная часть поселения ограничена обрывом. Шурфовой установлена, что толщина культурного слоя составляет 25—30 см (осенью 1976 г. поселение было обследовано нами: культурный слой систематически разрушается при вспашке земли).

³ Авторы отмечают, что кувшин с многогранным горлышком "напоминает ранневизантийские серебряные кувшины последней трети IV — начала V в."

Во время археологической разведки 1969 года на левом берегу р. Рось на участке от моста до пункта Яблунивка 4 собран подъемный материал бронзового периода (Яблунивка I), неолита (Яблунивка 2) и в 1970 г. проведены раскопки на поселении эпохи средней бронзы (Яблунивка 3) [Березанская и др. 1969, с. 1, дневник с. 26–27; Березанская 1970, с. 1, дневник с. 27–28].

У с. Пилипча на правом берегу р. Рось в 1929 г. В.Е. Козловская обследовала 3 кургана, одно из разрушенных погребений датируется раннекорицневым веком [НА ИА НАНУ, фонд ВУАК, № 521, с. 192; ФБКМ, № 345, 459].

В устье р. Сквирки, левого притока р. Рось, у с. Малая Сквирка известны древнерусское городище, селище и курганный могильник, на котором выделено несколько раннеславянских погребений [Покхлевич 1864, с. 192; Бранденбург 1908, с. 124; Русанова 1966, с. 34; 1973, с. 13–15, 39; Кучера 1972, юденник с. 25; 1976, с. 80].

Ландшафты правого берега р. Рось в границах Володарского района представляют собой возвышенные холмисто-волнистые равнины, сложенные песками разной мощности, подстилаемыми суглинками, с дерново-подзолистыми пылевато-песчаными и супесчаными серыми лесными почвами, частично распаханные под хвойно-широколиственными и широколиственным лесами. Характер рельефа левого берега р. Рось описан выше.

В мае 1980 г. разведотрядом археологического школьного кружка и автором пройден был маршрут по берегам р. Рось от г. Володарка до с. Михайловка и выявлен ряд археологических памятников.

Логвин-І (левый берег р. Рось) — поселение черняховской культуры, расположено в 3 км севернее Володарки на террасе, высота которой 1,5 — 2 м над поймой реки, делающей в этом месте изгиб. Ширина поселения — 400 м, длина — около километра. Подъемный материал: фрагмент стенки лепного горшка, поверхность заглажена, в керамическом тесте крупновернистый шамот, дресва, наружная поверхность бугристая, темно-коричневого цвета, внутренняя — черного цвета; фрагменты венчиков подлощенных сосудов; обломок глиняного грузила с отверстием; фрагмент венчика гончарного сосуда с X-видной ручкой, темно-серого цвета, поверхность шероховатая.

Поселение черняховской культуры Логвин-ІІ (правый берег р. Рось), размеры которого 300×100 м, находится напротив предыдущего пункта. Подъемный материал, гончарная и лепная керамика, собран на расстоянии 100 м от реки на склоне, опускающемся к заболоченной низине.

На двух следующих памятниках, расположенных на правом берегу р. Рось, собрана однотипная лепная керамика с примесью песка, культурную принадлежность которой сложно определить из-за маловыразительности находок. Наличие на отдельных фрагментах стенках сосудов налепного валика, треугольного в сечении, дает возможность предположить, что поселения относятся к белогрудовской культуре эпохи поздней бронзы.

Логвин-ІІІ, подъемный материал позднебронзового века собран на северной окраине села у дороги на турбазу, на крутом склоне надпойменной террасы, занятой огородом. Поселение Логвин-ІІІ обследовано севернее турбазы, у колодца, на пологом склоне, засаженном молодым лесом, площадь участка — 300×100 м. Михайловка I — поселение эпохи бронзы, расположено на расстоянии 2 км в северном направлении от с. Михайловка, вверх по течению реки, на возвышенном плато коренного правого берега р. Рось (высота над поймой — около 3 м), в восточной части отделено от леса небольшим оврагом, размеры поселения — 200×300 м.

Северо-западнее с. Пархомовка, в поле находятся два невысоких кургана, которые расположены западнее шоссе Володарка — Белая Церковь.

В белоцерковском краеведческом музее хранится ряд находок, обнаруженных местными жителями при рытье колодцев и погребов: в с. Пархомовка — погребальный инвентарь периода Киевской Руси, в с. Чупыра — два лепных горшка черняховской культуры найдены на глубине 2 м, в северо-восточной части села [ФБКМ, № 72].

Недалеко от месторасположения предполагаемого могильника, занятого огородами, на северо-восточной окраине с. Чупыра в ходе археологической разведки в мае 1978 г. обследовано большое поселение черняховской культуры, расположенное на левом берегу р. Насташки, левого притока р. Роси. Подъемный материал: фрагменты лепной и гончарной керамики, печина, кости животных — сконцентрированы на участке размерами 200×800 м на склоне, который спускается к пруду, образованному в пойме р. Насташки. Среди находок — два глиняных биконических пряслица, фрагмент стенки

пролошенного ритуального гончарного сосуда с зигзагообразным пролощенным орнаментом; два фрагментов лепных горшков с примесью дресвы в тесте.

Река Насташка впадает в р. Рось около с. Остров, Рокитнянского района. На восточной окраине села недалеко от старой водяной мельницы возвышается курган высотой 8–10 м, с одной стороны был подкопан для расширения площади огорода, местные жители рассказали, что при этом раскопали скелет лошади. Курган пока не датирован, необходимо его исследовать, так как он уникален для этого района и находится в зоне активного землепользования. В XIX в., по словам старожилов, курган служил ориентиром для чумаков [Похлевич 1864, с. 192; Антонович 1895, с. 54; Готун та 1995, с. 16].

На правом берегу р. Рось на расстоянии 1 км от с. Пугачевка, Рокитнянского района на склоне возвышенного плато коренного берега, прорезанного с западной стороны небольшим углублением с ручником и оврагом — с восточной стороны, на поселении черняховской культуры [Приходнюк 1979, с. 94] найдены во время охранных разведок в 1976 и 1978 годах черепные и трубчатые кости скелета человека и фрагменты гончарной керамики :

- 1) венчик реберчатой миски открытого типа;
- 2) венчик кружки или кубка с каннелюрами;
- 3) стенки миниатюрной красноглиняной посуды — одна с пролощенным сетчатым орнаментом, другая с продольными полосами различной ширины (2–9 мм), нанесенными коричневым лаком;
- 4) два фрагмента стенок амфор розового цвета;
- 5) фрагмент реберчатой стенки с отогнутым наружу венчиком чернолощеной гончарной миски-вазы;
- 6) стенка сероглиняной вазы с двумя пересекающимися пунктирными зигзагами, нанесенными колесиком по сырой глине; фрагменты венчика лепного серолощеного сосуда и овальной стенки с плоской ручкой от небольшого кубка, биконическое серолощеное пряслице.

Своебразие подъемного материала на поселении черняховской культуры, расположенному между селами Пугачевка и Остров, изысканная чернолощеная и красноглиняная посуда выделяет его среди обследованных автором поселений, для которых характерно наличие вельбарских элементов (прослеживаются в орнаментации гончарной и лепной посуды, составе керамического теста, способах обработки поверхности и формах лепных сосудов) [Магомедов 1989, с. 225–230]. Возможно, что концентрация фрагментов провинциально-римской посуды рядом с разрушенным погребением, обнаруженные на небольшой возвышенности — это остатки распаханного подкурганного захоронения.

На левом берегу р. Рось в 100 м от моста вверх по течению реки, у леса, напротив с. Остров на невысоком плато в 1978 г. обнаружено поселение с керамикой эпохи средней бронзы — раннескифского времени [Бессонова, Романюк, Скорый 1995, с. 4–5], его размеры — 300×100 м. Поселение расположено напротив острова, образованного двумя рукавами реки. Подъемный материал представлен фрагментами венчиков, стенок лепных сосудов с "жемчужинами" и валиками, в керамическом тесте — примеси дресвы и песка :

- 1) венчик закругленный, слегка отогнут наружу, внешняя поверхность — бугристая, обжиг двухслойный, цвет — светло-желтый внутри, серый снаружи, толщина стенки — 0,5 см; под венчиком сосуд был орнаментирован "жемчужинами", диаметром 0,5 см, интервал между ними 3 см; ниже, заостренной на конце палочкой, были нанесены три наклонные параллельные линии, которые возможно образовывали зигзаг;
- 2) венчик закругленный, утолщенный, немного отогнут наружу, обжиг двухслойный, цвет — темно-серый, сосуд был орнаментирован под венчиком "жемчужинами" и расположенным киже валиком, округлым в сечении;
- 3) фрагмент днища, поверхность бугристая, цвет — черно-бурый, толщина стенки 0,5 см;

¹ В этом же издании упоминается о 31 древней могиле у с. Троцкого (с. Довголевское), часть из них сохранилась на окрестах села в поле у дороги на Рокитное.

² Фрагменты керамики с поселения у с. Остров датируются поздним этапом тшинецкой культуры, хотя отдельные элементы орнаментации характерны и для памятников раннежелезного века.

- 4) фрагмент тонкостенного сосуда красно-бурового цвета, орнаментированного тремя параллельными наклонными прочерченными линиями, интервал между ними — 1 см;
- 5) фрагмент стенки с валиком, треугольным в сечении, орнаментированным пальцевыми вдавлениями, толщина стенки — 0,5 см, обжиг двухслойный, цвет — желтовато-красный.

На левом берегу р. Рось экспедицией 1980 г. под руководством М.П. Кучера были обследованы древнерусские городища и Эмиевые валы у сел Сухолесы, Чепелиевка, Томиловка. Все памятники находятся в зоне активного землепользования, зафиксировано, что Чепелиевское городище и курганный могильник почти полностью срыты на хозяйственные нужды [Кучера 1980, с. 21, 22, 39–41; Древнерусские поселения ... 1984, с. 80–81]. Нами в 1980 г. обследована сохранность городища между селами Шарки и Ольшаница, Рокитнянского района, на котором проводились раскопки в 1966 г. Приднепровской археологической экспедицией (начальник — Б.А. Рыбаков, руководитель отряда — А.В. Кузя) [Хвойка 1905, с. 99–101; Рыбаков, Кузя 1966, с. 1–11; Кучера 1980, с. 39]. В ходе разведки было установлено, что на территории городища посажен сад, что нарушило целостность культурного слоя.

По результатам обследования археологических памятников, расположенных в среднем течении р. Рось, нами сделано заключение, что из более чем 600 курганов, известных по дореволюционным источникам, остались неразрушенными лишь несколько десятков курганов; городища и поселения, расположенные в зонах активного землепользования, также находятся под угрозой полного уничтожения.

В ходе охранных разведок было обследовано более 30 археологических памятников, большая часть которых была обнаружена впервые. Культурно-хронологическая интерпретация археологических памятников 20 лет назад осложнялась недостаточной изученностью местных особенностей смены археологических культур, их связи с ритмичными изменениями климата. Стационарные раскопки последних лет на смежных территориях Среднего Поднепровья в Правобережной Лесостепи открывают новые перспективы для научных исследований антропогенного воздействия на лесостепные ландшафты и истории поиска гармонии человека и природы.

РОЗВІДКИ НА ФАСТІВЩИНІ В 1994–1995 РОКАХ

Лисенко С.Д., Головешко П.А.

В 1994–1995 рр. комплексною експедицією Фастівського державного краєзнавчого музею та Українського державного педуніверситету ім. Драгоманова були проведені роботи по складанню археологічної карти Фастівського району. Досліджено пам'ятки доби неоліту, міді, бронзи, раннього заліза, пізньоримського та давньоруського часів, пізнього середньовіччя. Особлива увага приділялась пошуку пам'яток доби бронзи. Зупинимось докладніше на деяких в дослідженіх пам'яток.

Борова-2. Культурний шар зафіксовано на похилій терасі правого берега р. Стугна на схід від смт. Борова на протязі майже 1 км. В південній частині тераса переходить у високий мис, утворений річкою та безіменним струмком. Знайдені : уламки посуду тшинецької культури.

Велика Мотовилівка-3. Культурний шар зафіксовано на похилій терасі правого берега р. Стугна на протязі 800 м на схід від дамби, через яку проходить шосе Борова — В.Мотовилівка. Десять цьому місці розташувався зруйнований могильник білогрудівської культури [Тереножкин 1961, с. 45]. Знайдені : уламки посуду доби пізньої бронзи та раннього заліза (рис. 2, 13).

Велика Мотовилівка-6. Культурний шар зафіксовано на південній околиці села на лівому березі зволженої балки (правий приток Стугни). Знайдені : уламки посуду доби бронзи, кам'яний курант (рис. 2, 14, 15).

Велика Снітинка-9. Культурний шар зафіксовано на лівому березі Сорочого ставу, в 200 м на південний схід від залізниці Фастів-Київ. Знайдені : фрагменти посуду доби бронзи та мілоградської культури, крем'яні відщепи.

Велика Снітинка-10. Культурний шар зафіксовано в 800 м на південний схід від залізничної станції Снітинка, на краю високого правого берега р. Снітка (Унава-Ірпінь). Знайдені : уламки посуду доби пізньої бронзи та раннього заліза, крем'яний серп (рис. 1, 1–6).

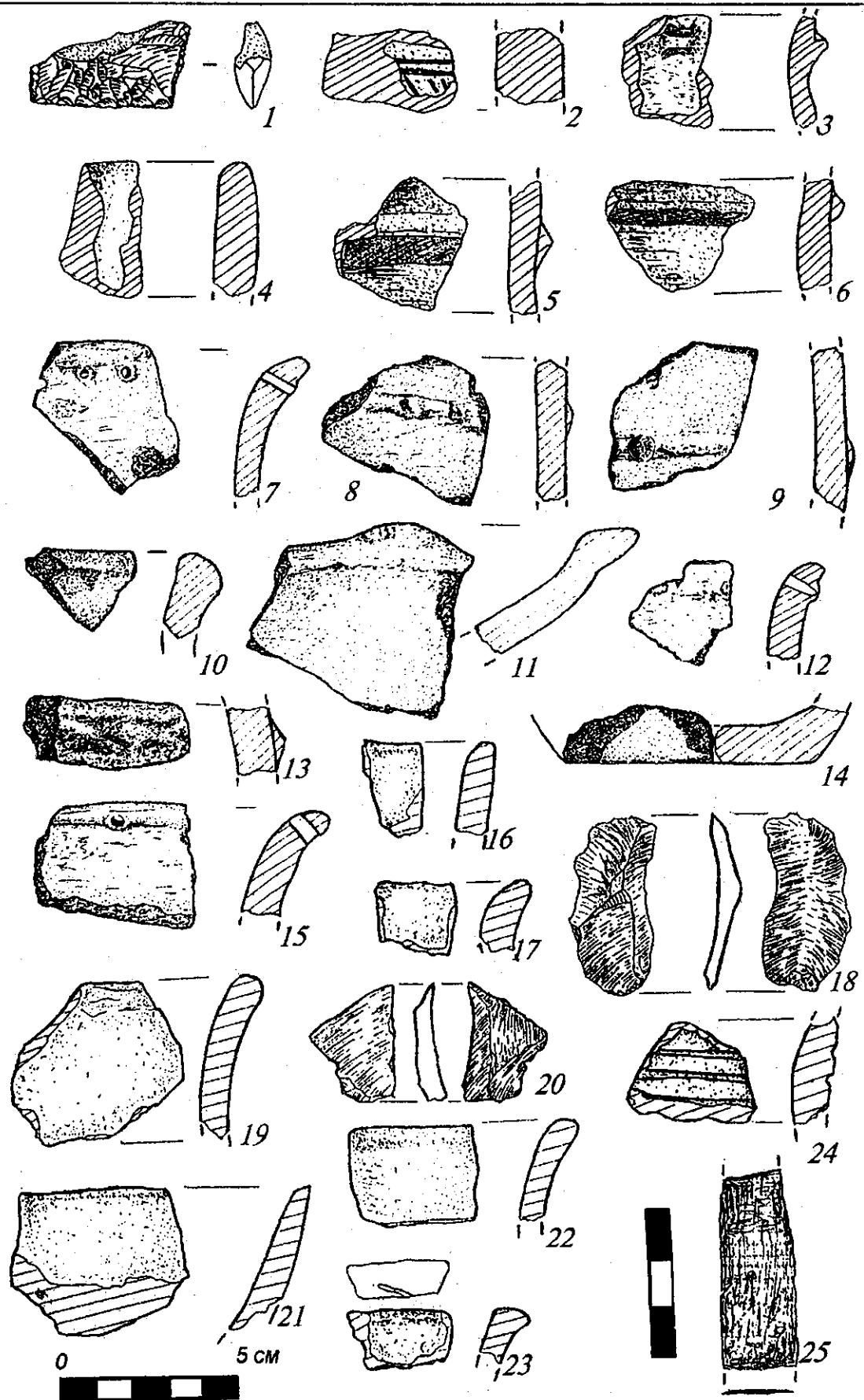

FIG. 1.

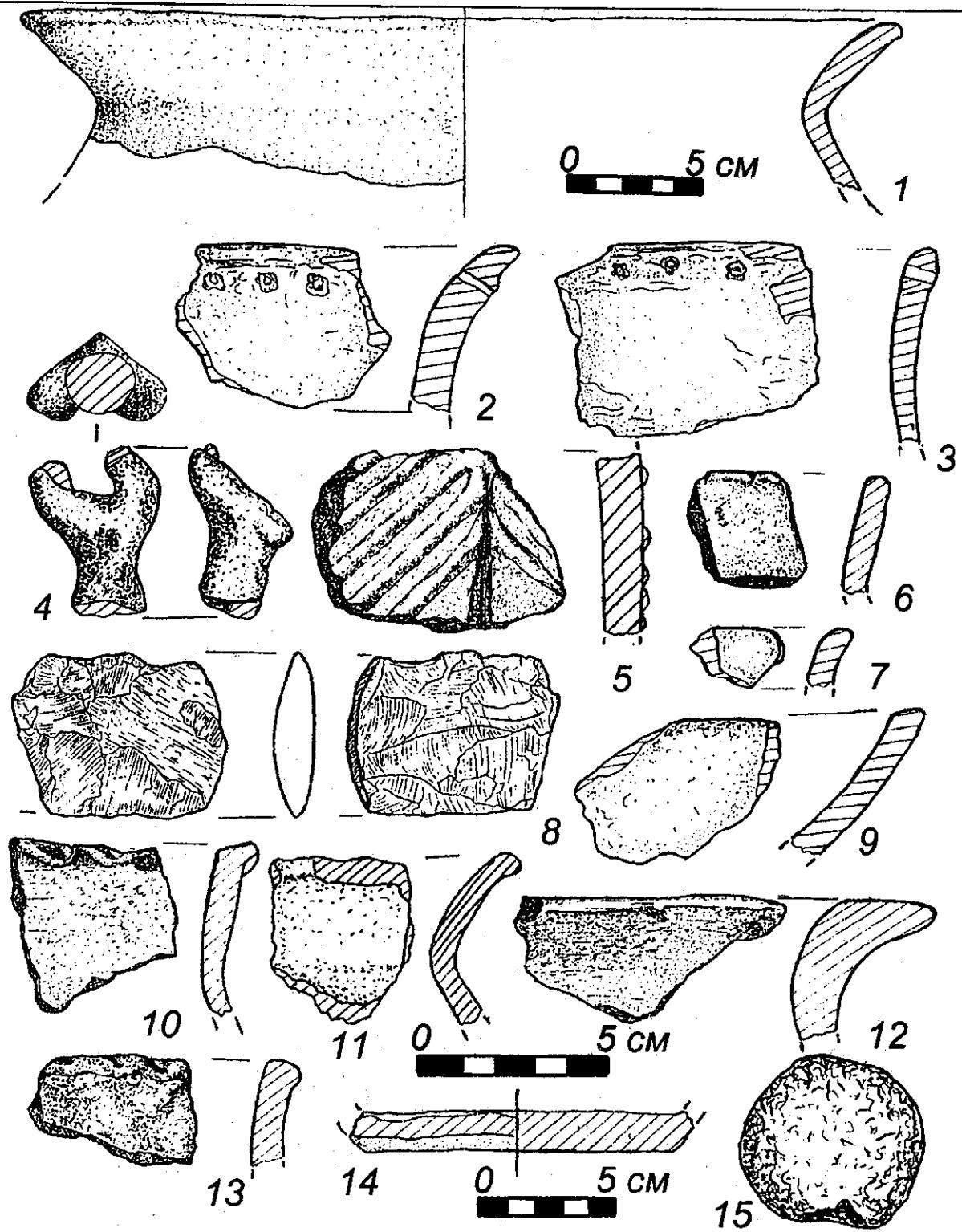

Рис. 2.

Велика Снітінка-15. Культурний шар зафіксовано на високому лівому березі р. Снітка при впадінні в неї безіменного струмка на південь від Сорочого ставу. Знайдені: уламки посуду доби бронзі.

Велика Снітінка-18. Культурний шар зафіксовано в 0,5 км на схід від залізничної станції Снітінка, між піщаним кар'єром та витоком р. Стутна, на пологому схилі широкої сухої балки на протязі приблизно 1 км. Знайдені: уламки посуду доби пізньої бронзі та скіфського часу (рис. 2, 10, 11).

Діловиця-5. Курганна група, що нараховує не менш ніж 9 насипів. Розташована в 1 км на південний захід від села на схилі надзаплавної тераси лівого берега р. Ірпінь.

Ділівціна-7. Курган доби бронзи (?). Розташований в 1 км на північний захід від могильника Ділівціна-5 у межіріччі річок Ірпінь та Жарка. Висота насипу 2 м, діаметр 50 м.

Клехівка-4. Курган доби бронзи (?). Розташований в 1 км на північний схід від села, на похилому мису між витоком р. Снітка та зволовленою балкою. Висота насипу 1,5 м, діаметр 30–40 м.

Кожанка-1. Культурний шар зафіксовано Р.Г. Шишкіним та О.В. Петраускасом вдовж траси газопроводу, в лісі на північ від моста через р. Кам'янка, на західній околиці села. Знайдено уламки посуду трипільської культури типу Колодяжне (рис. 2, 1).

Кожанка-3. Культурний шар зафіксовано на західній околиці села, на похилому лівому березі безіменного струмка (правий приток Кам'янки). Знайдки : уламки посуду доби пізньої бронзи, уламок великого крем'яного серпа, виготовленого з якісного волинського кременю (рис. 2, 7–9).

Мала Офірна-4. Культурний шар зафіксовано на підвищенному мисі лівого берега р. Унава, обмеженому в півдня та півночі балками, в 0,5 км на північ від села. Знайдки : уламки посуду доби бронзи та раннього заліза (рис. 2, 12).

Мала Офірна-5. Культурний шар зафіксовано на протязі 700 м на широкому похилому мису лівого берега р. Унава, окресленому вигином річки, в 1,2 км на північний схід від села. Знайдки : уламки посуду доби середньої–пізньої бронзи.

Мала Снітинка-1. Під час дослідження О.В. Філюком поселення луки-райковецької культури, розташованого між селом Мала Снітинка та залізницею Фастів-Київ на високому лівому березі р. Снітка, було виявлено шар доби бронзи. Знайдки представлено уламками посуду середньодніпровської культури шнурової кераміки, тшинецької та мілоградської культур, крем'яними знаряддями, глиняними ритуальними виробами дисковидної та фалічної форми, бронзовою чотирикутною в перетині проколкою (рис. 3). Неподалік від місця знахідки розвала верхньої частини тшинецького горщика (рис. 3, 24). О.В. Серовим в 1990 р. була знайдена бронзова посошкоподібна шпилька, що нагадує шпильку з Народичів [Серов, Левада, Максюк отчет 1990].

Малополовецьке-2Г. Ділянка поселення між Яхнянським хутором та дамбою. Знайдено зооморфну статуетку трипільської (?) культури, уламки посуду культури багатоваликової кераміки (рис. 2, 4, 5).

Малополовецьке-2Д. Культурний шар зафіксовано на похилій терасі лівого берега р. Суботъ (Кам'янка-Рось), на городах Яхнянського хутора. Знайдки : уламки посуду доби бронзи та чорноліської культури (рис. 2, 4, 8).

Малополовецьке-4. Культурний шар зафіксовано на високому лівому березі струмка (права притока р. Суботъ), неподалік від впадіння його в Яхнянський став. Знайдки : уламки посуду доби середньої–пізньої бронзи.

Малополовецьке-6. Курган доби бронзи (?). Розташований в 1 км на північний захід від села та в 650 м на південний схід від могили Лядвіга. Висота насипу 2,5 м, діаметр 50 м.

Малополовецьке-7. Культурний шар зафіксовано на північний схід від ділянки А багатошарового поселення Малополовецьке-2, на мису лівого берега р. Суботъ, обмеженому зволовленою та сухою балками. Знайдки : поодинокі уламки посуду доби бронзи.

Оленівка-5. Культурний шар виявлено в 1 км на південний захід від моста шосе Оленівка-В.Мотовилівка, на підвищенному лівому березі зволовленої балки (лівий приток струмка, що огибає с. Оленівка з заходу; система р. Стутна). Знайдки : уламки посуду тшинецької та чорноліської культур (рис. 1, 7–15).

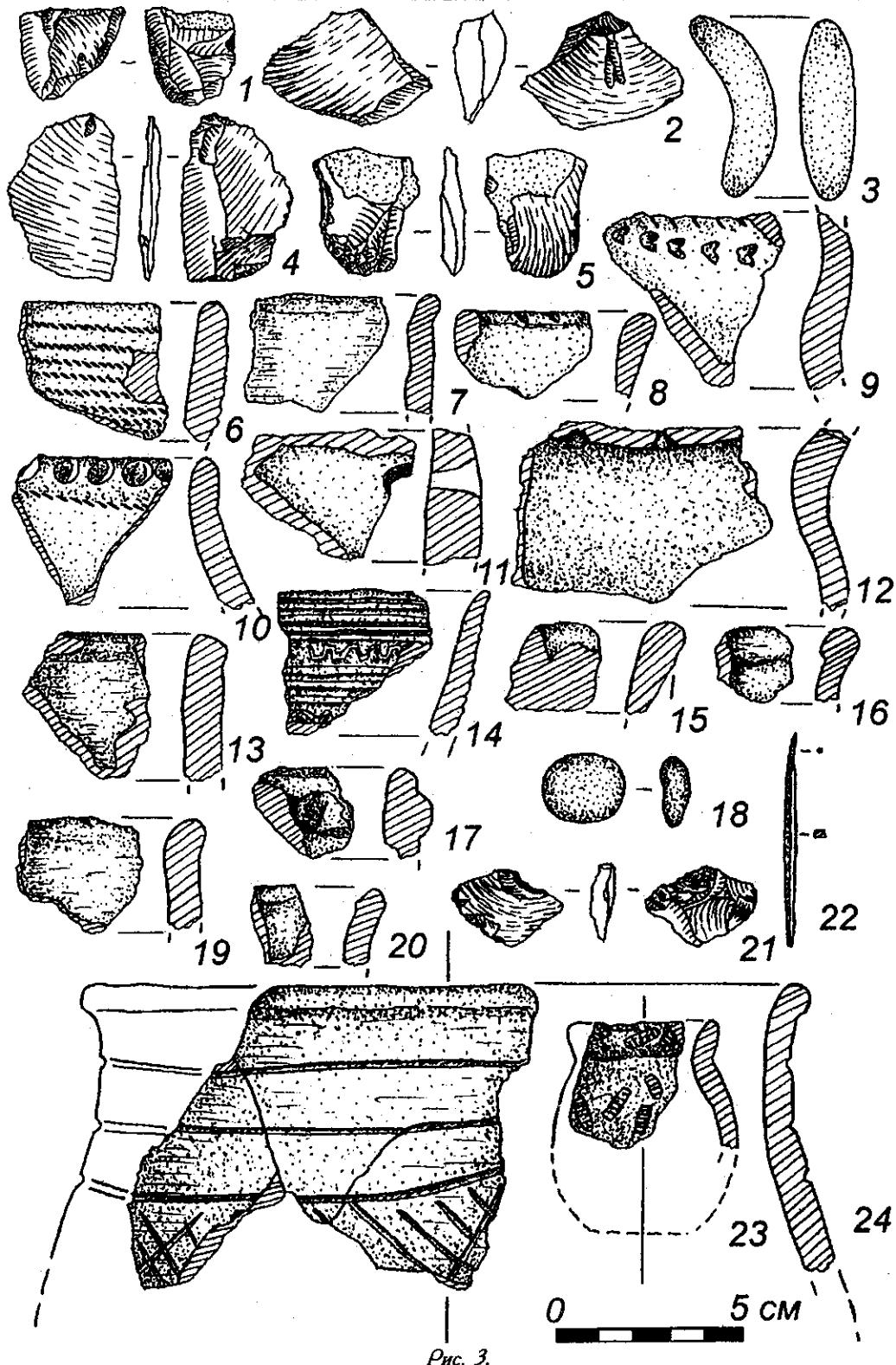
Оленівка-6, 7. Кургани доби бронзи (?). Розташовані на полі в 1 км на південний захід від південно-західної околиці села та 0,6 км на південь від південно-східної околиці відповідно.

Фастів-3. Культурний шар зафіксовано на похилому лівому березі р. Унава, на території колективних садів на Журавлівці. Знайдки : уламки посуду тшинецької та чорноліської культур, крем'яна пластина, уламок бронзового багатospірального (?) пластинчатого браслету з пуансонним орнаментом (рис. 1, 16–18, 24–25).

Фастів-4. Культурний шар зафіксовано на похилій терасі лівого берега р. Унава на городах на Снігурці. Знайдки : уламки посуду доби бронзи, крем'яний відщеп (рис. 1, 19–23).

Фастів-9. Курганна група з двох насипів. Розташовані в 1,5 км на захід від міста, в 300 м на північ від шосе на Скригалівку.

Червона Мотовилівка-1. Культурний шар зафіксовано на лівому березі р. Стутна, навпроти пам'ятки В.Мотовилівка-3. Знайдки : уламки посуду раннього залізного віку (рис. 2, 6).

Яхни-1. Культурний шар зафіксовано на похилій терасі лівого берега р. Суботь, на південно-західній околиці села на північ від хім. складу. Знайдено : поодинокі уламки посуду доби бронзи.

Яхни-2. Культурний шар зафіксовано на краю високого лівого берега зволовленої балки, що впадає в Суботь навпроти Яхнянського хутора. Знайдено : поодинокі уламки посуду доби середньої-пізньої бронзи.

Роботи по з'ясуванню культурно-історичної ситуації на Фастівщині за доби бронзи-початку раннього залізного віку тривають.

БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА НОВІ ПЕТРІВЦІ-1

Лисенко С.Д., Сімановський В.О.

Багатошарова пам'ятка Нові Петрівці-1 була відкрита в 1990 р. краєзнавцем В.О. Сімановським; в 1995 р. досліджена експедицією Фастівського державного краєзнавчого музею.

Пам'ятка розташована в 1 км на південний схід від села Нові Петрівці Вишгородського району Київської області, на території полігону внутрішніх військ, на північний схід від стрільбища. Культурний шар зафіксовано на похилій надзаплавній терасі правого берега Дніпра в 2,5 км від берега Київського водосховища. Культурний шар майже повністю знищено учбовими вибухами та піщаними кар'єрами.

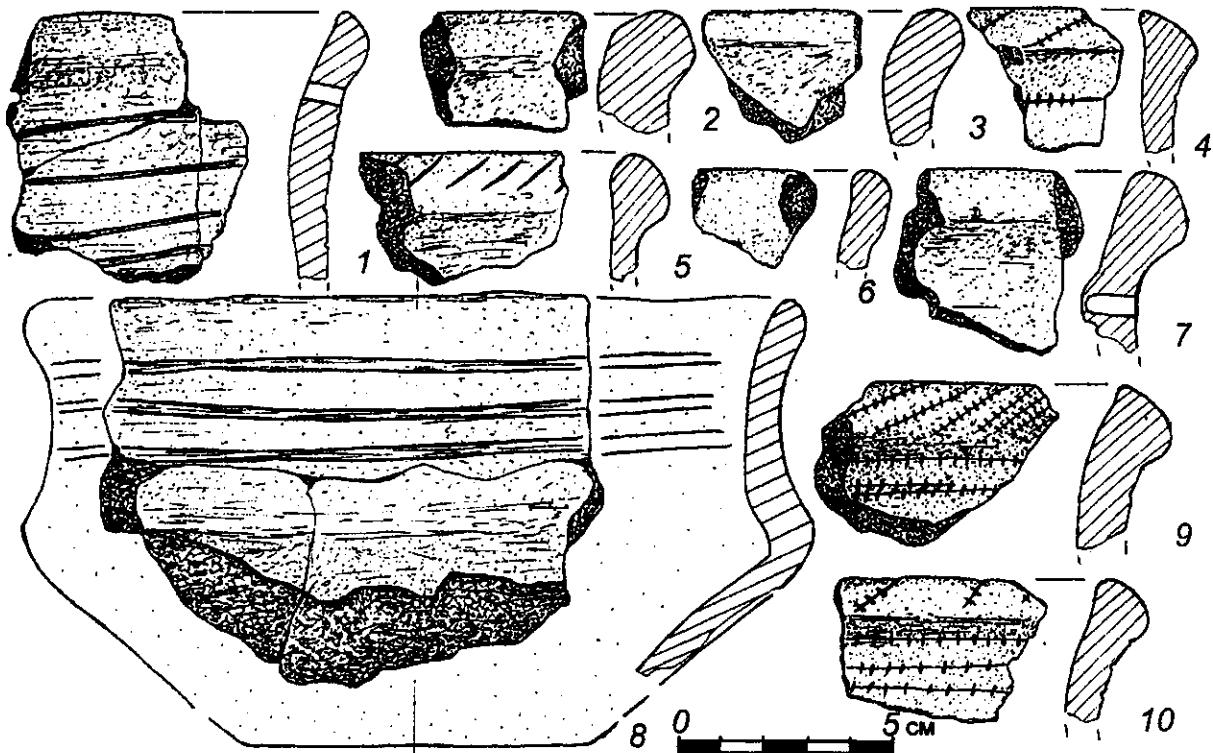

Рис. 1.

Знахідки на пам'ятці представлено уламками посуду софіївського типу (рис. 3, 17, 19), середньо-шпровської культури шнурової кераміки (рис. 3, 11, 15), культури багатовалікової кераміки (рис. 3, 16, 18), тшинецької та сосницької культур (рис. 1; 2; 3, 10, 12, 13), пізнього середньовіччя (XVII–XVIII ст.), крем'яними скребками (рис. 3, 1–8), уламком сікача (рис. 3, 9), ножевидною пластинкою з ретушшю (рис. 3, 14), округлою мідною пластинкою з уламком залізного вушка, кованими залізними цвяхами XVII–XVIII ст.

Найбільш численними є знахідки уламків посуду тшинецько-сосницького кола. Знайдено кілька уламків посуду, переважно жовтого та червоно-бурого кольору, зі значною домішкою перепаленого кременю в тісі. Серед розглядуваного посуду можна виділити дві великі групи. До першої належить товстостінний посуд, орнаментований переважно "колючим дротом". Посуд другої групи більш тендітний, з меншою кількістю кременю в тісі. Посуд цієї групи орнаментовано переважно просленими лініями та "перлинами"; "колючий дріт" нанесено більш неохайно, ніж на посуді першої групи (порівняйте рис. 3, 12 та 2, 9). Через відсутність можливості з'ясувати початкову стратиграфію знахідок, тяжко стверджувати, чи наведені групи кераміки пов'язані з різними етапами її існування, чи відносяться до одного етапу та відображають різні напрямки взаємозв'язків місцевого населення.

Скоріш за все шар доби пізньої бронзи на дослідженому місцезнаходженні є залишками поселення, на захід від якого, в бік стрільбища, на незначному підвищенні розташувався могильник цього часу. Про існування останнього свідчать знахідки в свіжій воронці розвалів тольпаноподібної банки та

гострореберної миски, орнаментованих прокресленими лініями (рис. 1, 8; 2, 3). Навколо було знайдено значну кількість кальцинованих кісток.

Неважаючи на те, що культурний шар на пам'ятці майже повністю зруйновано, уявляється перспективним подальше дослідження її, перш за все залишків могильника. В разі відкриття тут закритих комплексів можна буде уточнити ряд питань щодо співвідношення різних культур доби пізньої бронзи Київського Правобережжя.

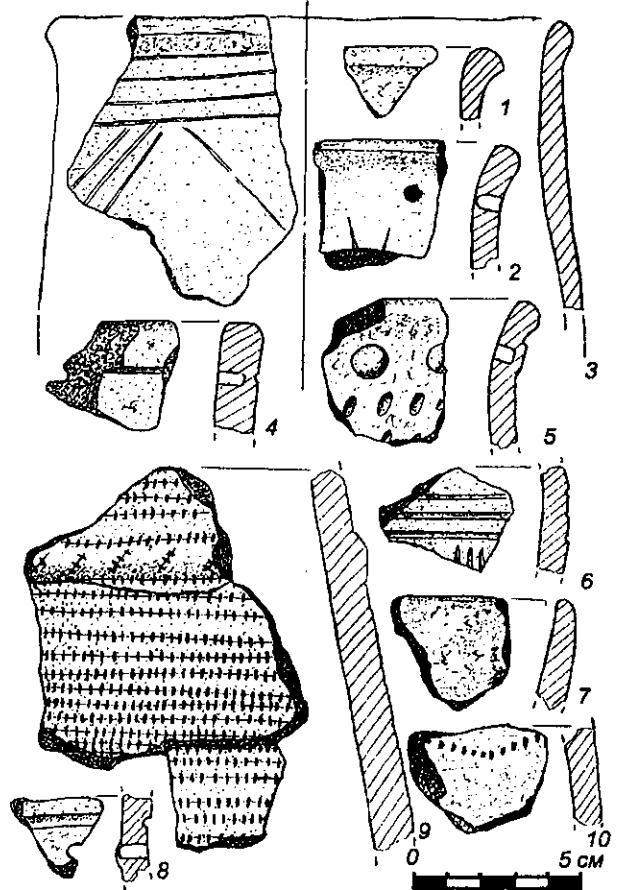

Рис. 2.

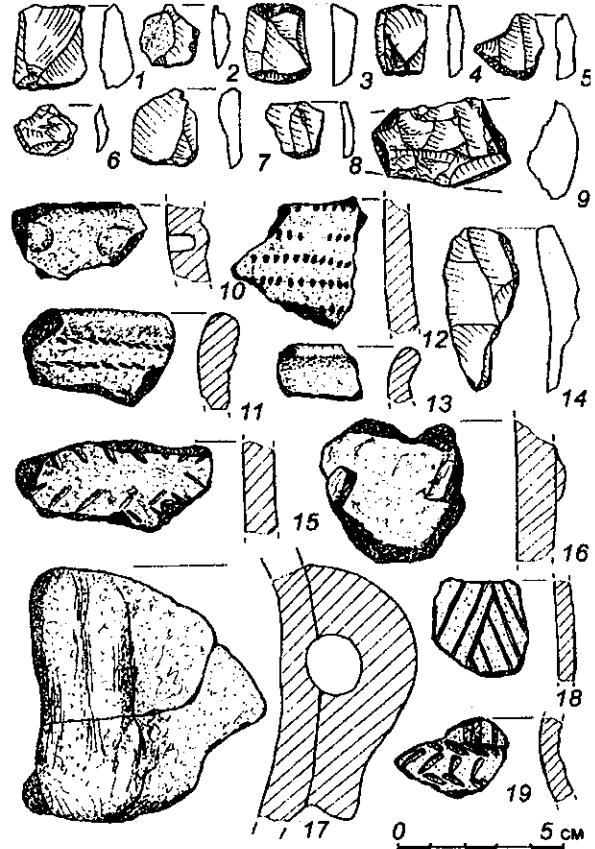

Рис. 3.

КАМЕННЫЕ ТОПОРЫ ИЗ ФОНДОВ ФАСТОВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ, ТРИПОЛЬСКОГО МУЗЕЯ И ПЕДУНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ДРАГОМАНОВА

Лысенко С.Д.

Цель настоящей публикации — ввести в научный оборот каменные топоры, хранящиеся в фондах Фастовского государственного краеведческого музея, Киевского областного археологического музея и камеральной лаборатории Украинского государственного педагогического университета им. М. Драгоманова, найденные на территории Фастовского, Киево-Святошинского и Васильковского районов Киевской области. К сожалению, точное место находки большинства изделий неизвестно.

1. Каменный топор-молоток усеченно-ромбической формы. Продольное сечение подпрямоугольной формы, сужающееся к обушку. Сверлина цилиндрической формы, просверлена кремневым сверлом, расположена по центру. Топор изготовлен из эфузивной породы черного цвета; поверхность зашлифована, сильно эрозирована. Обушок слегка поврежден. Размеры изделия 109×67×44 мм, диаметр сверлины 23 мм (рис. 1, 1). Инв. № ФДКМ А2. В старых актах музея изделие обозначено как “молоток кам’яний без держака”.

2. Каменный клиновидный топор-молоток. Продольное сечение подпрямоугольной формы. Сверлина цилиндрической формы, просверлена кремневым сверлом, смешена к обушку. Топор изготовлен из габра 2В бурого цвета. Поверхность тщательно зашлифована. Сохранилась только лезвийная часть топора с частью сверлины. Возможно, после поломки предполагалось просверлить новое отверстие, т.к. ниже сверлины выбоинами намечена окружность. Размеры сохранившейся части $105 \times 42 \times 41$ мм, диаметр сверлины 20 мм, реконструируемая длина 150 мм (рис. 2, 2). Топор найден в окрестностях с. Томашовка, инв. № ФДКМ А3. В старых актах музея изделие обозначено как "ручне рубило".

3. Каменный топор-молоток клиновидной формы. Продольное сечение подпрямоугольной формы. Сверлина цилиндрической формы, просверлена кремневым сверлом, несколько смешена к обушку. Топор изготовлен из кристаллической породы серого цвета. Поверхность тщательно зашлифована. Размеры $95 \times 48 \times 35$ мм, диаметр сверлины 18 мм (рис. 2, 3). Место и время находки топора не известно. В старых актах Фастовского музея топор не значится.

4. Каменный топор усеченно-ромбической формы. Продольное сечение подпрямоугольной формы, несколько сужается к обушку и краю лезвия. Сверлина цилиндрической формы, просверлена кремневым сверлом, смешена к обушку. Обушок округлой формы. Топор изготовлен из кристаллической породы серого цвета. Поверхность тщательно зашлифована. Лезвие обломано. Размеры сохранившейся части $86 \times 58 \times 43$ мм, диаметр сверлины 19–21 мм, реконструируемая длина 115 мм (рис. 2, 1).

Топор найден на многослойном поселении Барахты-3 у с. Барахты Васильковского р-на, исследованном в 1987 г. разведкой О.В. Петраускаса и Р.Г. Шишкина. Памятник расположен на западном пологом склоне балки Сиволаги у ее истоков, в 2 км к юго-западу от села. Кроме топора на памятнике найдены кремневый скребок эпохи бронзы и фрагменты сосудов римского времени. Материалы хранятся в фондах КЛ УГПУ им. Драгоманова, топор находится в экспозиции ФГКМ.

5. Заготовка каменного клиновидного топора. Продольное сечение вытянуто-округлой формы. Топор изготовлен из серого гранита. Поверхность слабо зашлифована. В центре одной из сторон слабо намечено предполагаемое место сверлины. Размеры изделия $152 \times 83 \times 77$ мм (рис. 1, 2). Топор найден в 1995 г. О.В. Филюком и Д.В. Ступаком на поселении эпохи бронзы, расположенным к северу от пгт. Гостомель на левом берегу р. Ирпень; передан в фонды Киевского областного археологического музея в с. Триполье.

Размеры и характер обработки поверхности рассмотренных изделий позволяют отнести их, за исключением топора из Гостомеля, к боевым топорам-молоткам [Ремесло эпохи янеолита-бронзы на Украине 1994, с. 21–22]. Наиболее архаичным является обломок узкого клиновидного топора, напоминающий по форме кремневые клиновидные топоры. В целом все рассмотренные изделия можно датировать концом III — первой половиной II тыс. до н.э. и связать с кругом культур шнуровой керамики.

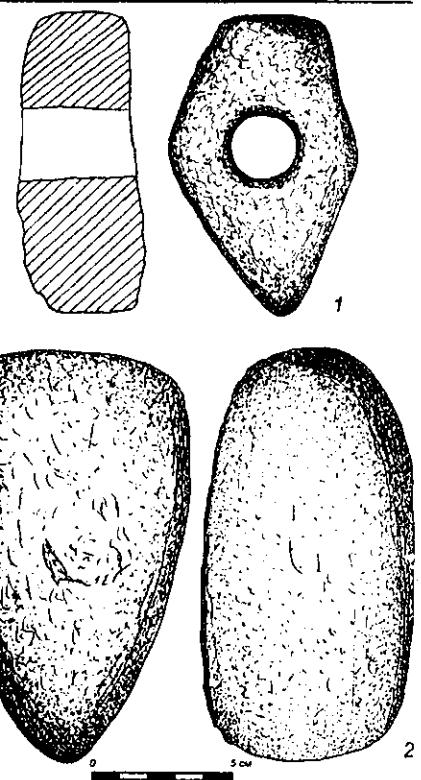

Рис. 1.

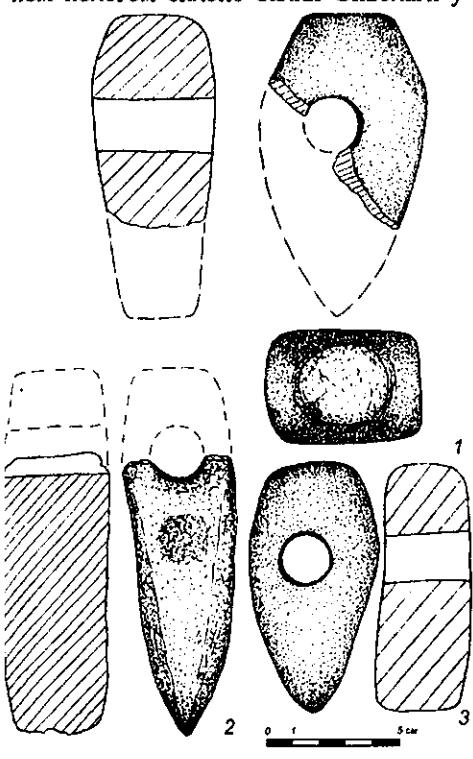

Рис. 2.

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МОГИЛЬНИКЕ МАЛОПОЛОВЕЦКОЕ-3 В 1994 ГОДУ

Лысенко С.Д., Лысенко С.С.

В 1994 г. были продолжены работы на могильнике эпохи бронзы Малополовецкое-3, начатые в 1994 г. экспедицией УГПУ им. Драгоманова [Лысенко 1994, с. 8–13; Шишкін, Лысенко 1996, с. 146–150; Кравченко, Шишкін, Готун, Максимов, Лысенко 1997, с. 72–73 и др.]. Работы финансировал Фастовский государственный краеведческий музей. Могильник расположен на краю черноземной террасы левого берега р. Суботь (Каменка-Рось) между селами Малополовецкое и Яхны Фастовского р-на Киевской обл. В 1994 г. работы велись на раскопах Ж и З-1994; вскрыто 444 м². Вокруг погребения 1–1993 г. вскрыто 4 погребения, расположенные компактной группой, предположительно составлявшие единый погребальный комплекс, возможно впущенные в насыпь кургана, впоследствии распаханного. Поглевая нумерация погребений продолжает нумерацию, начатую в 1993 г. (при описании погребений сквозная нумерация указана в скобках вслед за номером погребения внутри комплекса).

Комплекс 1. На месте комплекса Р.Г. Шишкін наблюдал в 1993 г. незначительное возвышение. Исследовано 5 погребений (рис. 1, 7).

Погребение 1 (1–1993 г.) совершено в центре наблюдавшегося возвышения на глубине 1,3–1,45 м от современной дневной поверхности. Контуры погребальной ямы округло-вытянутой формы, размерами 2,15×1,1 м, вытянутой по линии ЮЗ-СВ, прослежены нечетко. В яме выявлены останки двух человек [Шишкін, Лысенко 1996, с. 147, рис. 2].

Скелет 1, принадлежащий женщине 35–40 лет [антропологические определения Литвиновой Л.В.], лежал скорчено на левом боку, головой на северо-восток, степень скорчености 2. Сохранились фрагменты черепа, костей рук и ног, ключицы, несколько ребер и позвонков. Исходя из расположения остатков костей рук, левая рука, предположительно, лежала ладонью перед лицом, правая была направлена к пяткам. На фаланге пальца сохранились остатки красной охры. На костях черепа и длинных костях рук и ног видны следы искусственной обработки, эпифизы удалены, на костях стопы сделаны вырезки. Обращает на себя внимание отсутствие большей части костей скелета, что при отличной сохранности большинства костяков на могильнике, позволяет делать вывод о ритуальном расчленении покойной.

Скелет 2 представлен только черепом подростка, расположенным в 0,4 м на север от затылка скелета 1. В погребении найдены три пары бронзовых браслетов и бронзовая булавка [Шишкін, Лысенко 1996, с. 148, рис. 3]. Два больших браслета со спиральными щитками, перевитые между собой (шейная гривна), небольшой браслет со спиральными щитками и булавка лежали на черепе скелета 2 и непосредственно возле него. Еще один браслет со спиральными щитками найден в ногах скелета 1. Многоспиральные браслеты лежали перед лицом и в ногах скелета 1. Радиоуглеродная дата погребения -3225±45 (1606–1406 cal BC) [анализы и калибровка проведены Н.Н. Ковалюхом].

Погребение 2 (4–1994 г.). Расположено в 1,5 м на северо-восток от погребения 1. Контуры могильной ямы неправильно-овальной формы, размерами примерно 1,7×0,75 м, вытянутой по линии ЮЮЗ-ССВ, прослежены нечетко. Глубина ямы 0,8–0,9 м. Погребение сильно разрушено, предположительно скелет был расчленен. Найдены несколько фрагментов длинных костей, фрагмент лопатки, несколько ребер и нижняя челюсть (рис. 1, 3). Кости принадлежали ребенку 9–10 лет. Нижняя челюсть лежала в северо-восточной части ямы. Погребение безинвентарное. Над погребением, на глубине 0,5 м найден кремневый отщеп (рис. 1, 2).

Погребение 3 (3–1994 г.). Расположено в 1 м на запад от погребения 1 на глубине 0,4–0,45 м. Контуры ямы не прослежены. Скелет мужчины (?) 20–22 лет лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (рис. 1, 1). Руки вытянуты вдоль туловища, голова лежала на правой щеке лицом к правому плечу. Погребение безинвентарное. Между нижними частями бедренных костей, на глубине 0,5 м, выявлен фрагмент речной двустворчатой ракушки. Радиоуглеродная дата погребения -3270±30 (1616–1446 cal BC).

Погребение 4 (5–1994 г.). Расположено в 1 м на юго-запад от погребения 3 на глубине 0,55 м. Контуры ямы не прослежены. Найдены обломки черепа, тазовый позвонок, обломки бедренных костей, 2 обломка лучевой кости. 1 фрагмент лучевой кости со следами искусственной обработки (насечки острым предметом). Кости принадлежали мужчине возрастом до 25 лет. Предположительно, труп был расчленен и выложен вы-

шестого головой на юго-запад, параллельно предыдущему погребению. Кости черепа лежали на большом промежуточном камне с сужающимся концом, размерами $0,6 \times 0,26 \times 0,2$ м, ориентированном ССЗ-ЮЮВ. На расстоянии 0,2 м на ЮЮВ от камня лежал камень округлой формы, размерами $0,4 \times 0,31 \times 0,2$ м (рис. 1, 9). Оба камня носят следы искусственной обработки и следы пребывания в огне (вокруг погребения и на костях следы воздействия огня отсутствуют). Погребение безынвентарное. В 0,6 м на запад от погребения найден небольшой фрагмент желтой охры. Радиоуглеродная дата погребения -3250 ± 40 (1612–1424 cal BC).

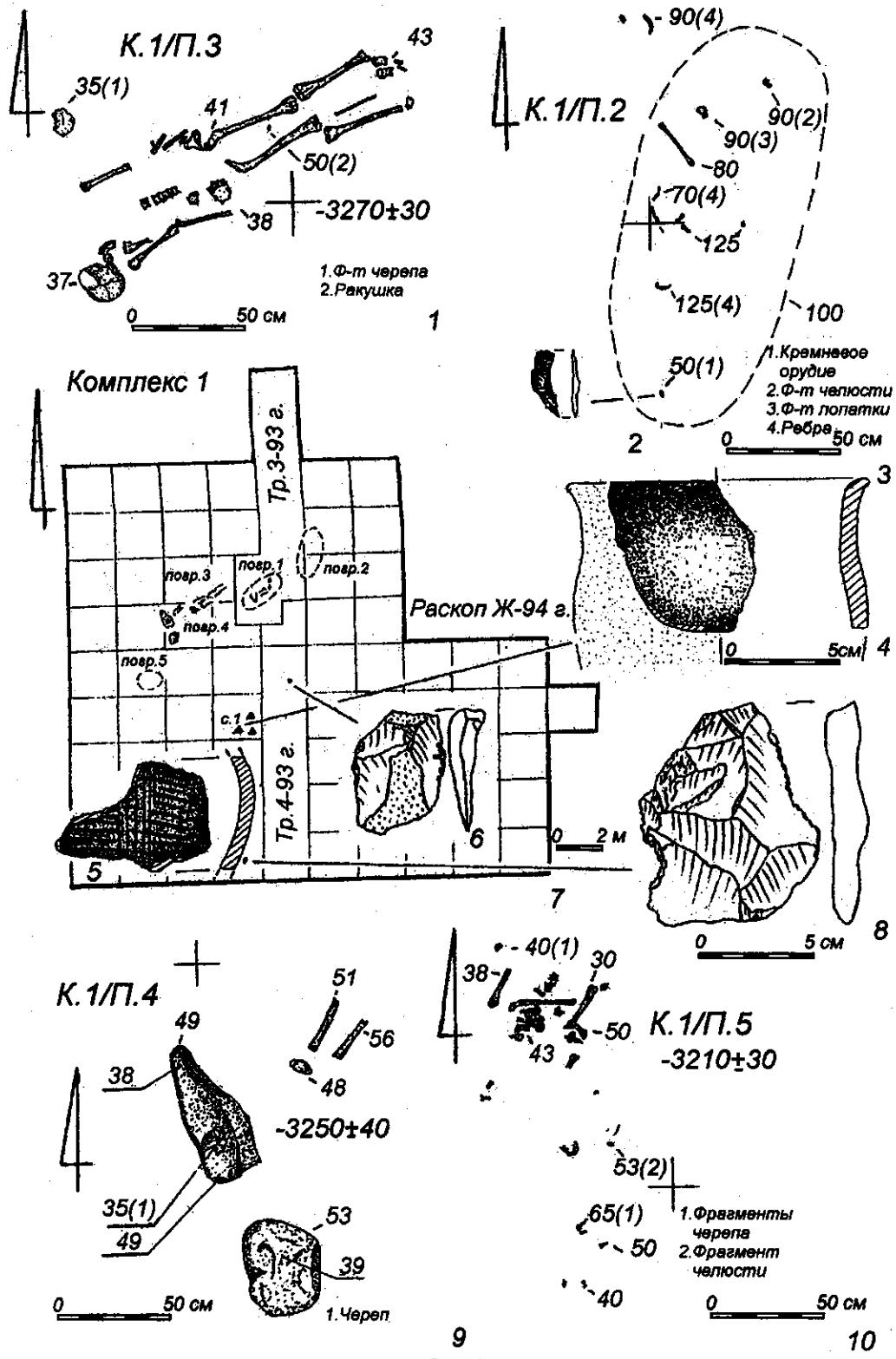

Рис. 1.

Погребение 5 (6—1994 г.). Расположено в 1,5 м на юг от погребения 4 на глубине 0,4—0,5 м. Контуры ямы не прослежены. Кости принадлежали взрослому возрастом до 25 лет и ребенку. Найдены несколько обломков черепа и длинных костей, ребра, позвонки. Кости лежали перемешано. Фрагменты черепа взрослого находились на юг от основного скопления (рис. 1, 10). Скелет ребенка представлен только фрагментами длинных трубчатых костей. Предположительно, тела были расчленены. Погребение безинвентарное. Радиоуглеродная дата погребения -3210 ± 30 (1518—1422 cal BC).

ОПИСАНИЕ НАХОДОК ИЗ СЛОЯ КОМПЛЕКСА 1:

1. Сосуд 1 — фрагменты верхней части небольшой банки тюльпановидной формы (рис. 1, 4). Край венчика закруглен, резко отогнут. Тесто с примесью дресвы, блесток слюды. Обжиг неравномерный, цвет пятнами желтый, серый. Поверхность заглажена. Фрагменты найдены в 4 м на юг от погребения 1.

2. Сосуд 2 — фрагмент стенки тонкостенного сосуда (рис. 1, 5). Тесто с примесью шамота, мелкого песка, цвет черный, бурый. На внешней и внутренней поверхностях следы глубоких расчесов, нанесенных зубчатым штампом (на внешней поверхности — вертикальных и горизонтальных; на внутренней — хаотичных). Найден в 10 м на юг от погребения 1.

3. Большой кремневый отщеп с нерегулярной ретушью вдоль режущей кромки (рис. 1, 8). Орудие найдено в 12 м на юг от погребения 1.

4. Кремневый отщеп с нерегулярной ретушью вдоль режущей кромки (рис. 1, 6). Орудие найдено в 3 м на юг от погребения 1.

5. 84 обломка костей животных, среди которых :

- бык домашний — 28 костей от 1 молодой и 2 взрослых особей;
- овца домашняя — 1 кость от 1 особи;
- овца и коза — 4 кости;
- свинья домашняя — 1 кость от 1 взрослой особи;
- конь — 1 кость от 1 взрослой особи. [Остеологические определения Журавлева О.П.].

В целом весь исследованный комплекс можно уверенно датировать в пределах 15 в. до н.э. Отсутствие устойчивой позы и ориентации костяков отражает сложные процессы культурогенеза в среднем Поднепровье в середине второго тыс. до н.э.

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МОГИЛЬНИКЕ МАЛОПОЛОВЕЦКОЕ-3 В 1995 ГОДУ

Лысенко С.Д., Моргаенко К.А., Лысенко С.С.

В 1995 г. комплексной экспедицией Фастовского государственного краеведческого музея и Украинского государственного педагогического университета им. Драгоманова были продолжены работы на могильнике эпохи бронзы Малополовецкое-3 Фастовского р-на Киевской обл., начатые в 1993—1994 гг. [Лысенко 1994, с. 8—13; 1996, с. 122—123; Шишкін, Лысенко 1996, с. 146—150; 1996, с. 21—26; Кравченко, Шишкін, Готун, Максимов, Лысенко 1997, с. 72—73 и др.]. Работы были проведены на средства Фастовского государственного краеведческого музея.

В 1995 г. работы велись на раскопе И; вскрыто 500 м²; исследовано 7 погребений. Полевая нумерация погребений продолжает нумерацию, начатую в 1993—1994 гг. (при описании погребений сквозная нумерация указана в скобках вслед за номером погребения внутри комплекса).

Комплекс 2 расположен в 80 м на юго-восток от комплекса 1. Исследовано 7 погребений (рис. 1, 5).

Погребение 1 (12—1995 г.) совершено в неглубоком котловане, глубиною в северной части 1,15 м, в южной 0,65 м (приблизительно 0,65 и 0,15 м от древней поверхности соответственно). Из-за особенностей почвы контуры котлована зафиксированы нечетко, однако они реконструируются при сопоставлении глубин залегания скелетов и инвентаря с данными сплошной фиксации находок из культурного слоя раскопа. Предположительно, котлован был окружной формы размерами 10×10 м.

В центре котлована, на глубине 0,8 м лежали кости двух скелетов (рис. 1, 5).

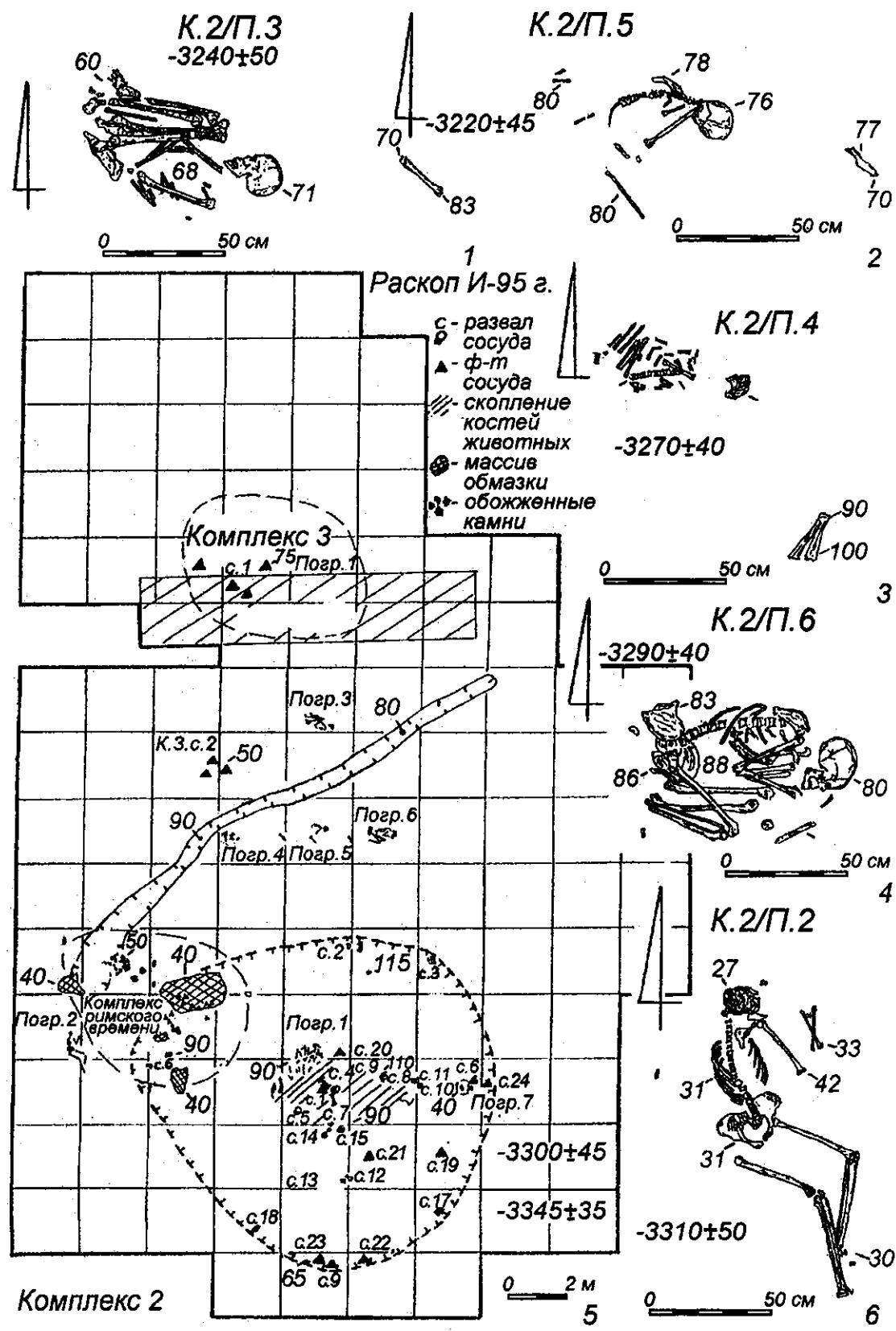

Рис. 1.

Скелет 1 принадлежал мужчине возраста 30–40 лет; лежал сильно скорчено (степень скорченности 1) на правом боку, головою на северо-восток; руки согнуты в локтях, ладони около груди: Кости черепа раздавлены, на затылочной кости следы искусственной обработки (вырезан кусок затылоч-

ной кости в форме полукруга рядом с затылочным отверстием); ребра, позвонки, кости таза, лопатки отсутствуют [антропологические определения Литвиновой Л.В.].

Кости скелета 2, принадлежавшего подростку 16–18 лет, лежали вплотную к спине скелета 1, головой в том же направлении. Кости сильно повреждены, череп в обломках. Верхние части обоих скелетов обожжены. На север от скелетов зафиксированы угли кострища. На юг и юго-восток от скелетов, частично перекрывая их, находилось скопление костей животных. При расчистке скелетов все, кто принимал в ней участие (Бабенко Р.В., Головешко П.А., Лысенко С.Д.), ощущали тяжелый сладковатый запах, воздействовавший, как казалось, непосредственно на мозг. Возможно, запах связан с испарениями каких-то специально положенных в погребение веществ.

Погребение сопровождало развалы и большие обломки не менее чем 22 глиняных сосудов. 13 из них располагались непосредственно возле скелетов, на юг и восток от них, среди скопления костей животных. Два сосуда были поставлены в северо-восточной части котлована; обломки остальных очерчивали его контуры с юга, запада и востока. На юг от скелетов, среди костей животных найдено 2 конька, тупик из ребра быка с зубчатым штампом на торце, костяную проколку, 4 плитки и оселок из песчаника, баночку из талькового сланца, 2 каменные наковаленки, 4 каменных гладильника и 3 растиральника, два кремневых отщепа. Из культурного слоя над погребением происходят еще 2 растиральника, 3 гладильника и обломки рогатого прядлища. Рядом с котлованом в культурном слое найдены обломки двух тупиков, изготовленных из челюстей быка, обломок зубчатого штампа. Радиоуглеродные даты погребения -3300 ± 45 (1680–1452 cal BC) (скелет 1) и -3345 ± 35 (1730–1524 cal BC)

(скелет 2) [анализы и калибровка выполнены Ковалюхом Н.Н.]

Найденная в погребении керамика находит прямые аналогии среди керамики срубной (рис. 3, 1–12) и тшинецко-комаровской общностей (рис. 2). Характерные тюльпановидные сосуды с подлощенными венчиками и днищами и корпусом, ошершавленным жидким глиной, орнаментированные в большинстве случаев валиками (горизонтальными по шейке и вертикальными вдоль корпуса), сформированными в результате проведения пальцами по жидкой глине, имеющие большое количество примеси зерен дресвы и блесток слюды в тесте, получили рабочее название керамики малополо-вецкого типа (КМТ) (рис. 2, 7–11).

Погребение 2 (11–1995 г.). Расположено в 6 м на запад от скелетов погребения 1, на глубине 0,3–0,4 м. Контуры ямы не прослежены. Скелет мужчины (?) в возрасте *adultus-maturus* лежал в слабоскорченной позе (степень скорченности 3) на левом боку с разворотом на спину (рис. 1, б). Кости лицевой части черепа и правой руки разрушены плугом. Левая рука согнута в локте, кисть находилась перед лицом. Погребение безинвентарное. Радиоуглеродная дата погребения -3310 ± 50 (1732–1450 cal BC).

Погребение 3 (7–1995 г.). расположено в 10 м на север от скелетов погребения 1, на глубине 0,6–0,7 м. Контуры ямы не прослежены. Скелет мужчины 45–50 лет

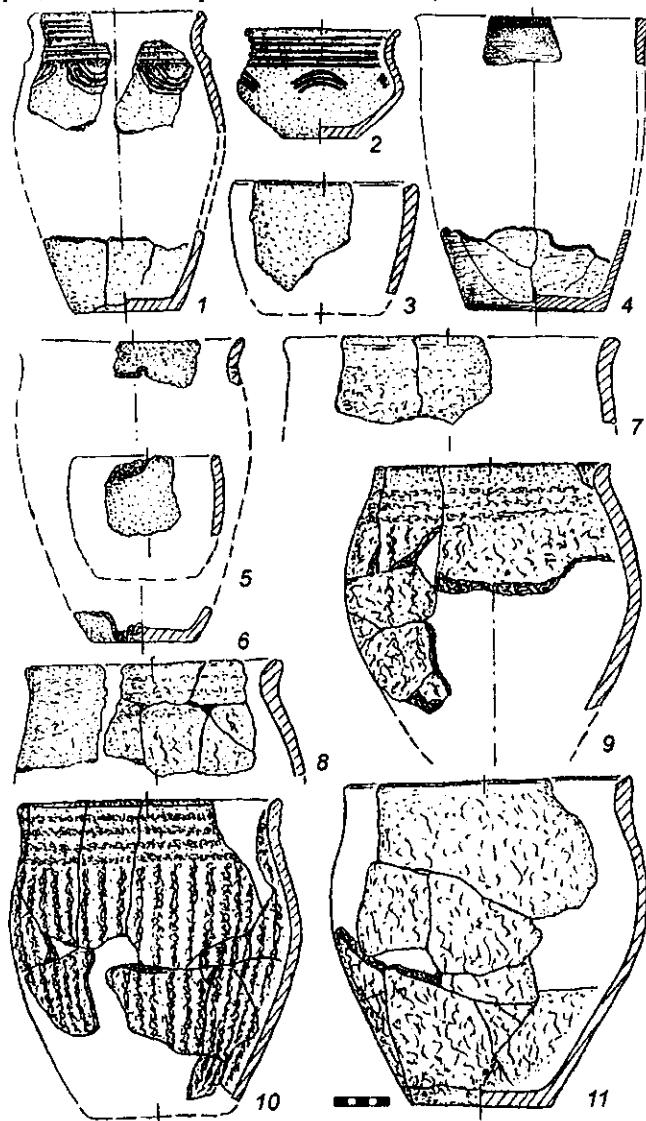

Рис. 2.

лежал сильно скорчено (степень скорченности 1) на правом боку, головой на восток (рис. 1, 1). Колени притянуты к груди, кисти рук между колен, пятки около таза. Погребение безинвентарное. Радиоуглеродная дата погребения -3240 ± 50 (1618–1410 cal BC).

Погребение 4 (8–1995 г.) расположено в 2 м на север от погребения 5, на глубине 0,75–0,87 м. Контуры ямы не прослежены. Скелет ребенка 6–7 лет лежал сильно скорчено (степень скорченности 1) на правом боку, головой на восток (рис. 1, 3). Колени притянуты к груди, кисти рук перед лицом, пятки около таза. Погребение безинвентарное. Радиоуглеродная дата погребения -3270 ± 40 (1666–1432 cal BC).

Погребение 5 (9–1995 г.) расположено в 7 м на север от скелетов погребения 1, на глубине 0,8 м. Контуры ямы не прослежены. Скелет сильно разрушен; сохранились череп, лопатка, позвоночник, плечевая, лучевая и ключица правой руки, незначительный фрагмент малой берцовой кости, несколько ребер. Нижняя часть скелета практически полностью отсутствует. Предположительно скелет был расчленен. Верхняя часть тела лежала на левом боку с разворотом на живот головой на восток (рис. 1, 2). Череп лежал лицом вниз, челюсть широко распахнута, находилась в анатомическом порядке. Скелет принадлежал мужчине 35–40 лет. Погребение безинвентарное. Рядом с погребением найдено 3 кости взрослой коровы и 1 кость взрослого коня. Радиоуглеродная дата погребения -3220 ± 45 (1604–1402 cal BC).

Погребение 6 (10–1995 г.) расположено в 1,5 м на восток от погребения 5, на глубине 0,75–0,85 м. Контуры ямы не прослежены. Скелет мужчины 40–45 лет лежал сильно скорчено (степень скорченности 1) на левом боку, головой на восток (рис. 1, 4). Колени притянуты к груди, кисти рук перед лицом, пятки около таза. Погребение безинвентарное, сопровождалось 2 костями от 1 взрослого быка. Радиоуглеродная дата погребения -3290 ± 40 (1676–1452 cal BC).

Погребение 7 (13–1995 г.). Фрагменты черепа ребенка. Расположено в 4 м на восток от центра погребения 1 на глубине 0,4 м. Ниже погребения, на глубине 0,55–0,7 м находились остатки трины погребения 1 (кости животных, фрагменты сосудов).

На северо-запад от котлована погребения 1, частично перекрывая его, расположен культовый комплекс черняховской культуры (3–4 в. н.э.), состоящий из каменной вымостки и массива глиняной обмазки, сверху и среди обломков которой найдены фрагменты сосудов черняховского и вельбарского типов. С глубины пахотного слоя прослежен котлован объекта, глубиною 0,5 м от современной дневной поверхности.

На север и северо-восток от погребения 1 зафиксирован ровик, вытянутый вдоль линии ЮЗ-СВ, по форме напоминающий извивающуюся змею. Длина ровика 11 м, ширина в среднем 0,5 м. Глубина в северо-восточной части 0,75 м, в юго-западной 0,9 м. Профиль ровика прослежен в бровке с глубины пахотного слоя. Северо-восточный конец ровика читался четко и имел

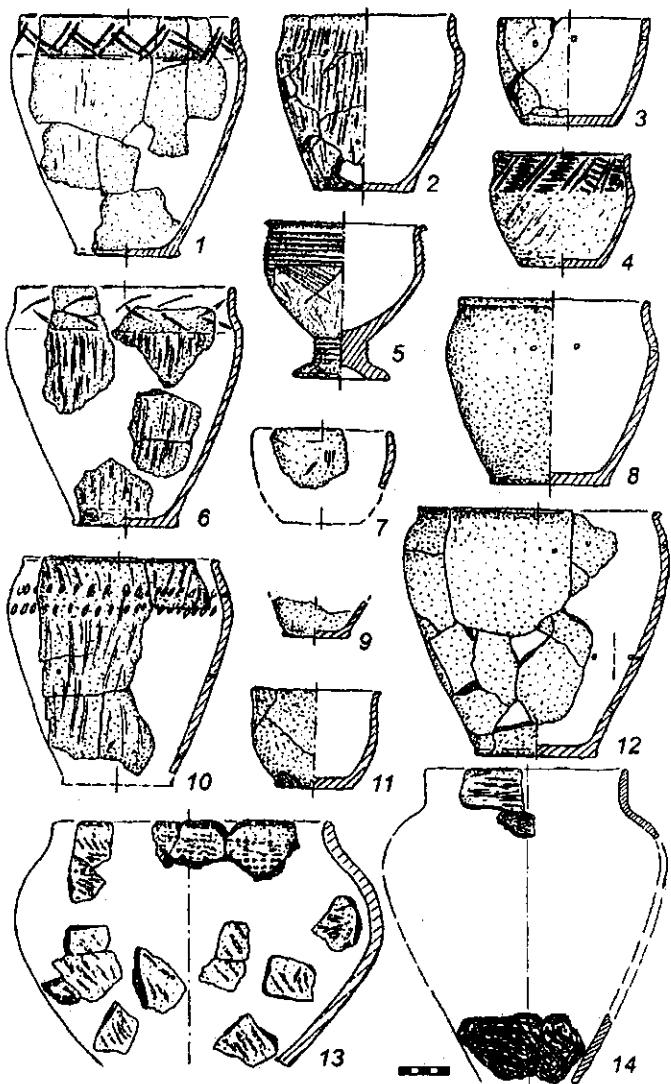

Рис. 3.

округлую форму; контуры юго-западной части размыты и перекрывались описанным выше культовым комплексом римского времени. В этой части ровик расширялся до 1,2 м. Заполнение ровика однородное черное, находки в заполнении отсутствуют. Не исключено, что выявленная у "головы змеи" вымостка из обломков обожженных зернотерок связана именно с ровиком, а не с массивом обмазки римского времени.

Из культурного слоя комплекса 2 происходят многочисленные фрагменты сосудов эпохи поздней бронзы, найдены также 8 фрагментов культуры многоваликовой керамики, 2 лощила из стенок сосудов, фрагмент ножки кубка. Представляет интерес фрагмент глиняного изделия дисковидной формы с большим отверстием с фаской в центре и желобком вдоль торца, диаметром 73 мм. Предположительно изделие является фрагментом глиняной пряжки.

Комплекс 3 расположен на север от комплекса 2 (рис. 1, 5). Выявлены остатки одного погребения. Комплекс исследован не до конца.

Погребение 1 (14–1993/95 гг.) (ямно-катаомбное). Погребение выделено условно, на основании находки развала сосуда ямно-катаомбного типа (рис. 3, 13) рядом с фалангами пальцев человека.

К комплексу 3 также условно отнесен развал сосуда эпохи средней бронзы, найденный на запад от ровика комплекса 2 (рис. 3, 14). Сосуд находит аналогии среди сосудов I типа первой группы керамики каневских поселений типа Исковщина [Бондарь 1974, рис. 9, 23].

Комплекс 4. На основании находок 1995 г. можно сделать вывод, что исследованный Р.Г. Шишкным в 1994 г. на восток от комплекса 2 объект является перекопом римского времени, частично разрушившим погребение, подобное погребению 1 комплекса 2. Исследованное в 1993 г. к северу от перекопа скорченное погребение (2–1993 г.) аналогично скорченным погребениям, исследованным в северной части комплекса 2.

В целом имеющиеся материалы позволяют выделить три этапа существования могильника: к первому относится условный комплекс 3 с керамикой ямно-катаомбного типа и типа Исковщина (18–17 вв. до н.э.); ко второму — центральные погребения комплексов 2 и 4, сопровождавшиеся керамикой срубных и тшинецких типов, и погребение 2 комплекса 2 (16 в. до н.э.); к третьему — погребения комплекса 1, исследованного в 1993–1994 гг. и скорченные погребения к северу от центральных котлованов комплексов 2 и 4 (15 в. до н.э.).

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МОГИЛЬНИКЕ МАЛОПОЛОВЕЦКОЕ-3 В 1996 ГОДУ

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Головешко П.А., Бабенко Р.В.

В 1996 году комплексной экспедицией Фастовского государственного краеведческого музея и УГПУ им. Драгоманова были продолжены работы на могильнике эпохи бронзы Малополовецкое-3 Фастовского р-на Киевской обл., начатые в 1993–1995 годах [Лысенко 1994, с. 8–13; 1996, с. 122–123; 1996, с. 108–110; Лысенко 1997, с. 115–118; Шишкін, Лысенко, 1996, с. 146–150; 1996, с. 21–26; Кравченко, Шишкін, Готун, Максимов, Лысенко 1997, с. 72–73 и др.]. Работы были проведены на средства участников экспедиции, материалы переданы в фонды ФГКМ.

В 1996 г. работы велись на раскопах К и М; общая вскрытая площадь 432 м²; исследован комплекс 5 (8 погребений), частично доисследован комплекс 4. Полевая нумерация погребений продолжает нумерацию, начатую в 1993–95 гг. (при описании погребений сквозная нумерация указана в скобках вслед за номером погребения внутри комплекса).

Южная часть котлована погребения 1 комплекса 4 уходит под грунтовую дорогу Малополовецкое-Яхны. В центральной части котлована, рядом с объектом, исследованным в 1996 г. Р.Г. Шишкным, выявлено развали шести сосудов (3 срубных горшка, шлемовидная миска, крышка и профиль большого реповидного сосуда с рустированной поверхностью). На север от котлована, рядом с погребением 2–1993 г., выявлено разрушенное детское погребение 3 (24–1996 г.). Комплекс нуждается в доисследовании.

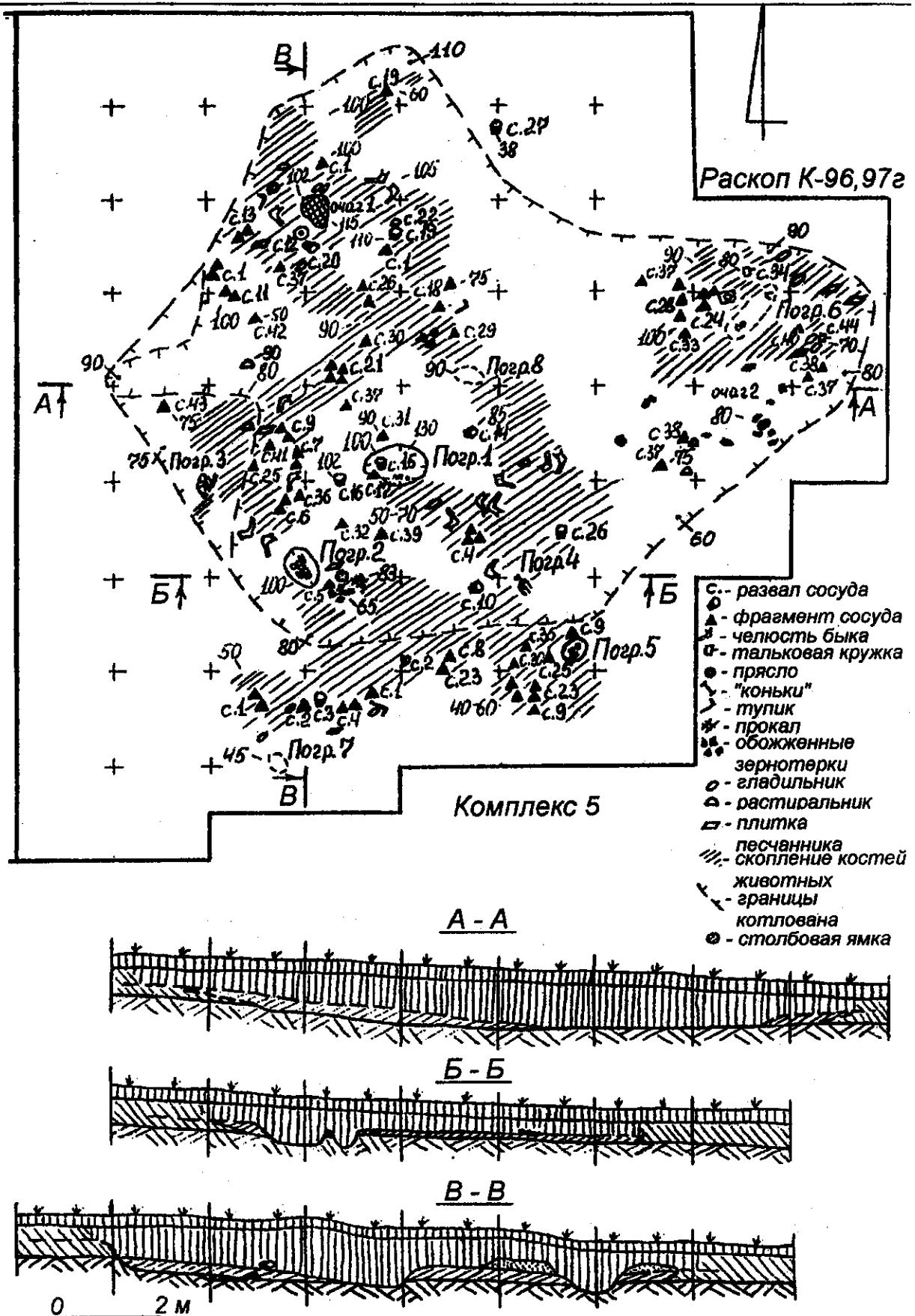

Рис. 1.

Комплекс 5 расположен в 3 м на северо-восток от комплекса 4. Основным элементом комплекса был большой котлован неправильной формы, площадью около 130 м^2 , глубиной от 0,75–0,8 м от современной дневной поверхности (в южной части) до 1,1 м (в северной) (перепад глубин связан с необходимостью создать относительно горизонтальный пол, т.к. котлован расположен на склоне; глубина залегания древней поверхности 0,45–0,55 м) (рис. 1). В северо-западной части котлована зафиксирован прокал красного цвета неправильной трапециевидной формы, мощностью 0,1 м, размерами 0,6×0,9 м (очаг 1). Рядом с прокалом на дне котлована найдены развалы шести сосудов (в том числе крышка), глиняное пряслице, кучка из пяти астрагалов козы-овцы, тупик из челюсти быка, парное орудие из двух каменных гладильников, поставленных один на другой, большой абразив. Все находки залегали единым массивом вместе со скоплением колотых костей животных. В восточном углу котлована, на дне, находилось скопление больших фрагментов обожженных зернотерок (очаг 2). Всего в котловане найдено развалы и фрагменты 42 глиняных сосудов (рис. 2–4), находящих аналоги среди керамики срубного и тшинецкого круга.

Привлекает внимание форма котлована, западная и восточная половины которого, а также расположение очагов 1 и 2 оказались практически симметричны, относительно условной оси, проходящей через погребение 1 и юго-западный угол котлована. Не исключено, что за такой формой стоит попытка создать некое зооморфное изображение.

В котловане и рядом с ним выявлено 8 погребений.

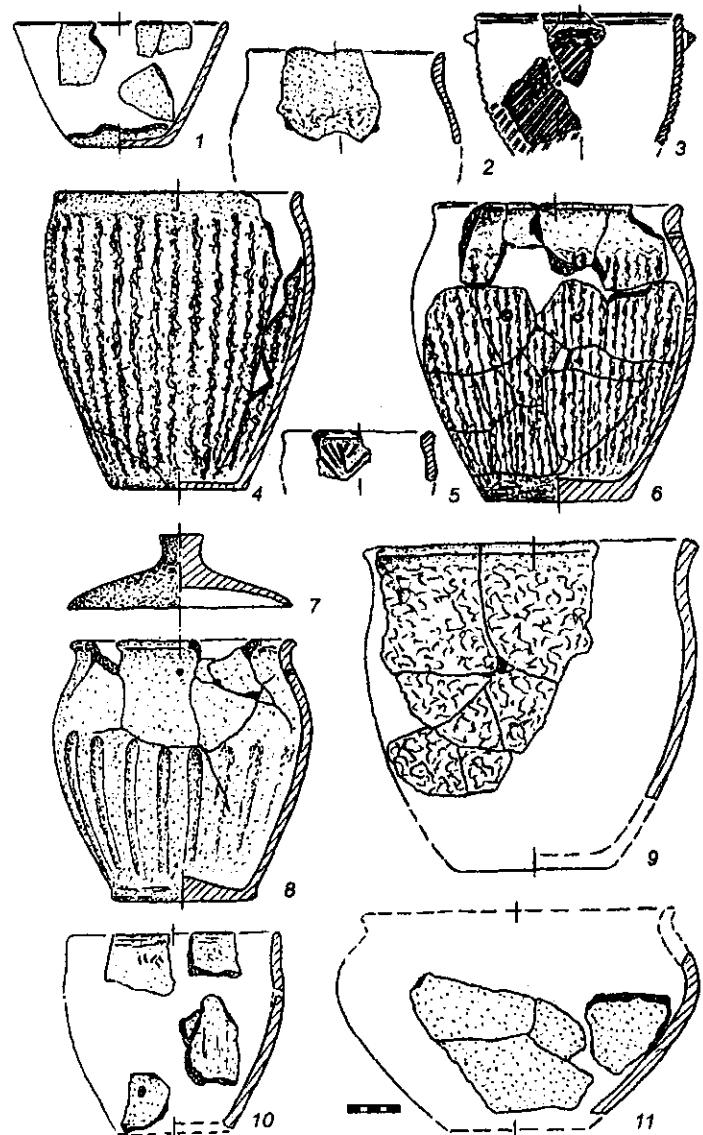

Рис. 2.

Погребение 1 (19–1996 г.). Центральное погребение комплекса. Совершено в центре юго-западной половины котлована в яме вытянуто-округлой формы размерами $1,34 \times 0,87 \text{ м}$, ориентированной по линии запад-восток. Яма впущена в дно котлована с глубины 0,9–1 м на глубину 1,3 м. К восточной половине южной стенки ямы примыкает ступенька $0,6 \times 0,12 \text{ м}$, глубиной 1,2 м. Возле западной стенки ямы, на дне, стояла большая банка малополовецкого типа. Рядом с венчиком банки лежала верхняя часть сосуда с двумя ушками, имеющими по 2 вертикальных отверстия. В центральной части ямы на дне лежало 10 астрагалов крупного рогатого скота, очерчивая фигуру вытянуто-округлой формы. Яма была заполнена колотыми костями животных, среди которых найдена челюсть лошади. Еще одна челюсть лежала возле северо-западного края ямы. Погребение принадлежало ребенку возраста *infantilis-I* [антропологические определения Л.В. Литвиновой]. Остатки скелета лежали в юго-восточной части ямы, частично на ступеньке, предположительно на правом боку головой на восток, на глубине 1,1 м. В южной части ямы, перекрывая скелет, на глубине 1 м зафиксировано пятно бурого тленя площадью $0,6 \times 0,5 \text{ м}$ (возможно, остатки кожи). На юго-запад от края ямы, на

дне котлована, стоял тюльпановидный сосуд малополовецкого типа; в 1,1 м на северо-восток от ямы лежал острореберный сосуд и растиральник. В 0,95 м на восток от ямы на дне котлована найдены остатки обгорелой плахи размерами $0,15 \times 0,07$ м, ориентированной по линии северо-восток — юго-запад. Радиоуглеродная дата погребения -3310 ± 35 (1676—1566 cal BC) [анализы и калибровка проведены Н.Н. Ковалюком].

Погребение 2 (18—1996 г.). Расположено недалеко от юго-западного угла котлована. Погребение совершило в яме вытянуто-округлой формы, ориентированной по линии юго-восток — северо-запад, размерами $1,2 \times 0,75$ м. Яма была впущена в дно котлована на глубину 1,05 м, с верхнего уровня первого тризнового слоя (0,8 м от современной дневной поверхности). Погребенный лежал на спине с разворотом на правый бок в сильно скорченной позе головой на юго-восток; колени притянуты к правой руке, руки скрещены на груди, лицевая часть черепа прижата к правому плечу. Погребение принадлежало очень высокому мужчине 35—40 лет. Яма была засыпана суглинком и утрамбована так, что череп был сплющен. На восток от погребения зафиксирована столбовая ямка диаметром 0,4 м, глубиной 1,05 м от современной дневной поверхности, впущенная с той же глубины, что и яма погребения. На восток от ямки на глубине 0,8 м зафиксирован прокал $0,3 \times 0,2$ м, мощностью до 0,4 м, а на глубине 0,55—0,65 м — скопление небольших фрагментов пережженных зернотерок. Радиоуглеродная дата погребения -3340 ± 40 (1732—1520 cal BC).

Погребение 3 (17—1996 г.). Расположено недалеко от западного угла котлована, на дне, на глубине 0,75 м. Скелет лежал на правом боку головой на юг в сильно скорченной позе; кисти рук под черепом. Скелет принадлежал подростку возрастом 12—13 лет. На восток от скелета, вплотную к нему, было расчищено скопление костей животных, представлявшее "панцирь" площадью 3×3 м, мощностью 0,1—0,3 м, среди которого найдено обломки нескольких сосудов. На юг от скопления параллельно лежали 2 челюсти быка, ориентированные одна на юг, другая — на север. Для погребения сделано 4 радиоуглеродных даты. Среднестатистическая радиоуглеродная дата погребения -3227 ± 11 (1516—1447 cal BC).

Погребение 4 (20—1996 г.). Расположено в юго-восточном углу котлована на глубине 0,58 м. Скелет лежал головой на северо-запад лицом вниз в сильно скорченной позе на правом боку. Колени притянуты под грудную клетку; плечевые кости вытянуты вдоль туловища, кисть правой руки — за kostями таза (кисть левой — не сохранилась). Погребение принадлежало подростку 11—13 лет. Создается впечатление, что ребенка поставили на колени со связанными за спиной руками. Под скелетом и рядом с ним лежали кости животных, скопление которых перекрывало расположение неподалеку погребение 5. Радиоуглеродная дата погребения -3350 ± 40 (1684—1526 cal BC).

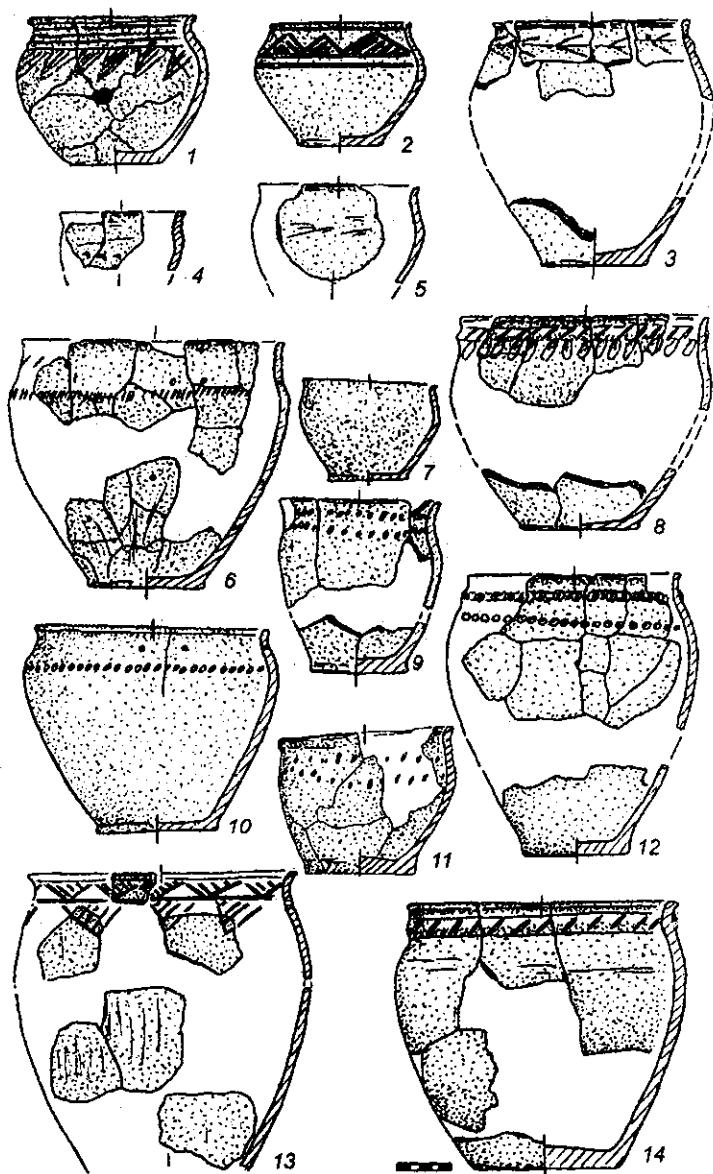

Рис. 3.

Погребение 5 (21–1996 г.). Расположено в 0,5 м на юг от юго-восточного угла котлована. Скелет лежал в яме округлой формы диаметром 0,5 м, глубиной 0,74 м от СДГП, впущенное с уровня древней поверхности. Скелет ребенка 6–7 лет был расчленен. Сохранился череп, расположенный на левый висок лицом на восток, и фрагменты костей ног на юго-запад от лицевой части черепа. В яме найдено также несколько позвонков. Нижняя челюсть лежала за пределами ямы в 0,5 м от затылка черепа. Сверху погребение перекрыто скоплением костей животных. Радиоуглеродная дата погребения -3300 ± 35 (1610–1504 cal BC).

Погребение 6 (22–1996 г.). Расположено в восточном углу котлована на север от скопления обожженных зернотерок, на дне котлована. Погребение принадлежало ребенку возрастом *infantilis-II*. Найдены обломки черепа, в 1 м на север от которых лежали ребра и нижние половинки плечевых костей. Предположительно скелет был расчленен. На север от черепа лежал камень размерами $0,15 \times 0,13 \times 0,05$ м с выбоиной в центре. Тут же лежало глиняное пряслице и стояла кружка из талькового сланца. В 1 м на восток от костей ребенка найдена кружечка из серого талька, стоявшая рядом с двумя гладильниками и абразивом. Гладильники хорошо притертты один к другому. Погребение находилось в центре скопления костей животных, заполнивших весь угол котлована.

Погребение 7 (16–1996 г.). Фрагменты черепа взрослого человека. Найдены на юг от юго-западного угла котлована на глубине 0,45 м рядом с остатками тризы (обломками костей животных и керамики).

Погребение 8 (23–1996 г.). Расположено в 2 м на северо-восток от погребения 1 на глубине 0,9 м. Среди костей животных найдены обломки черепа ребенка.

Наблюдения над стратиграфией позволяют реконструировать этапы сооружения комплекса. В пол котлована, на дне которого находились очаги-жертвеники, было впущено погребение 1. Затем была совершена тризна и котлован был частично засыпан (рис. 1). После этого было совершено погребение 2, рядом с которым был врыт столб и сооружен еще один жертвенный (?). За пределами котлована было совершено погребение 5. После этого была совершена тризна, с которой связаны погребения 4, 6, 7, 8. В целом с тризновыми слоями связано около 6000 костей животных, развалы и обломки более 40 сосудов. Найдены растительники, гладильники, кремневые отщепы, костяные орудия для выделки кожи. Привлекает внимание концентрация челюстей быка вокруг центрального погребения; здесь их найдено 12. Единовременность всего комплекса подтверждают находки крупных фрагментов ряда сосудов в разных концах котлована и на разных глубинах. Скорее всего комплекс после совершения тризы был перекрыт небольшой насыпью. Погребение 3, предположительно, было впущенное позднее, разрушив часть "панциря".

Большой интерес представляют очень ранние даты валиковой керамики, относимой на южной и восточной Украине к позднесрубному времени. Исследованный комплекс дает возможность пересмотреть традиционные концепции культурогенеза на Украине эпохи поздней бронзы.

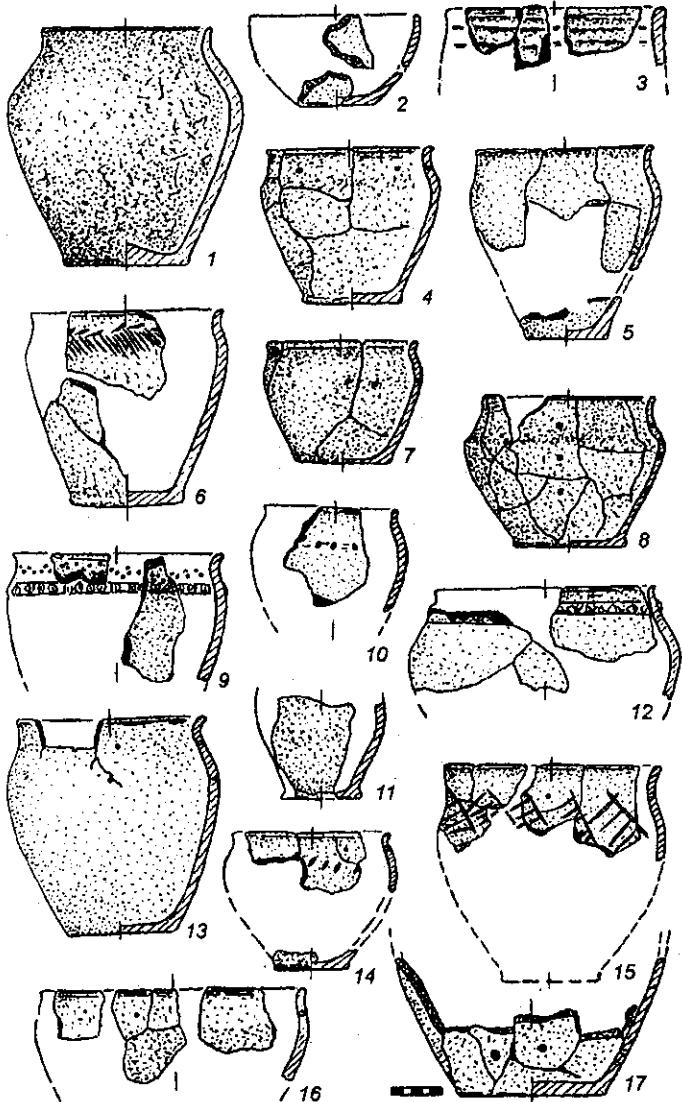

Рис. 4.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЗНЕТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ У СЕЛА МАЛАЯ СНЕТИНКА НА ФАСТОВЩИНЕ В 1994 ГОДУ

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Полищук С.С.

В июле 1994 года археологической экспедицией Фастовского государственного краеведческого музея в процессе работы над составлением археологической карты Фастовского р-на были проведены шурфовочные работы в ур. Шпиль у с. Малая Снетинка под Фастовом, где О.В. Филюком был выявлен позднетрипольский памятник софievского типа. Пункт расположен на высоком мысовом останце левого берега р. Снигта (правый приток Унавы — правый приток Ирпеня), вытянутом по линии север-юг, между железной дорогой Киев-Фастов и южной окраиной села, над прудом. Площадь вершины останца около 750 м², общая вскрытая площадь составила 137 м² (рис. 1).

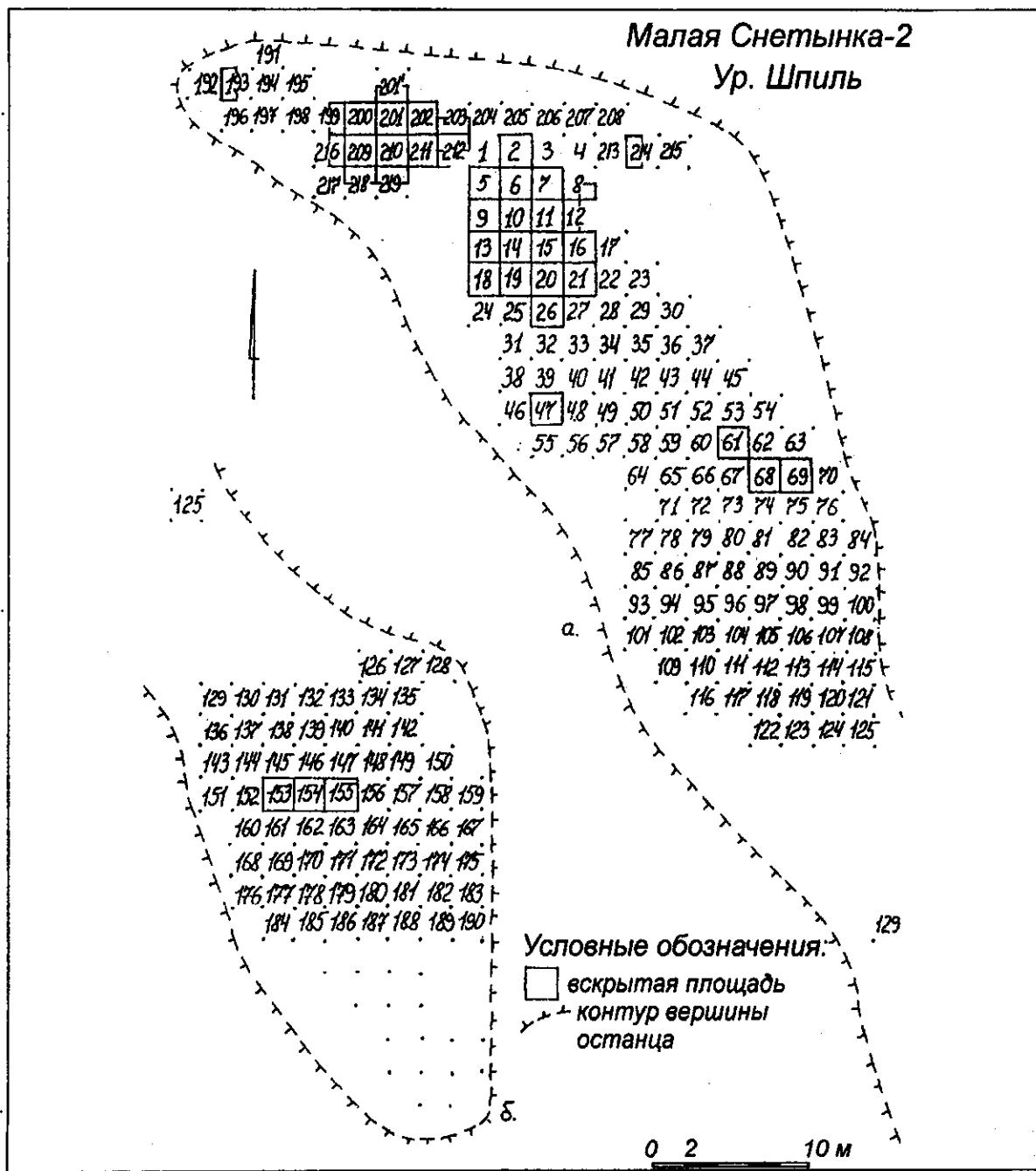

Рис. 1.

Поверхность останца задернована, местами покрыта кустарником и одинокими деревьями; склоны поросли сосновым лесом. Культурный слой зафиксирован только в северной части, на глубине 0,35–0,45 м. Большая часть находок концентрируется в квадратах 9–11, 13–15, 19, 20. В соседних квадратах находки практически отсутствуют. Концентрация находок в квадратах, расположенных компактной группой, позволяет предположить существование в этом месте несохранившегося объекта, возможно, легкой наземной постройки диаметром около 6 м. Еще одно скопление зафиксировано в квадратах 201, 210, где среди фрагментов керамики были найдены кремневый дисковидный скребок и ножевидная пластина с ретушью.

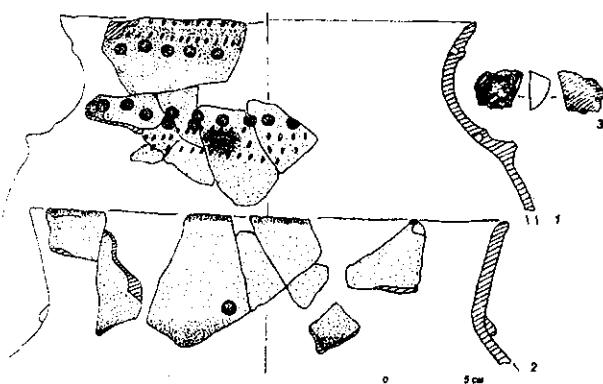

Рис. 2.

2–3 сосуда) (рис. 3, 7, 8, 12, 13, 17, 22).

3. Развал нижней части толстостенного сосуда бурого цвета с примесью в тесте дресвы (10 фрагментов) (рис. 3, 23).

В культурном слое также обнаружено 5 кремневых орудий (два скребка, нож, скобель, обломок секача) (рис. 2, 1; 3, 1–3, 6), два кремневых отщепа (один обожжен), фрагмент глиняного пряслица, орнаментированного отпечатками шнура (рис. 3, 5), 4 фрагмента абразивов из песчаника, два мелких фрагмента кальцинированных костей, две ракушки *Eumphalia strigella* [определение к.б.н. А. Байдашникова].

Сохранившаяся часть памятника исследована практически полностью. Возможно, в древности культурный слой продолжался на запад и север от исследованного участка, однако был уничтожен в результате сооружения дамбы и постепенного естественного разрушения останца.

Исследованный памятник является скорее всего кратковременной стоянкой. Из известных памятников софиевской культуры он наиболее западный и, возможно, связан с расселением носителей софиевской культуры на запад от Днепра. Представляет интерес находка фрагмента сосуда, орнаментированного двумя короткими вертикальными налепными валиками, которая находит аналоги в культурах позднего неолита — ранней бронзы центральной Европы [Müller-Karpe 1974; 1980], а также в донецкой катакомбной культуре [Археология УССР 1985]. В целом памятник можно уверенно отнести к эпохе ранней бронзы, к финальному этапу Триполья.

На памятнике обнаружено 218 фрагментов от 12–14 глиняных сосудов. По характеру теста керамику можно разделить на три группы:

1. Тонкостенные сосуды красно-бурового цвета с примесью в тесте песка, охры, кровавика, изредка дресвы (167 фрагментов от 9–10 сосудов) (рис. 2, 1, 2; 3, 4, 9–11, 14–16, 18–21, 24). Примечателен найденный в центре скопления развал сосуда с воронковидной шейкой, орнаментированный насечками, жемчужинами, налепными уступами (рис. 2, 1).

2. Тонкостенные сосуды желтоватого цвета с примесью в тесте песка, дресвы (41 фрагмент от

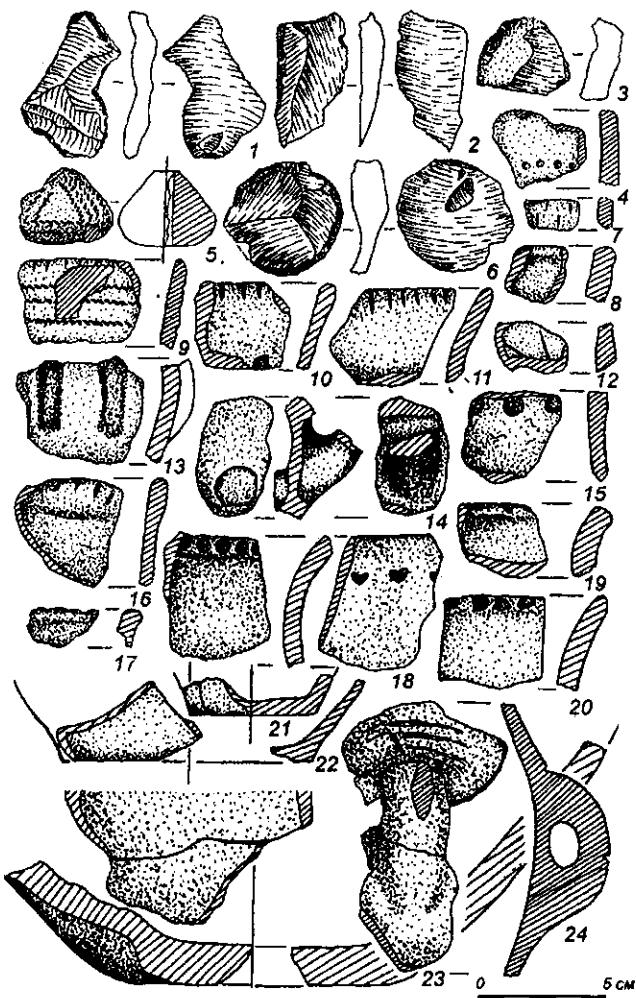

Рис. 3.

РОЗКОПКИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ДІЛЯНКИ НІКОНІЯ ОДЕСЬКИМ УНІВЕРСИТЕТОМ В 1994 РОЦІ

Мартиненко А.І.

У 1994 р. кафедра археології та етнографії України Одеського державного університету паралельно з Одеським державним археологічним музеєм продовжували охоронні розкопки прибережної частини південно-західної ділянки. Планувалось дослідити площе в 100 м², але фактично було розкопано значно менше через те, що края деяких квадратів виходили за рамки обривів і були неповні.

Дана ділянка характеризується численними перекопами та мішаністю культурного шару, що говорить про інтенсивну господарчу діяльність. На ділянці виділено ряд господарчих ям римського часу, які були викопані в більш ранньому грецькому шарі і тільки їхні придонні частини були впущені в материк. У зв'язку з цим не завжди вдається зафіксувати повну форму ям і виявити їхні верхні частини, нерідко знищенні під час оранки городища вже в XIX–XX ст.

Діаметри ям 1–1,2 м, глибина доходить до 1,40 м. Заповнення рихле, золисте, інколи переходить повністю в золу. Ями римського часу не завжди навіть придонною частиною опускалися в материк городища, культурний шар якого доходить іноді до 3 м. Подібне явище залежить від потужності культурного шару, інтенсивності господарчої діяльності на тій чи іншій ділянці городища. В ямах найчастіше містяться фрагменти кераміки перших віків нової ери: червоноолакові та червоноглиняні миски, горщики, світлоглиняні амфори. Іноді знаходять кераміку грецького періоду, яка могла попасті туди, наприклад, в результаті господарської діяльності людей чи засипки ями культурним шаром з матеріалом грецького часу, що містився в ньому.

Окрім господарчих ям, виявлено скupчення каменю, яке, можливо, є розвалом частини стіни наземного приміщення. Стіна була складена з необробленого каменю-черепашника, але деякі камені мали оброблену прямокутну форму і, ймовірно, здобуті з комплексів більш раннього часу. Камені зв'язувались між собою глиняним розчином, залишки якого можна простежити між каменями основи стіни. Сама кладка орієнтована із заходу на схід і її можна простежити на протязі 1,10 м.

На даній ділянці також було виявлено напівземляночну конструкцію, напевно господарчого призначення. Вона орієнтована також із заходу на схід і має розміри 1,7×1,4 м. Глибина котловану 0,50 м. Із західного боку був вхід, від якого залишилась одна сходинка. У котловані виявлено скupчення фрагментів амфор та іншої кераміки виключно грецького часу, до якого, ймовірно, відноситься час функціонування напівземляночної конструкції.

Зважаючи на те, що на центральному розкопі були виявлені також комплекси римського часу, можна сподіватись у майбутньому на успішне дослідження даного періоду існування Ніконія.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 1996 РОЦІ

Мацкевич Л.Г.

У роботах експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України приймали участь студенти-практиканти Львівської академії мистецтв, учні школи с. Крупського Миколаївського району Львівської області та члени товариства "Давнє минуле". Загальні питання природного середовища вирішувались І.М. Гуньовським (Львівський державний університет), стратиграфічні спостереження велись Л. Старкелем (Інститут географії Польської академії наук), О. Захарчук (Львівський державний університет) і Г.І. Панаход (Інститут екології Карпат НАН України), проблеми біологічного плану — В.В. Гуменюком (Інститут землеробства і тваринництва НАН України), а петромінералогічного — Р.В. Ігнатенком (Інститут геології і геохімії горючих копалин НАН України). Це дозволило комплексно підходити до інтерпретації результатів польових і камеральних робіт.

Стадіонарні дослідження проведені в пічерно-скельних порожнинах Львів VII і Прийма I, а охоронно-рятівні та розвідкові — на пам'ятках переважно під відкритим небом — Розгадів II, Верин VIII і Кульчиці IX та в пічерних — у навісах Прийма VII і Львів VIII.

Продовжені багаторічні дослідження багатошарової пічерно-скельної пам'ятки Львів VII (Навіс Романа — Чортова Скеля — Каменоломня), відкритої експедицією у 1994 році. Пункт розташований на східній околиці м. Львова, на території біосферно-ландшафтного заказника Чортова Скеля, за 1,45 км на південний захід від с. Лисиничі та за 2,5 км на північний захід від м. Винники. На південний захід від утвору фіксується р. Марунька, а з півночі — р. Полтва. Порожнина розташована на IV терасі при її стику з V терасою, на висоті 60–65 м від урізу річок, при північній орієнтації входу в неї. Тут, на північно-східній околиці головного скельного валнякового останця, на місці колишньої каменоломні, в межах навису і на площині перед ним, до видовженого в північному напрямі розкопу, зроблено прірізку в 10 m^2 у північно-східній частині пам'ятки. Таким чином, загальна площа розкритої на даному пункті поверхні доведена до 49 m^2 . Південно-східну прірізку 1995 року досліджено до глибини 240 см, а прірізку 1996 року — до глибини 60 см від поверхні. Стратиграфічні умови східної стінки розкопу досить суттєво відрізняються від західної, перш за все, більшою потужністю голоценових відкладів. Усього зафіксовано близько 1500 знахідок, переважна кількість яких — фауністичні рештки.

Найдавніший пласт знахідок представлений другим палеолітичним шаром пам'ятки, простеженим у південно-східній прірізці до розкопу, доведений до глибини 240 см від поверхні. Згідно C_{14} , комплекс датується 13500 ± 110 років від наших днів. Серед фауністичних решток К.А. Татариновим визначені мамонт, кінь, олень північний. Із кам'яних виробів — виявлені нуклеус, скребки й різець. Зафіксовані також крем'яні гальки та скам'яніла деревина.

У третьому літологічному горизонті, в темно-сірому суглинку, на глибинах від 140–160 см до 200–220 см від поверхні, простежено верхньо-палеолітичний комплекс. Шар датується 11800 ± 90 років від наших днів (лаб. № Ки-5414). З фауністичних решток тут переважають кістки північного і благородного оленя та коня. Із кам'яних виробів — наявні скребок, пластина, гальки крем'яні.

У другому літологічному горизонті, на глибині 100–160 см від поверхні, в ранньоголоценових відкладах зафіксовано культурний шар доби мезоліту. Згідно з C_{14} отримана дата 8500 ± 70 років від наших днів (Ки-5413). Із фауністичних решток визначені олень благородний і північний, лисиця, борсук, інші види. Відзначимо також мушлі молюсків гелікс і уніо та скам'яніле дерево. Із крем'яних виробів наявний нуклеус, пластиначаті сколи, скребки, ножі та різці.

До ранньооскіфського часу, простеженого в першому літологічному горизонті, віднесено специфічний посуд і остеологічні рештки. Очевидно до цього ж комплексу належить і крем'яний скребок-вістря.

Продовжені роботи й на стоянці Львів VIII, відкритій експедицією в 1994 році. Пам'ятка розташована на східній околиці м. Львова, в урочищі Чортова Скеля-Останець. Тут на п'ятій терасі, на висоті 75 м від урізу ріки, виритул до середньої частини західної стінки північно-східної частини головного валнякового останця, закладено шурф 1×2 м. Очевидно в даному мікрорайоні знаходився навіс або грот, що були знищенні при роботах по здобичі каменю. При шурфуванні зафіксовано інтенсивно зруйнований культурний шар у відкладах, близьких до підгрунтя В. Скельне дно досягнуте на глибині 90–110 см від поверхні. Крім крем'яних виробів, знайдених при шурfovці (пластина та два уламки), на площині 25×30 м, у циркоподібній частині кам'яного останця, зібраний підйомний матеріал, що складається з уламка пластини, відщепа, а також трьох крем'яних відходів. Пам'ятка віднесена до групи мезолітичних стоянок типу Лука II — Кам'яниця II.

Продовжено багаторічні роботи, розпочаті в 1987 році, в пічерно-скельному ансамблі Прийма I, за 1 км на південний захід від с. Прийма Миколаївського району. Пам'ятка знаходитьться в урочищі Німече, на мису, на лівому, північному березі пересихаючого влітку потічка Безіменного, лівого допливу Дністра. Досліджувався п'ятий (верхній) ярус цього утвору, що представлений похованням гротом, довжиною і ширину по 6 м і висотою 1,6–1,8 м та площею перед ним, що має скельне дно. Цей об'єкт знаходитьться на рівні 45 м від тальвегу балки і 375 м над рівнем моря. У звітному році у гроті розкрито 2 m^2 , що загалом нараховує уже 18 m^2 дослідженої розкопками площею. Попередні 200 знахідок були поповнені ще 150 артефактами, які представлені майже виключно кістками тварин. Роботи підтвердили й доповнили стратиграфічні спостереження 1993 і 1995 років, дозволили уточнити

конфігурацію гроту. Це, перш за все, наявність одного культурного шару, потужністю 10–20 см, що залягає в 15–20 см від скелястого дна утвору. Шар датується 45600 ± 450 років від наших днів (Ки-4583). Виявлено два гостроконечника, кістки піщаного ведмедя, зайця, дрібних гризунів і птахів. Всі п'ять зубів піщаного ведмедя, знайдених при розкопках, зафіковані поблизу виходу із грота. Пам'ятка залишається, згідно наявної інформації, найдавнішим поселенням (мисливським табором) у піщаних утворах материкової України (виключаючи Крим).

Відзначимо й охоронно-рятівні роботи на території майстерні по виробництву кістяних знарядь Прийма VII (Ки-4533, 6090 ± 40 і Ки-4534, 7020 ± 30 років від наших днів). Пам'ятка знаходиться за 0,75 км на південний захід від с. Прийма. Тут перед навісом і частково на площині перед ним, на площині б m^2 виявлено близько 1200 артефактів, серед яких переважають кістки тварин (виключно диких видів), в тому числі 302 оброблених і три крем'яні пластини. Поповнено остеологічні матеріали, представлі кістками дрібних ссавців.

З пункту під відкритим небом Розвадів II зібраний комплекс майже виключно крем'яні виробів. Пам'ятка виявлена експедицією у 1994 році за 1 км на схід від с. Розвадів Миколаївського району, в урочищі Діброва. Пункт розташований на сучасному орному полі, на площині 50×75 м і на рівні 2 м від гальвегу балки та 25–30 м від урізу Дністра. Серед знахідок — відщеп, п'ять пластинчатих сколів, знаряддя (два скребка і скobel'ї) та два уламки. Поселення віднесене до мезолітичних пам'яток типу Лука II — Кам'яниця II.

Зібрано значний підйомний матеріал на поселенні Верин VIII, за 0,75 км на північ від с. Верин Миколаївського району, в урочищі Верениця. Серед знахідок — скребок, пластинчаті сколи, відщепи та відходи доби мезоліту.

Відкрито нове мезолітичне поселення Кульчиці IX за 2,4 км на північний схід від с. Кульчиці Самбірського району, в урочищі Заперелуб. Пам'ятка розташована на мису правого берега р. Потічок, є правим допливом р. Дністер, на рівні 11 м від рівня ріки, па площині 50×100 м. Серед 15 кам'яніх артефактів — нуклеуси (2), відщепи (4), пластинка, знаряддя (6) і відходи (2 екземпляри). Із знаряддя відзначимо два скребка бічних і один дископодібний, ніж з ретушшю зі спинки, різець кутовий і скobel'ї кінцевий. Поселення віднесене до групи пам'яток типу Кам'яниця II — Лука II.

РОБОТИ ПРИКАРПАТСЬКОЇ, ГОРОДОЦЬКОЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЙ

Мацкевич Л.Г.

Роботи Прикарпатської експедиції Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України зоснувались завдяки запрошення Косівської адміністрації. Відкрито пам'ятки доби мезоліту в Косівському районі Івано-Франківської області, поблизу сіл Космач і Шешори. Це стоянка Шешори I (Замчище) на північно-східній околиці села (розкоп 20 m^2), Шешори II (Центр) за 1 км на північний схід від церкви, а також Космач II (Мис) на південній околиці села за півдороги від церкви до села Довбуша. Номенклатура виробів, мікролітодність і високий відсоток знарядь, серед яких переважають скребки, дозволяють відносити їх до групи пам'яток типу Лука II-Кам'яниця II культури Неміско-Оселівка. Окремі крем'яні артефакти та зуб мамонта дозволяють припустити заселення цієї території вже в палеоліті. Крім пам'яток під відкритим небом, обстежено й понад 40 піщаних регіону. Найбільш важливі результати зафіковані при зачистках у печері Шешори III (Центр) на захід від урочища Замище I в печері Довбуша, де виявлені матеріали XVIII–XX ст., звязані з опришками та світовими війнами.

Городоцькою експедицією рятувальної археологічної служби (директор В.І. Івановський) ІУ НАН України проведенні охоронно-рятівні дослідження в с. Мішана Городоцького р-ну Львівської області в місцях селив, гідротехнічних, інших меліоративних споруд. Було обстежено 8 пам'яток, відомих з робіт 1939, 1974, 1977 рр., а також відкрито ще 6 пунктів. На стоянці Мішана X (Острівець-Копань), за 0,6 км на північ від греко-католицької церкви, проведенні розкопки на площині $64 m^2$. Зафіковано культурний шар доби мезоліту (643 крем'яні артефакти). Відзначимо 74 знаряддя, серед яких 28 скребків, 6 скobel'їв, по 4 різці

і різчика, 15 ножів, наконечник і скобель-ніж, а також 15 трапецій. Комплекс віднесений до групи пам'яток типу Баранне I місцевої локальної культури Кам'янця-Баранне. Верхній шар представлений 250 уламками посуду та кам'яними виробами доби енеоліту. Важливі матеріали відкриті також і на інших пам'ятках. На Мішані IX (Задвір'я) на північній околиці села було зафіковано поселення доби енеоліту, на Мішані XI (Гора) на північно-східній околиці села і на Мішані XII (Застав'єни-Мальчицьке) в 1,5 км на північ від церкви — мезоліту і енеоліту, а на Мішані XIII (Застав'єни-Хутір) в 1,6 км на північ від церкви і на Мішані XIV (Застав'єни-Хутір I) в 1,7 км на північний схід від церкви — вироби доби мезоліту.

Львівською обласною експедицією ІУ НАН України відкрито та обстежено 14 пам'яток. Найбільш значні роботи проведені на пункті Львів VII в ур. Чортова (Чатова) скеля у межах навісу Романа і площаці перед ним. Дослідження здійснені у співдружності із Винниківським краєзнавчим музеєм (директор І.В. Тимець). Пам'ятка розташована за 1,35 км на схід від межі м. Львова і в 1,45 км на південний від с. Лисиничі. Розкопано 25 м² на глибину до 400 см від поверхні. За визначенням М.С. Демедюка та спорово-пилковим аналізом, відклади членуються на 4 літогенетичні горизонти, два верхні з яких віднесені до голоцену, а два нижніх — до кінця плейстоцену. В горизонті I у сучасному супіщаному ґрунті зафіковані матеріали XVIII–XX ст., а також фрагменти посуду доби раннього заліза (скіфський період) та численні кістки тварин, в тому числі одомашнених (велика рогата худоба, кінь, коза-вівця тощо), визначення яких частково проведено В.В. Гуменюком і К.А. Татариновим. У горизонті II у супіску, на глибинах від 50–65 см до 135–140 см від поверхні, виявлені рештки тільки диких тварин (олень благородний і північний, лисиця, борсук, птахи тощо) і крем'яні вироби, в тому числі піраміdalний нуклеус, скребки та ножі. Комплекс віднесений до мезоліту, що підтверджує і датування по C₁₄ (Ки-5413, -8500±70 років від наших днів). У горизонті III (від 135–140 до 200–205 см від поверхні), в суглінках із значним умістом брил валнистих грубозернистих сірих пісковиків діаметром до 2 м, як стверджує І.М. Гуньовський наявні рештки мамонта, північного оленя, птахів, інших тварин, а з крем'яних виробів — скребки, різці, проколки та ножі. Крім того, фіксуються кістяні знаряддя і прояви палеолітичного мистецтва — зображення куреня або променів сонця, X-подібні знаки, паралельні заглиблення тощо. Комплекс віднесений до кінця палеоліту (Ки-5414, -11800±90 і Ки-5412, -13500±110 років від н.д.). У горизонті IV в лесоподібному суглинку із значним умістом брил пісковику простежені кістки мамонта, північного оленя, первісного коня, сіноставця, лемінга, інших тварин, а з кам'яник і кістяних виробів — скребло, ножі та проколки. Датований комплекс пізнім палеолітом (Ки-5415, -27200±170 років від наших днів).

На пункті Львів V (Медова печера) на південно-східній околиці міста, закладено 8 шурфів 1×2 м, у яких знайдено матеріали XVIII–XIX і XX ст., переважно військового призначення, та кераміка. Аналігічні результати отримані й у гроті Львів VI (Ліса гора) в центральній частині Львова, в шурфі 2×2 м, глибиною до 3,5 м, прокопаному також до скельного дна.

В печерному ансамблі Прийма I (Німеч), за 1 км на південний захід від с. Прийма Миколаївського р-ну, при зачистці зафіковано матеріали доби раннього заліза, XVIII–XIX ст. (верхній навіс), XVIII–XIX ст. (нижня печера), а також датовані мустєрською добою (верхній поверх-грот). В навісі Прийма VII (Німеч), за 0,75 км на південний захід від села, при зачистці зібраних кісток тварин, в тому числі вістря із рогу оленя, віднесене до V тис. до н.е. В навісі Прийма VIII (Німеч), за 0,91 км на південний захід від села, при шурfovці до скельного дна (8 м²) виявлені кістки тварин і уламки посуду XVIII–XIX ст., а в гроті Верин VII (Піннадіївське), за 0,5 км на північний схід від села, при зачистці виявлені матеріали XVIII–XIX ст. В печері Щирець III (Золота або Церковна гора) на західній околиці смт Щирець Пустомитівського р-ну, в шурфі 1×3 м, глибиною 95 см (досягнуто скельне дно) виявлені матеріали майже виключно XX ст., переважно військового призначення, а також керамічний та скляний посуд.

Під відкритим небом у межах території, що підлягає юрисдикції Львівської мерії, зібрано підйомний матеріал X–XI ст. (Київська Русь) на поселенні Рудне VIII (Лісне) в 0,65 км на північний захід від смт Рудне та Брюховичі X (Садок на мису) в 0,1 км на північ від вул. Потічкової. В Миколаївському районі відкриті поселення Верин VIII (Верениця) за 0,75 км на північ від села Пісочне I (Колонія) за 1 км на південний захід від села (дoba мезоліту та енеоліту) і Розвадів II (Діброва) в 1 км на схід від села (мезоліт). У Буському р-ні досліджено пункт Новосілки II (Хутір) за 0,8 км на південний захід від села, де знайдено крем'яні вироби доби мезоліту.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОКИЇВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ПО ВУЛИЦІ ВЕЛИКА ЖИТОМИРСЬКА В 1994 РОЦІ

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.

У польовий сезон 1994 р. Старокиївською експедицією здійснювались розкопки на ділянці новобудови по вул. Велика Житомирська, 11, яка знаходиться у межах давньоруського "міста Ярослава".

Досліджена площа становила 520 м² і близько половини її займав яр, що існував ще у Х–XI ст і тягнувся у бік північного схилу Старокиївської гори до урочищ Гончарі–Кожум'яки. Загалом, у давнину рельєф цієї ділянки був досить складним: зі сходу до яру прилягало пониження, що лише на 0,7–0,8 м було вище його дна, а з півночі давня дenna поверхня відстояла на 1,9–2 м вище дна яру.

На дні яру зафіксовано залишки поховання у зрубі, яке було пограбоване ще у давнину. При розчистці грабіжницького лазу, що вів до неї, знайдено привіску у вигляді молоту Тора та уламки кінця клинка і руків'я меча.

Поблизу виявлено також впущена у дно яру яма-святилище і ще три ями, що датуються Х–XI ст. і функціонування яких може бути пов'язане з відправленням язичницьких культів.

У дно яру також було впущено декілька поховань, з яких привертають увагу поховання № 60 і № 63 у скорченому положенні, що традиційно інтерпретуються як поховання волхвів.

У XII ст. яр вже було майже повністю засипано, але і надалі він продовжував використовуватись як місце поховання. Загалом тут виявлено 87 поховань, впущених вже у засип яру в XII–XIII ст. З решті, виявлених у похованнях, слід зазначити два випадки, коли на лівій руці кістяків було зафіксовано щілі скляні браслети.

Поблизу яру, на східному підвищенні, зафіксовано житло XI ст. та 8 поховань, які можуть бути віднесені до цвинтаря сусідньої церкви Іоана Златоуста (XVIII ст.).

Тут також виявлено загадкову прямоугольну яму розмірами 1,4×0,9 м, орієнтовану за лінією південь–північ. Глибина ями 0,5 м. Стінки її були вкриті обпаленим суглинком, а заповнення ями складалось з гумусованого, насиченого вугіллям суглинку, у якому зустрічалось згоріле гілля. У дно ями по центру було вбито кілок діаметром 3 см, який зберігся на довжину 8 см.

У північній частині ями виявлено 8 книжкових застібок, посріблений накладний хрест на палітурку, понад 40 різновеликих декоративних бронзових цвяхів та їх фрагментів, застібки у формі "кинжалчиків" і людський череп (рис. 1).

По центру ями знайдено кістяк півночі у анатомічному порядку та замок. У південно-східному кутку ями виявлено ще один людський череп, на який було покладено ключ та сокиру, а під черепом — фрагменти скляної чаші. Біля черепа також знаходилися кістки ноги і таз людини. Фрагменти вінця XII ст.

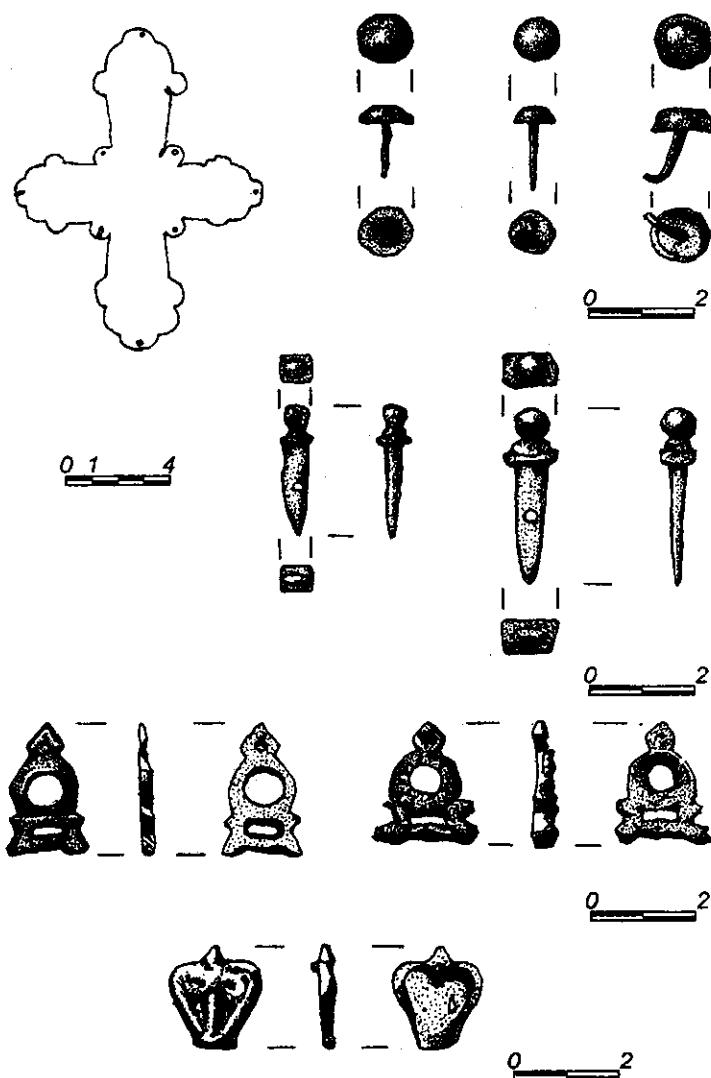

Рис. 1. Оздоблення книг з місця відправлення магічного обряду.

е, вірогідно, єдиними речами, що потрапили до ями випадково.

Без сумніву, яма стала місцем здійснення магічного обряду. На цій ділянці також виявлено велике скupчення половинок та більш дрібних фрагментів (понад 300 одиниць) пілінфи і літовки, яка була зібрана кимось у XVII ст. з метою вторинного використання. Завдяки цьому під ним збереглась невеличка пляма культурного шару з матеріалами XIII–XIV ст.

Наприкінці XVII ст. дослідження ділянка була зайнята забудовою Волоської слободи, заселеної молдованами. Тут виявлено три житлові і господарчі споруди та 4 ями, які належать до цього часу. В них зафіксовано три випадки будівельних жертв. Так, під обмазкою долівки будівлі № 3 було покладено ягня, під поріг будівлі № 1 — монету та цвяхи, а в обмазку стіни заглибленої частини комори вмуровано вінце горщика підгірцівської археологічної культури. Усі ці виявлені об'єкти складали забудову окремої садиби Волоської слободи і припинили своє існування внаслідок локальної пожежі на початку XVIII ст., а близько 1731 р. садиба, вірогідно, вже була включена до цвинтаря церкви Іоана Златоуста.

Відкриття давньоруського могильника по вул. Велика Житомирська, 11 дозволяє припустити, що у XII–XIII ст. поруч мала існувати церква, вірогідно, на місці якої і було зведено у XVII ст. Іоано-Златоустівську дерев'яну церкву.

ЩЕКАВИЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК У КИЄВІ

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М.

У 1995 р. Старокиївською експедицією проводились розкопки ґрунтового давньоруського могильника на горі Щекавиця в Києві. Вперше ця пам'ятка була відкрита розвідкою 1992 р. Тоді було виявлено 6 поховань давньоруського часу. В двох з них знайдено 3 кулькоподібні гудзики та срібні скроневі кільця.

У 1995 р. могильник, що займав невеликий останець на центральній частині гори, розкопано повністю по всій площині — близько 1 тис. м². В історії дослідження гори Щекавиці це перший випадок, коли розкопки проводились такою значною площею. Культурний шар на останці відсутній, отже протягом усього часу він використовувався виключно як кладовище. Однорідність ґрунту робила можливою у більшості випадків фіксацію поховальних ям, які були впущенні у передматериковий суглинок на глибину 0,8–1 м. Усього виявлено III поховань. В середньому — одне на 8 м². В кількох випадках простежується двоярусність поховань.

Привертають увагу 4 випадки, де чітко фіксується обряд поховання. В них кістки небіжчиків через якийсь час було частково викопано та складено поруч. В одному з таких поховань знайдено пілінфу-ізноjnницю. Можливо, це є проявом афонського чернечого обряду “перемивання кісток”.

Загалом поховання з однією особою становлять 80% могильника, перепоховання — 3,6%, групові — 6,3%, зруйновані та знахідки окремих черепів — 10%. До групових віднесено і два поховання, які, ймовірно, походять зі зруйнованого кургану. З виявлених 12,6% містили інвентар. Найбільш численну категорію становлять кулькоподібні гудзики: по одному їх виявлено у 6 похованнях і 3 в одному. Особливо цінною знахідкою є монета-привіска, виявлена у похованні чоловіка віком 22–25 років. Монета є наслідуванням денарію XI ст. Оттона та Адельгойди. В двох похованнях виявлено срібні скроневі кільця. В чотирьох випадках знайдено: скляну чашу, кільце від сумки, ніж та кільце від сумки, пілінфу-ізноjnницю.

У 36% загальної кількості поховань знайдено 10 цвяхів від труни. Їх довжина коливається від 10 до 13 см. Виняток становлять два потужні костилі довжиною 16 і 18 см. Кількість цвяхів у похованнях значно варіюється. Поховання з 1–4 цвяхами становлять 90% від таких. По одному випадку припадає на поховання з 5, 6, 8, 12 цвяхами.

375 поховань, визначених антропологом В.Д. Дяченко, 64% складають чоловічі, 26% — жіночі, 10% — дитячі. За віком чоловіки становлять: від 50–60 років — 25%; 30–50 р. — 40%; 20–30 р. — 25%; молодші — 10%. Жінки відповідно: 30–50 років — 46%; 20–30 р. — 50%; молодші — 2%. Цікаво, що жодного жіночого поховання віком понад 50 років не виявлено.

Отже, за складом могильник є загальноміським. У засипці поховань, як і за їх межами, знайдено незначну кількість кераміки та 4 розвали посудин. В середньому знахідки становлять 1 одиницю на 1 м². Домінуючою серед них є гончарна кераміка XI ст. Кераміка XII ст., як і X ст., представлена незначною кількістю. Повністю відсутня кераміка XIII ст.

На підставі усієї сукупності даних ІІекавицький могильник датується кінцем X–XII ст. Припинення його функціонування може бути пов'язано як з обмеженістю площи так і з загальними змінами у содіальній топографії Києва XII ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ І ДАВНЬОРУСЬКИХ УКРІПЛЕНИЙ КИЄВІ В 1996 РОЦІ

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.

У польовий сезон 1996 р. Старокиївською експедицією здійснювались охоронні археологічні дослідження поблизу Львівської площи у Києві по вулиці Стрітенській, 10 (П. Осипенко) на ділянці близько 1500 м².

Ця ділянка становила значний інтерес з точки зору дослідження історичної топографії давньоруського Києва, оскільки в цьому районі традиційно локалізується давня Львівська брама, а поруч, по Стрітенській, 9, раніше вже було розкрито частину рову давньоруських укріплень "міста Ярослава" і одним із завдань розкопок 1996 р. була спроба простежити їх подальший напрям.

Разом з тим, на досліджувальній ділянці було виявлено укріплене поселення трипільської археологічної культури, окрім матеріалів з якого зустрічались при спостереженні за будівельними роботами по вулиці Стрітенській, 13 у 1969–1970 рр., що дозволило В.О. Круду віднести це поселення до лукашівського типу.

Нами поселення було зафіксовано приблизно на половині площи досліджувальної ділянки і його межі чітко визначались ровом, який проходив майже по її діагоналі. Рів починається біля південно-східного кута розкопу і йшов у напрямку Гончарного яру. Його досліджена довжина сягає 45 м. Надалі рів заходить під сучасні будівлі по вулиці В. Житомирській. Біля південно-східного кута розкопу знаходить і вхід до поселення. Глибина рову становила близько 1 м від денної поверхні трипільського часу, ширина не перевищувала 2,15 м, стінки похило спускались до дна під кутом 45°. На окремих ділянках по контуру рову у плані, по його стінках та дну зафіксовано залишки деревного тліну.

Заповнення рову — сірий слабогумусований однорідний суглинок з поодинокими вкрапленнями печини і вуглинок. Жодного фрагмента кераміки, як і кісток тварин, тут, незважаючи на те, що заповнення було вибрано до дна майже на 50% його довжини, не виявлено.

З напольного боку до рову прилягали дві круглі ями, у заповненні яких знайдено значну кількість печини, горілого дерева та 4 фрагменти трипільської кераміки, але визначити напевно характер з'єднання їх з ровом було неможливо через пошкодженість цієї ділянки сучасними комунікаціями.

На північний захід від рову, на території поселення, зафіксовано заглиблену частину будівлі, заповнення якої було насычено великою кількістю кераміки, черепашками Unio, кістками тварин, печиною та вутіллям. Тут також виявлено круглу яму діаметром 1,4 м і глибиною 0,9 м, яка не містила речового матеріалу.

На більшій частині площи поселення (де шар не пошкоджено сучасними спорудами) зафіксовано шар однорідного сірого суглинку з вкрапленнями печини і вуглинок, який містив виключно кераміку трипільського часу, що зустрічалась переважно у частині, прилеглій до материка. Вірогідно, він утворився внаслідок переміщення трипільського культурного шару з поселення при зведенні тут у XI ст. валу "міста Ярослава", оскільки зверху його перекривав шар насипного материкового лесу завтовшки до 1 м, який є залишками підошви валу.

Рів цих укріплень XI ст. зафіксовано лише на невеличкій ділянці у південно-західному куті розкопу, але отримати його повноцінний розріз не вдалося, оскільки більша частина рову знаходитьться вже за межами розкопу. Через це рів пройдено лише до глибини 3,6 м від давньої поверхні.

На цій ділянці рів було засипано спондиловою глиною у переміш з суглинком у два прийоми, про що свідчить наявність заточного прошарку, який, починаючись з глибини 1,5 м від давньої поверхні і

повторюючи нахил стінок рову, поділяв його заповнення на дві частини. На цьому рівні також зафіковано залишки дерев'яної конструкції (містка?), яка проходила перпендикулярно рову.

З боку міста до рову прилагали дві невеликі ($0,8 \times 0,6$ м, глибиною 0,5 і 0,4 м) прямокутні ями з прямовисними стінками, які знаходились вже під насипом валу. Жодних матеріалів тут не знайдено. Вірогідно, вони мали певне функціональне значення при викопуванні рову.

У заповненні рову виявлено як трипільську кераміку, так і XI–XII ст., а також фрагменти пілінфи, овруцького шифера, цем'янкового розчину, що дозволяє визначити час припинення його функціонування — XII ст. Це підтверджується також тим, що безпосередньо біля рову зафіковано дві будівлі XII і XIII ст., які були зведені на насипу вже пониженої валу.

Крім цих будівель на дослідженій площі виявлено також 1 житло, 4 ями та заглиблену частину споруди, функціональне призначення якої визначити напевно не вдалося. Усі ці об'єкти датуються XII ст. Серед них досить цікавою є кругла яма, де під уламком жорна було сковано ніж, замок, цвяхи та інші залізні вироби, призначення яких через їх кородованість встановити важко. Яма мала діаметр 1,8 м, глибину 1 м, а її дно було обпалено.

Привертає увагу той факт, що при засипці рову та більшості давньоруських об'єктів було використано довізну спондилову глину.

На залишках валу також виявлено три господарчі споруди XVII–XVIII ст., що підтверджує повідомлення 1602 р. про існування в цьому районі будівель, зведених на валу. Загалом, дослідження по вул. Стрітенській, 10 підтвердили факт існування у районі Львівської площі трипільського поселення, дозволили встановити, що воно мало укріплення і частково визначити його межі, а також дали важливу інформацію щодо розташування укріплень Верхнього Києва давньоруського часу.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ АВТУНИЧІ У 1994 РОЦІ

Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П., Петраускас А.В., Шевцова Л.В.

Роботи на поселенні Автунічі, що датується кінцем X — рубежем XII–XIII ст., ведуться Дніпровською давньоруською експедицією з 1987 р. До поточного польового сезону відкрита площа склала близько 23,2 тис.м², досліджено 371 будівлю, 213 ям, 119. канавок від огорож. Простежено планіграфічні особливості пам'ятки; ідентифіковано основні типи споруд; вивчено особливості взаємопозаразтування об'єктів житлового, ремісничого, промислового та господарського призначення; виділено п'ять хронологічних етапів у розвитку селища та соціальний аспект в його забудові. На сьогоднішній день це найширше досліджене розкопками південноруське село, що дає можливість говорити про специфіку й особливості давньоруських селищних структур.

Комплексне вивчення матеріальної культури поселення проводилось із за участюм спеціалістів з суміжних дисциплін. У дослідженії матеріалів, отриманих в ході розкопок, брали участь д.і.н. Г.О. Пашкевич (ІА НАНУ) — палеоетноботанічний аналіз; к.і.н. О.П. Журавльов та О.В. Маркова (ІА НАНУ) — археозоологічні дослідження; к.і.н. Г.О. Вознесенська (ІА НАНУ) — металографічне вивчення ковальських виробів; к.і.н. Д.П. Недопако, к.і.н. С.В. Паньков (ІА НАНУ) — аналіз матеріалів залізоробного виробництва; В.В. Булгаков (НМІУ) — аналіз амфорних матеріалів; В.І. Булгакова (НМІУ) — дослідження полив'яної кераміки; к.г.м.н. Е.О. Яроцук, Л.Т. Ніколаєва (Геологічний музей ЦНПМ) — мінералогічне визначення; к.г.м.н. Г.Ш. Черниш (ЦДІАЗ) — петрографічне визначення; М.М. Заєць (об'єднання "Чернігівліс") — дослідження фрагментів деревини; к.б.н. В.К. Горб (ЦБС НАНУ) — дендрологічне визначення; Т.Н. Самсонова (НДІ судових експертіз) — судово-біологічна експертіза; к.і.н. М.А. Сагайдак — дендрохронологічне обстеження; д.б.н. В.М. Єрмоленко, М.А. Нестеров, В.Ю. Назаренко (ІЗ НАНУ) — ентомологічне дослідження; к.б.н. А.М. Пекло (ІЗ НАНУ) — палеоornітологічне визначення; А.В. Корнишин (ІЗ НАНУ) — визначення морської раковини; працівники Чернігівської обл. СЕС — хімічний аналіз води. В перспективі планується співробітничати з фахівцями у галузі морфології ґрунтів, дослідниками кольорових металів та скла.

Значна увага надається вивченню окружні давньоруського часу. Проводяться роботи в галузі народознавства. Це дозволило провести ряд етнографічно-археологічних паралелей.

Унікальність отриманих матеріалів дала можливість включити їх до постійної експозиції НМІУ (спеціалістами музею організовано також тимчасову виставку для місцевих жителів на базі експедиції в період її роботи).

Крім співробітників ІА НАНУ та Чернігівського педінституту — організаторів експедиції, в її роботі приймали участь викладачі та студенти Брянського педінституту, Гомельського університету, Київських університету та педуніверситету, працівники Чернігівського, Гомельського, Брянського археологічних центрів, Чернігівського та Білоцерківського історичних музеїв.

На пам'ятці досліджено численні об'єкти, пов'язані з гончарством: кар'єри для добування глини, глинники для її відмучення, жигла-майстерні гончарів, горни для випалу продукції, допоміжні споруди. Досліджені будівлі, пов'язані з лісохімічними промислами (смолокурні, дігтярні); сільськогосподарські (снопосушильні, загони для худоби); об'єкти побутово-господарського призначення (для припасів, реманенту та інвентаря, відходів). Локальні групи синхронних споруд, оточені канавками від огорож, вказують на садибне планування поселення.

Цілісна картина досліджуваної пам'ятки доповнюється курганним могильником із трьох груп насипів, вивчення якого завершилось протягом минулих сезонів.

У 1994 р. роботи велись на площі понад 1,7 тис.м², де досліджено 32 будівлі, 8 ям, 12 канавок від огорож. Таким чином, сумарна відкрита площа складає понад 24,9 тис.м², а кількість об'єктів досягла 755. Серед споруд найбільш цікавою виявилась будівля № 366. Зафіксована у 1993 р. під час дослідження об'єкту в розкопах 11–13–З, 11–13–Ж в нехарактерними для пам'ятки розмірами: близько 25×15 м. З нього походили залізні предмети (22, у т.ч. долото, наконечники стріл, ножі, оковки, інструмент зі зламаного ножа), вироби з кольоворових металів (4, у т.ч. підвіски, бубонці і настільний хрест) та скла (7 — намистини, уламки браслетів, персня, денде посудин), шматки жорен (6), бляшня, точильні бруски (2), стінки посудин з поливою та з нетрадиційною орнаментацією. Глибина об'єкту становила до 1 м (1,35 м від рівня сучасної денної поверхні).

Стратиграфічні спостереження вказують, що ним було перекрито овальний в плані котлован 5,1×4,3 м, зорієнтований довгою віссю з півдня на північ. В останньому, починаючи з глибини 2,07 м від рівня фіксації, знаходились спочатку сліди деревини в формі обаполів чи плах, а нижче — дерев'яний зруб доброї збереженості з дошок, обаполів, напівколод, з'єднаних простим замком із залишком ("в обло") довжиною 0,68–1,90 м, шириною 6,5–23 см і товщиною 3–13 см (в залежності від стану збереженості). Внутрішні розміри верхньої частини зрубу — 1,24×1,32 м (рис. 1, а, б).

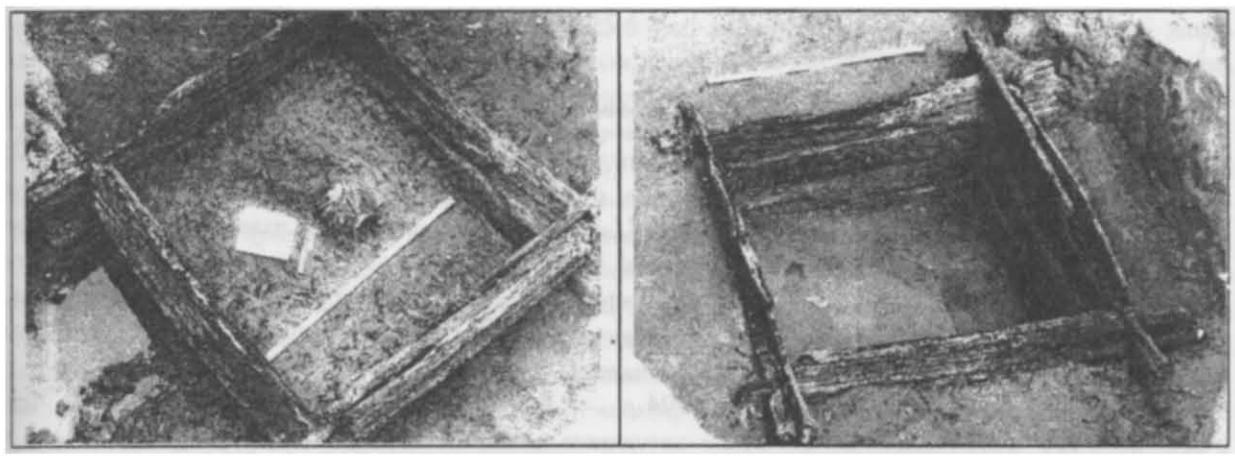
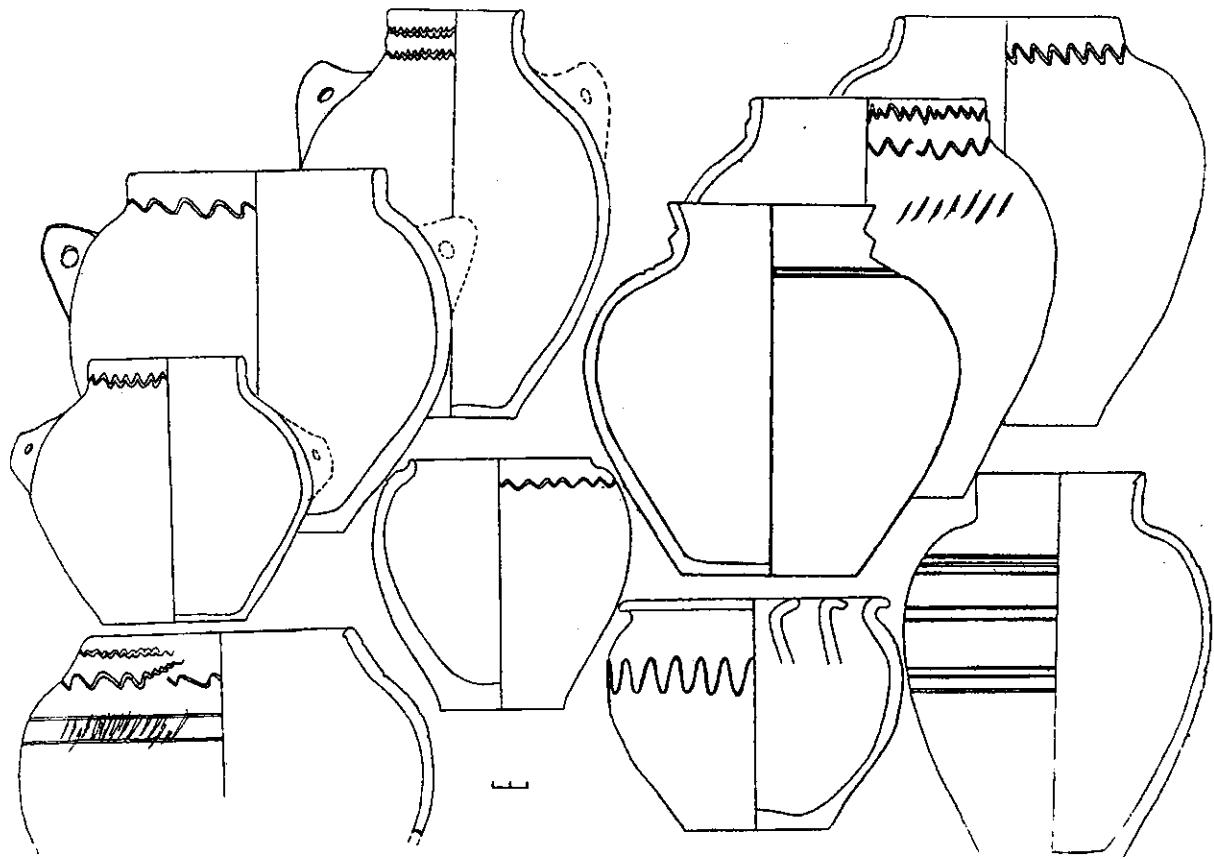

Рис. 1 а, б. Давньоруський колодязь з поселення X — рубежу XII–XIII ст. поблизу с. Автунічі.

Із заповнення об'єкту походили амфорні вушка (близько 50), відерні вушка (6) і уламки дужок (2), фрагменти жорен (2), залізні предмети (7, в тому числі ніж і наконечник піхов (?)), намистини (2), уламок скляного браслета, бронзовий дріт, точильні бруски (2), розвалі посудин та їх фрагменти, серед них 2 уламки візантійських амфор, а в середині самого зрубу знайдено амфорні вушка (10), ще один уламок візантійської амфори, цілі посудини і розвали, уламок скляного браслета, кістяний наконечник стріли, кістки птиці, риби тощо. В умовах високої насиченості вологого глинистих шарів заповнення добре

збереглась органіка, в т.ч. плоди ліщини, дрібні гілки, кора, листя, комахи (взято на аналіз). Надзвичайно цікавими, на наш погляд, є знахідки дерев'яних: коромисла та прача, клепок від відер, інших пластин. Особлива значимість дослідженого об'єкту полягає в тому, що, незважаючи на значну кількість селищ з широкою відкритою площею (досліджено понад півтора десятки на 1000 м² і більше), подібна споруда була зафіксована лише один раз — на поселенні Шумлай в 1991 р. [Веремейчик 1991, с. 18; Веремейчик 1992, с. 75]. Вивчення колодязя на поселенні Автунічі продовжено у наступному польовому сезоні.

Рис. 2. Кераміка із заповнення давньоруського колодязя.

Значний інтерес, на наш погляд, викликають і об'єкти в розкопі 11—А, зокрема буд. № 377. Наявність в них неатрибутованих залізних виробів, руди, шлаків, уламків сопел вказує на їх зв'язок з залізоробним або залізообробним виробництвом. Ця споруда вміщувала, крім названих знахідок, і точильні камені (2), фрагменти ножів (3), металеві кільця (2), уламки скляних браслетів (5), в тому числі візантійського походження, залізний гак, шиферне пряслице, залізну оковку. Відзначимо також, що матеріали минулого року дозволили зробити висновок про добування заліза на пам'ятці горновим та тигельним способами (визначення Д.П. Недопако, С.В. Панькова).

Серед інших об'єктів, досліджених в 1994 р., — кар'єри для добування глини №№ 368, 384, 385, 389, 395—397, смолокурня № 374 з посудиною для збору сировини на дні (горщик XII ст. з відбитою в давнину частиною вінець); глинник № 375.

До колекції взято понад 1,5 тис. одиниць кераміки, в т.ч. більше 10 цілих форм, або розвалів, що дають повний профіль, та понад 60 амфорних вушок, знахідки котрих на поселенні були до цього часу нечисленними. Більшість з них пов'язані з колодязем. Серед речового матеріалу — циліндричний замок та фрагмент ще одного, наконечники стріл, уламки скляних браслетів (в т.ч. візантійського походження), намистини, фрагменти візантійських амфор, уламок чересла, ножі та бруски для їх загострення, шматки жорен, численні залізні вироби. В цілому опис індивідуальних знахідок нараховує понад 100 одиниць.

Нові матеріали, отримані в результаті робіт 1994 р., вказують не тільки на перспективність досліджень, а й на доцільність проведення на новій джерелознавчій базі польового семінару з проблем археології південоруського села, аналогічного організованому експедицією у 1992 р.

РОБОТИ ДНІПРОВСЬКОЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 1995 РОЦІ

Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П., Шевцова Л.В., Петраускас А.В.

Експедицією ІА НАН України за участю Чернігівського підінституту ім. Т.Шевченка продовжено дослідження поселення кінця Х — рубежу XII—XIII ст. поблизу с. Автуничі на півночі Чернігівщини. Роботи на вказаному селищі ведуться з 1987 р.; протягом попередніх сезонів було повністю вивчено курганний могильник із трьох груп насипів та відкрито понад 24,9 тис. м² в зоні житлової та господарської забудови. Число зафікованих об'єктів нараховувало 755 (403 будівлі, 221 яма, 131 канавка від огорож); а інвентарний опис налічував понад 41 тис. одиниць, в т.ч. близько 40 тис. — масовий матеріал і близько 1,3 тис. — індивідуальні знахідки. Матеріальні залишки вказують на різноманітні аспекти життя і побуту стародавнього населення. До колекції ввійшли знаряддя праці та інструменти ремесел і промислів; побутовий інвентар і посуд; предмети озброєння та військового обладунку і елементи спорядження бойового коня; деталі костюму і прикраси; речі християнського та язичницького культів; знахідки, котрі свідчать про високий рівень грамотності; дитячі іграшки і елементи ігор дорослих; місцеві вироби і привізni з інших регіонів Русі та сусідніх країн; виробничий брак і відходи ремесел; палеоботанічний, остеологічний, дендрологічний матеріал та ін. Отримані дані розкривають повноту і багатогранність такого соціально-економічного феномену, як південноруське село.. Простежено розвиток землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, збиральництва, різноманітних ремесел і промислів (гончарство, залізоробна і залізообробна справа, смолокурння, вигінка дъогто, обробка дерева, шкіри, прядіння і плетіння з лика і т.п.).

Розкопки дозволили зрозуміти напружений ритм життя та господарської діяльності на селищі, а аналіз планіграфії та хронології вивчених об'єктів дає можливість говорити про 5 періодів в розвитку пам'ятки. Вдалось помітити вдосконалення виробничих споруд в ході їх експлуатації та при спорудженні нових, поліпшення технологічних прийомів в ремеслах, покращення організації домашнього господарства. Виділено соціальний аспект в забудові, що демонструє садиба представника місцевого самоврядування в системі давньоруської феодальної ієархії; соціальна стратифікація місцевої людності простежується і за матеріалами некрополя досліджуваного селища.

Роботи 1995 року, що провадились на площі 700 м², дозволили вивчити 13 будівель та 2 ями; колекцію поповнили 46 індивідуальних знахідок та 231 одиниця масового матеріалу. Таким чином, сукупна відкрита площа на селищі склала понад 25,6 тис. м², кількість об'єктів досягла 769, а знахідок — близько 41,3 тис. одиниць. Основні зусилля в сезоні 1995 р. були спрямовані на продовження дослідження колодязя, зафікованого і частково вивченого раніше та на розкопки ділянки, де сконцентровано кар'єри-глинища, в яких видобувалася сировина для гончарного виробництва.

Колодязь давньоруського часу (буд. № 366) в польовому сезоні 1994 р. був вивчений на рівні 6 вінців (рахуючи від першого відлікового), після чого законсервований в зв'язку з необхідністю вирішити питання про музефікацію зрубу та про відновлення діючого колодязю на місці давньоруського. В поточному році його дослідження було продовжено. Звертає на себе увагу як унікальність самого об'єкту (адже цей тип побутово-господарських будівель вважався до недавнього часу притаманним городицям і нехарактерним для неукріплених селищ; колодязь з поселення Шумлай (1991 р.) був єдиним винятком), так і його інформаційні можливості: в насичених водою глейстих шарах збереглась не лише дерев'яна конструкція споруди, а й численні знахідки органічного походження. Це дало можливість говорити про навколоишню рослинність (гілки дерев, листя, трава, зерна, що потрапили в об'єкт за часів його функціонування); використання різних порід деревини в господарстві і побуті (коромисло, прач, відерні клепки, сам зруб і т.п.).

Вдалося також вперше на пам'ятці простежити археологічно таку галузь, як збиральництво (плоди ліщини), провести деякі археологічно-етнографічні паралелі (можливість використання об'єкту не лише як джерела водопостачання, а й як свого роду "холодильника"). Древ'яна конструкція колодязя була складена в попередньо викопаному котловані. Тому, крім вивчення власне зрубу і залігальючих в ньому шарів, вибиралось також заповнення, що оточувало зруб іззовні. Внутрішні шари, незважаючи на інтенсивний приток води, вибрано до дна, яке фіксувалось у вигляді дубових дощок, зов-

нішні — на глибину ще трьох вінців. Зафіксовано "ящик" з тонких дощок в нижній частині, тоді як вище зруб складався з напівколод, колотих на сектори колод, обаполів, товстих дощок. Стінки "ящика" в південно-східному фасаді нараховували чотири шари дощок, в північно-східному — мінімум два.

Серед знахідок з об'єкту — дерев'яна "голка", довжиною 12,9 см, з товщиною "вістря" — 11 мм, тильної частини — 16×25 мм (могла використовуватися для виготовлення рибальських сіток тощо), численний палеоботанічний матеріал, дендрологічні знахідки. Привертають увагу плоди ліщини, соснова шишка, гриби, нитка з рослинного волокна. Особливу зацікавленість викликають уламки верхньої частини глека з залишками мотузки у вушках. Остання виготовлена з матеріалу, аналогічного ліку. Знайдено уламки горщиців і глеків, візантійської амфори, скляних браслетів (в тому числі 2 фрагменти, що склеюються зі знайденими в цьому об'єкті минулого року), металеві вироби. Як ритуальну дію можна трактувати залишення в вузлі зрубу (куди не було доступу ні зсередини дерев'яної конструкції, ні ззовні) пружинних ножиць із заліза.

На південь від колодязя, в зоні, вільній від житлово-господарських частин дворів, досліджувались численні кар'єри для добування глини, їх число в сезоні 1995 р. нараховує 10. Завершено вивчення ще двох, частково відкритих в минулому році. Такий тип споруд вже відомий на пам'ятці. Для цих об'єктів характерні: несталість форми; наявність ніш, підбоїв, заглиблень в дні, значні розміри; заповнення в нижній частині — перевідкладеною породою, в верхній — відходами та культурним шаром селища.

Розташування досліджених в 1995 р. глинищ близько русла промоїни та висока вологість нижніх шарів зумовили збереження і в них знахідок органічного походження. Це — вимостки з гілок, колод, дощок, кілки та ін. Особливу зацікавленість викликають дерев'яні лопати (рис. 1). Одна — примітивне знаряддя типу дощечки із загостrenoю робочою поверхнею (буд. 396); одна — з заокругленими кутами, що надає їй веслоподібних обрисів (буд. 395). Та, що збереглась найкраще (буд. 407), мала довжину 708 мм при товщині руків'я від 33 до 33×46 мм. Робоча частина — однобічна, розмірами 100–110×317, товщиною 5–35 мм.

Цікаві також виготовлені з кори плакучої верби (?) дві корзинки без дна, одна з яких — доброї збереженості. Вони походили із заповнення буд. № 407. Серед інших знахідок із кар'єрів — фрагменти вимостки із колод та гілок, побутовий інвентар, кістки тварин, уламки керамічного посуду. Як приклад споруд цього типу можна навести буд. № 404. Неправильної форми, 7,3×7,3 м, глибиною понад 2,3 м із заповненням, котре складалось із 31 шару, прошарків та лінз. Показові також буд. 407 (7,6×3,2—5 м, неправильної форми, глибиною 2–2,1 м), буд. № 409 (5,6×5,8 м, неправильно-округлої форми, глибиною 1,6–1,8 м), буд. № 396 (довжиною та ширину понад 4 м, неправильної форми, глибиною понад 4 м) та ін. Дослідження на селищі продовжено в наступному сезоні.

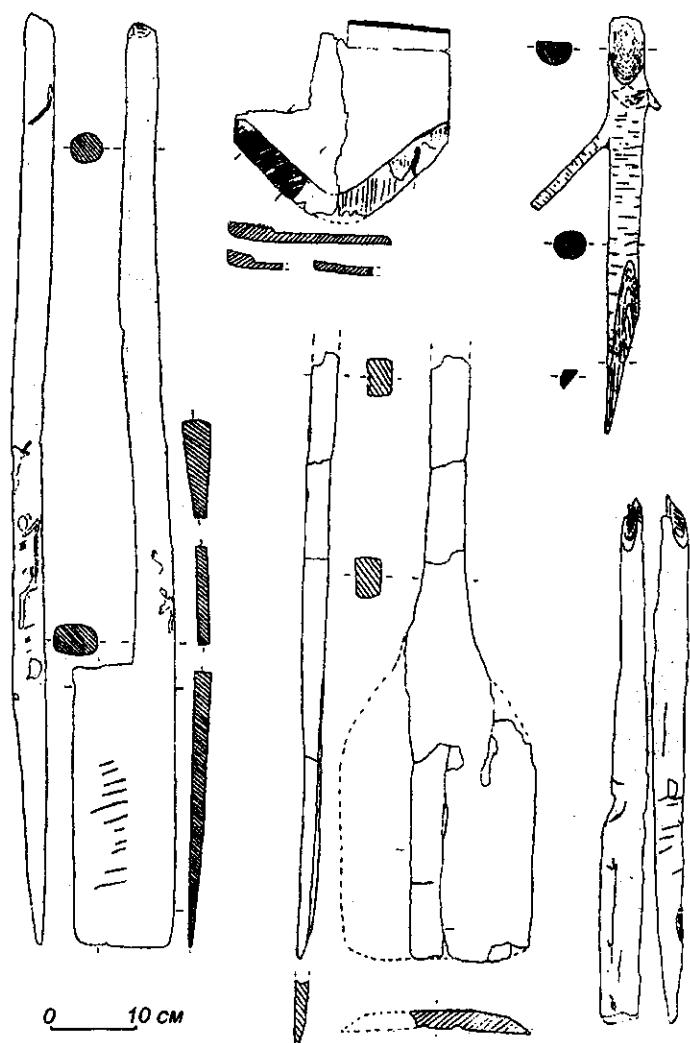

Рис. 1. Дерев'яні лопати та кілок із кар'єрів-глинищ.

ДЕСЯТИЙ СЕЗОН ДОСЛІДЖЕНЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО СЕЛИЩА АВТУНИЧІ

Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П.

Роботи 1996 р. на поселенні кінця X — рубежу XII—XIII ст. поблизу с. Автуничі на півночі Чернігівщини, що вивчається Дніпровською давньоруською експедицією Інституту археології НАН України при участі Чернігівського педінституту (керівник доктор історичних наук О.П. Моця) незважаючи на надзвичайну матеріальну скрутку, були досить результативними в плані наукових здобутків.

Протягом попередніх сезонів на пам'ятці було розкопано курганний могильник із трьох груп насипів та відкрито понад 25,6 тис.м² в зоні житлової та господарської забудови, число вивчених об'єктів досягло 770 (416 будівель, 223 ями, 131 канавка від огорож), а кількість знахідок перевершила 41,3 тис. одиниць. Пам'ятка, відібрана свого часу, як "типова і середньостатистична", демонструє багатогранність і багатоструктурність середньовічного поліського селища, як соціально-економічного утворення. Високорозвинуте багатогалузеве господарство, специфіка в організації економічної діяльності, помітна соціальна стратифікація населення, особливості планіграфії та хронології в сукупності зі знахідками, що характеризують заняття та побут мешканців, їх ідеологічне та культурне життя — все це не лише поточнє наші уявлення про сільські поселення епохи Київської Русі, а й спричиняє відмову від традиційних поглядів на останнє.

В 1996 р. в роботах, що велись протягом серпня, крім співробітників ІА НАНУ та викладачів і студентів Чернігівського педінституту приймали участь представники київських університету ім. Т. Шевченка та педуніверситету ім. М. Драгоманова, Чернігівського історико-архітектурного заго-відника, учні школ м. Славутича. Вагомих результатів вдалось досягти завдяки організаційній підтримці місцевих ентузіастів вивчення національної культурної спадщини — лісничого М. Зайця, голови КСП В. Павловича, керівників комбікормового заводу М. Левченка та П. Письменного і працівників цих установ.

За час польових досліджень було відкрито близько 500 м², де вивчено 15 об'єктів господарсько-го призначення та промислового використання, а також завершено роботи на об'єктах, дослідження яких в зв'язку з їх специфікою було перенесене з минулих польових сезонів. Таким чином, сумарна відкрита площа в зоні житлової і господарської забудови склала понад 26,1 тис.м², а число об'єктів нарахувало 785 (431 будівля, 223 ями, 131 канавка від огорож). Колекцію поповнили уламки керамічного посуду, дендрологічний матеріал, остеологічні знахідки. Серед побутового інвентаря — відерні вушка, ножі та бруски для їх гострення, шиферні пряслиця та ін. Привертає увагу пластинчастий срібний (?) браслет з геометричним орнаментом.

Основні зусилля експедиції були спрямовані на завершення вивчення колодязя, відкритого раніше. В 1993 р. в центральній частині поселення було досліджено западину з культурним шаром; в її дні читалась пляма заповнення будівлі. Наступного року об'єкт, що отримав назву "будівля № 366", був вибраний до фіксації дубового зрубу, а потім — на рівень 6 вінця (рахуючи від першого відлого-го). В 1995 р. роботи велись на рівні наступних 3 вінців, тоді ж вибрано внутрішнє заповнення зрубу до підлоги (настелена дошками). Дослідження 1996 р. були спрямовані на завершення вивчення дерев'яної конструкції (ще два вінці та ящик з дошок в кілька шарів глибиною понад півметра), а також — вибірку заповнення котловану будівлі № 366 за межами нижньої частини зрубу. Роботи були ускладнені надзвичайно важкими геоморфологічними обставинами і неможливістю механізації робіт в таких умовах. Незважаючи на це, план досліджень було виконано повністю, об'єкт чекає музеїфікації. Після одержання результатів санітарних аналізів води з давньоруського колодязя (показали не лише придатність для пиття, а й відсутність ряду шкідливих сполук, характерних для сучасної питної води), — ініціативою названих вище місцевих господарників експедицією та співробітниками Рубіжського ліс-департамента було проведено роботи (керівник — майстер Ю. Стеба) по відновленню діючого колодязя на місці давньоруського.

Завершено також розкопки одного із кар'єрів-глиниць, законсервованого минулого року в зв'язку зі складними погодними умовами. На дні об'єкту зафіковані дерев'яні вимости (знахідки дерева мали місце лише в колодязі та кількох аналогічних кар'єрах-глинищах). Їх аналіз спеціалістами в галузі

дendрології (М. Заєць) сприяв конкретизації уявлень про ту екологічну нішу, в якій проходили життя та господарська діяльність мешканців досліджуваного селища.

Серед вивчених на пам'ятці споруд дві безсумніво ототожнюються з дігтярями, відомими на вказаному поселенні та інших давньоруських селищах, а також за численними етнографічними аналогіями. Конструктивно вони складалися з двох частин: верхньої (урізано-конічної чи палівсферичної) для згоряння без доступу повітря сировини, і нижньої, циліндричної — для збору продукції. Стінки об'єктів обпалені, просочені темнокоричневою органікою. В заповненні — деревне вугілля, сажа, численні шматки обгорілої березової кори. Діаметр будівлі № 424 — 2,1 м, будівлі № 431 — 2,28 м, глибина верхньої частини, відповідно, 0,6—0,72 та 0,75 м. Діаметр нижньої частини та загальна глибина складали, в будівлі № 424 — 1 та 1,3 м, в будівлі № 431 — 0,88 та 1,05 м. В обох вказаних об'єктах простежено цікаву конструктивну деталь — наявність стовпових ямок в дні. Серед кількох десятків досліджених на поселенні смолокурень та дігтярень подібне явище спостерігалося лише в одному випадку в 1990 р.

В числі інших вивчених на пам'ятці об'єктів — кілька кар'єрів-глинищ незначних розмірів, господарчі ями.

Експедицією проведено черговий етап робіт по вивченю округи досліджувачого селища. Здійснено обстеження берегів р. Верпч з різночасовими пам'ятками (керівник розвідзагону — Ю. Ситий), знято план зафікованої в 1992 р. курганної групи, сусіднього поселення давньоруського часу.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У БІЛЬСЬКУ В 1994 РОЦІ

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А.

У 1994 р. спільна експедиція Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства (керівники — В.Ю. Мурзін та Р. Ролле) продовжувала у тісній взаємодії з харківськими та полтавськими колегами вивчати величезний комплекс Більського городища та курганні некрополі, що його оточують.

Через відчутний цього року брак коштів розгорнути широкі роботи не було ніякої можливості, проте, незважаючи на це та на обумовлений недостатнім фінансуванням короткий термін роботи експедиції — протягом одного місяця — її співробітники спромоглися досягти досить цікавих наукових результатів.

Перш за все, були проведені численні археологічні розвідки на території городища та у його околицях і організовано збирання підйомного матеріалу, зокрема, на території урочища "Царина Могила" (Велике Більське городище), Західному та Східних укріпленнях. Колекція матеріалів, що утворилася внаслідок цих робіт, складається, головним чином, з уламків різноманітних ліпних посудин — кухонних та столових, керамічних пряслиць, фрагментів грецьких амфор (рис. 1, 6—16). Усі ці знахідки належать до досить поширених на Більському городищі типів речей і не потребують більш детального опису.

Набагато рідше зустрічаються металеві вироби. Це бронзові вістря стріл, які знайдені на Західному укріпленні та можуть бути віднесені до V ст. до н.е. (рис. 1, 4—5), бронзова платівка від панцира та залізні вістря дротиків зі Східного укріплення (рис. 1, 3) тощо. Особливої уваги заслуговує бронзова прикраса кінської вузді у вигляді рельєфної голови бика в анфас з петлею на зворотньому боці, що знайдена майже у центрі Східного городища після оранки (рис. 1, 2). Зазначимо, що образ бика на подібних виробах, виявлених у північному Причорномор'ї, зафіковано вперше. За манерою стилізації ми відшукали лише одну більш-менш близьку аналогію більській знахідці — бронзову прикрасу у вигляді викованої в анфас голови чи то бика, чи то ведмедя, що походить із савроматського поховання у Поволжі [Смирнов 1976, рис. 2, 18]. В рамках археологічних розвідок під керівництвом Р. Ролле було проведено детальніше обстеження валів Більського городища з метою вивчення їх сучасного стану та уточнення розмірів. Для виконання останнього завдання використовувався спеціальний та дуже точний польовий курвіметр. Виявлено, що довжина валів Великого Більського городища та окремих укріплень (Західного, Східного, Куземінського) дещо відрізняється від тієї, що наводиться у сучасній науковій літературі, у бік певного збільшення.

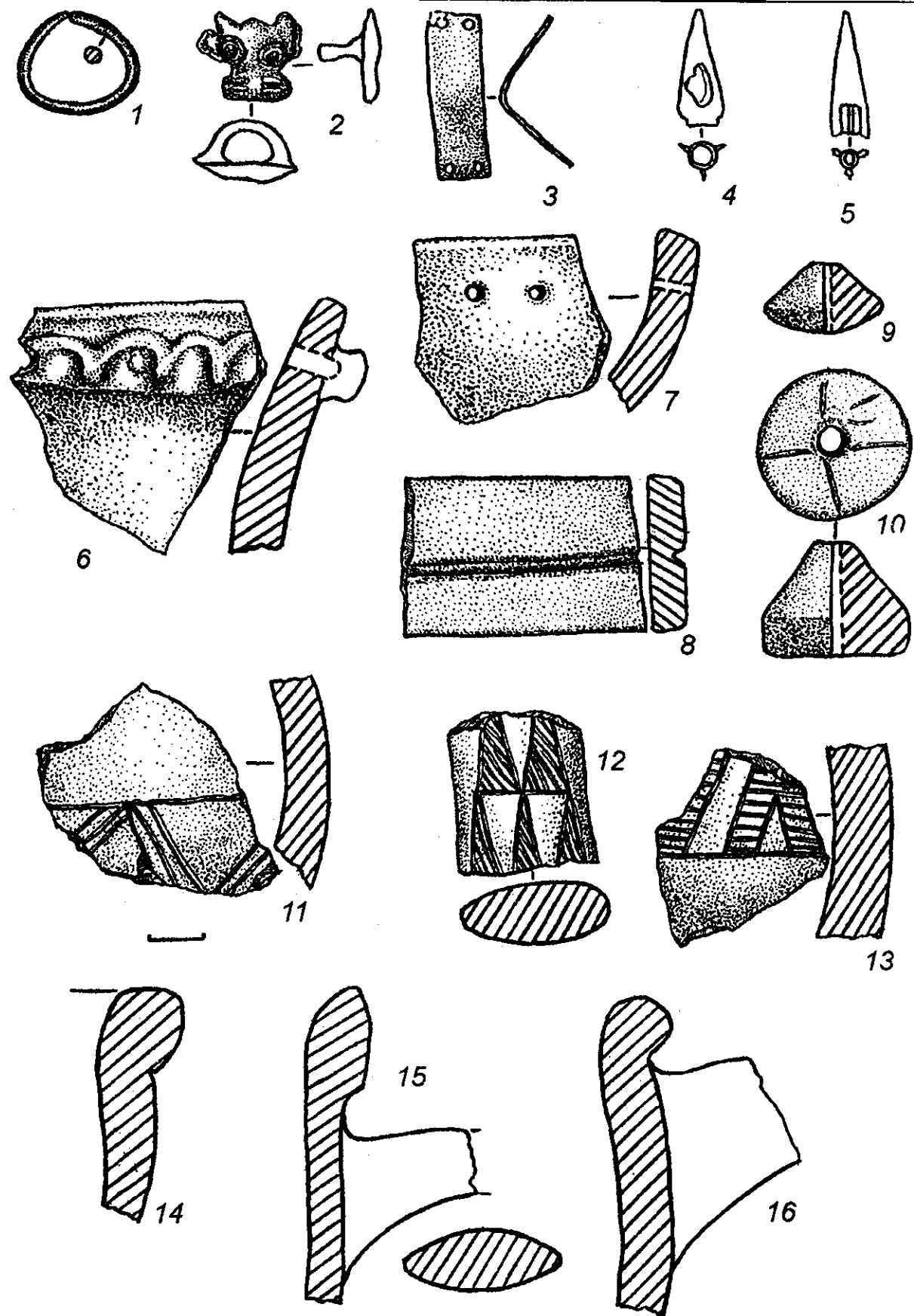

Рис. 1. Матеріали розвідок на Більському городищі: 1–3 — Східний Більськ; 4–7 — Західний Більськ; 8–16 — Велике Більське городище (уроч. Царина могила); 1–5 — бронза; 8 — камінь; 6–7, 9–16 — кераміка.

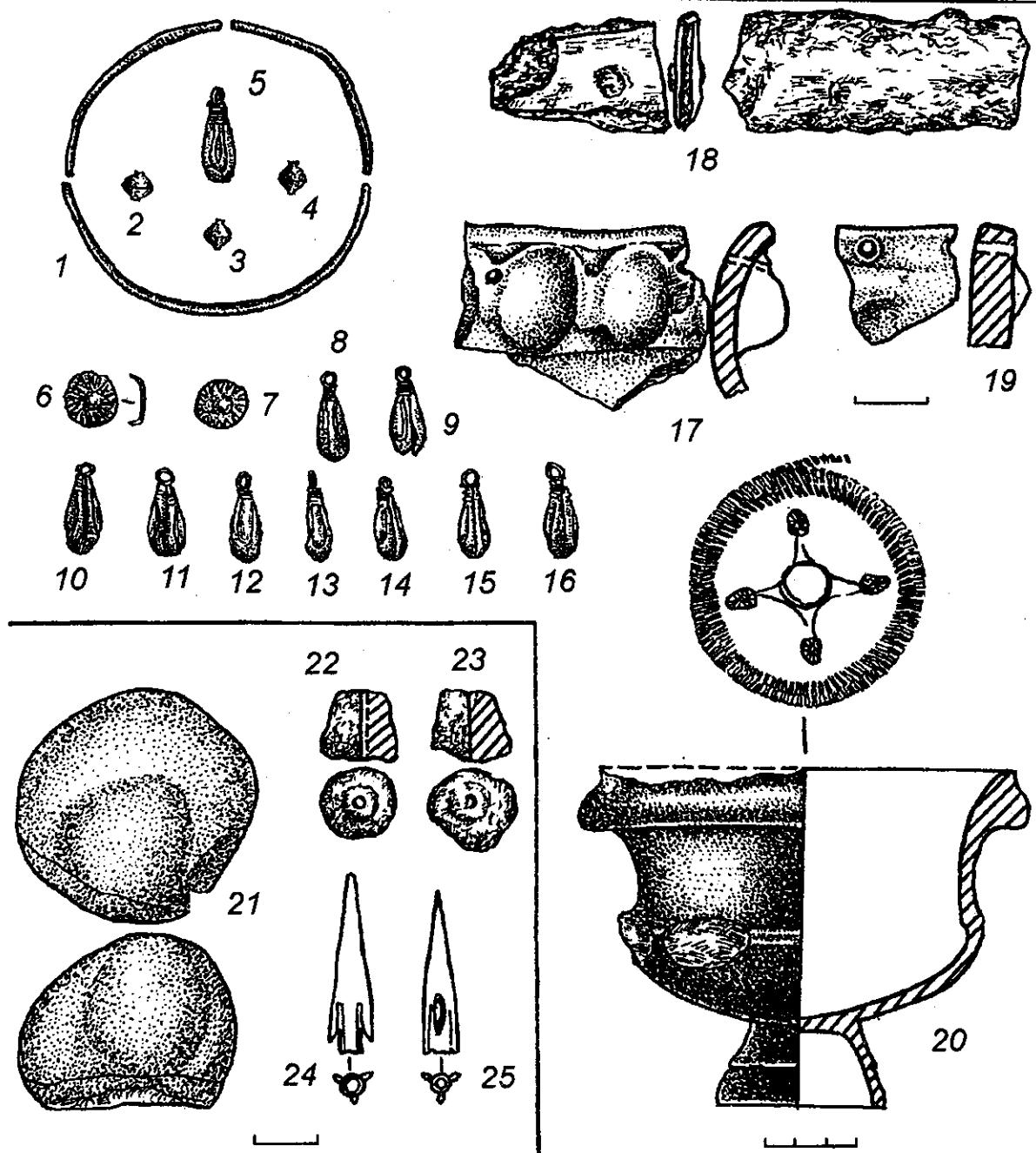

Рис. 2. Знахідки з курганів №№ 3 (21–25) та 4 (1–20) групи "Б" на території Більського городища: 1 — срібло; 2–16 — золото; 17 — залізо, кістка; 18–20 — кераміка; 21 — камінь; 22–23 — залізо; 24–25 — бронза.

Це може призвести й до зміни уявлень про площу Більського городища приблизно на 5%. Під час вивчення валів неодноразово фіксувалася руйнація останніх, що відбулася останнім часом з-за бездоглядної господарської діяльності. Зокрема, працівники нафтогазових підприємств за допомогою потужних бульдозерів проклали через валі численні проходи (у деяких місцях відстань між такими проходами сягає лише 150–250 м) для бурильної техніки, а у південному куті городища нещодавно місцевими меліораторами знищено валі приблизно ще протягом 200 м, ґрунт використано для спорудження дамби. Усі ці випадки варварського відношення до видатної пам'ятки давньої історії, якою є Більське городище, вимагають негайних та енергійних кроків по створенню тут заповідної зони.

Крім вивчення городища проводилося й дослідження курганів. Цього року увага була зосереджена на розкопках могильника "Б", розташованого у південній частині Великого Більського городища. Ці роботи здійснювалися спільно з експедицією (начальник О.Б. Супруненко) Полтавського центру охорони

та досліджені пам'яток археології. Нашою експедицією було розкопано два кургани, де виявлені поховання IV ст. до н.е. Цікаво, що поховання були здійснені у різних за своїм характером поховальних спорудах. У першому випадку (курган № 3) — це типова для степових скіфів катакомба з підбоем, у другому (курган № 4) — пошиrena у Лісостепу ґрунтова яма, перекрита деревом. Не виключено, що ці відмінності у певній мірі відбивають якісні тенденції етнічного розвитку населення Більського городища відповідного часу. Обидва поховання були пограбовані у давнину. Інвентар, що зберігся, не дуже численний — бронзові вістря стріл, дрібні золоті прикраси, чорнолакова посудина тощо (рис. 2).

Нарешті, крім наукових досліджень, співробітники експедиції допомогли знімальній групі Другого німецького телебачення (ЦДФ) у підготовці телефільму про Більське городище і вивчення його археологами України та Німеччини. Сподіваємося, що такий фільм буде не лише сприяти популяризації давньої історії та археології України, але й приверне увагу широких кіл науковців України зокрема та Європи загалом до нелегких проблем збереження і музеефікації Більського городища та величних некрополей, що його оточують.

РАСКОПКИ НА ОСТРОВЕ БЕРЕЗАНЬ В 1994 ГОДУ

Назаров В.В., Паньков С.В.

Березанская экспедиция ИА НАН Украины в июле-августе 1994 г. продолжала плановые археологические раскопки античного поселения на острове Березань.

На базе экспедиции проводилась полевая археологическая практика студентов исторического факультета Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченко.

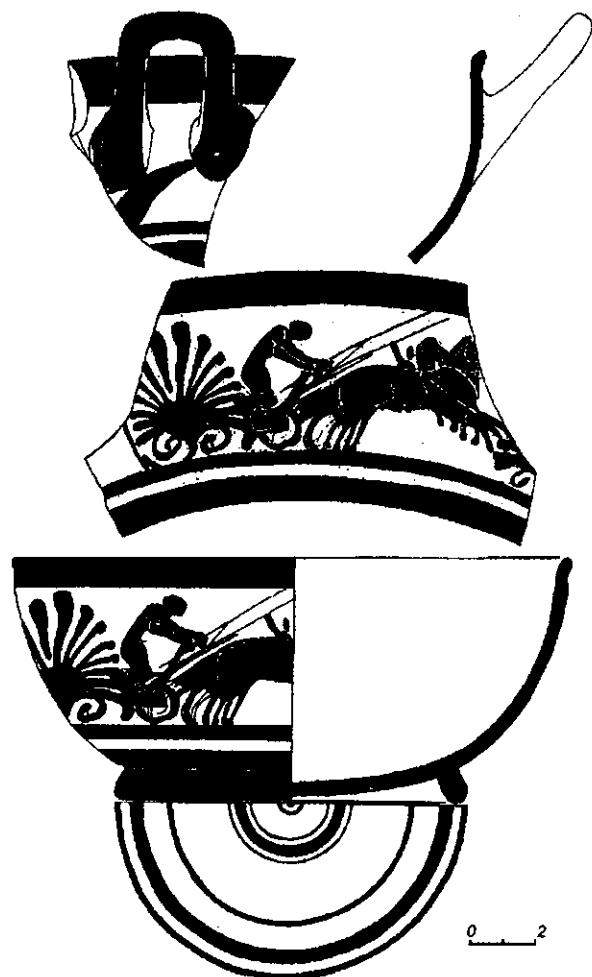

Рис. 1.

Было произведено доследование комплекса римского времени (СК-8) — каменной постройки общественного назначения. В истекшем сезоне была раскрыта часть развали северной стены на площади, до того не затронутой раскопками. Материал, добытый в ходе работ, подтвердил высказанные ранее соображения относительно датировки и интерпретации данного объекта. Особый интерес представляет фрагмент мраморной плитки с фрагментарно сохранившейся греческой надписью. Этому источнику посвящена отдельная публикация, здесь же отметим, что особенности шрифта дают возможность датировать надпись рубежом II—III вв. н.э., а изучение сохранившегося текста ее первых трех строк, несмотря на фрагментарность, позволяет с уверенностью говорить о находке очередного посвящения Ахиллу Понтарху (ближайшую аналогию см.: IPE, I², № 139).

Доследования на ранее вскрытой площади в юго-западной части раскопа показали наличие культурного слоя с материалами VI—V вв. до н.э. непосредственно над уровнем древнего гумуса. Было выявлено пятно заполнения грунтового сооружения, по-видимому, позднеархаической полуzemлянки, раскопки которой планируется провести в следующем году. Из числа находок в юго-западной части раскопа отметим фрагмент (полный профиль) чернофигурного аттического скифоса с изображением запряженной колесницы с возницей в обрамлении двух пальметт (рис. 1).

РОЗКОПКИ НА МОЛЮХОВОМУ БУГРІ В 1994 РОЦІ

Нераденко Т.М.

Поселення доби нео-енеоліту Молюхів Бугор було відкрито в 1950 році О.І. Тереножкіним на давній піщаній дюні в заплаві р. Тясмин, за 1 км на північ від центру села Новоселиця Чигиринського району Черкаської області. В 1955–1956 рр. розкопувалось В.М. Даниленком.

У 1992 році в ході підготовки до "Зводу пам'яток історії та культури України" нами було проведено розвідувальне шурфування поселення, яке показало значну ступінь збереженості культурного шару. У 1994 році стаціонарні дослідження Молюхова Бугра розпочала археологічна експедиція Черкаського обласного краєзнавчого музею. В результаті розкопок було знайдено велику кількість стратифікованого археологічного матеріалу та відкрито цікавий об'єкт, який до повного дослідження умовно названо "рів".

Археологічний матеріал представлений керамікою, крем'яним інвентарем, мідними виробами, знаряддями праці з каменю, виробами з кістки та рогу, глиняними виробами.

Кераміка Молюхова Бугра відноситься до кількох періодів: неоліту, енеоліту, раннього залізного віку, пізнього середньовіччя.

Неолітична кераміка представлена двома основними групами. Першу становить кераміка з досить значною домішкою рослинних решток, жовтувато-чорнуватого кольору, з відносно крикким черепком. Вона має орнаментацію всієї поверхні у вигляді відтисків гребінцевого штампу, прокреслених або прогладжених ліній, одного або двох рядів ямок, рідкіше — окремих трикутних наколів.

Друга група представлена керамікою з домішкою дрібновзернистого піску, сіро-коричневого та вохристо-коричневого кольору, з міцним черепком, з загладженою, а інколи навіть підлощеною зовнішньою поверхнею, має різноманітнішу та складнішу орнаментацію: відбитки дрібнозубчатого гребінця, наколи різних форм, серед яких переважають підтрикутні, прямі та скобовидні насічки, рідше — прокреслені або прогладжені лінії, ряди ямок, вертикальні розчоси, складні лінійно-геометричні композиції. У кожної з груп неолітичної кераміки простежені деякі внутрішні відмінності, що дозволяє розробити в майбутньому більш детальну класифікацію цієї кераміки.

Енеолітична кераміка відрізняється від неолітичної насамперед за технологічними ознаками — домішкою в тісті дрібнотовчених черепашок. Вона представлена також двома групами, які відрізняються якістю суглинку. Тісто першої групи характеризується більшою місткістю глинистих пилових частинок, черепок міцний, домішки товчених черепашок становлять 10–20% маси, пористість відсутня. Тісто другої групи виготовлялось з бурого суглинку, помітне зростання домішків товчених черепашок до 30% маси, поверхня горщиків має значну пористість.

Різниці в орнаментації обох груп енеолітичної кераміки Молюхова Бугра не помітно. Орнамент розташований у верхній частині посудин, його типовою рисою є досить широке використання гусеничного і шнурового елементів, що, до речі, дозволяє віднести всю енеолітичну кераміку з поселення (за класифікацією Д.Я. Телегіна) до II дерев'яного (шнурового) періоду середньостогівської культури з можливим виділенням двох етапів. Про це свідчить факт наростання в пористій кераміці домішок товчених черепашок і появи шнурового орнаменту. Зустрічаються також ямки-наколи, прокреслені лінії, защищені по вінцу, вертикальні розчоси по горловині. Поряд з горизонтальними рядами широкого поширення набувають вертикальні колонки, діагональні ряди та геометричні фігури.

Кераміка раннього залізного віку та пізньосередньовічна представлена незначною кількістю фрагментів, які походять з орного шару.

Попереднє вивчення крем'яного інвентаря дозволило виділити наступні групи: крем'яні знаряддя праці (скребки, ножі, долота, пилки, ретушери, різчики та ін.), предмети озброєння (вістря стріл та дротика), відщепи зі слідами використання та без них, нуклеуси різних форм і розмірів. Більшість крем'яніх знарядь формувалася в техніці плоскої однобічної ретуші, інколи краї крем'яного знаряддя підправлялися більш дрібною регулярною ретушшю. В техніці двобічної оббивки і ретушування виготовлялися поодинокі вироби. Крем'яні вироби з Молюхового Бугра мають мікролітичний характер.

Крім перелічених знахідок на поселенні було знайдено камені-терочники з темно-сірого кварциту, кістяні проколки, рогові мотики, глиняні пряслиця, кулька, фрагменти зооморфних статуеток. Привертає увагу знахідка мідного ножа.

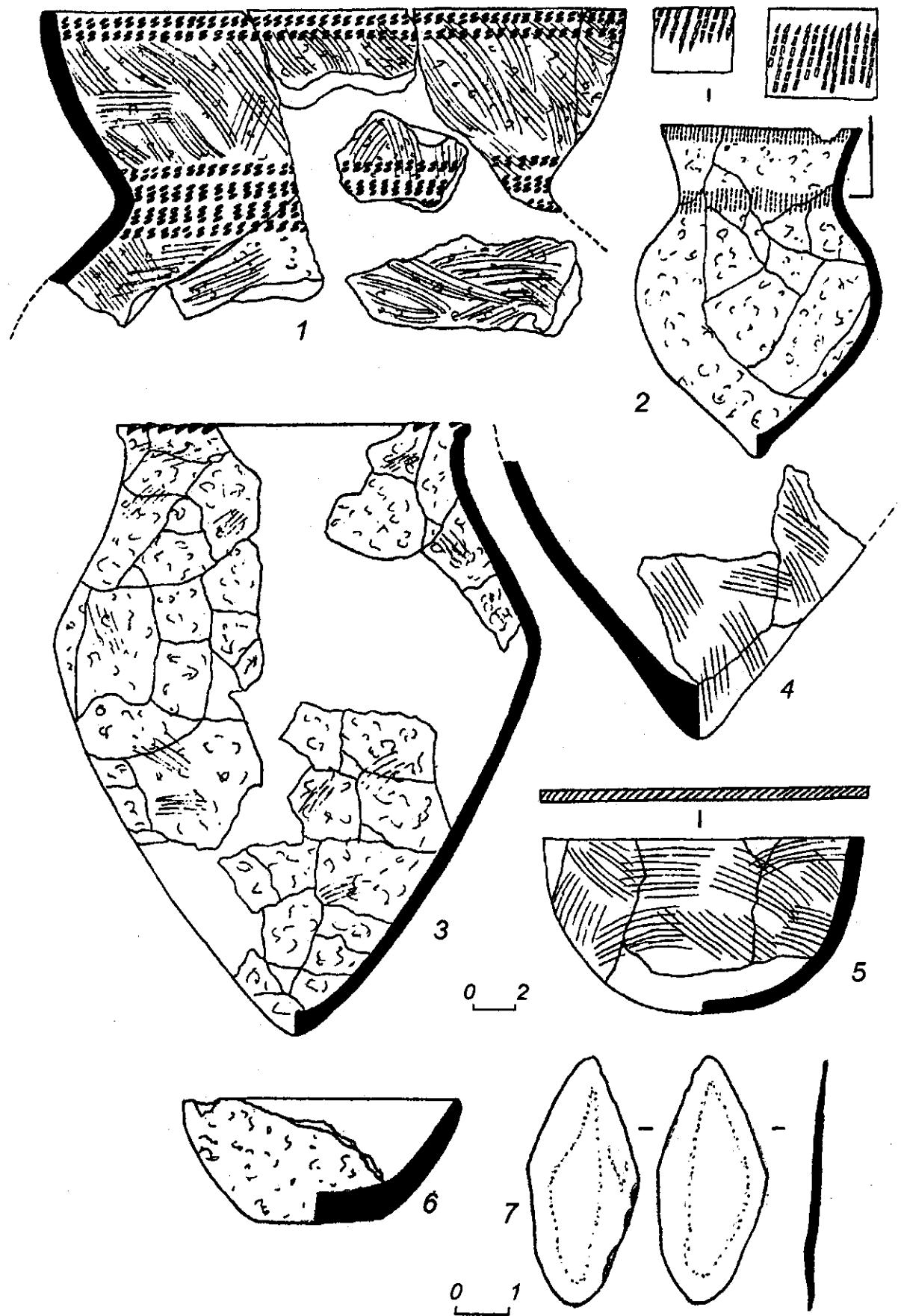

Рис. 1. Знахідки доби енеоліту: 1–6 — фрагментований посуд; 7 — мідний ніж.

Під час шурфовки і розкопок на поселенні було виявлено "рів". Він розташований на найвищій частині сучасної піщаної дюни, тягнеться в напрямку Пн-Зх-Пд-Сх і має вигляд ламаної лінії. Найбільша глибина від денної поверхні — 1,30–1,40 м, ширина на глибині 0,2–0,3 м — 1,25–1,30 м, на рівні материка — 0,70–0,80 м. Дно "рову" звукувалося і мало яйцеподібну форму. Його стінки мали східцеву форму, яка обумовлена характером піщаного ґрунту.

Розкопки "рову" виявили насичений культурний шар. Серед знахідок: масовий керамічний матеріал, велика кількість крем'яного інвентаря, камені-терочники, вироби з кістки, рогу, глини. Крім цього, зустрічалися черепашки Unio, шматочки вохри, маленькі вуглики, фрагменти каменів від вогнищ. У двох місцях зафіковані викиди печини у вигляді прошарку фрагментів перепаленої супіску оранжуватого кольору.

Привертає увагу також велика кількість кісток свійських та диких тварин і птахів. Все це свідчить про господарське призначення відкритого об'єкту, але кінцеві висновки можливі тільки після розкопок всієї площини Молюхова Бугра.

Важливі значення мають знахідки на Молюховому Бугрі трипільського керамічного імпорту, який представлений кількома видами. Поруч з пізньонеолітичною керамікою знайдено фрагменти тонкостінного канельованого посуду сіро-коричневого кольору, який має аналогії в пам'ятках типу Борисівка, Красноставка, Березівська ГЕС та ін. Енеолітичний шар датується, за Д.Я. Телегіним, кінцем раннього — початком середнього Трипілля (А II—В I). Відомі на поселенні також фрагменти тонкостінного ворхристого столового посуду і розвал товстостінного темно-сірого кухонного горщика, які відносяться до початку пізнього Трипілля (С I) та вказують на зв'язки з трипільцями Південно-Бузького басейну.

Таким чином, попереднє вивчення археологічного матеріалу з поселення Молюхів Бугор дозволяє віднести його неолітичний культурний шар до дніпро-донецької культури (другий період по Д.Я. Телегіну, п'ята бузьківська фаза по В.М. Даниленку) та датувати його першою половиною IV тис. до н.е. Енеолітичний шар поселення характеризує розвиток середньостогівських племен, відноситься до періоду шнурового енеоліту (по Д.Я. Телегіну — II деріївський період середньостогівської культури, по В.М. Даниленку — стогівська фаза середньостогівського періоду розвитку давньоїмської культури) та датується першою половиною III тис. до н.е.

Розкопки поселення Молюхів Бугор буде продовжено.

ГИДРОАРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РЕКЕ ДНЕПР У ОСТРОВА ХОРТИЦА В 1994 ГОДУ

Нефедов В.В.

Экспедиция подводных археологических работ, функционирующая при Запорожском областном краеведческом музее, в 1994 г. продолжила исследования в реке Днепр у острова Хортица. Работы, в основном, велись в Старом Днепре, огибающем Хортицу с запада у балок Наумовой и Громушиной, где подводные исследования ведутся уже много лет. Также проводилось обследование русла реки в Старом Днепре у балок Музычной, Каракайки, Широкой, в Торговой бухте, у пляжа ниже скалы Рогозы, а также с восточной стороны острова на реке Днепр в бухте у балки Большая Молодняга. Выявленные археологические материалы охватывают период от эпохи энеолита по первую половину XVIII столетия.

Наибольшее количество находок, как и в предыдущие годы, было обнаружено у балок Наумовой и Громушиной. Здесь продолжены работы по топографической съемке участка дна реки с привязкой археологических объектов, выявленных на глубинах от 6 до 18 метров. Наблюдение за состоянием ранее обнаруженных остатков судна времени русско-турецкой войны 1735–1739 гг., находящихся на глубине 6 м у Громушиной балки, показали, что за прошедший год продолжились процессы разрушения этого памятника. Это связано с размывом песчаного грунта, воздействием течения реки и неустойчивостью древесины к воздействию биохимических факторов. Процессы разрушения подвержены также и другие археологические объекты, находящиеся в реке Днепр у острова Хортица. У Наумовой и Громушиной балок достаточно многочисленны и представляют несомненный интерес находки, относя-

щиеся к энеолитической среднестоговской культуре. Это фрагменты лепных, преимущественно тонкостенных сосудов, в большинстве орнаментированных, изготовленных очень тщательно и содержащих в тесте измельченную ракушку. На этом же участке обнаружен керамический материал культур эпохи бронзы, скифской и черняховской культур, предметы средневекового времени. Наиболее многочисленные находки относятся к событиям русско-турецкой войны 1735–1739 г., когда у острова Хортица была построена верфь, на которой собирались корабли для Днепровской гребной флотилии, часть которой здесь же и базировалась. Это судовые якоря, детали судов, чугунные пушечные ядра разного калибра, вязаный картечный картуз, судовые кованые гвозди, дубовый такелажный блок, окованный железной полосой с крюком, детали от замков кремневых ружей и др.

На других участках реки, перечисленных выше, также обнаружены археологические материалы. Наибольший интерес представляет бухта у балки Большая Молодняга, где отмечена достаточно высокая концентрация археологических материалов разных эпох, но это место в последние годы было сильно подвергнуто размыву и переотложению грунта, приводящего к разрушению археологических объектов.

В следствие недостаточного финансирования в 1994 г. экспедицией не было проведено планировавшееся обследование островов Большие Кучугуры в Каюковском водохранилище, где находятся остатки татарского городища XIV–XV вв. В связи с продолжающимися разрушениями археологических памятников, находящихся в Днепре у острова Хортица, очевидна необходимость их своевременного выявления и исследования, но трудности с материальным обеспечением экспедиции в последние годы все больше ограничивают возможность проведения таких работ.

РОЗВІДКИ У НИЖНЬОДНІПРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ В 1994 РОЦІ

Оленковський М.П.

На відміну від попередніх років, коли з виділених з облбюджету цільових коштів на охорону пам'яток невелика частина усе ж таки використовувалась за призначенням, у 1994 р. охоронно-рятувальні експедиції взагалі залишилися без державного фінансування. Враховуючи відсутність можливості проведення рятувальних розкопок, охоронна палеолітична експедиція Херсонського облуправління культури проводила розвідки з метою обстеження та виявлення пам'яток археології для тому "Зводу пам'яток історії та культури України".

На території Нижньодніпровських пісків (у межах Цюрупинського та Голопристанського р-нів) обстежено ділянки з виявленими у 1973–1980 рр. численними мезолітичними та неолітичними стоянками; стійбищами — катакомбної, сабатинівської та білозірської культур, скифів, середньовічних кочовиків. З'ясовано цікаве явище — у піщаних котлованах, де містилися пам'ятки, не вдалося виявити не тільки масові матеріали, як раніше (часто з чіткими ознаками планіграфії пам'ятки), а навіть окремі археологічні знахідки. Встановлено, що це відбулося за рахунок зміни в останні 10 роках режиму еолових процесів. Під час відкриття пам'яток розвіювалися днища котловин (де їх містилися стоянки та стійбища), а навколоїні бугри були задерновані. Зараз відбувається зворотний процес — бугри розвиваються й висипають піском задерновані днища котловин. Це, безумовно, вказує на деякі екологічні зміни — зменшення кількості суховій, зниження літніх температур, а, можливо, й збільшення літніх опадів.

Проведено розвідки по лівому берегу Каюковського водосховища, у межах Горностаївського та Каюковського районів Херсонської області. Обстежено усі відомі на цьому відрізку численні пам'ятки археології. За винятком Горностаївського, Любимівського північно-кіфського городиць та білозірського поселення Червона гора, усі інші пам'ятки (більше 3-х десятків) вже повністю знищено водосховищем. За умови рекордно низького рівня води, на цій ділянці (невважаючи на численні у минулому розвідки) вдалося виявити залишки кількох нових пам'яток. Біля с. Каїри та Василівка знайдено 3 пункти окремих північно-палеолітичних виробів. На лівому березі величезної, затопленої водосховищем балки (південніше с. Каїри), виявлено залишки 2-х поселень — ранньої бронзи (катакомбної культури) та скифів (IV–III ст. до н.е.). Протяг залягання матеріалів у розмивах берега на поселенні білозірської культури Червона гора виявився значно більшим ніж здавалося при обстеженні у 1981 та 1984 роках,

й складає не 1, а не менше 2 км. Виявлено багато тисяч уламків кераміки (переважно дрібних). Встановлено, що склад посуду дещо відрізняється в північно-східній частині від південно-західної. Можливо, тут було 2 поселення — білозірське й фінально-сабатинівське. Але можливо й інше пояснення — одне величезне довготривале поселення (свого роду пізньобронзова столиця Нижнього Дніпра). Південніше цієї пам'ятки (в 1 км) відкрито залишки невеликого скіфського поселення IV—III ст. до н.е. Біля с. Василькова відкрито залишки 2-х поселень — пізньої бронзи (сабатинівської культури) та скіфів (IV—III ст. до н.е.). Поруч виявлено пункт з уламками двох посудин черняхівської культури.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВАСИЛЬКОВА НА КІЇВЩИНІ У 1994–1995 РОКАХ

Орлов Р.С., Стародуб О.В.

У ході дворічних розкопок (1994–1995 рр.) Васильківським загоном Правобережної давньоруської експедиції Інституту археології НАН України (керівник Р.С. Орлов) були проведені археологічні дослідження трьох ділянок м. Васильків Київської області з метою виявлення збереження культурного шару літописного Василієва X–XIII ст. — пізньосередньовічного Василькова XIV–XVIII ст.:

- 1) територія літнякої лікарні (західний останець дитинця давньоруського Василієва);
- 2) парк на схід від Васильківської районної ради на місці зруйнованої Покровської церкви;
- 3) розміттій мисоподібний останець на північ від церкви св. Феодосія Печерського.

Зроблено також зачистку розрізу валу кінця X ст. по вул. Соборній на схід від церкви св. Феодосія Печерського.

У ході проведених розкопок на території лікарні відкрито сім споруд, 16 ям та одне вогнище, які загалом датуються серединою I тис. до н.е. — ХХ ст. Встановлено суцільне знищенння культурного шару у північній частині останця, крім його краю, де збереглися також залишки шару поселення скіфського часу.

У східній частині засадженої центральної ділянки останця виявлено заглиблену у культурний шар стовпову споруду № 1 квадратної форми розміром 2,80×2,80 м. Вона була заповнена внизу уламками посудин XVIII ст., а зверху — XI–XIII ст. Можливо, це залишки споруди, яка знаходилась біля входу у монастирський двір. У 4 м на захід від неї виявлено яму XVIII ст. округлої форми діаметром до 1,0 м.

На захід від них знаходилася наземна споруда № 2 XII–XIII ст. господарського призначення розміром приблизно 3 × 3 м. На південний захід від попередньої, частково знищивши її та, можливо, ще одну споруду давньоруського часу, знаходилась споруда № 3 XVIII ст. Заповнення її складалося з попелу і великої кількості битої кераміки, скла, декількох невизначених залізних предметів та уламків глиняних люльок.

У південно-східному куті розкопу, за межами споруди № 2, виявлено частину ями № 11 глибиною до двох метрів від рівня сучасної поверхні. Вона заповнена зверху фрагментами кераміки XVIII ст., що знаходиться у горілому шарі, а від рівня материка до низу — уламками давньоруського посуду. Можливо, це два різночасові об'єкти.

На захід від споруд № № 2 і 3 знаходилася споруда № 4, що загинула одночасово із спорудою № 2. Над нею простежено яму XVIII ст.

У північно-західній частині останця, під фундаментами гаража лікарні, знаходилася споруда № 5 XVIII ст., шириною 6 м і глибиною до 3,20 м від рівня сучасної поверхні, орієнтована стінками по сторонах світу. На її дні і в 1 м над ним виявлені поховання людей у домовинах. Ще одне поховання виявлено за північною частиною споруди.

На південно-західному краї останця, біля південного урвища, виявлено залишки об'єкту XIX ст. глибиною більш як 2,80 м від рівня сучасної поверхні.

У північній частині прослідковано межу схилу часів існування поселення раннього залізного віку та лінію частоколу монастирського двору XVIII ст.

Виявлені на дитинці житлово-господарські комплекси та межі монастирського двору XVIII ст. співпадають з планами м. Василькова того часу. На другій ділянці, у північно-центральній частині

парку, прослідковано шар кінця Х–ХІІ ст. У західній половині парку виявлені поховання прицерковного цвинтаря XVIII — початку ХХ ст., а на півдні — шар знищено до рівня материка.

На розмитому останці (третя ділянка) було закладено розкоп і один шурф. Тут також виявлено ряд об'єктів ХІ–ХІІІ та ХVІІ–ХVІІІ ст.

У центральній частині розкопу дослідженні залишки дерев'яної згорілої споруди зі скарбом, що складався із 14 російських монет (12 деньг, копійка і полушка) 1735–1759 рр. Поряд з цією спорудою були розташовані три великих господарських ями діаметром 2–3 м і глибиною більш як 2,5 м, у заповнені яких зустрічалися уламки посуду першої половини XVIII ст. та поодинокі фрагменти кераміки ХІІ–ХІІІ ст.

У південно-східній частині розкопу, між давньоруським житлом і великою ямою, знаходилось ще дві ями, заповнені численними уламками різноманітних посудин XVIII ст. Можливо, тут був двір, який згорів під час великої пожежі початку 1760-х років.

У розкопі виявлено також 4 поховання за обрядом трупопокладання. Можливо, вони відносяться до ХVІІ — початку ХVІІІ ст.

УКРІПЛЕННЯ ХVІІІ СТ. БІЛЯ СЕЛА ВЕЛИКА СНІТИНКА

Парацій В.М.

У вересні-жовтні 1994 р. археологічною експедицією Українського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова були проведені розвідки по території Фастівського району. В лісі, поблизу залізничної станції Велика Снітинка, виявлено два укріплені пункти, які за своїми типологічними особливостями відносяться до ХVІІІ ст.

Навколоїшня територія заліснена, горбиста, що поступово понижується на південь, в сторону витоків річки Стугни. Розташування на схилах цих укріплених пунктів, на відстані 0,5–1 км на північ від згаданої річки було вигідним не стільки в плані оборонному, як дозорному. Річка Стугна до містечка Василькова з 1686 р. являла собою прикордонний рубіж Російської імперії з Польщею, що підтверджують як картографічні джерела, так і окремі дослідники [ЛІНБ ім. Вернадського НАН України. Відділ картографії. № 5671; Крикун 1993, С. 136–167]. На основі даних фактів, можна зробити висновок, що ці укріплення є прикордонними форпостами Російської імперії.

В загальній нумерації відкритих нами археологічних пам'яток, вищезгадані укріплення дістали шифр В. Снітинка-16 та В. Снітинка-17.

Пам'ятка В. Снітинка-16 знаходиться на відстані близько 100 м на північний схід від залізничної станції Велика Снітинка у невеликому лісочку, який з півночі відмежовується від загального лісового масиву залізничною колією. Стан збереження — задовільний. Повністю зберігся вал та рів, що проходить по периметру укріплленого пункту. Вал сильно розпався. Сучасна висота його становить 1,5–1,7 м, ширина — 4–5 м. Ширина рову 2–2,5 м, глибина — 0,5 м. Форпост квадратний. Довжина кожної лінії валу — близько 50 м. Загальна площа — 65×65 м. З південної та північної сторони помітні сліди двох в'їздів. Вал в цих місцях понижується, практично розривається. Ширина проїздів — близько 7 м. Підйомного матеріалу не знайдено.

Друга пам'ятка знаходиться на відстані 600 м на північний схід від станції Велика Снітинка, та в 400 м на схід від форпосту В. Снітинка-16. Вона має практично квадратну форму. Загальна її площа — 35×37 м. Вал та рів збереглися по всьому периметру, хоча вал сильно розпався. Сучасна його висота та ширина практично ідентична розмірам валу на першому форпості. Теж саме можна сказати про ширину та глибину рову.

З північно-західної та південно-західної сторін збереглись сліди ще одного, зовнішнього валу та рову. Висота валу становить 0,3–0,4 м, ширина в основі — 1,5–2 м. Ширина рову — близько одного метра, глибина — до 0,3 м. З південно-східної сторони також збереглися сліди зовнішнього валу, параметрами ідентичного попереднім. З північного сходу слідів зовнішнього валу та рову не знайдено. Скоріш за все, його там і не було. З цієї сторони чітко помітно в'їзд, ширину до трьох метрів. На кутах форпосту видно сліди допоміжних укріплень, типу бастіонів.

Конкретні дані про ці пам'ятки в літературі не зустрічаються. Можливо, вони є двома з трьох укріплень, судячи по типу і приблизному місцю розташування, про які згадується в "Археологической карте Киевской губернии" Володимира Антоновича [Антонович 1895, С. 42]. Відсутні ці укріплення і на археологічних картах XIX ст. [ЦНБ ім. Вернадського НАН України. Відділ картографії. № 18916].

Повністю співставляти ці укріплення з укріпленнями, описаними Антоновичем, не можна, оскільки виходять деякі розбіжності. Антонович описує три городища, що лежать в урочищах Сорочий брід, Суха границя та Сухий пісок, одне з яких пошкоджене валізничною колією. Пошуки в цьому районі третього укріплення не привели до позитивних результатів. І якщо припустити, що в наш час воно повністю знищено валізницею, то розбіжності все одно залишаються. Досліджені нами укріплення розташовані не в урочищах, а на рівній, ледь похилій в південну сторону площині. У всіх інших моментах (розміри, розташування по відношенню до річки Стутни), дані співпадають. Але подібних укріплень в цьому районі розвідкою не виявлено.

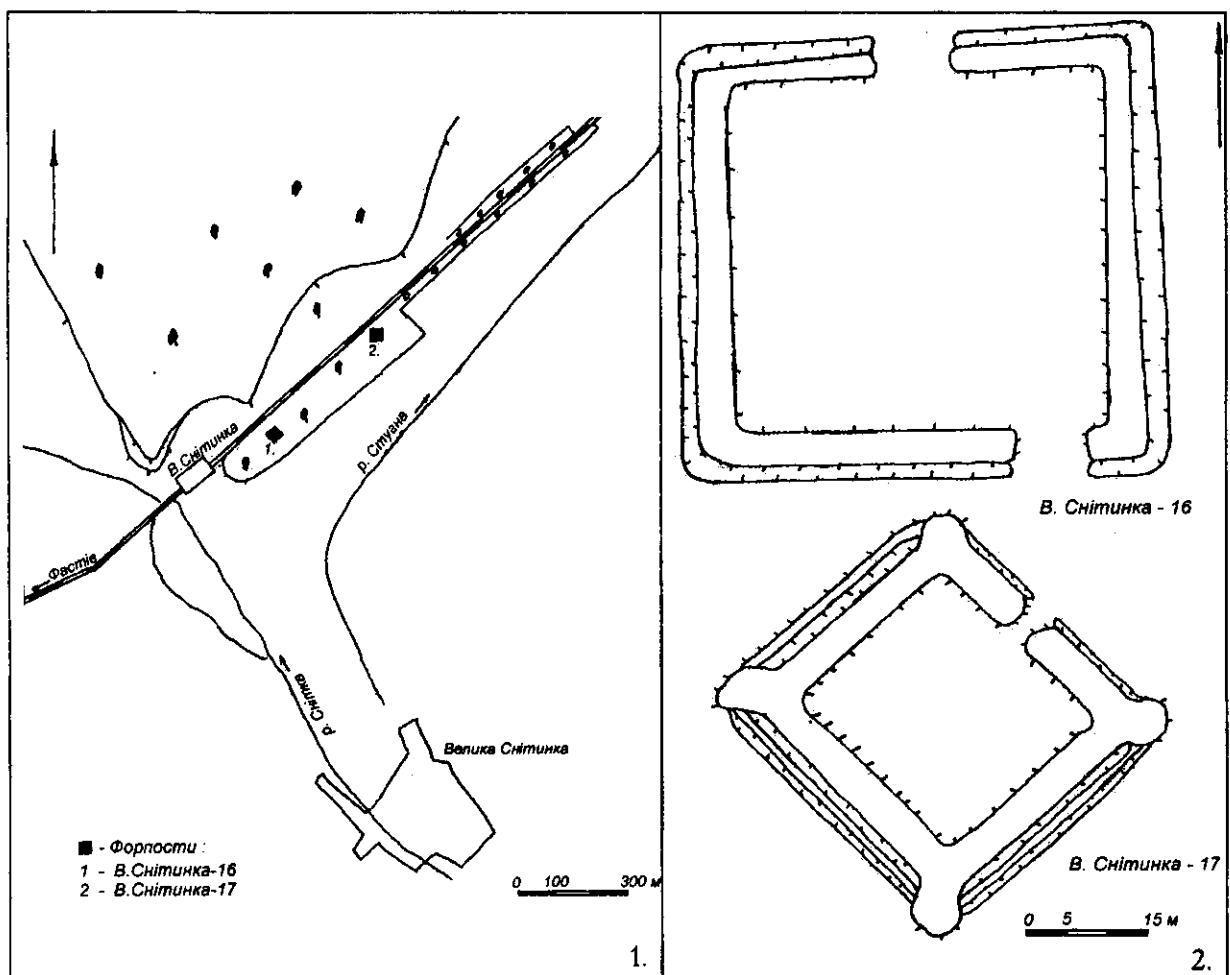

Рис. 1. Схема розташування (1) та план (2) форпостів XVIII ст. поблизу залізничної станції Велика Снітинка.

Думку про існування таких форпостів по Стутні вперше висунули Л. Добропольський та В. Антонович. Пізніше їх наявність на лівому березі Стутні помітив П.А. Раппопорт [Раппопорт 1954, С. 23]. Будівництво на цій території прикордонних укріплень фіксується і на основі письмових джерел. Це і листи Петра I та Катерини II, і укази канцелярії про посилення охорони на форпостах, і листування з питань використання кріпосних селян українських губерній на фортифікаційних роботах, і звіти про розташування та стан форпостів на польсько-російському кордоні [ЦДІА України. Ф. 59, оп. 1, спр. 54, 1417, 5746].

Отже, дані укріплення являють собою структурну одиницю загальної охоронної лінії південно-західних кордонів Російської імперії у XVIII ст. Прикордонна лінія по берегах річок Стутні, Унави та Ірпеня величезним трикутником закривала територію правобережних земель, які входили до складу Росії.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНИЙ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА РОЗТОЧЧІ В 1993–1994 РОКАХ

Пелещишин М.А.

В 1993–1994 рр. один із загонів археологічної експедиції Львівського держуніверситету проводив обстеження берегів р. Шкло (права притока р. Сян) в межах Яворівського району Львівської області. Розточчя — гористе плато між Західним Бугом і Сяном — слабо досліджено в археологічному відношенні. Археологічні пам'ятки на цій території інтенсивно руйнувались у 60-х — середині 80-х рр. ХХ ст. промисловим добуванням сірки.

Рятувальні розкопки велись на поселенні висоцької культури на західній околиці с. Наконечне Друге. Воно знаходитьться на низькому правому березі р. Шкло, на піщаному підвищенні висотою близько 2 м над навколоишньою поверхнею, віддаленому приблизно на 100 м від сучасного русла річки. Значна частина його вже зруйнована кар'єром. Зачисткою стінок і траншеями в північній частині виявлено залишки чотирьох заглиблень, які мали житловий характер. Вони виділялись на піщаному ґрунті темнішим гумусованим заповненням. Стінки їх невиразні, але в цілому злегка звужені донизу. Розміри одного з країде збережених заглиблень становили $2,5 \times 2$ м, глибина — 1 м від сучасної поверхні. Виділяється доволі велике заглиблення (5×4 м, глибина 0,6 м від сучасної поверхні), на дні якого знаходився розвал невеликого глинняного черіння. Для збереження міцності і забезпечення від вологості він був вимощений на основі з пруття і латиків. Поруч з черінем знаходилась невелика припічна яма (рис. 1).

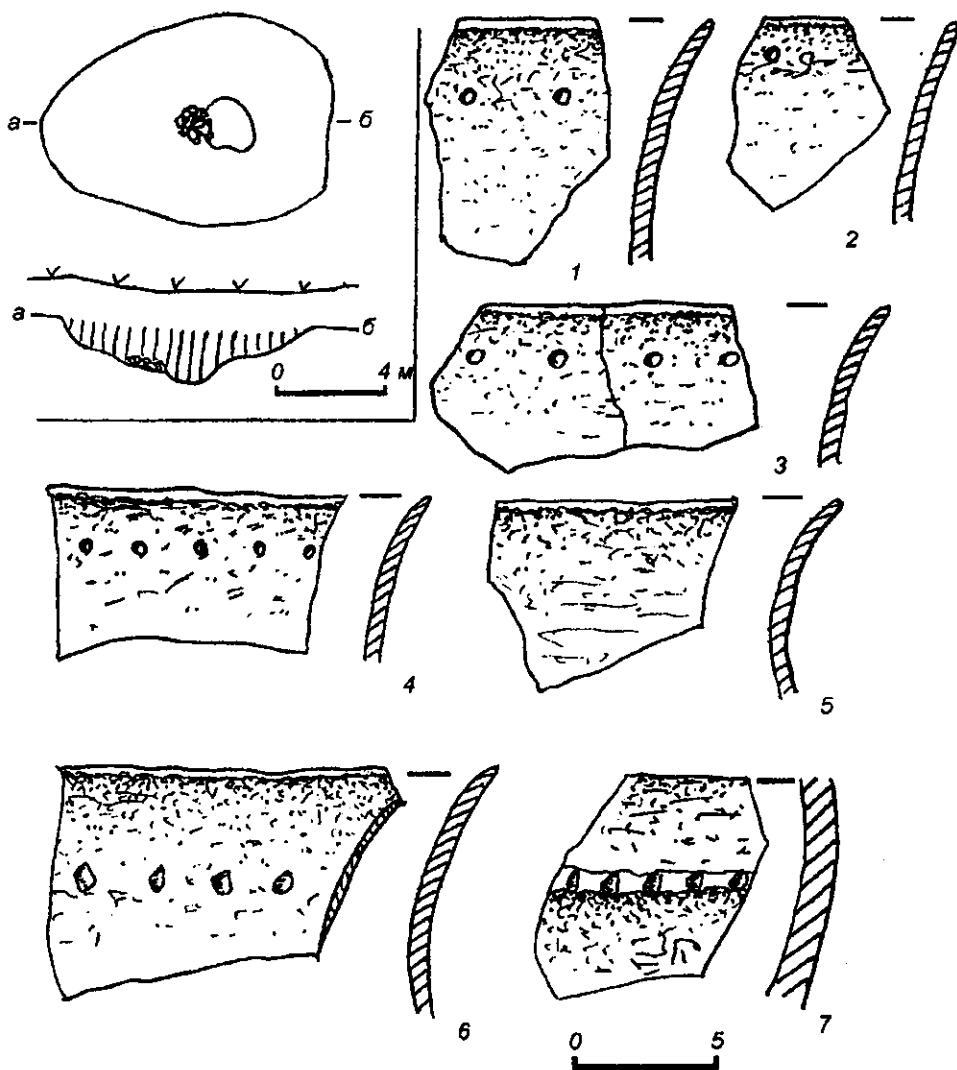

Рис. 1.

Культурний шар поселення насичений слабо. Основна кількість речей знаходилась у заповненні ям. З побутових речей переважали уламки глиняних посудин, виготовлених з домішкою шамоту, піску, інколи грудок залізної руди, випалених на звичайних черінях. Для більшої міцності і цільноти стінок їх обкидали із зовнішньої сторони рідкою глиною, яка засикала у вигляді набризку. Комплекс посуду складається в основному з невеликих тюльпановидних горщиць, окрім горщики мають біконічний профіль.

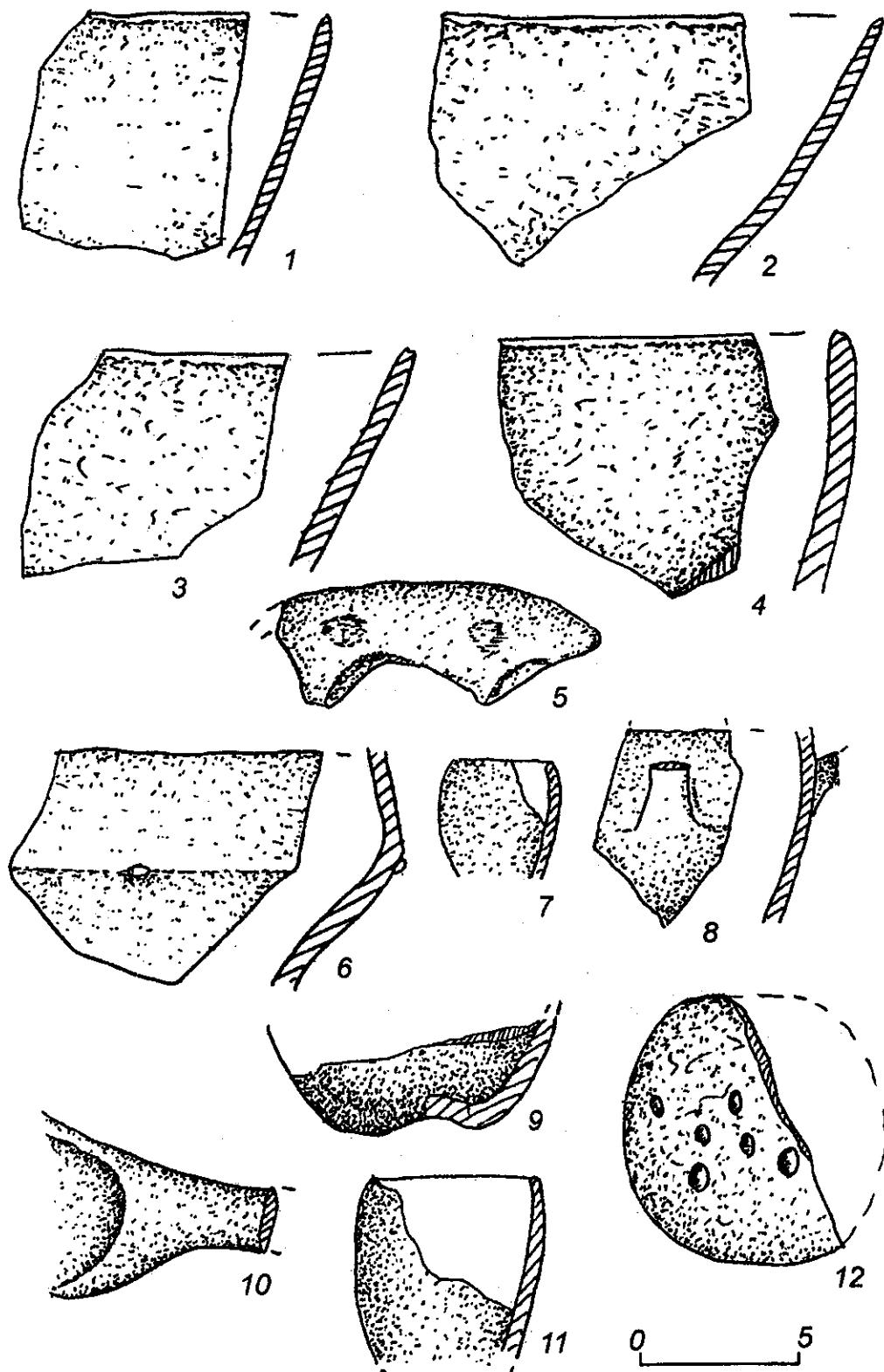

Рис. 2.

Другу за кількістю групу посудин складають миски з розхиленими, переважно злегка опуклими стінками та грубим дном у вигляді підставки. Зрідка зустрічались фрагменти біконічних посудин з чітко профільованим згинаем. Горщики часто прикрашені наскрізними проколами під краєм, рідше наліпним валиком з пальцевими вдавлинами, інколи штамповими загибленими. Окремими фрагментами представлені невеличкі черпаки з відбитою ручкою, друшляки з діркованим дном, ложка з коротким держаком.

Часто траплялись пошкоджені мініатюрні горщики з тонкими стінками. Привертає увагу схематична фігурка домашньої тварини.

З інших речей знайдено кілька уламків кам'яних плиток, можливо, зернотерок із загладженою поверхнею, невеликі крем'яні відщепи з оббитими краями, які використовувалися, можливо, для викресування вогню. Знайдено кілька глиняних біконічних пряслиць.

Судячи по кількості пошкоджених посудин (близько десяти в кожному житлі), можна вважати, що поселення існувало протягом короткого часу і було полищено в спокійній обстановці.

Ще одне поселення висоцької культури було відкрито біля сусіднього с. Роснівка. Воно знаходитьться на сучасному низькому березі р. Шкло, в ур. "В липах". Шурфуванням виявлено слабо насищений культурний шар, в якому знайдено уламки кількох тюльпановидних горщиків, аналогічних до вищеописаних, а також крем'яний кулястий предмет типу боласа.

Таким чином, дослідження поселень у с. Наконечному Другому і Роснівці дали можливість уточнити карту поширення поселень, особливості жителів, предметів побуту та інших сторін життя родових общин висоцької культури. Описані поселення належать до заключного етапу розвитку висоцької людності (VII–VI ст. до н.е.).

РОЗКОПКИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ СЕЛА ВЕЛИКА БУГАЇВКА НА КИЇВЩИНІ У 1996 РОЦІ

Петраускас О.В.

У 1996 р. було продовжено розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка (Васильківський р-н, Київська обл.). Могильник розташований за 4 км на захід від с. Велика Бугаївка та за 2 км на північ від хут. Піски, передмістя м. Василькова.

Розкопки проводились у жовтні-листопаді 1996 р. зусиллями спільної експедиції ІА НАН України та КДПУ ім. М. Драгоманова. Під час розкопок було досліджено 148 м² площині пам'ятки, де знайдено залишки дев'яти поховань (№№ 18–26). Таким чином, загальна дослідження на могильнику площа за два роки роботи експедиції склала 388 м² і тут розкопано 26 поховань.

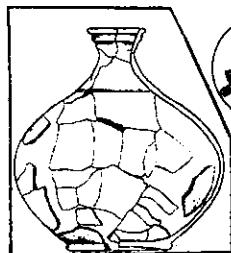
В межах розкопів у 1996 р. досліджено окрім поховання та ділянки культурного шару могильника. Серед поховань — два здійснені за обрядом трупопокладення, сім комплексів являли собою залишки трупоспалень.

Всі трупопокладення дитячі (№№ 19, 23) і здійснені на глибині до 1,0 м. В жодному випадку для трупопокладень простежити контури поховальних ям не вдалося. Поховані були орієнтовані головами на північ. Обидва поховання інвентарні. Одне з них мало чотири гончарні посудини, друге лише залишний вироб невеликих розмірів у вигляді спіралі.

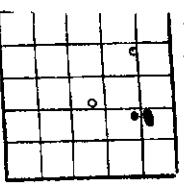
Трупоспалення представлена кількома різновидами поховань — з перепаленими кістками в урнах (2), з компактним скupченням кальцинованих кісток (3) та компактним скupченням кісток, перекритих шаром битого посуду (2). Серед останніх досліджено досить складні за впорядкуванням залишків спалення поховання 20 та 21.

Так, поховання 21 складалося з чотирьох окремих скupчень, розташованих одне від одного на відстані від 0,3 м до 1,4 м (рис. 1). Глибина залягання скupчень знаходилась між 0,4 м та 0,7 м. Залишки спалення складалися з перепалених кісток, уламків гончарного посуду та інших речей. Всі чотири скupчення є залишками одночасового поховання, оскільки всі вони пов'язані між собою наявністю фрагментів від гончарного посуду, які доповнюють один одного (рис. 1).

Велика Бугаївка - 96
сектор 2

скоплениe 2

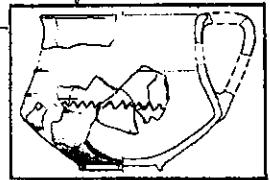
погребение 19

0 10 см

погребение 20

скоплениe 4

скоплениe 3

скоплениe 1

Рис. 1.

Велика Бугаївка - 96
сектор 2 погребение 20

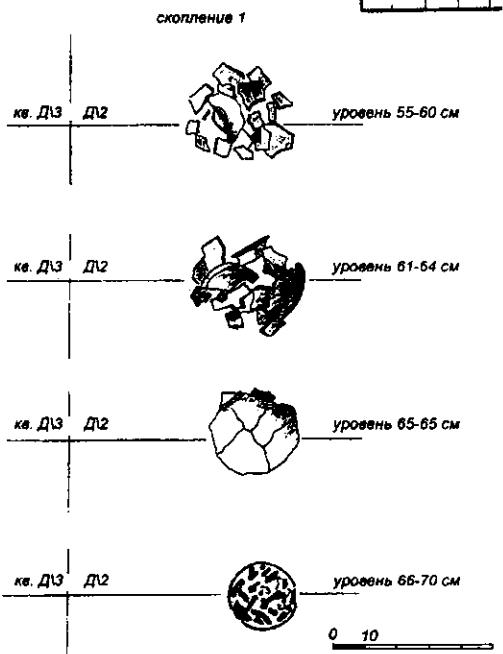

Рис. 2.

Центральне скупчення мало складну стратиграфію і складалося з потужного шару битого посуду, під яким знаходилася компактна лінза кальцинованих кісток, яка в свою чергу була накрита половиною вази (рис. 2).

Всього з поховання походять уламки не менше як від 13 гончарних та 1 ліпної посудин. Крім фрагментів глиняного посуду в похованні знайдено уламки скляного посуду, пряслиця, уламки гребеню, намистин, бронзова платівка від відерцеподібної підвіски (рис. 3-4).

Інвентар із досліджених на могильнику поховань переважно представлений посудом і лише в декількох випадках це були пряслиця, намистини, фібула, острога, відерцеподібні підвіски, уламки гребенів та скляних намистин. Гончарний посуд з поховань представлений усіма основними формами, характерними для черняхівської культури. Слід відмітити досить цікаву орнаментальну композицію, якою була прикрашена ваза з трупоспалення 20 (рис. 3). У двох похованнях, крім гончарної кераміки, знайдено окремі фрагменти посуду, виліплених від руки.

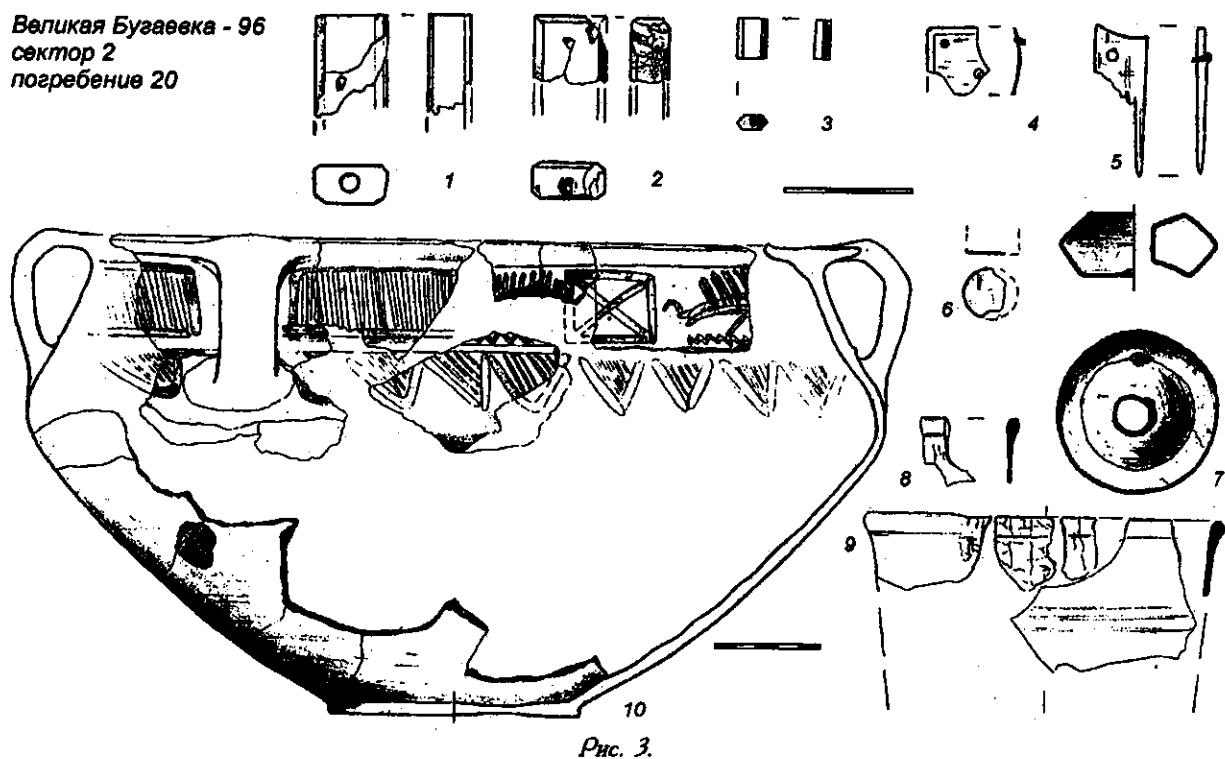
В межах всіх розкопів досліджено культовий шар могильника. Планіграфічно знахідки концентруються поруч з похованнями. З огляду на стратиграфію, більшість знахідок походить з горизонту від 0,3 м до 0,6 м від сучасної поверхні. Вони представлені уламками гончарної та ліпної кераміки, кальцинованими та інгумованими кістками людини, вкрапленнями вугілля і т.п. Також, за межами поховань, знайдено багато індивідуальних знахідок.

Керамічний комплекс могильника складається з уламків гончарного та ліпного посуду. Останній становить приблизно 10% від загальної кількості кераміки. Форми цього посуду, характер обробки поверхні та глиняного тіста наближає його до посуду київсько-пеньківського типу. Серед індивідуальних знахідок із шару є намистини із скла та мінералів, пряслиця, уламки виробів із скла, заліза та бронзи

тощо. Переважна частина знахідок як із поховань, так і з шару має виразні сліди пошкодження та обпалення.

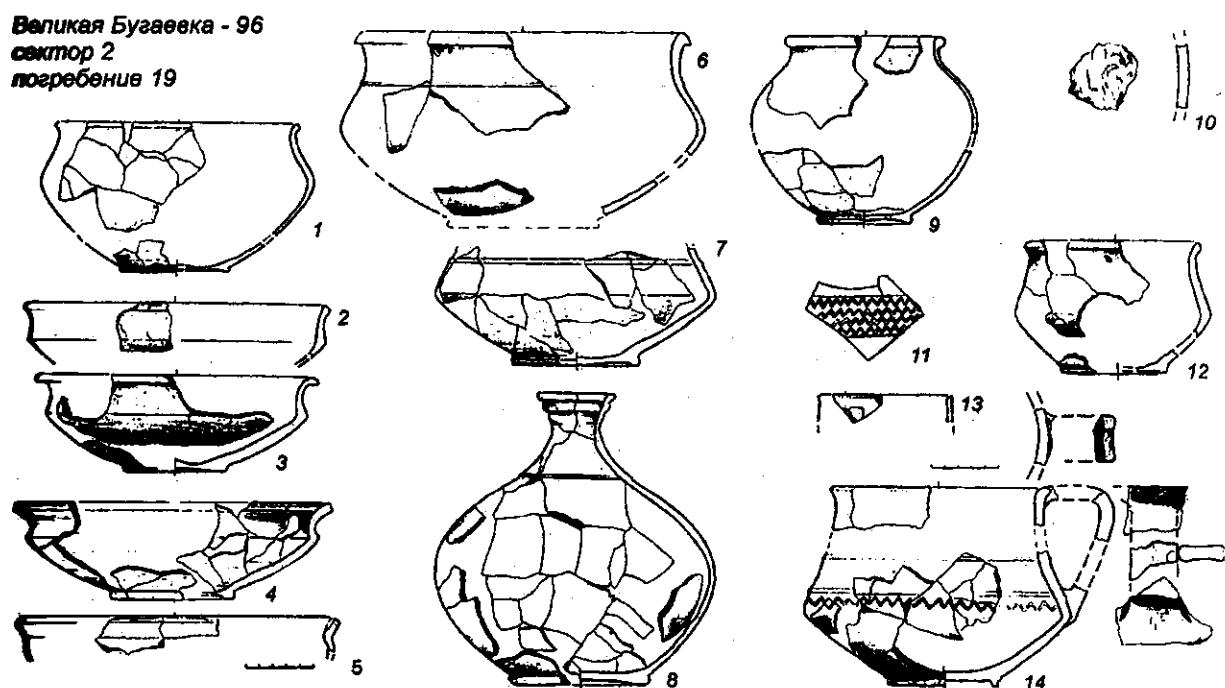
Сукупність серії знахідок з культового шару та поховань — двоціткова фібула, острога, фрагменти від скляних кубків — дозволяють датувати дослідженну частину могильника в межах другої половини 4 ст. — початком 5 ст.

*Великая Бугаевка - 96
сектор 2
погребение 20*

Рис. 3.

*Великая Бугаевка - 96
сектор 2
погребение 19*

Рис. 4.

АРХЕОЛОГО-ПЕТРОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СХІДНОМУ ПРИАЗОВІ

Петрунь В.Ф.

Працюючи влітку 1994 р. у штаті Новоазовської археологічної експедиції, автор вивчав (спочатку візуально, а згодом за допомогою імерсійного методу під поляризаційним мікроскопом) камінь знарядь та будівельних конструкцій поселень Безіменне I та II, які в 1987 р. досліджуються В.Н. Горобовим [Горобов, Усачук 1993] у Новоазовському районі Донецької області. Взяті у комплексі (хоч єдина стратиграфічна колонка другої з пам'яток охоплює період від зрубної архаїки до білозірського часу), ці матеріали, доповнені результатами вивчення геології регіону, в своєму петрографічному спектрі виявилися методично багатозначними та цікавими.

Так, майже зі ста артефактів або їх фрагментів з Безіменного II 30 за літологічними ознаками належать до приазовсько-донбаських кварцевих пісковиків неогенового, палеогенового та палеозойського віку (на кальцитовому, кварцевому, глинистому, лімонітовому або змішаному цементі); 17 походять з глинисто-літифікованих аргілітів, алевролітів, псамоалевролітів зони відслонення порід карбону; 12 — з вапняків, як місцевих, так і північних, теж палеозойського походження. З чотирьох оброблених кременів три походять з відкладів верхньої крейди, один — палеозою Донбасу.

Вулканогенні дайкові та ефузивні (можливо пірокластичні) породи зафіковані у шести випадках (репрезентуючи родовища відповідної мінеральної сировини як південного Донбасу, так і орієнтовно Кавказу), кислі за хімізмом інтузивні породи та пов'язані з ними утворення (гранітоїди, мігматити, гідротермальні або пегматоїди), що походять з відслонень Східно-Приазовського комплексу Українського щита (УЦ) представлені вісімма зразками, гнейси та метосоматити звідти ж — чотирма, як і амфіболіти. Шість предметів металургійного призначення (кам'яний клин, уламки матриць та т.з. "прасувальнички" дискусійного використання) складені різноманітними, переважно зеленкуватими метауль-трабазитами — актинолітитами, сланцями хлорито-актинолітового та талько-хлорито-актинолітового складу, що доводить їх походження з кількох родовищ. Хоча деякі з них за кристалооптикою і близькі до криворізьких [Петрунь 1967], виходи аналогічних порід (своого часу особисто перевірені автором) відомі близче, на сході Запорізької області, зокрема — у верхів'ях р. Конки (біля с. Зелений Гай), по р. Обіточній (з потужних актинолітитів якої, що під с. Єлісеївкою за 110 км на захід від Безіменного II, виготовлено вищезгаданий кам'яний клин), в басейні р. Берди ("блакитні скелі") тощо. Правда, два тальковоміщуючих вироби Безіменного II можуть мати і західніше, хоч і не задунайське [Петрунь 1993], або східніше (до Уралу) походження, тим більше, що і деякі інші поодинокі артефакти зібраних певні аналогії за матеріалом знаходять не на Україні, а на Кавказі чи ще східніше (на жаль, малі серії подібних знахідок поки що залишають подібне припущення робочою гіпотезою).

Будівельний камінь увесь місцевий (вапняки переважно сарматського і частково pontичного ярусів), але привезений з морського узбережжя, де його вибрано з елювіально-делювіально-абразійних уламкових нагромаджень зони пляжу під кліфом. За літологічними ознаками, найбільш вірогідний засіб його транспортування до осель був не колісний або в'ючний, а водяний, з навантаженням найбільших брил (до 1,2 м завдовжки) прямо з мілководдя якщо не в човни, то принаймні плоти з кодольною тягою, спочатку морем, а потім річкою відвозивши камінь до поселення. Це позбавляло необхідності видиратися з чималим тягарем на стрімкий обрив, за брівкою якого тільки і мали чекати вози чи сани, якими надалі треба було ще об'їздити балки та шукати негрузьких бродів у долині р. Безіменної, оскільки оселі розташовувалися на східному березі.

А петрографічний склад знарядь Безіменного II сам по собі — ілюстрація повздовжводного шляху зрубної міні-міграції з півночі до моря.

Починаючись десь південніше широти сучасного м. Донецька (за спектром порід кам'яновугільного віку), він продовжувався униз по долині р. Мокрої Волновахи (з породами ефузивного, "бурого" та "білого" девону), потім йшов р. Кальміусом (по якому відслояються кристалічні породи УЦ) аж до гирла, а звідти морем на схід до р. Безіменної та вгору по останній, до місця максимального звуження естуарію та обміління тальвегу долини, де і було засновано обидві оселі. Показово, що частина артефактів колекції виготовлена з гальки алювіального походження, типу перекриваючих разом з мало-

потужними пісками високу цокольну терасу того ж Кальміусу, наприклад, по правому берегу на ділянці між райцентром Гранітне та с. Стара Ласпа (в уламках до 10 см різновабарвленіх алевролітів, валняків, пісковиків, палеозойських кременів та поодиноких вулканітів аж до діабазів включно), знов таки підкреслюючи вірогідність міграції людини пізньої бронзи як відповідь річкових артерій, так і за їх водою, хоч і не обов'язково: знаряддя східніше (в басейні р. Грузький Єланчик) розташованого поселення теж зрубного часу Широка Балка II за петрографічним складом виявляє просто "північно-суходільне" походження.

Проте теоретично припустимий факт існування якихось плавзасобів (і, відповідно, елементарних річко-, а згодом і морехідних знань) у племен сабатинівсько-зрубного культурного кола знаходить і інші докази, включаючи, наприклад, виявлені В.Н. Горобовим залишки іктіофауни у культурному шарі поселень. Нарешті ж, не "з неба впали" за часів пізньої бронзи на східносередземноморське узбережжя засвідчені історичними джерелами "народи моря", і зброя, і, очевидно досить досконалі кораблі, які за загальновідомими фресками чітко відрізнялися від місцевих [Ключко 1990]. Отже, принаймні частина населення півдня України за доби пізньої бронзи користувалися не лише возом, як транспортним засобом, а при нагоді й човном, цю слід надалі мати на увазі при будь-яких реконструкціях історії минулого.

РОЗКОПКИ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 13 В 1994 РОЦІ

Пістрюїн І.В.

У 1994 році Причорноморська експедиція Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова під керівництвом В.Н. Станко продовжила дослідження стоянки Анетівка 13, яка знаходиться на першій надзаплавній терасі правого берега р. Бакшали в 1,5 км на північний схід від с. Шудське Доманівського району Миколаївської області.

Розкоп 1994 р. був закладений як продовження розкопу 1992 р. по південній та західній стінках (ділянку АД/11-20 пройдено до глибини 1,5 м). Після того як глибина нової ділянки розкопу зірвнялася з глибиною розкопу 1992 р., роботи велися на ділянці АК/1-20, яку було досліджено до глибини 2,25 м. У зв'язку з розмитістю літології пам'ятки археологічний матеріал фіксувався за метричними горизонтами (0,25 м).

Всього під час розкопок 1994 р. знайдено 6848 крем'яних виробів. Ділянка АД/11-20: 0–1,5 м — 4842 екз.; ділянка АК/1-20: 1,5–2,25 м — 2006 екз. За різними метричними горизонтами техніко-типологічний склад інвентаря практично однорідний. Деякі відмінності у статистичних співвідношеннях будуть розглянуті у подальших публікаціях. Наведемо сумарний типологічний склад інвентаря. За техніко-типологічним складом крем'яна колекція 1994 р. поділяється на: цілі гальки — 828 екз.; оббиті та розколоті гальки — 998 екз.; нуклевидні осколки — 174 екз.; нуклеуси — 101 екз.; осколки — 1983 екз.; відщепи — 908 екз.; пластини — 5 екз.; осколки та відщепи зі слідами використання —

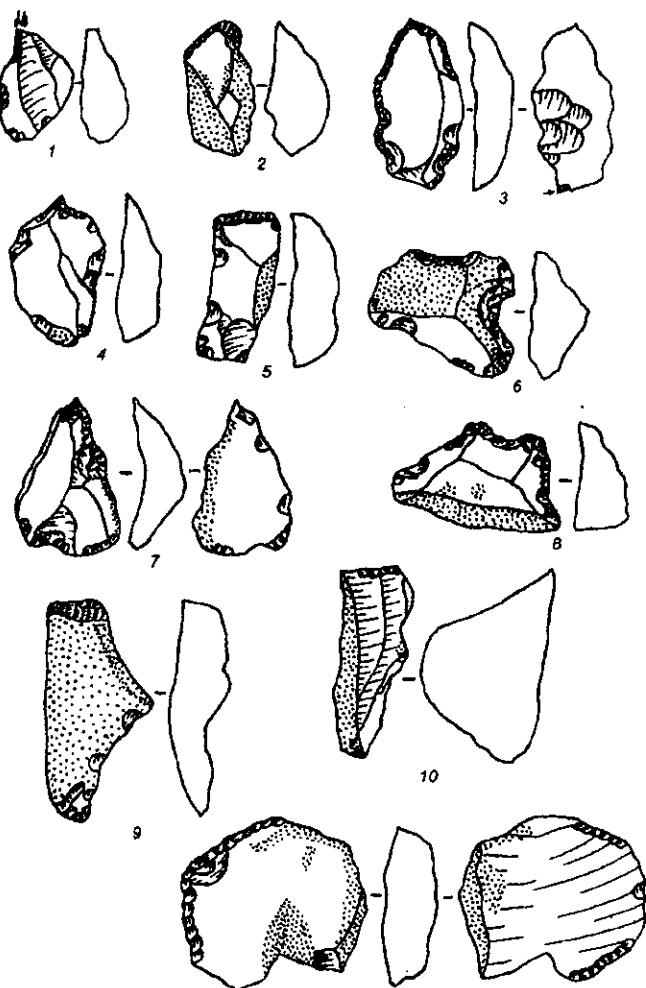

Рис. 1. Анетівка-13. 1994 р. Крем'яний інвентар.

772 екз.; вістря — 330 екз.; скребки — 251 екз.; скребки з "носиком" — 94 екз.; різці — 169 екз.; скребла — 54 екз.; осколки та відщепи з ретушшю — 50 екз.; скобелі — 90 екз.; інші — 6 екз.

Крем'яний інвентар залягав у всіх горизонтах. Чисельність крем'яних виробів поступово зменшувалась з верхніх горизонтів до нижніх. На ділянці АД/11-20 кремінь був рівномірно розподілений на всіх горизонтах зняття. Розподіл кременю на ділянці АК/1-20 був трохи іншим. Основна маса крем'яних виробів концентрувалась в північно-східному кутку розкопу по лінії ІК/1-10. Однак, чітко окреслених скупчень на розкопі не простежується.

У 1995 р. планується продовжити дослідження цієї ділянки.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАПОРОЖСКОГО ОБЛАСНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ В 1994 ГОДУ

Плещивенко А.Г., Тихомолова И.Р., Попандопуло З.Х.

В 1994 г. отрядом АЭ ЭКМ под руководством Плещивенко А.Г. проводились раскопки 3-х курганов в п. Солнечном Запорожского района. Открыто 28 погребений: 8 энеолитических, 10 — ямных, 4 — катакомбных, 1 — культуры многоваликовой керамики, 1 — кочевническое и 4 неопределенных, из них 2 — погребения животных.

Планграфической особенностью энеолитических погребений является то, что в К1 они ориентированы по кругу, а в К2 расположены паралельно, с меридиональной ориентацией. Ямы овальные, положение умерших вытянутое на спине. В нескольких погребениях отмечено присутствие охры в разных вариантах; в двух находились бронзовые пронизки.

Ямные погребения, как основные, так и впускные, совершались на периферии энеолитических могильников. Ямы прямоугольные с деревянным перекрытием, в двух случаях (К1 п3; К2 п8) в качестве перекрытия использованы энеолитические стелы. Положение умерших на спине с поднятыми коленями, ориентация различная. В погребальном обряде использованы охра, мел. Инвентарь беден: кремневый наконечник, костяная пронизка, раковина.

Катакомбный погребения, открытые в южном полукольце курганов 1, 2, традиционные: круглые входные ямы, камеры неправильно-овальной формы, вытянутое положение, неустойчивая ориентация. Инвентарь представлен разнообразной керамикой.

Погребение культуры многоваликовой керамики (К3 п2) сопровождалось небольшим банковидным сосудом.

Четыре неопределенные погребения, из которых 2 человеческих (К1 пп 1а, 2), а 2 с животными (К1 пп 1, 4), стратиграфически увязываются с проведением "огненного" ритуала. На склоне ямной насыпи исследованы 6 костриц, "огненное" кольцо, (кольцевой ров с обожженной глиной) и две "огненные" дуги с юга и севера, видимо, связанные с повторением ритуала через определенное время. Погребения животных расположены внутри кольца. В двухкамерном п1 обнаружены кости козы-овцы и собаки, скелеты трех коней и быка; остатки обожженного деревянного перекрытия и столбовой конструкции, кострище, камышовый и древесный тлен, древесные угли, комочки малиновой охры. Погребение было нарушено современной ямой. В погребении открыт скелет лошади, отмечены древесное перекрытие, древесные угли, комки красной охры. Погребение 1а перекрывало погребение 1, погребение 2 совершено в СВ секторе кургана после проведения ритуала с огнем. Погребения плохой сохранности, безинвентарные. Материал комплекса предварительно отнесен к эпохе поздней бронзы.

Каховским отрядом экспедиции ЭКМ под руководством Тихомоловой И.Р. в 1994 г. обследованы устья рр. Яничекрак и Карабекрак и берег водохранилища между ними в Васильевском районе. В ходе полевого сезона 1994 года выявлено девять местонахождений керамики, пять курганов, два поселения; шурфовкой установлены границы одного поселения и одного грунтового могильника, отсутствие культурного слоя на двух поселениях, известных ранее. Памятники, в основном, относятся к эпохе бронзы или средневековья. Наибольший интерес представляет обнаружение поселения XIV в. у с. Верхняя Криница, грунтовой могильник которого был частично исследован в 1978 г.

Отряд под руководством Э.Х. Попандопуло второй год проводит планомерные раскопки скифского грунтового могильника, расположенного к СВ от окраины с. Скельки Васильевского района (могильник был открыт еще в 1957 году Бодянским А.В.). На протяжении многих лет он разрушается в результате абразионной деятельности Каховского водохранилища. Он формировался вокруг могильника эпохи средней бронзы, окруженного каменным кромлехом. Скифы частично разрушили кромлех, использовав его камни для сооружения закладов над погребениями своих соплеменников. В ходе раскопок обнаружены десять погребений, из них два относились к эпохе бронзы: скоченные на спине кости без инвентаря. Восемь погребений скифского времени продемонстрировали разнообразные конструкции могильных ям: классические катакомбы, подбои и простые ямы с каменными закладами. Все умершие были уложены вытянуто на спине, головами на запад. Погребальный инвентарь состоял из железных ножей с костяными ручками, пастовых гладких и глазчатых бусин, сосудов. Раскопки на могильнике будут продолжены.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАСТИРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 1995 РОЦІ

Приходнюк О.М., Вакуленко Л.В.

В поточному сезоні було продовжено розкопки Пастирського городища, що розташоване поблизу с. Пастирське (хут. Свинолупівка) Смілянського району Черкаської області. Основну увагу було приділено дослідженням тієї частини городища, що розташована ліворуч від р. Сухий Ташлик (р. Ляна), яка перетинає городище навпіл.

Там, на вершині валу заввишки 3 м було закладено розкоп розмірами 3,6×3,2 м. В ньому, на глибині 0,9 м від вершини, більше до напільній сторони насипу, на відстані 0,37–0,40 м одна від одної, простежено 6 ямок від стовпів діаметром 0,3–0,4 м. Okрім того, вздовж центру насипу виявлено ще 2 лінії ямок діаметром 0,07–0,10 м, що були на відстані 0,2–0,5 м одна від одної. Між лініями цих ямок залишався простір завширшки 0,6–0,7 м. В зりзі валу, між лініями ямок добре було видно темно-сірий глинисто-піщаний ґрунт, який у вигляді пагорбу піднімався на висоту 0,3 м (рис. 1).

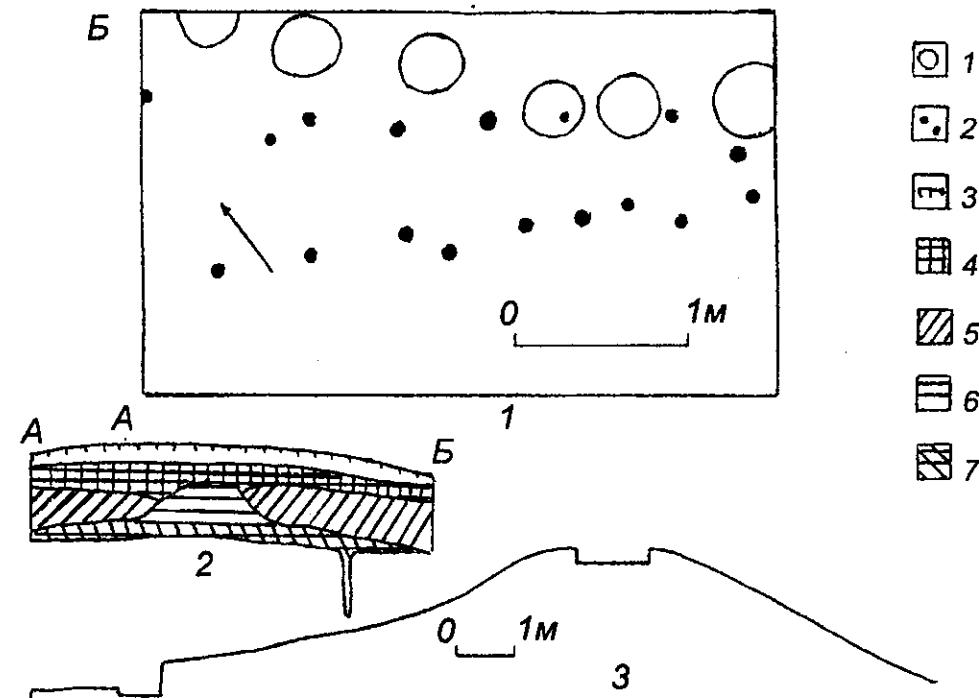

Рис. 1. План (1) та перетин прокопаної частини верхівки валу (2) Пастирського городища, та його профіль в місці розкопу (3). Умовні позначення: 1 — ями скіфського часу; 2 — ями ранньосередньовічного часу; 3 — деревовий шар; 4 — темно-жовта пісковина; 5 — світло-бліузата пісковина; 6 — темно-сірий, перемішаний з глиною пісок; 7 — світло-жовта пісковина.

Простежені залишки дерев'яних конструкцій відносяться до двох будівельних періодів. Ямки більшого діаметру є слідами дерев'яних конструкцій валу скіфської доби, а дві лінії ямок від кілків — ранньосередньовічного часу. Вони засвідчують конструкцію, зведену на вершині частково знівелюваного скіфського валу, у вигляді двох ліній поздовжнього плоту, простір між якими було заповнено спеціально підготованим заміром з глини та піску. Важливо, що в цьому шарі було знайдено гончарний уламок від горщика пастирського типу з врізним лінійно-хвилястим орнаментом. Це переконливо доводить зведення цих укріплень в ранньосередньовічний час. В 12 м на південний від розкопу на вершині валу, впритул до внутрішньої його сторони, було розчищено наземне житло. Добре втрамбовану долівку простежено на глибині 0,3—0,7 м від сучасної рівня. На її поверхні знаходилася велика кількість перепаленої глиняної обмазки від розвалу стін. Це скупчення мало неправильні овальні обриси розмірами $10 \times 3,8$ м які орієнтовані за довшою віссю із сходу на захід. В північно-західній частині розвалу обмазки розчищено вимощене глиною овальне вогнище розмірами $0,8 \times 0,6$ м. Поруч була привогнищева яма круглої в плані форми діаметром 0,3 м і глибиною 0,25 м від рівня долівки. Другу овальну господарчу яму овальних обрисів з більшим діаметром 0,4 м та глибиною 0,5 м виявлено в східній частині споруди. При розчищенні розвалу глиняної обмазки, вогнища та двох господарчих ям знайдено велику кількість скіфських черепків. Походять вони від ліпних округлобоких горщиців з опуклим туловом та відігнутими назовні вінцями, під краєм яких бувають наліпні розчленовані пружки, іноді — наскрізні проколи. Знайдено також розвал світло-жовтої амфори Хіоського типу, вистою близько 70 см, яка відноситься до V ст. до н.е. (рис. 2, 1). До цього ж часу належить невелика бронзова тригранна втульчаста стріла довжиною 1,3 см. (рис. 2, 4) та виявлене поруч в культурному шарі бронзове трилопатеве вістря втульчастої стріли завдовжки 2,3 см (рис. 2, 3). Комплекс наземного житла переконливо доводить, що Пастирське городище функціонувало не лише в ранньоскіфський, пізньоскіфський та ранньосередньовічний часи, як вважалося дотепер, але й на початках середньоскіфської доби; в V ст. до н.е.

В північно-західній стороні, під скупченням глиняної обмазки трапився розвал гончарного горщика пастирського типу, заповнений горілим зерном, який, мабуть, стояв у ямі, контури якої в темному ґрунті не простежувалися. В протилежній, східній частині розвалу глиняної обмазки, на площині близько 4 m^2

траплялася гончарна та ліпна кераміка пастирського типу, дрібні фрагменти кам'яних жорен тощо.

Поруч було знайдено залізну двошипну втульчасту стрілу (рис. 2, 6). Складається враження, що там було заглиблення, яке мешканці городища ранньосередньовічного часу використовували як сміттєву яму.

Тут було видно контури траншеї, якою натрапив на це скупчення М.Ю. Брайчевський в 1955 році.

Господарчу яму ранньосередньовічного часу овальної в плані форми з більшим діаметром 1,15 м і глибиною 0,7 м. із звуженими до плоского dna стінками розчищено на захід від наземної споруди.

В 30 м на південний від неї, натрапили на ранньосередньовічну житлову напівземлянку. Вона чотирикутна в плані, розмірами $3,6 \times 3,1$ м і глибиною 0,8—0,9 м від сучасної поверхні. Споруду орієнтовано кутами за сторонами світу. В північному куті розчищено підмощену глиною черінь діаметром 0,6 м, що була на материковому осстанці висотою 0,1 м. від долівки. З пів-

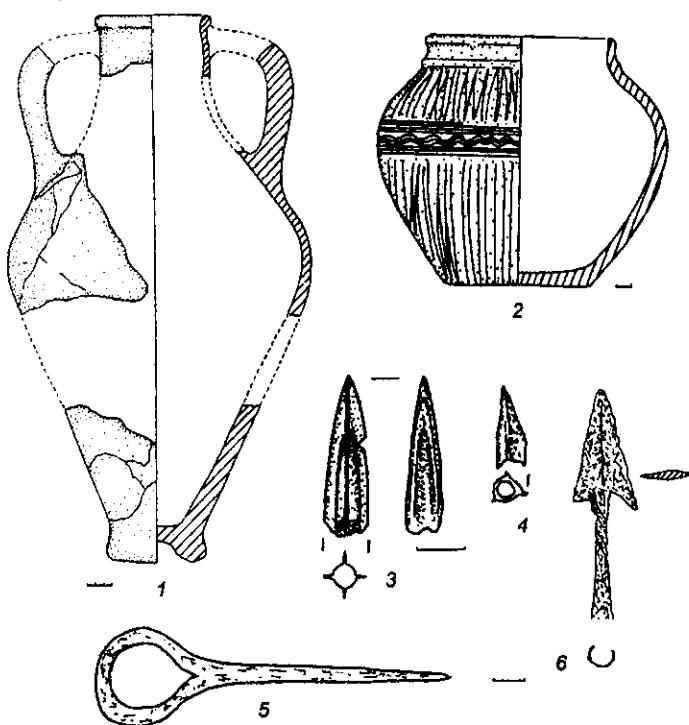

Рис. 2. 1 — гончарна амфора скіфського часу; 2 — гончарний горщик ранньосередньовічного часу; 3, 4 — бронзові стріли скіфського часу; 5 — залізне вістря з вушком ранньосередньовічного часу; 6 — залізна двошипна стріла ранньосередньовічного часу.

денної сторони вбереглася материкова стінка печі. Поруч з нею лежав великий перепалений камінь, що входив в конструкцію глиняно-кам'яної печі. В західному куті приміщення розчищено господарчу яму круглої в плані форми діаметром 0,7 і глибиною 0,6 м. Її стінки розширювалися до лінзоподібного дна. Майже по центру північно-східної та південно-західної стінок котловану простежено дві ямки діаметром 0,2–0,3 м і глибиною 0,35–0,40 м. В них стояли вертикальні дерев'яні стовпи, які підтримували центральну деревину двосхилого солом'яного даху. В заповненні напівземлянки знайдено фрагмент дитячого черепа, ліпні черепки, уламок гончарної посудини на кільцевому піддоні, цілий гончарний горщик пастирського типу (рис. 2, 2), зализне вістря із круглим вушком (рис. 2, 5), кам'яний бруск, керамічні прясла біконічної форми тощо.

За комплексом усіх здобутих матеріалів, ранньосередньовічні шари Пастирського городища датуються останньою чвертлю VII — серединою VIII ст.

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ СЕЛА ГЛИБОЧОК

Рижков С.М.

Поселення біля села Глибочок можна вважати одним з перших дослідженних трипільських пам'яток на території України. Воно було відкрите ще в кінці XIX ст. В. Доманицьким (1899). Згодом, у 60-х роках, пам'ятку було обстежено співробітниками Уманського краєзнавчого музею [В. Стефанович, О. Діденко]. Роботи К. Шишкіна по дешифруванню аерофотознімків трипільських поселень дозволили встановити точне місце знаходження, розміри та, певною мірою, структуру пам'ятки біля с. Глибочок (1973, 1985). Вже у 80-х роках на поселенні були проведені більш детальні розрідки загонами Трипільської експедиції ІА АН України [В. Круд, С. Рижков 1985; Т. Мовша 1986; М. Шмаглій, М. Відейко 1992].

Поселення знаходиться на західній околиці села Глибочок (Тальнівський р-н Черкаської обл.), в ур. "Шкільне". Воно займає високу частину плато лівого берега ріки Гірський Тікіч. Із заходу поселення обмежене схилами довгого, широкого та неглибокого яру. З південного боку — заплава ріки та схили плато, що перерізані невеликими балками. Зі сходу межею є довгий яр з ручаем, який розгалужуючись частково обмежує пам'ятку з північно-східної сторони.

За даними дешифровки аерофотозйомки поселення має кругове планування, а його площа становить близько 100 га. Геомагнітна розвідка 1994 року показала, що пам'ятка була забудована наземними глинистими житлами, що розташовані були кількома концентричними овалами. Центр був вільний від забудови.

В 1994 р. було розкопане глинисте житло, яке розміщувалось у південно-східній частині поселення і входило, вірогідно, до другого від краю ряду. Площадка № 1 (рештки житла), у вигляді досить масивного та цільного шару обпаленої глини, залягала на межі чорнозему та суглинку, і в багатьох місцях була пошкоджена оранкою. Вона мала майже прямокутну в плані форму — 17×7 м і орієнтована по довжині майже з півночі на південь, тобто в напрямку до умовного центру поселення. Площадка складалась з двох шарів обмазки, яка розтріскалась на шматки різних розмірів. Залягання рівне, з незначним пониженням у південному напрямку, що співпадає з загальним нахилом поверхні на даній ділянці місцевості. Обмазка верхнього шару залягала досить цільно, майже судільним масивом. Тільки в південній частині шар був більш розрізаний, з ділянками глиняної "крошки". Обмазка мала загладжену поверхню, подекуди збереглася тонка верхня підмазка із чистої глини, тоді як в основі обмазки фіксується домішка полови. Інколи серед шматків обмазки, особливо по краям площадки, зустрічались фрагменти внутрішньої штукатурки зовнішніх глинистих стін. На зламі видно, що штукатурка намазувалась тонкими шарами чистої глини у кілька разів. Поверхня її була пофарбована вохрою у червоний колір. Випал глини досить нерівномірний. Зустрічались масиви шлакованої обмазки, особливо у північній частині площадки, і майже поряд з ними — слабо випалені ділянки. В розрізі шматків глини фіксується, що полум'я інтенсивніше діяло знизу. В нижній частині обмазки маємо відбитки вузьких плах та жердин, які були орієнтовані переважно перпендикулярно довжині житла. На рівні верхнього шару няких деталей інтер'єру не виявлено, крім невеликої окремої ділянки, яка відрізнялась більш ретельною обробкою поверхні. Після зняття верхнього шару у південній частині житла була розчищена тонка підмазка долівки із глини без рослинної домішки. Підмазка мала неправильну в плані форму і була нанесена безпосередньо на ґрунт, її поверхня добре загладжена. У східній частині підмазки було споруджено відкрите вогнище. Його черінь, діаметром

1 м, мав округлу форму і був трохи підвищений над рівнем підмазки. Глина черіння мала домішку піску. Черіні розтріскався на шматки у вигляді дрібних плиток. Поверхня ретельно загладжена. Відкрите вогнище з східної сторони обмежене у вигляді півкола невисоким бортиком, виліпленим із глини з незначною домішкою полови. Поряд з вогнищем виявлено підвищення прямокутної в плані форми — 1,3×1,2 м. Орієнтоване воно по сторонам світу. Його поверхня та стінки добре загладжені. Глина не мала домішок. Майже впритул до західного краю підмазки знаходилась велика кам'яна зернотерка, яка була трохи заглиблена у ґрунт і обкладена камінням меншого розміру. Тут же розчищені кам'яній розтирач та цілій кубок. Вся інша площа житла не була підмазана — підлога лишалась земляною. Знахідки зустрічались переважно на земляній підлозі у центральній та північній частинах житла. Біля північного краю площадки розчищено скupчення глиняних відтіяжок до вертикального ткацького верстата.

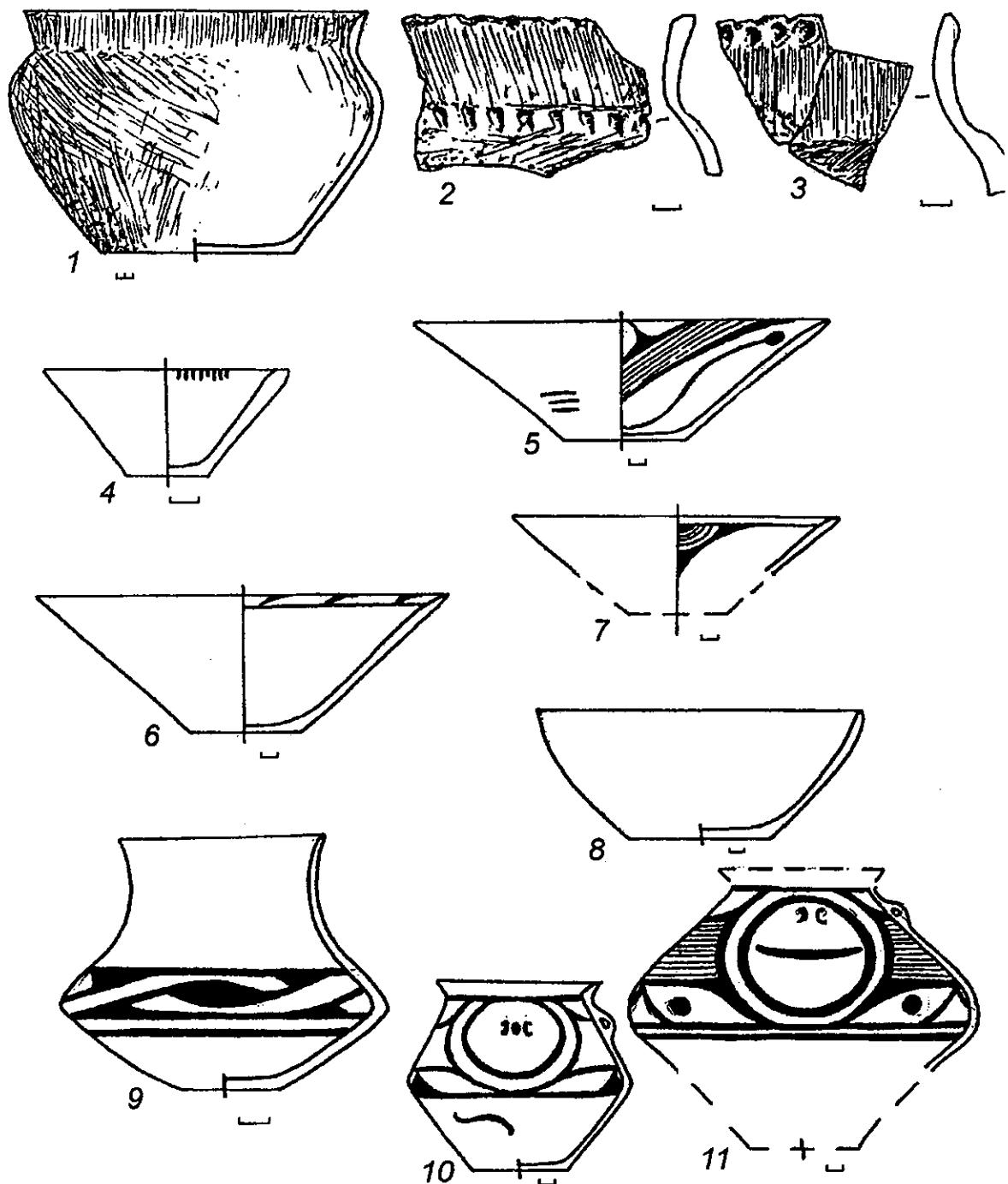

Рис. 1. Кераміка трипільського поселення біля с. Глибочок.

Площадку № 1 можна реконструювати як двоповерхове житло з частково підмазаною підлогою першого поверху, на якій знаходились відкрите вогнище, прямокутне підвищення та робоче місце (зернотерки). Міжповерхове перекриття складалось з дерев'яних конструкцій, які були укладені кінцями на глинобитні зовнішні довгі стіни та зверху обмазані глиною.

Серед знахідок, крім зернотерок та відтяжок, не трапилося знарядь праці та глиняної пластики. Дуже мало було і кісток тварин.

Кераміка становить основну частину знахідок. Вона поділяється на столову і кухонну (рис. 1; 2). Кухонна вироблялась із глини з домішкою жорсткого піску, піску, товченої черепашки. Маємо тільки два типи — горщики та миски. Горщики часто були вкриті розчосами, а орнаментувались по вінцям та плічкам горизонтальними рядами наколів, вдавлень, зашипів. Миски не орнаментувались.

Столовий посуд (94% керамічного комплексу) ліпився з чистої глини з незначною домішкою піску, кварцу, шамоту, часток каоліну. Зовні посудини вкривались тонким шаром ангобу із відмуленої глини і додатково фарбувались у жовто-червоний колір, розпис робився чорною фарбою. Інколи спостерігається лискування поверхні.

За формою виділяються конічні та напівсферичні миски, приземкуваті кубки та амфори, сфероконічні посудини з лійчастими вінцями, великі біконічні посудини з широкою горловиною та високими вінцями, шоломоподібні покришки, грушоподібні посудини з циліндричною горловиною, кратери з низькими плічками та високими і широкими вінцями-раструбом, округлі горщики. Більшість типів посуду має плавний профіль. Monoхромний малюнок вкривав верхню частину тулова. Часто орнамент компонувався у два фризи. Найчастіше в розписі більшості типів посудин вживалась меандрова схема у різних її варіантах.

Розписувались посудини також метопними, фестонними, лицьовими схемами. Рідше зустрічались композиції "тангентенкрайсбанд" та "совиний лик". Миски розмальовані тільки з внутрішньої сторони. В орнаменті переважає схема дуг-“комет”, менше вісімкоподібних та хрестоподібних композицій.

Керамічний комплекс пам'ятки співставляється з матеріалами поселень Уманщини — Колодисте, Вербувата, Острівець, Вільшана, Розсохуватка та ін. Вказані пам'ятки займають місце між поселеннями типу Володимирівки та томашівською локальною групою. Вони були об'єднані у небелівську локально-хронологічну групу, до другої фази розвитку якої відноситься і пам'ятка біля с. Глибочок [Рижов 1987; 1993]. Поселення може датуватись ХХХ–ХХІХ ст. до н.е., тобто рубежем етапів В II — С I.

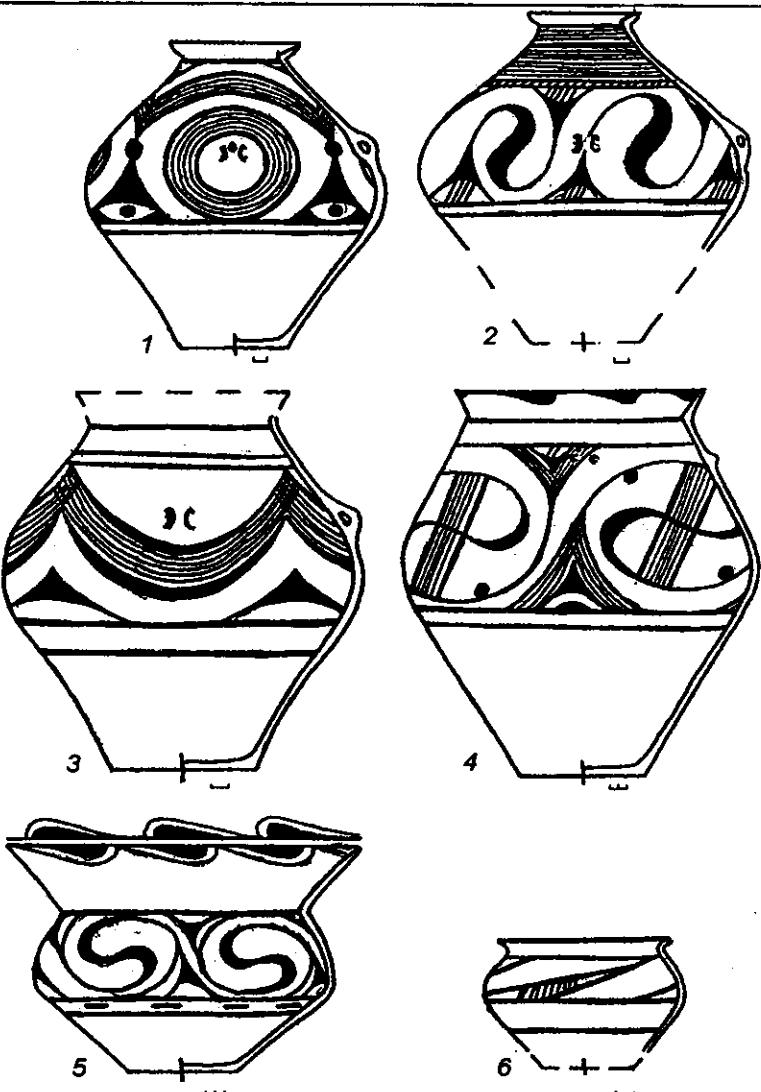

Рис. 2. Столова кераміка трипільського поселення біля с. Глибочок.

РАЗВЕДКИ В ТАРАЩАНСКОМ РАЙОНЕ В 1994 ГОДУ

Романюк В.В.

Поселения черняховской культуры в с. Петровское Таращанского района известны с 1987 года (разведки О.В. Петраускаса). В 1994 г. на одном из этих поселений, расположенном на черноземах в центральной части села, при строительстве очистных сооружений котлованами была разрушена западная его часть на площади около 500 м². Здесь был собран подъемный материал — фрагменты керамики, в основном гончарной, каменный пестик, оселки, лощила, куски глиняной обмазки жилищ с отпечатками прутьев. Найдены также фрагмент дисковидного прядлица, бронзовая фибула т.н. "воинского типа" и костяная пирамidalная подвеска с циркульным орнаментом (рис. 1).

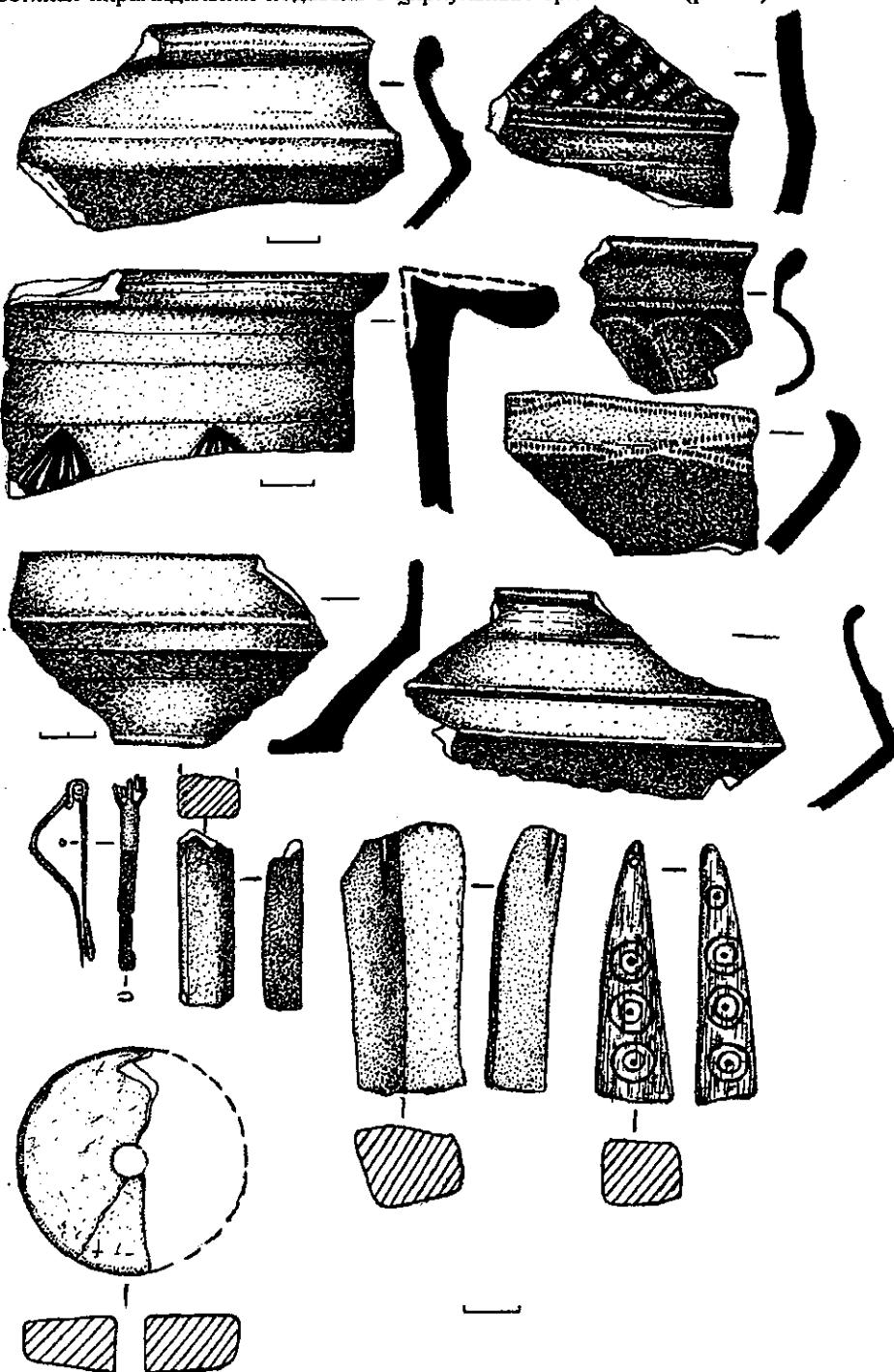

Рис. 1. Найдены на поселении у с. Петровское.

При зачистке стенок котлованов были выявлены некоторые элементы застройки поселения. Жилища прямоугольной формы длиной около 8 м с заглубленным основанием имели каркасно-глинобитные стены. Расстояние между жилищами около 10 м, вытянуты в направлении запад-восток и сопровождались двумя-тремя хозяйственными ямами. Возле стенки одного из котлованов был заложен шурф размерами 2×2 м. На глубине 45 см через весь шурф в направлении СВ-ЮЗ проходил развал стенки жилища. По периметру жилища располагались, с перерывом в центре, столбовые ямки (вход?). От него в западном направлении были вырезаны в материке ступеньки, ведущие к хозяйственным ямам. Глубина ям 2 м, дно ровное. В заполнении светлосерый мешаный грунт с включением линз древесного угля, золы, костей животных и птиц, а также большого количества фрагментов керамики. На глубине 85 см найден кусок ошлакованного железа.

Набор керамики обычен для поселений черняховской культуры: кувшины, миски, столовые горшки, "трехручные вазы" и т.д. Посуда изготовлена из тонкой глины и покрыта серым; реже черным или светло-коричневым лощением, украшена подложенным сетчатым орнаментом, вертикальной штриховкой, врезными линиями, валиками, зубчатым штампом, миндалевидными срезами. Значительный процент составляет грубая гончарная посуда с шероховатой поверхностью и совсем небольшой процент — лепная посуда и фрагменты красноглиняных амфор. По керамике и фибуле время существования поселения следует отнести ко второй половине III—IV в. н.э.

В результате разведок, основанных на дешифровании аэрофотоснимков масштаба 1:5000, в урочище Балканы с. Кирданы было обнаружено несколько поселений трипольской, чернолесской и раннескифской культуры. Поселения скифского времени обнаружены также между с. Лукьянинка и хут. Швайчиха с. Лесовичи. Особый интерес вызывают обнаруженные курганообразные насыпи, составляющие компактные группы в количестве от 3 до 20 и приуроченные к указанным выше поселениям. Лучше других сохранилась группа № 6, открытая в урочище Лысая Гора близ Таращи и состоящая из 18 насыпей, вытянутых в меридиональном направлении в два ряда. Насыпи имеют форму усеченного конуса, ограниченного кольцевым рвом. Диаметр насыпей от 4 до 8 м и более, высоты в пределах 0,6 м. Основание насыпей составляют сильно обугленные бревна, во рву крестообразно расположены 4 костища (прослежены в двух насыпях), грунт в насыпи слегка прокален, местами сильно пропитан жирным веществом. Отдельные насыпи со смешанной вершиной, по всей видимости, несут следы повторного совершения обряда. Можно предположить, что эти курганообразные насыпи представляли собой места трупосожжений с последующим перезахоронением праха. Их сооружение следует, вероятно, отнести ко времени существования упомянутых выше поселений чернолесско-раннескифского времени.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЛІНФОВИПАЛЮВАЛЬНОЇ ПЕЧІ У ЧЕРНІГОВІ В 1994 РОЦІ

Руденок В.Я., Новик Т.Г.

Під час польового сезону 1994 року археологічна експедиція Чернігівського архітектурно-історичного заповідника за допомогою студентів історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка здійснила дослідження невідомої раніше пінфовипалювальної печі на Болдиних горах у Чернігові.

Пам'ятку було знайдено у травні 1994 року під час будівельних робіт на приватній садибі по вул. Г. Успенського, 23, що на відстані 75 м на схід від Іллінської церкви XII ст.

Піч впущена в схил правого корінного берегу р. Десни на рівні першої надзаплавної тераси біля гирла глибокого яру. Таке розташування забезпечувало постійний приток повітря, що було необхідно для її нормальної роботи. Глина та вода у достатній кількості знаходились поруч.

Пам'ятка добре збереглася і досліджена повністю. Піч має круглу у плані форму, її діаметр по зовнішньому краю 4,80–5,0 м, довжина разом з гирлом 6,40 м, причому довжина самого гирла — 1,60 м. Вона має два топочних каналі та шість поперечних козлів, які збереглись на висоту від 0,20–0,56 м до 0,85 м. Стан козлів вказує на те, що вони були не зруйновані, а частково розібрани, їх ширина 0,42–0,48 м, що майже дорівнює ширині топочних каналів — 0,5–0,6 м. Над топочними канала

лами козли утворювали арки. Одна з них збереглась над лівою топкою на рівні другого козла. Арка змурована з поставленої вертикально в "замок" пінфи.

Нижня (топочна) частина печі змурована з невипаленої пінфи на глинняному розчині. Причому козли та стінка гирла складені в техніці порядової кладки у ложок ширину в дві цеглини, зовнішня стінка — в тичок на довжину однієї цеглини. По центру внутрішнього боку зовнішньої стінки печі з протилежного від гирла боку зафіксовано проведену двома пальцями по невипаленій цеглі вертикальну лінію. Очевидно, це один з елементів розмітки.

Цегла внутрішнього ряду кладки гирла прокалена до половини, більше до топочної камери стінка прокалена повністю. Що стосується внутрішніх стінок топочних каналів, то вони прокалені до стану скловидного шлаку на глибину 4–5 см.

Черінь печі нерівний, прокалений на 0,07–0,20 м. Він знаходиться на 15–18 см вище нижнього урізу кладки, що свідчить про те, що його неодноразово підмазували. Розмір пінфи, використаної при спорудженні печі 27–28×20×4 см. На торцях зустрічаються різноманітні клейма, які зафіксовані як в кладці печі, так і на фрагментах із завалу над нею. Колір пінфи побільшості червоний, але в завалі зустрічаються екземпляри жовтого та рожевого кольорів.

Під час розбірки культурного шару над піччю зафіксований потужний (0,3–0,5 м) завал битої пінфи — виробничий брак; нижче — шар жовтої глини. Заповнення печі являє собою змішану плямисту супісінь, червону випалену глину та биту цеглу. Над черінем — потужний шар попелу (до 0,12 м).

Перед гирлом печі зафіксована передлічна яма. Її ширина 1,40–1,60 м, зафіксована довжина — 1,9 м. Далі вона знищена перекопом. Глибина ями 0,54–0,64 м.

Речовий матеріал, отриманий під час розкопок, не багатий. Він складається з двох керамічних свічників, глиняної іграшки-свистульки у вигляді коня, декількох стінок та одного вінця кружальних посудин XII ст.

Не викликає сумніву, що досліджена піч одна з декількох, що складали розташований тут виробничий комплекс. У наступному році дослідження планується продовжити.

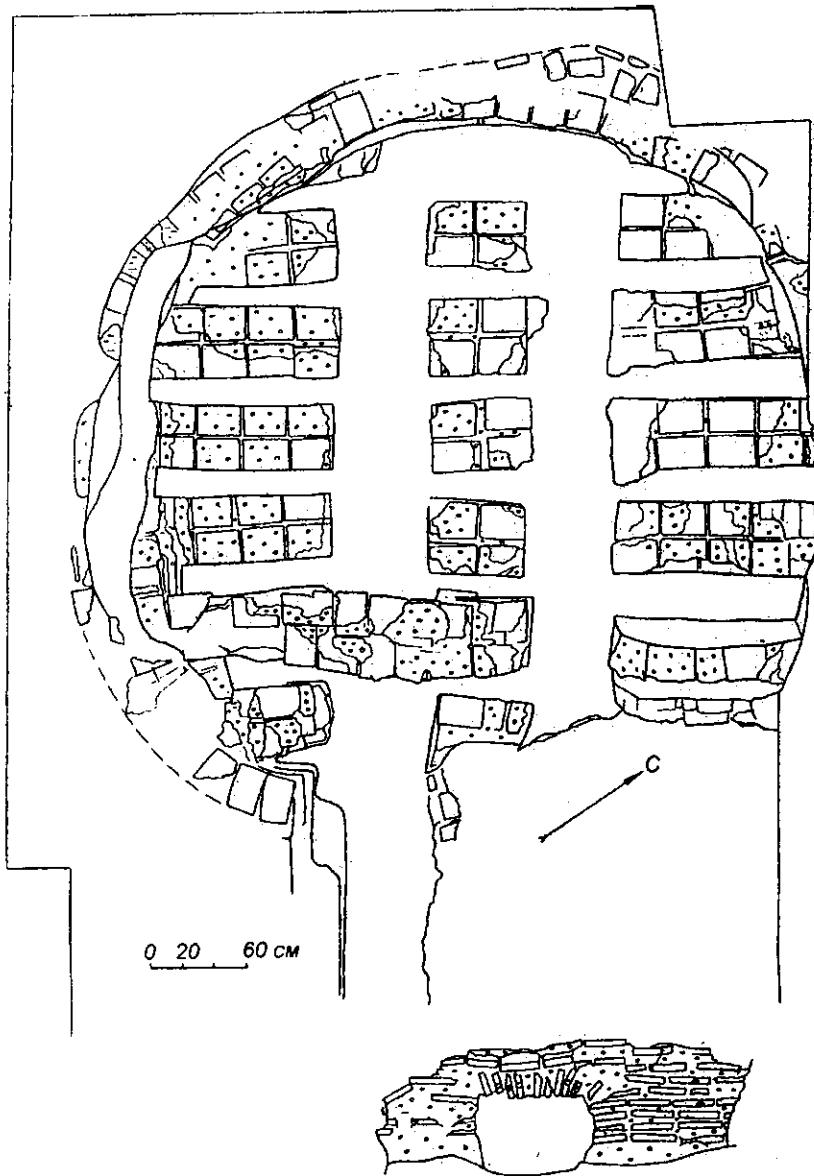

Рис. 1.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КАПЛИЦІ ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ В 1994 РОЦІ

Руденок В.Я., Новик Т.Г., Семенюк Н.В.

Археологічна експедиція Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника за участю студентів історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка під час польового сезону 1994 року здійснила дослідження цегляної каплиці біля входу до Новоантонієвих печер, що розташовані на протилежному (західному) до Іллінської церкви схилі яру на відстані 60 м від неї.

Пам'ятка була знайдена у вересні 1993 року під час археологічних досліджень. Але у зв'язку із завершенням польового сезону повних досліджень споруди не проводилось.

У 1994 році об'єкт був повністю розкопаний, після чого з'ясувалось, що це цегляна каплиця, яка оформлювала вхід до Новоантонієвої печери. Вона непогано збереглась (у західній частині зафіковані навіть залишки скріплених). Це дозволяє здійснити її реконструкцію.

Каплиця має прямокутну у плані форму, її розмір 5,0×4,5 м по зовнішньому контуру. Товщина стін 0,7–0,8 м. Вона змурована з цегли блідо-червоного кольору розміром 34,5×16×6 см. Підлога вистелена цеглою розміром 30×15×6 см з канелюрами. Стіни каплиці збереглися на висоту від 1,10 м до 2,10 м. Споруда не має вікон, але з внутрішнього боку стін влаштовані чотири прямокутні з напівциркульним завершенням ниші.

Пам'ятка має два входи: один з тераси, а другий з'єднував її з печерою. Обидва вони зачинялися дверима, про що свідчать залишки дерев'яних конструкцій. Стіни каплиці були покриті вапняним тиньком. З обох боків до неї пізніше прибудовано цегляні підпірні стіни. Під каплицею зафіковані залишки зруйнованої при її будівництві підземної галереї. Все це свідчить про тривалий період функціонування цієї частини Іллінського монастиря.

У наступний польовий сезон дослідження планується продовжити.

РОЗВІДКИ НА РОЗТОЧЧІ В 1994 РОЦІ

Рудий В.А.

В 1994 р. проведено розвідки в околицях сіл Рогізне, Калинівка, Наконечне Перше Яворівського району Львівської обл.

Рогізне. В 1,5 км на північний захід від села на правому березі річки Віжемля (ур. "Криски") відкрито шурфуванням залишки двошарового поселення.

На поверхні та в шурфах виявлено уламки ліпного грубостінного посуду, виготовленого з глини з домішкою крупнозернистого піску або шамоту. Поверхня виглашена, коричнева, внутрішня сторона темна. Виділяються уламки вінець горщиків, орнаментовані наскрізними отворами під краєм; попередньо їх можна датувати серединою I тис. до н.е.

Виявлено також фрагменти ранньослов'янського посуду, куски шлаку, криці та глиняної обмазки від череня. Посуд виготовлено на примітивному гончарному кругі, з глини з добавкою крупнозернистого піску. Він представлений грубостінними горщиками. Колір коричневий, випал у більшості нерівномірний. Вінчики відігнуті назовні, потоншені. Посуд оздоблений прямими та хвилястими лініями. Судячи з матеріалу, селище відноситься до IX–X століття.

Калинівка. На піщаній доні висотою до 2 м, на правому березі каналу Щан до 1,5–2 м, виявлено кілька фрагментів ліпного посуду, глиняне пряслице та глиняну обмазку від черенів. Кераміка виготовлена з глини з домішкою шамоту і невеликої кількості піску, слабо випалена (мабуть на відкритому вогні), поверхня коричневого кольору, виглашена, але шамот робить її нерівною, особливо із зовнішнього боку. Вінчики плавно відігнуті назовні. Діаметр глиняного пряслиця становить 8 см, виготовлене воно з глини з домішкою дрібного піску. Аналіз керамічного комплексу дозволяє віднести поселення до VI–IV ст. до н.е.

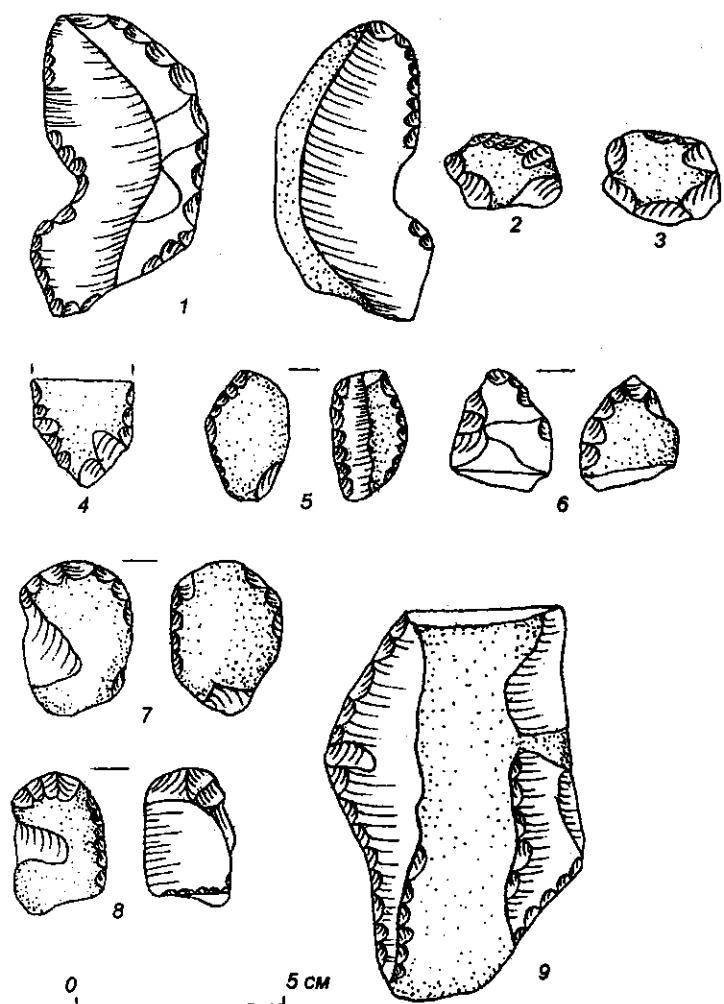

Рис. 1.

Наконечне Перше. На північний захід від села в ур. "Нивки" виявлено скупчення крем'яних ядиць. Це поки що єдина знахідка покладів кременю, виявлені на Яворівщині. Кремінь двох видів — темносірий з рівними білими та іншими вкрапленнями та жовтуватий. Скупчення візуально спостерігається на площі близько 200×200 м. Кремінь залягає до глибини 0,3 м від поверхні. При детальному обстеженні на окремих знахідках виявлено сліди від ужитку. Серед них привертають увагу так звані відбійники, мотики, окрім групу складають скребковидні знаряддя із сильно затупленим робочим краєм, інколи обробленим спеціальними сколами (рис. 1).

Описаний кремінь зустрічається звідка і на сусідніх полях, зокрема, білякче до села над схилами понад долиною; мабуть, сюди він потрапляв в вищеписаного скупчення. Цей процес переміщення продовжується внаслідок оранки і в наш час.

Кремінь в околицях Наконечного не міг утворитись природним шляхом, він занесений з півночі льодовиком, який, танучи, залишив наноси порід. Кремінь зі скупчення мабуть служив виробничу сировиною для жителів навколоїшніх поселень висоцької культури.

НОВІ ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ У СЕЛІ СУБОТОВІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Савко О.Т.

Село Суботів Чигиринського району, розташоване в басейні ріки Тясмин, відоме як батьківщина гетьмана Богдана Хмельницького. На південній околиці села розташоване городище чорноліської культури, дослідження на якому проводились в 1994 році міжнародною експедицією під керівництвом кандидата історичних наук В.І. Клочко.

Восени 1993 року під час обстеження орного поля, що знаходиться в ур. Макітра, було зафіксовано 4 плями від наземних жителів розміром $4 \times 3,5$ м (шматки глиняної обмазки з відбитком пруття, місцева ліпна кераміка, кістки тварин, оброблений камінь, вироби з бронзи).

Поселення Суботів 1 розташоване в 1,5 км від південної околиці села де знаходиться вітряк, на високому пагорбі, обмеженому з обох сторін яром та з обох — пологим спуском. Після осінньої оранки в 1994 році на місці однієї з зафіксованих раніше плям було закладено траншею розміром 1×6 м. Товщина культурного шару 40–50 см.

В траншії 1994 року, в різних її місцях, на глибині 40 см від сучасного рівня виявлено щілу серію фрагментів місцевого ліпного посуду, стінок амфор, кісток тварин, глиняної обмазки з відбитком пруття, печини. Найбільше скупчення кераміки було зафіксоване в квадраті Б; в тому ж квадраті були великі фрагменти перепалених кісток тварин. Крім того, по всій площі зустрічаються вкраплення

обмазки та печини, а в квадраті В зафіковане найбільше скупчення глинняної обмазки з відбитком пруття.

Верхній шар орний, товщина 25–30 см. Шар насичений місцевою ліпною керамікою, античним посудом, кістками тварин, печиною.

Другий шар чорнозем, товщина 25–30 см. Шар насичений місцевою ліпною керамікою, античним посудом, перепаленими кістками тварин, фрагментами обробленого каменю, глинняною обмазкою з відбитком пруття, печини. Шар дуже насичений деревним вугіллям.

Жовтий суглиник — предматериковий шар. Його товщина 30–40 см. Зустрічаються поодинокі фрагменти місцевої ліпної кераміки, кістки тварин, фрагменти стінок амфор. Обмазки та печини на цьому рівні немає. Можливо, знахідки було занесено під час перекопування ґрунту в давній час.

Рівень давньої поверхні встановити точно неможливо. Ймовірно, він був на сучасному рівні, бо поселення розташоване на дуже високому пагорбі і постійно обдувається вітрами.

На основі керамічного матеріалу поселення можна датувати Жаботинським періодом (VII–IV ст. до н.е.).

При обстеженні орного поля, що знаходиться в ур. Могилки, розташованому за 1 км від західної околиці села, було зафіковано 2 плями від наземних жителів розміром 4×3,5 м (шматки глинняної обмазки з відбитком пруття, місцева ліпна кераміка, фрагменти античних амфор, кістки тварин).

Зафіковані плями розташовані на південно-східному краю поля. З цієї ж сторони поле на половину оточене яром. Поселення Суботів-2 має розміри 50×50 м. На основі підйомного матеріалу поселення теж можна датувати Жаботинським періодом.

РОЗКОПКИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРКАСИ-ЦЕНТР В 1994 РОЦІ

Сиволап М.П.

Влітку 1994 р. Придніпровським загоном Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ) обласної археологічної інспекції було продовжено (розкоп II) дослідження могильника Черкаси-Центр, що розташований у старовинній частині м. Черкаси, [Сиволап 1994]. Розкопки провадилися за рахунок власників коштів інспекції, чим і пояснюється їх малий об'єм.

Розкоп II було закладено на ПдСх від розкопу I (1991), майже впритул до однієї з ділянок останнього. Усього було розкрито 53 м², досліджено 8 поховань (№№ 16–23). Усі поховання зосереджувалися у центральній частині розкопу, де відстані між ними коливалися від 3–1 м до розміщення практично впритул. Серед поховань 3 трупоспалення, 4 трупопокладення і 1 кенотаф (?). З трупоспалень — 1 урнове (№ 20), решта двоє (№№ 18 і 23) — безурнові, розсіяні на площині близько 2 м² кожне. Глибина трупоспалень 0,8–1,1 м від сучасної поверхні. Трупопокладення представлені трьома (№№ 17, 19, 21) похованнями дорослих (жінок ?) та 1 дитячим похованням (№ 22). Глибина їх коливалася у межах 1,67–1,33 м. В усіх трупопокладеннях тікло чи іншою мірою було помітно сліди стінок могильних ям видовженої форми (блія дна).

Поруйновий пізньою ямою дитячий скелет було орієнтовано головою на Зх, поряд з черепом знайдено скляне намисто та деревні вуглики. Всі дорослі небіжчики лежали випростано на спині і були орієнтовані головою у Пн напрямку з більшим чи меншим відхиленням на Зх. Грудні частини всіх 3 скелетів були навмисне зруйновані ще у давнину. Два з цих поховань супроводжувалися похованальним інвентарем: 1 (№ 21) та 4 (№ 19) посудинами. Поховання № 16, орієнтоване головою на ПнЗх, було безінвентарним. Але поряд з ним, у головах, знаходилася підпрямокутна яма 0,65×0,6 м, глибиною 1,9 м, наповнена похованальним інвентарем: чорнолощена миска, червоноглинняна амфорка, опуклобокий горщик, сіроглинняна трохручна ваза, сіроглинняна миска закритого типу, сіроглинняний дворучний глек, прясло, фрагменти скла та кістяного гребеня. Жодних кісткових решток не виявлено. Можливо, це кенотаф чи жертвона яма.

Речовий комплекс поховань № 16–23 цілком звичайний для пам'яток черняхівської культури — прясло, кістяний гребінь, скляне намисто, сіро- та червоноглинняний посуд, як шерехатий так і лощений: горщики, миски, дворучний глек.

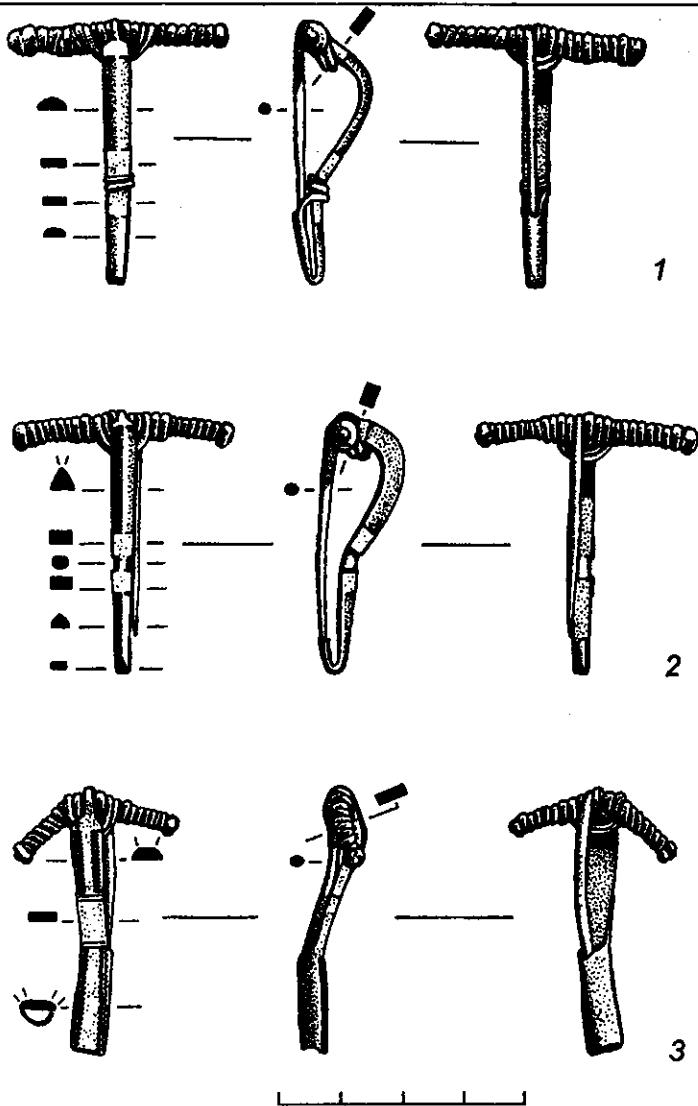

Рис. 1. Фібули з поховання № 20.

Дещо виділяється трьохручна ваза та амфорка з відбитими у давнину ручками. Крім цього, культурний шар містив значну кількість фрагментів черняхівської кераміки, у т.ч. й перепалених, що, імовірно, походять із поруйнованих в останні століття поховань. Найцікавішою залишкою цього сезону є, безперечно, три різnotипні арбалетоподібні фібули з мідного сплаву із поховання № 20 (рис. 1). Поховання № 20 було впущене поверх трупопокладення № 21 і частково перерізalo верх його ями. На глибині 0,97 м від сучасної поверхні знаходилося урнове трупоспалення, вміщене у розбиту червоноглиняну біконічну мисочку, накриту фрагментами розбитого ж горщика (денцем догори). Впритул до фрагментів накривки, на 5–6 см вище дна, на шарі попелу (до 1 см) лежала арбалетоподібна "войська" фібула з частково обламаною ніжкою і слідами перебування у вогні (рис. 1, 3). По краях спинки та ніжки і по їх скосах простежено орнамент у вигляді простого зигзагу. Під покришкою серед кісток трупоспалення знайдено ще дві двохчленні прогнуті фасетовані підв'язні фібули з вузькими ніжками та асиметрично м'яко вигнутими спинками, що за довжиною відносяться до модифікації "середніх". Одна з них (рис. 1, 1), належить до варіанту "середніх" та

різновиду сегментоподібних, Б26, за класифікацією Є.Л. Гороховського [Гороховський 1988]; а інша (рис. 1, 2) з обламаним підв'язним приймачем, до варіанту "вузьких", різновиду з трикутним "тупокутним" перетином, Б1а.

Факт співіснування подібних фібул вказує на першу половину — середину IV ст. н.е., що узгоджується з попереднім датуванням речового комплексу усіх досліджених на даний час поховань IV ст. н.е. Крім того, особливий інтерес викликає той факт, що всі поховання, статева належність яких визначається антропологічно чи за інвентарем (намистини, прясло), належали жінкам.

РАБОТЫ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ У СЕЛА РЫЖАНОВКА НА ЧЕРКАЩИНЕ В 1996 ГОДУ

Скорый С., Хохоровски Я., Григорьев В., Рыдзевски Я.

Украинско-Польская археологическая экспедиция Института археологии НАН Украины и Института археологии Ягеллонского университета в Кракове, продолжая исследование погребального памятника скифской эпохи — Большого Рыжановского кургана (Звенигородский район Черкасской обл.), обнаружила центральную могилу, которая оказалась неограбленной.

Могила представляла собой бездромосную катакомбу, состоящую из вертикальной входной ямы и боковой подземной погребальной камеры (к моменту раскопок свод последней был обрушен). Глубина могилы до 4 м, при общей площади 30 м².

На дне входной ямы, у входа в погребальную камеру, располагались сопровождающие захоронения: вооруженного охранника — мужчины 35—40 лет и коня с металлическими деталями упряжи.

Подземная камера имитировала жилое помещение: стены и потолок первоначально были драпированы тканью, пол выложен циновками из камыша и луба. Останки знатного скифа (мужчины 45—50 лет, ростом около 180 см, физически весьма развитого) покоились на большом деревянном помосте в сопровождении многочисленных вещей — разнообразного вооружения, личных украшений, керамических, деревянных и металлических (бронзовых и серебряных) скифских и древнегреческих сосудов — и остатков жертвенной мясной пищи.

Среди находок особый интерес представляют: меч с рукоятью, обложенной золотом, золотая шейная гривна с фигурками лежащих львов на концах, сосуд для питья — ритон с золотыми и серебряными накладками, прекрасной сохранности серебряные церемониальные сосуды, в том числе — круглодонный кубок, украшенный по тулову изображениями в скифском зверином стиле. В ногах покойника лежали остатки женского парадного головного убора в виде 140 золотых разнообразных апликаций.

Ряд деталей погребального обряда засвидетельствован впервые.

Предварительная дата захоронения — конец IV или начало III вв. до н.э. Большой Рыжановский курган несомненно относится к числу наиболее поздних погребальных памятников скифской элиты.

Расположение его в южных пределах украинской правобережной лесостепи указывает на то, что данный лесостепной район входил в поздний период скифской истории в состав Великой Северопричерноморской Скифии.

Что же касается социального статуса знатного скифа, то можно предположить, что это правитель (номарх) одной из периферийных областей (номов) Скифии, в данном случае — территории между речья Гнилого и Горного Тикича.

ЖИЛИЩЕ ПОСЛЕМОНГОЛЬСКОГО ВРЕМЕНИ С ПОСЕЛЕНИЯ В УРОЧИЩЕ “ЯЛОВЩИНА” БЛИЗ ЧЕРНИГОВА

Сохацкий В.В.

Летом 1994 г. при раскопках зарубинецкого селища, расположенного на северо-восточной окраине г. Чернигова в ур. “Яловщина”, исследована землянка послемонгольского времени, разрушенная пожаром. Сооружение обнаружено в южной части раскопа, заложенного на террасе и вытянутого вдоль левого берега р. Стриженев, в 200 м к северу от известного городища. Пяtnо постройки фиксировалось на глубине 0,2 м от поверхности, в 0,25 м выше уровня материка. Оно имело форму квадрата 3,5×3,5 м и выделялось на фоне культурного слоя более темным цветом заполнения, содержащего вкрапления угля и глины. На уровне материка внутри контуров котлована простирали контуры стен самого сооружения (3×3 м) в виде остатков горелого дерева и скопления углей. В северо-западном и юго-западном углах постройки сохранились опорные столбы в виде вертикально стоящих горелых бревен диаметром 0,10—0,15 м. Стенки котлована постройки были слегка склонены ко дну, пространство между ними и стенами забутовано глиной (рис. 1, 1).

Постройка была ориентирована стенами по сторонам горизонта и углублена в материк на 1,3 м. Верхняя часть заполнения котлована представлена темно-серой супесью, мощностью до 0,75 м. В процессе выборки этого слоя в юго-восточной части землянки на глубине 0,65 м от уровня материка найден литой рельефный бронзовый крест (рис. 2, 2). Под слоем серой углистой супеси, перекрытым прослойкой песка 0,1 м, по всей площади сооружения залегал мощный (до 0,4 м) пласт глиняной обмазки, состоящий из массива глиняных блоков (толщиной до 0,2 м), образовавшихся в результате обвала потолочного перекрытия или крыши постройки во время пожара (рис. 1, 2).

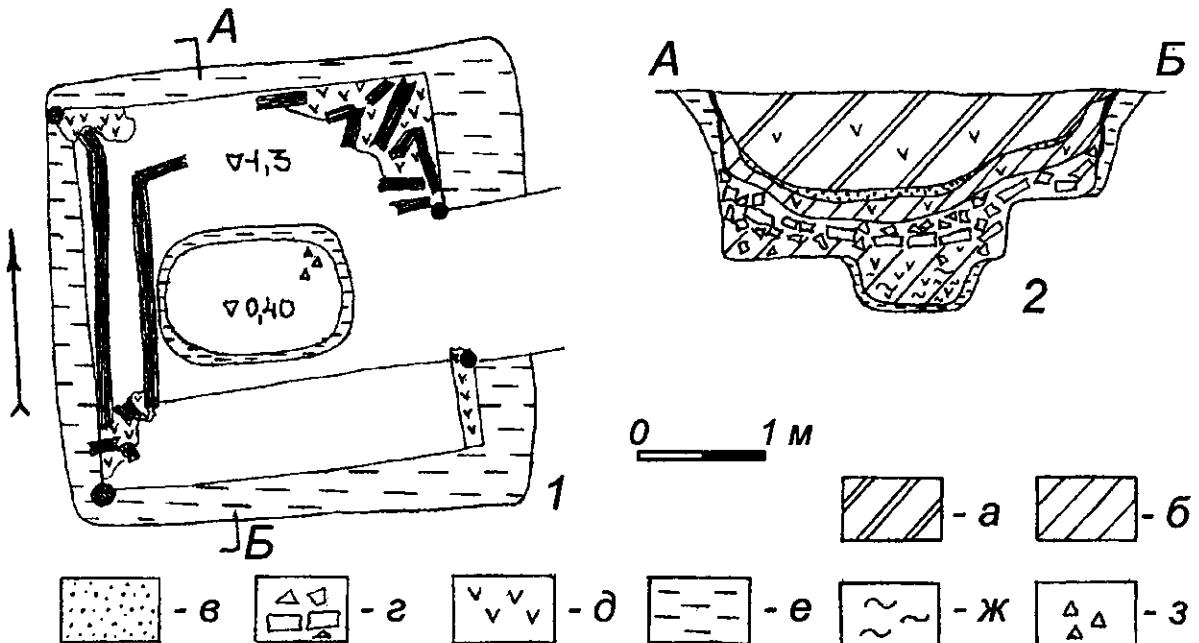

Рис. 1. План (1) и профиль (2) жилища. Условные обозначения: а — темно-серая супесь; б — серая супесь; в — песок; г — завал глиняной обмазки; д — уголь; е — глина; ж — зола; з — керамика.

Положение обломков, хорошо сохранившихся отпечатки древесных стволов со стороны пола постройки, указывает на то, что она была перекрыта рядом бревен диаметром 0,15–0,20 м, уложенных перпендикулярно входу в землянку, расположенному по восточной стенке. При расчистке завала глины у западной стенки жилища обнаружено два обгоревших бревна диаметром 0,15 м (рис. 1, 1). Под остатками дерева в северо-восточном углу найдено овальное кресало (рис. 2, 1). Время бытования этого типа охватывает XIII–XVI вв. Слева от входа впритык к южной стенке жилища находилась материковая лежанка 2,8×0,75 м, возвышавшаяся над уровнем земляного пола постройки на 0,5 м. Ближе к западной стенке по центру жилища располагалась очажная яма 1,4×1,0 м, заполненная углем и золой. Дно ее обмазано глиной, глубина 0,4 м. При выборке в верхней части ее заполнения обнаружен развал верхней части гончарного светлоглиняного сосуда (рис. 2, 3)¹.

Особый интерес вызывает находка бронзового литого рельефного одностороннего креста с закругленными окончаниями и изображением Спаса нерукотворного на ушке (рис. 2, 4). В центре — распятие Христа с обозначением таблички над головой и резными вглубь буквами ХС. Фигура слегка изогнута с широко распространеными руками и окруженной нимбом головой, склоненной к правому плечу. Слева (по рисунку) рельефные буквы: первая неразборчива, вторая — Θ; справа, по-видимому, две буквы ИИ. В верхнем медальоне представлены рельефные изображения фигур двух святых, об-

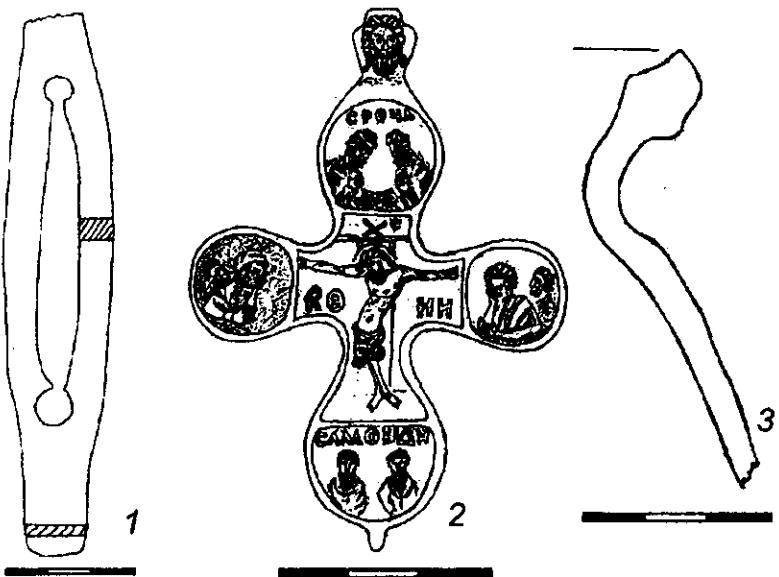

Рис. 2. 1 — кресало; 2 — бронзовый крест; 3 — венчик гончарного сосуда.

¹ По определению Л.И. Виноградской сосуд может быть датирован XIV–XV вв.

рашенных лицом друг к другу и прижимающих одну руку к груди. Над ними рельефная надпись — СРОЧЛ. В медальонах поперечины креста справа от Христа — скорбящая Богоматерь с фигурой святого на втором плане, слева — рельефные изображения двух святых. В нижнем медальоне нечеткие изображения двух фигур с неясной надписью вверху.

Рельефные изображения двух святых в медальонах (как элемент) характерны для отдельных крестов XV—XVI вв. [Ханенко 1900, табл. XXV, № 292].

Предварительно исследованный комплекс может быть датирован концом XIV—XVI вв.

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ МЕЗОЛИТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ НА ЮГЕ ЧЕРКАССКОЙ ОБЛАСТИ

Степанчук В.Н.

В 1994 году, по пути из Крыма, места основных работ, в Киев, Горно-Крымской палеолитической экспедицией было открыто несколько новых позднемезолитических стоянок в Тальновском р-не Черкасской области, недалеко от границы с Новоархангельским р-ном Кировоградской области Украины. Местонахождения связаны с первой надпойменной террасой реки Синюха и расположены по ее левому берегу в 1,2 км к югу от места слияния рек Гнилой и Горный Тикич. Ближайшие населенные пункты: с. Добрянка в 0,5–0,8 км к западу и северо-западу от местонахождений и с. Песчаная в 1,7 км к северо-востоку.

По подъемному материалу локализовано два самостоятельных местонахождения, удаленных друг от друга вдоль берега реки на расстояние до 200 м. Еще один пункт был выявлен шурфовкой.

Рекогносцировочная шурфовка была проведена на двух местонахождениях. В обоих случаях стратиграфическая последовательность отложений оказалась идентичной. Под довольно мощным, до 40 см, слоем золового светлого песка залегал почвенный слой насыщенно темного цвета мощностью до 20 см, далее следовал слой подпочвы, также около 20 см мощностью, подстилаемый материковым светло-желтым песком с железистыми прослойками. Находки обработанного кремня в обоих случаях увязываются с почвенным и подпочвенным слоями. Отдельные находки встречены ниже уровня подпочвы, на контакте с материковым песком и в его верхней части, до глубины 1,0 м от современной дневной поверхности. Насыщенность культурными остатками сравнительно высокая, от 30 (пункт 2) до 80 (пункт 3) находок на 1 квадратный метр площади.

Находки представлены в основном кремневыми изделиями, имеется единичный фрагмент квар-

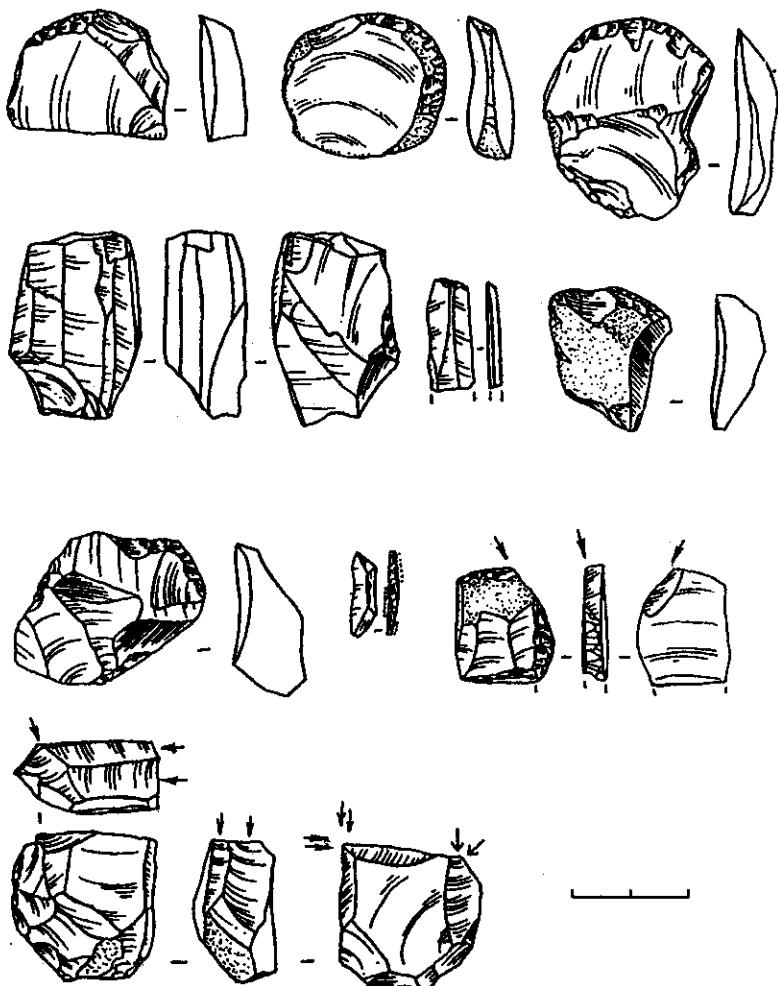

Рис. 1.

цитового изделия, найдены также небольшие фрагменты охры и несколько мельчайших фрагментов керамики, встреченных только в почвенном слое.

В качестве сырья использовался преимущественно галечный кремень различной цветности: коричневый и серый различных оттенков, матово-белый, розовый, пестроцветный. Части находки кремня, побывавшего в огне. В коллекции имеется одноплощадочный призматический нуклеус для микропластин, скол оживления площадки карандашевидного нуклеуса, сколы-заготовки (пластинки и микропластинки), сколы подправки и оформления рабочих поверхностей и площадок нуклеусов, мельчайшие осколки-отходы кремнеобработки, а также несколько орудий и сколов с регулярной ретушью. Среди ретушированных изделий преобладают скребки на отщепах различных типов (5 экземпляров), имеется многофасеточный срединный двойной, изготовленный на массивном отщепе так называемый кукрекский, резец; комбинированное орудие (боковой резец, совмещенный со скребком); тронированная пластинка; атипичная микро-пластинка с притупленной спинкой (рис. 1). Найдено также несколько обломков орудий и несколько пластин и отщепов с ретушью.

Найдка новых стратифицированных позднемезолитических стоянок на пограничье Черкасской и Кировоградской областей представляет интерес, так как памятники этого времени практически не известны на данной территории. К тому же известные на настоящий момент мезолитические пункты были представлены лишь сборами на поверхности. По мнению Л.Л. Зализняка, ознакомившегося с коллекциями из сборов и шурfov, новые памятники могут быть отнесены к кукрекской культуре. Открытие памятников этой культурной принадлежности на территории лесостепной полосы Украины предстает безусловный интерес для реконструкции этнокультурных и миграционных процессов древнего населения Украины в финальном мезолите-раннем неолите.

О ИССЛЕДОВАНИЯХ ПАЛЕОЛИТА В КРЫМУ В 1994 ГОДУ

Степанчук В.Н.

В 1994 году Горно-Крымской палеолитической экспедицией КФ ИА НАНУ были проведены небольшие работы на стоянке им. Г.А. Бонч-Осмоловского (ГАБО); шурfovкой исследовалось обнаруженное в 1993 году местонахождение Тав-Бодрак 1; производился целенаправленный поиск новых палеолитических памятников, в результате чего в долине р. Бодрак был открыт новый средне-палеолитический памятник Шайтан-Коба IV, а также ряд других пунктов.

На стоянке ГАБО была продлена траншея вниз по склону по линии основного поперечного профиля. В настоящий момент общая длина разреза по линии 8/9 З-Т, вскрытого работами ряда лет, составляет более 11 метров, а мощность исследованной колонки — до 9 метров. Работами 1994 года вскрыты аллювиальные отложения пра-Бодрака, представленные галечно-гравийными, песчанистыми, глинистыми фациями, а также участок борта переуглубленного русла реки, заполненного как отложениями аллювиального происхождения, так и сedиментами, сползшими с участков, расположенных выше по склону. На двух квадратах вне траншеи (1 и 3 З) были исследованы также верхи 1 культурного слоя стоянки в месте крайней северной периферии распространения культурных остатков. Среди коллекций, собранных в отчетном сезоне, преобладают кремневые изделия. Большая доля их представлена сколами и отходами расщепления и ретуширования. Орудий — до 6% (разнообразные скребла, остроконечник, выемчатые, зубчатые). Имеются верхне-палеолитические типы орудий. Среди нуклеусов преобладают радиальные одно- и двусторонние. В целом обнаруженный материал сведен с индустрией 1 культурного слоя из раскопок прежних лет и может быть определен как относящийся к восточному Шарантъену, обогащенному листовидными двусторонними остриями (рис. 1, 2—4). Примечательна находка в гравийно-галечном слое аллювия нескольких сколов и черепаховидного нуклеуса. Происхождение этих изделий, встреченных в низах изученной колонки, не связано с верхними уровнями заселения стоянки. Найдка этих артефактов (рис. 1, 1) указывает на более древнее обитание палеолитического человека в долине пра-Бодрака.

Была продолжена шурfovка местонахождения на Тав-Бодраке на склоне под верхним ярусом куэсты в месте прорыва Бодраком Второй гряды гор. Шурф-зачистка, начатый в 1993 году, был на площади 2 м² доведен до глубины около 6 м от условного нуля. Верхняя часть вскрытой колонки от-

ложений сложена светло-палевыми суглинистыми сedimentами ("верхняя пачка"). Они подстилаются обызвесткованными отложениями цементного цвета с прослойками, насыщенными железистыми включениями ("нижняя пачка"). Под ними, в свою очередь, залегали коричнево-палевые суглинистые отложения, светлеющие к нижней части ("коричневый слой"). Культурные остатки были встречены во всех условно выделенных лито-пачках. Faунистические остатки по данным Г.Ф. Барышникова принадлежат гидрунтиновому ослу. Каменный инвентарь неокатан, непатинирован, однако массово фрагментирован и содержит много предметов с псевдоретушью. Верхняя пачка отложений доставила 168 кремневых изделий. Нуклеусов нет, пластинчатые сколы единичны. Среди орудий имеются скребла, раклеты; есть указания на технику изготовления двусторонних орудий. Общее число находок из нижней пачки достигает 1050. Представлены нуклеусы дисковидной, леваллуазской, подпараллельной схем расщепления. Среди ретушированных изделий: остроконечники, скребла, скребки. Имеется несколько сколов оббивки двусторонних орудий. Коричневый слой доставил минимальное число находок (7), не исключено, проникших с более высоких уровней. Диагностических находок среди них нет.

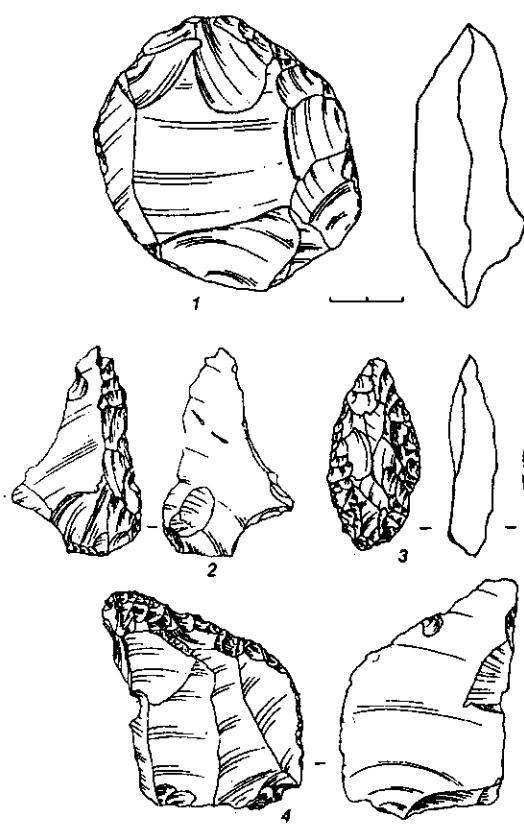

Рис. 1.

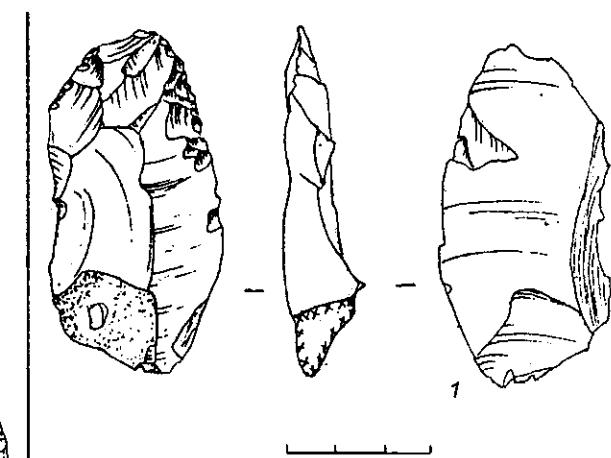

Рис. 2.

В предварительном плане Тав-Бодрак-1 может быть определен как местонахождение средне-палеолитического возраста. Не исключается также наличие здесь после-средне-палеолитических материалов. Пока нельзя определить место вновь открытого инвентаря (инвентарей) в системе палеолита Крыма. Биполярные нуклеусы леваллуазской схемы из низов нижней пачки находят хорошие аналогии в материалах II слоя Кабази II, что, однако, не дает оснований усматривать за этим принадлежность к единой палеокультурной общности. Важно подчеркнуть также, что материалы 1994 года не найдены в неперемещенном, инситном, положении. Поиск непотревоженных культуросодержащих отложений на памятнике остается задачей будущего.

Новый стратифицированный памятник Шайтан-Коба IV средне-палеолитического возраста был открыт в отчетном сезоне поблизости от известной стоянки Шайтан-Коба I в долине р. Бодрак. Один из шурfov доставил многочисленные обработанные кремни и остатки фауны (по определению Г.Ф. Барышникова: лошадь, сайга, осел). Шурф, не доведенный до материковых отложений, выявил 7 литологических горизонтов. Обильные остатки палеолитического возраста связаны с 5 и 7 литогори-

зонтами. Число находок кремня составляет несколько сотен. Кремни не патинированы, в большинстве своем крупных размеров. В коллекции имеются радиальные, дисковидные, леваллуазские и подпараллельного снятия нуклеусы. Среди орудий представлены скребла (рис. 2) (в том числе базально и тыльно утонченные). Ближайшая аналогия материалам нового памятника в предварительном плане может усматриваться в инвентаре Шайтан-Кобы 1, а также в материалах ГАБО.

Палеолитическое местонахождение в навесе Залесное в районе Мангупа было открыто и в 1984 году исследовалось В.Ю. Коеном. Целью работ 1994 года ставилось дополнительное исследование культуроодержащих отложений. Однако, наши прирезки к шурфу и раскопу 1984 года доставили лишь несколько мелких кремней. Отсутствие культуроодержащего слоя в шурфе и прирезке 1994 года, возможно, следует объяснить особенностями пространственного распределения палеолитических остатков. Для выяснения этого работы на памятнике следует продолжить.

Следы пребывания человека верхне-палеолитического возраста были отмечены в пещере поблизости известной стоянки Аджи-Коба. Здесь в слое красной плотной глины был найден фрагмент пластинки с притупленной спинкой, сопровождаемый плейстоценовой фауной (среди прочего: остатки сайги, лошади, осла). Пункт обозначен как Аджи-Коба II. Несколько кремней, в том числе пластина с притупленной спинкой верхне-палеолитического облока, были найдены на южном склоне балки Ханлык-Ашлама напротив северо-западной оконечности плато Чуфут-Кале. Отдельные, в основном слабо диагностичные, обработанные кремни были собраны в Вилино (долина р. Альма), в верховьях балки Кучук-Ашлама близ Бахчисарай, ниже 4Б-15 у северного края Мангуп-Кале (позднее идентифицирован как пункт Мангуп II, по Л.М. Тарасову), близ с. Плодовое (долина р. Альмы), навесе П-12 у с. Пролом (долина р. Кучук-Карасу). К палеолитическому времени, возможно, следует отнести пункты Шайтан-Коба IVa и Шайтан-Коба A в черте с. Скалистое в долине р. Бодрак.

ГОНЧАРСЬКІ КЛЕЙМА З ВИШГОРОДА

Л.В.Строкова

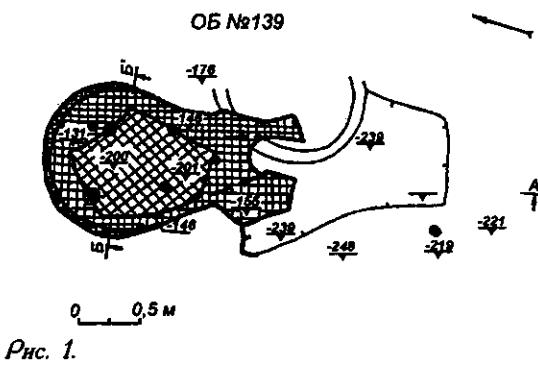
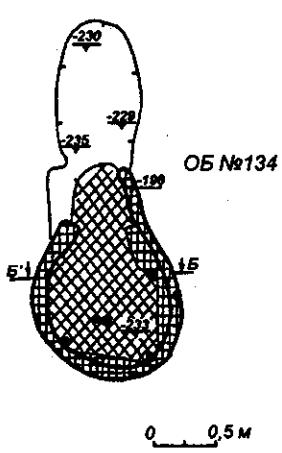
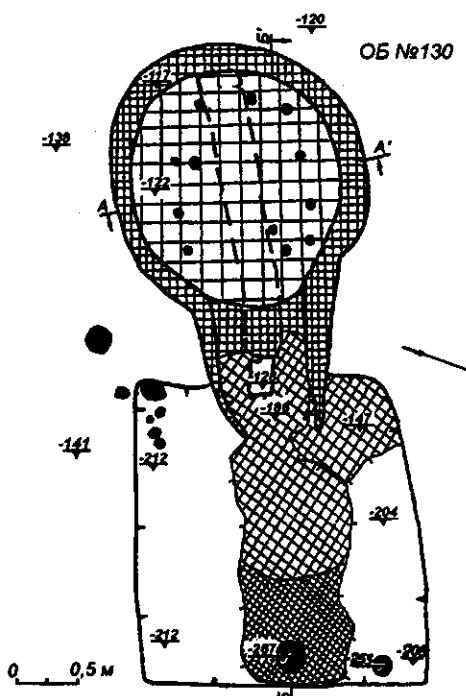
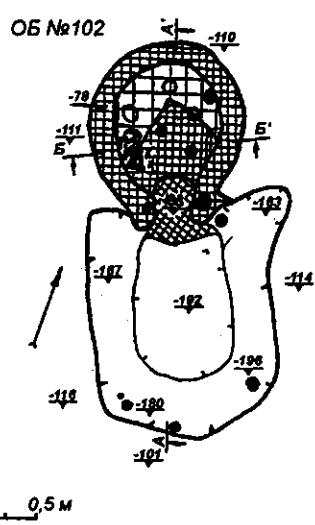
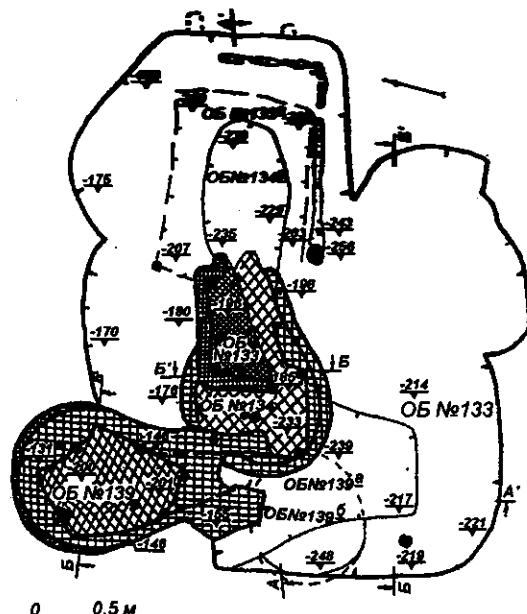
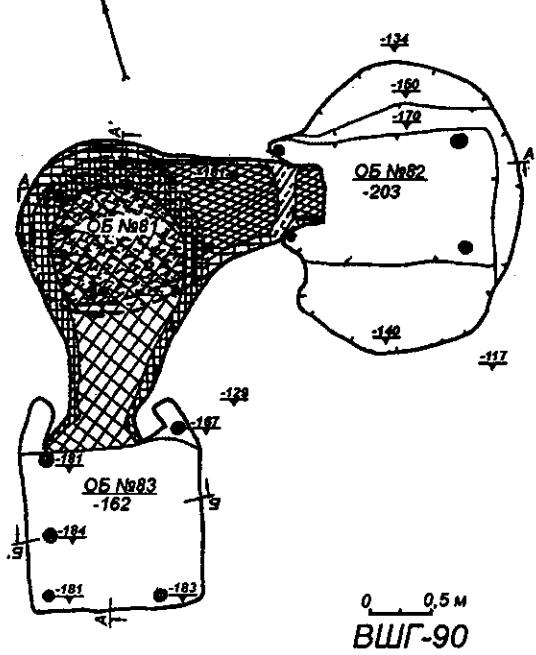
У 1994 році були систематизовані матеріали з розкопок Дорогожицького загону науково-виробничого кооперативу "Археолог", який працював у складі Вишгородської археологічної експедиції ІА НАНУ. Загоном було досліджено майдан по вул. Першотравневій, який призначався для забудови під житловий будинок та радіоательє. Обстежена ділянка площею в 1732 м² знаходилася в південно-західній частині Вишгородського посаду XI–XII ст.

При роботах було виявлено 185 заглиблених у материк об'єктів (жигла, ями, горни, господарчі будівлі та ін.), більша частина яких відноситься до давньоруського періоду. Різночасові керамічні комплекси та стратиграфічне розміщення об'єктів свідчать про несинхронність їх функціонування. Тому, як основа для виділення груп одночасових об'єктів нами були використані форми вінець та типи орнаментів посуду [Звіт, НА ІА НАНУ 1990/67]. За такими ознаками було виділено чотири послідовно змінюючі один одного керамічних комплекси "А", "Б", "В", "Г"; причому, якщо "А", "Б", "В" відносяться до XI ст., то комплекс "Г" охоплює першу половину XII ст. По-за цим послідовним рядом знаходився лише один комплекс X ст. (об. 98).

Нажаль, через незначну кількість матеріалів, котра не дозволяє в повній мірі встановити групи вінець і характер орнаментації, для 60 об'єктів не було визначено типологічний характер керамічного комплексу, тому вони були розглянуті узагальнено, як комплекси XI–XII ст. без поділу на дрібніші етапи. В XI ст. на цій частині посаду з'являються житлові будівлі та складається регулярна садибна структура: навколо жител групуються будівлі господарчого і виробничого призначення. Обнесені огорожами з вбитих та врітих у материк загострених паль та стовпів, садиби групувались в квартали, які були розділені дорогами (вулицями). Площа садиб не встановлено, оскільки жодна з них не була розкопана повністю.

Давньоруським часом датуються 14 жител заглиблого типу, переважно каркасно-стовпові конструкції, площею 10–25 м² з глинобитними і каркасними печами діаметром 0,8–1,3 м.

Поселення мало специфічну ремісничу, конкретніше — гончарську спеціалізацію, про що свідчить виявлення семи гончарських горнів, що розміщувались поблизу жител (рис. 1).

Горни грушевидної в плані форми, із заглибленою до материка топкою, відділеною від випалювальної камери черінем з продухами. В конструктивному плані 6 горнів аналогічні горнам з посаду Білгорода [Більфельд 1952] — їх округлі випалювальні камери не перевищували 0,8–1,0 м при висоті 0,6 м (об. 81, 82, 102, 139, 133, 134). На заключному етапі існування поселення з'являється горн з черінем 1,7 м, який спирається на потужну опорну стінку, що розділяла топку навпіл (об. 130). Перед усіма горнами були влаштовані пригребиці. Аналогічні об. 130 горни були досліджені Т.М. Мовчанівським у 1936–1937 рр. на південній від вишгородського дитинця [Довженок 1950, с. 73–75].

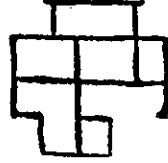
Серед знайдених на поселенні керамічних виробів переважають горщики і глечики. Місцеві керамісти виготовляли також світильники, сковорідки, покришки. У великому горні (об. 130) разом із залишками посуду знайдено багато уламків керамічних плиток товщиною 1,3–2,2 см. Продуктивність горнів була невеликою — один з них (об. 102) виявився нерозгруженим, з нього походять 5 горщиків, які заповнювали весь простір випалювальної камери.

Під час розкопок вишгородського посаду у 1990 році було знайдено значну кількість цілих та фрагментованих денець з рельєфними знаками, т.зв. клеймами.

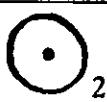
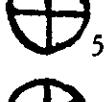
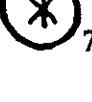
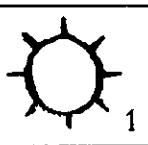
Для систематизації цих знаків використана класифікація за рубриками: група → вид → підвид, яка була застосована В.Д. Гупало при розробці клейм східної Волині [Гупало 1985].

Найбільшою одиницею систематизації є група, в основі якої лежить зовнішній контур зображення. На цій основі виділено 5 основних груп клейм (табл. 1).

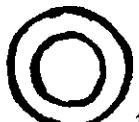
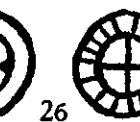
Табл. 1. Класифікація клейм.

Група А			
Тип	Вид	Підвид	
I	 		
II	 		
Група Б			
I	 		
II	 		
III	 		

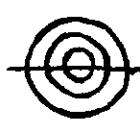
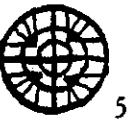
Группа В

I	 	
II	 	
III		
IV		
V		
VI		
VII		

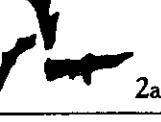
Группа В'

I	 1	 2	 2a	 2b	 2c
II	 1				
III	 1				
IV	 1	 2			
V	 1	 2			
VI	 1				

Группа В''

I	 1	 2	 3	 3a
		 4	 5	

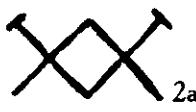
Группа Г

I	 1		 1a
		 2	 2a

Група Г'

I	 1	 2	 1a
---	---	---	--

Група Д

I	 1	 2	 2a
II	 2		
III	 1		

Група "А" включає хрестовидні знаки, "Б" — знаки у вигляді прямокутника, "В" — знаки з окружностями; до групи "Г" входять зображення трилисників, а в групу "Д" — знаки індивідуальних зображень (рис. 2–6).

Загальним принципом поділу знаків за типами, видами і підвидами всередині груп є ускладнення основи знака за рахунок додаткових елементів. Для визначення знаків одного підвиду, які відрізняються метричними параметрами, в систематизації клейм використано поняття "різновид". Оскільки кількість окружностей на клеймах групи "В" коливається від однієї до трьох, то за їх кількістю група "В" поділена на підгрупи: "В" — одна окружність, "В'" — дві окружності, "В'"' — три окружності. Трилисники, об'єднані в групу "Г", мають центровану (радіальну) або гіллясту композицію. На цій основі група трилисників розділена відповідно на підгрупи "Г" і "Г'". На таблиці 1 подані всі типи та різновиди клейм. В кожній групі тип позначено римською цифрою, вид — арабськими, а в підвидах додається маленька літера.

Під час розкопок вишгородського посаду в 1990 р. було знайдено 2428 цілих і фрагментованих денець кружального посуду. З них 362 мають рельєфні знаки на зовнішній поверхні, що становить 14,9% від загальної кількості денець. Повністю сюжети зображень встановлені для 222 денець, для решти 140 це не дозволяє зробити їх фрагментованість. Денця з клеймами походять з об'єктів, чітко датованих XI–XII ст., і з культурного шару по-за об'єктами.

На поселенні, згідно керамічним комплексам, було виділено кілька виробничо-побутових комплексів, позначених нами, "А1", "А2", "А3", "Б1", "Б2", "Б3", "В", "Г1", "Г2".

Табл. 2. Кількісний і процентний розподіл типів клейм по комплексам (в дужках — кількість об'єктів звідки походять клейма)

комплекс	кількість об'єктів	кількість денець	денець з клеймом	визначені денця	невизначені денця	%
X ст.	6 (1)	13	3	2	1	18
"А1"	15 (10)	308	67	44	23	21,5
"А2"	14 (10)	480	147	92	55	30,6
"А3"	4 (4)	88	17	17	—	19,3
"А1–3"	32 (25)	876	231	152	78	26,3
"Б"	20 (11)	446	62	31	31	13,9
"В"	13 (4)	119	9	6	3	7,6
"Г"	6 (3)	223	17	13	4	7,6
XI–XII ст.	60 (5)	124	9	7	2	7,3
к\ш	—	630	33	11	22	5,2
Всього	170 (72)	2428	362	221	140	14,9

Всього, лише в об'єктах поселення знайдено 329 денець з рельєфними знаками, а середній показчик таврування (за матеріалами об'єктів) становить 18,2%. Такий високий відсоток таврування виробів для даних комплексів пов'язаний з виробництвом гончарної продукції.

Об'єктивний розподіл клейм на денецах у виробничо-побутових комплексах наводиться в таблиці 3 за такою схемою: перша цифра — кількість, після дефісу — тип, вид і літерою — підвід. В примітці позначені матричні повтори: фіксується клеймо (в дужках кількість повторів в даному об'єкті) та кількість об'єктів, де є матричне повторення даного знака. Таким чином, з приведених таблиць видно: в комплексі "A1" присутні всі типи клейм крім групи "Б"; в комплексі "A2" представлені клейма всіх типологічних груп.

Таблиця 3. Об'єктивний розподіл клейм у виробничо-побутових комплексах

Група, комплекс, об'єкт	А	Б	В	В'	В''	Г	Г'	Д	Примітки
X ст. (об'єкт 98)	1-II,1a		1-III,1						BIII,1 — об. 102
"A1" об'єкт 21 (житло)	1-I,1		1-I,2 1-I,5						BI,2 — об. 134г BI,5 — об. 102
об'єкт 102 (гори)	1-I,1 1-I,3		2-I,2a 1-I,26 1-I,5 2-III,1			1-I,2a 5-I,2			BI,26 — об. 159 ГI,2 — 5 повторів BIII,1 — об. 98 BI,5 (1 екз.) — об. 21
об'єкт 22			1-I,5 1-I,8 1-II,4 1-III,1	1-I,2					
об'єкт 23	1-II,1		1-I,2a 2-I,5	1-I,2 1-I,3	1-I,3				B''I,3 — об. 11, 59, 133г, 139г BI,5 (1 екз.) — об. 56, 68
об'єкт 17			1-I,7						
об'єкт 12	1-I,4			1-I,1					
об'єкт 11					1-I,3			1-III,1	B''I,3 — об. 59, 133г, 139г, 23
об'єкт 115	1-I,1		1-I,2в 1-I,56		1-I,3a		1-I,1		ГI,1 — об. 145
об'єкт 119			1-I,1 2-I,5		1-I,2				
об'єкт 117						1-I,1a			
Всього	6	—	21	4	4	7	1	1	
"A2" об'єкт 56а (житло)	1-I,2a		2-I,5 1-I,7 1-II,5a 1-II,2	1-I,2в		1-I,2			BI,7 — об. 56
об'єкт 134 (гори)			1-I,2			1-I,2			BI,2 — об. 21
об'єкт 139 (гори)			1-VII,1	1-IV,2	1-I,3 1-I,4		1-I,2		B''I,3 — об. 59, 133г, 11, 23 B''I,4 — об. 59 ГI,2 — об. 59
об'єкт 133 (гори)	1-I,5		1-I,2г 1-I,5 1-I,7 2-I,7a 1-I,8	1-I,1 1-I,2 1-I,3 1-VI,1	1-I,3	1-I,2			B''I,3 — об. 59, 139, 11, 23 BI,7a — об. 133г

об'єкт 133 (яма)	1-I,4		1-I,2 1-I,2a 2-I,5 1-I,7 1-I,7a						Bl,5 — об. 68,114 Bl,7a — об. 133г
об'єкт 131				1-III,1					
об'єкт 39	1-I,3	1-I,1							Al,3 — об. 145
об'єкт 63	1-I,7		1-I,8						Al,7 — об. 145
об'єкт 68			3-I,5	1-I,2a 1-I,2в 1-I,2					B'1,2в — об. 56 Bl,5 — об. 56, 23 Bl,5 — об. 133, 114
об'єкт 56	1-I,2		1-I,1 2-I,2a 6-I,5 1-I,5a 1-I,5в 1-I,5д 1-I,7	1-I,2в					B'1,2в — об. 68 Bl,5 (5 екз.) — об. 68, 23 Bl,7 — об. 56а
об'єкт 59	1-II,1		2-I,5 2-I,5г 2-I,7a 5-II,1 1-VI,1	1-I,1 2-I,3 3-I,6 6-I,3 1-I,4 4-I,5		1-I,2	1-II,1		Bl,5г — 2 повтори Bl,7a — 2 повтори BII,1 — 5 повторів B'1,3 — 2 повтори B''1,1 — 2 повтори B''1,3 (6 екз.) — об. 11, 23, 133г, 134г B''1,5 — 4 повтори Г'1,2 — об. 139 B''1,4 — об. 139г
Всього	7	1	48	13	17	3	2	1	
"A3" об'єкт 158 (житло)			1-I,5 1-I,6a				1-I,2a		ДI,2a — об. 145 Bl,6a — об. 159
об'єкт 145	1-I,3 1-I,7		2-I,5				1-I,1	1-I,2a	Al,3 — об. 39 Al,7 — об. 63 Bl,5 — 2 повтори ДI,2a — об. 158 Г'1,1 — об. 115
об'єкт 157		1-II,1	1-I,5				1-I,1a		Bl,5 — об. 159
об'єкт 159			1-I,1 1-I,26 1-I,5 1-I,6a 1-II,6						Bl,26 — об. 102 Bl,5 — об. 157 Bl,6a — об. 158
Всього	2	1	10	—	—	—	2	2	
Всього у комплексі "A"	15	2	79	17	21	10	5	4	
"Б1" об'єкт 82 (горн)	1-I,1 1-I,6		1-I,8						
об'єкт 81,		2-III,1	1-II,2a	8-I,4					BIII,1 (2 екз.) — об. 74, 75

83 (горн)				1-V,1				B'1,4 — 8 повторів
об'єкт 74		1-III,1	1-I,4				1-I,1	БІІІ,1 — об. 75, 81, 83
об'єкт 75		1-III,1						БІІІ,1 — об. 74, 81, 83
об'єкт 4			1-I,6 1-I,8 1-II,5					
"Б2"								
об'єкт 33			4-I,5	1-I,26				Bl,5 — 2 повтори
об'єкт 41			1-I,8					
об'єкт 52			1-I,9					
об'єкт 50				1-I,2в				
"Б3"								
об'єкт 156	1-I,1							
Всього в комплексі "Б"	3	4	12	11	—	—	—	1
"В1"								
об'єкт 114			2-I,5	1-I,2				Bl,5 (1 екз.) — об. 68, 133
"В3"				1-I,1				
об'єкт 153								
об'єкт 151				1-I,1				
об'єкт 149				1-I,1				
Всього в компл. "В"	—	—	2	4	—	—	—	—
"Г"								
об'єкт 164			1-I,1					
об'єкт 36 (житло)			4-I,1 1-I,2д 1-I,5 1-II,2а 1-IV,1 1-V,1	1-I,2	1-I,2			
об'єкт 130 (горн)				1-I,3				
Всього в комплексі "Г"	—	—	10	2	1	—	—	—
Всього в комплексах "А", "Г"	18	6	103	34	22	10	5	5
Об'єкти XI-XII ст.								
об'єкт 104				1-I,1				
об'єкт 31				1-II,3				
об'єкт 58				1-I,7а				
об'єкт 136							1-I,2	
об'єкт 146				1-II,2а				
Всього	—	—	3	1	—	—	—	1
Культурний шар		1-II,1	1-I,2в 3-I,5	1-II,1 2-I,1 1-I,2		1-I,2 1-I,1		
Всього в культурному шарі	—	1	4	4	—	2		—

На території комплекса "А3" горнів і виробничих ям не виявлено, проте в житлі і господарчих ямах поряд з побутовими відходами була незначна кількість битого кружального посуду без слідів використання, що дає можливість висловити припущення про розвиток гончарської справи і на місці даної садиби. В цьому комплексі представлениі клейма груп "А", "Б", "В", "Г" і "Д". В цілому на етапі "А" зустрічаються знаки усіх груп.

В об'єктах етапу "Б" відсутні клейма типів "В'", "Г", "Г'". Денця зі знаками походять з горнів та ям першого та другого комплексів. На хронологічному етапі "В" присутні лише клейма груп "В" і "В'". Особливістю знаків хронологічного комплексу "Г" є їх належність до групи "В" та її підгруп.

Таким чином, в хронологічному відношенні клейма виявляють неоднорідність. А саме: клейма групи "А" представлені в об'єкті 98 (Х ст.) та на етапі "А" і "Б" (15 і 4 екз.). Більшість (16 екз.) відноситься до клейм типу I. Хронологічно короткий період існування спостерігається і для клейм групи "Б" (7 екз.): вони присутні тільки на етапі "А" і "Б".

Найбільш численна кількість клейм групи "В" — вона налічує 113 екземплярів, що становить 60% всіх таврованих денець, які знайдені на поселенні. Вони відомі в об'єктах всіх хронологічних етапів. На етапі "А" кількість клейм групи "В" складає 51% (79 екз.) від клейм етапу або 35% від всіх клейм. Переважна більшість з них (65 екз.) відноситься до типу "ВІ". Частіше зустрічаються знаки типу "ВІ,5" — 34 різновидних клейма. На етапі "Б" знаки групи "В" складають 39% (12 екз.) від таврованих денець з об'єктів етапу. Тільки два знаки групи "В" походять з об'єктів етапу "В". Для етапу "Г" також характерне переважання знаків групи "В" — 11 екз. (85%). Серед матеріалів із культурного шару та об'єктів XI–XII ст. клейма групи "В" також складають більшість (9 екз.). Клейма групи "В'" та-кож присутні в матеріалах всіх етапів поселення, крім об'єктів X ст. Найбільша кількість відноситься до етапу "А" (17 екз. — 11,1%) і "Б" (11 екз. — 35,5%). На етапах "В" і "Г" та в культурному шарі клейма групи "В'" одиничні. Серед клейм підгрупи "В'" переважають клейма типу I (33 з 39 екз.).

Знаки підгрупи "В" і "В'" (102 і 34) складають 2/3 від усіх таврованих денець з поселення.

Знаки групи "В'" (22 екз.) зустрічаються на етапі "А" (13,8%) і "Г" (1 екз.). Всі клейма підгрупи "Г" і "Г'" (10 і 5 екз.) також знайдені в об'єктах етапу "А". Знаки групи "Д" — в об'єктах етапу "А" (4 екз.) і "Б" (1 екз.).

Розподіл груп клейм за хронологічними комплексами свідчить про значну типологічну різноманітність знаків, які вишгородські майстри наносили на денця своїх виробів вже на ранньому етапі існування виробничого центру.

Виявлені матричні повторення клейм в об'єктах різних виробничо-побутових комплексів на різночасових етапах існування поселення відображають як хронологічні, так і територіальні зв'язки цих комплексів.

Хронологічні зв'язки в рамках одного виробничо-побутового комплексу за матричними повтореннями прослідковуються вже для об'єктів X ст. і етапу "А": в печі житла (об'єкт 98) знайдено посудину, клеймо на якій ідентичне клейму В III, 1 з горна об'єкта 102 (рис. 3, 1–2).

Відображенням територіальних зв'язків одночасових виробничо-побутових комплексів, на перший погляд, є 28 випадків знахідок матричних повторень клейм в об'єктах різних комплексів (рис. 2, 6). В першу чергу територіальні зв'язки передбачаються для комплексів "А1" і "А2" (ВІ.2, ВІ.3, ВІ.5); "А1" і "А3" (ГІ.1, ВІ.26); "А2" і "А3" (АІ.3, АІ.7); "А2" і "В1" (ВІ.5).

За результатами аналізу, проведенного з урахуванням місця залигання кожного матричного повторення в заповненні конкретного об'єкта та характеру самих об'єктів, незмінними залишились тільки територіальні зв'язки першого і другого виробничо-побутових комплексів етапу "А", які маркіровані матричними повтореннями клейм ВІ.5, ВІ.3 і ВІ.2 (рис. 3, 3–6; 5, 1, 10, 11).

За методикою хронологічного розчленування вишгородських матеріалів простежено синхронізацію комплексу X ст. і комплексів етапу "А", яка визначається за клеймом ВІІІ, 1 (рис. 3, 1–2) в об'єктах 98 і 102, може свідчити про певний період співіснування вказаних об'єктів. Мабуть горн — об'єкт 102, використовувався майстром першого виробничо-побутового комплексу як на заключній фазі існування житла — об'єкт 98 (етап X ст.), так і після спорудження на території даного комплексу, вже на етапі "А", нового житла — об'єкт 21.

Встановлення місця походження тих чи інших клейм дещо змінює картину розповсюдження матричних повторень в межах одного комплексу.

В першому комплексі етапу "А" матричне повторення знака ВІ.5 походить з житла (об'єкт 21) і горна (об'єкт 102). Одниність знахідки не дозволяє розкрити характер зв'язку об'єктів, тим більше, що комплекс "А1" пов'язаний перевідкладеними дублікатами клейм з комплексами "А2" і "А3". Зовсім інша картина зв'язків об'єктів другого комплексу етапу "А". Тут з 14 об'єктів комплексу матричні повторення знайдені в одинадцяти об'єктах. Відбитки двох клейм потрапили в шар на території комплексу "А3". Загальна кількість різновидів клейм комплексу "А2" складає 62, 13 з них мають матричні повторення в об'єктах цього ж комплексу. Нечисленний як за кількістю об'єктів, так і кількістю матричних повторень етап "Б" дає аналогічну картину: клейма комплексу "Б1" повторюються в об'єктах цього ж комплексу (рис. 2, б). Звідси походить найбільша серія матричних повторень клейма ВІ.4, яка налічує 8 екземплярів.

Отже, топографія матричних повторень в об'єктах етапів "А" і "Б" свідчить про те, що виділення територіальних комплексів на основі територіального групування об'єктів на поселенні обґрунтоване.

Тепер розглянемо вишгородські матеріали згідно зі схемами побудови матричних знаків. Для того, щоб уникнути повторного підрахунку матричних знаків, вважатимемо їх за одиницю, виключаючи перевідкладені денці із шару і об'єктів. В такому випадку загальна кількість знаків складає 147 екземплярів, а розподіл за територіальними і хронологічними комплексами набуває наступного вигляду:

Табл. 4. Розподіл знаків за територіальними і хронологічними комплексами.

комpleksi	типи знаків							
	А	Б	В	В'	В''	Г	Г'	Д
Х ст.	1	—	1	—	—	—	—	—
"А1"	6	—	18	4	2	3	—	1
"Б1"	2	1	6	2	—	—	—	1
"В1"	—	—	1	1	—	—	—	—
"Г1"	—	—	1	—	—	—	—	—
"А2"	7	1	34	11	5	3	1	1
"Б2"	—	—	5	2	—	—	—	—
"Г2"	—	—	9	2	1	—	—	—
"А3"	2	1	6	—	—	—	2	1
"Б3"	1	—	—	—	—	—	—	—
"В3"	—	—	—	3	—	—	—	—

Найбільш численними за кількістю типів схем продовжують залишатись знаки групи В і В', які включають, відповідно, 81 і 25 знаків. 18 знаків об'єднує група А. Інші групи налічують від 3 до 8 знаків.

Табл. 4. (продовження).

комpleksi	типи знаків							
	А	Б	В	В'	В''	Г	Г'	Д
Х ст.	1	—	1	—	—	—	—	—
"А"	14	2	58	15	7	6	3	3
"Б"	3	1	11	4	—	—	—	1
"В"	—	—	1	4	—	—	—	—
"Г"	—	—	10	2	1	—	—	—

Таким чином, картина розподілу груп знаків по хронологічним етапам не змінюється.

Знаки групи "А" походять з об'єкту Х ст., етапів "А" і "Б", знаки групи "Б" з етапів "А" і "Б". Більш довгий час існують знаки підгруп "В" і "В''", які зустрічаються в об'єктах етапів від "А" до "Г" включно. Тільки на етапі "А" зустрічаються знаки підгруп "Г" і "Г''. Знаки групи "Д" фіксуються на етапах "А" і "Б". Загальним для усіх етапів хронологічних комплексів є трикратне, в середньому, переважання знаків групи "В" над знаками підгрупи "В''" і зменшення кількості числа підвідів від етапу "А" до етапу "Г" — з 107 до 13.

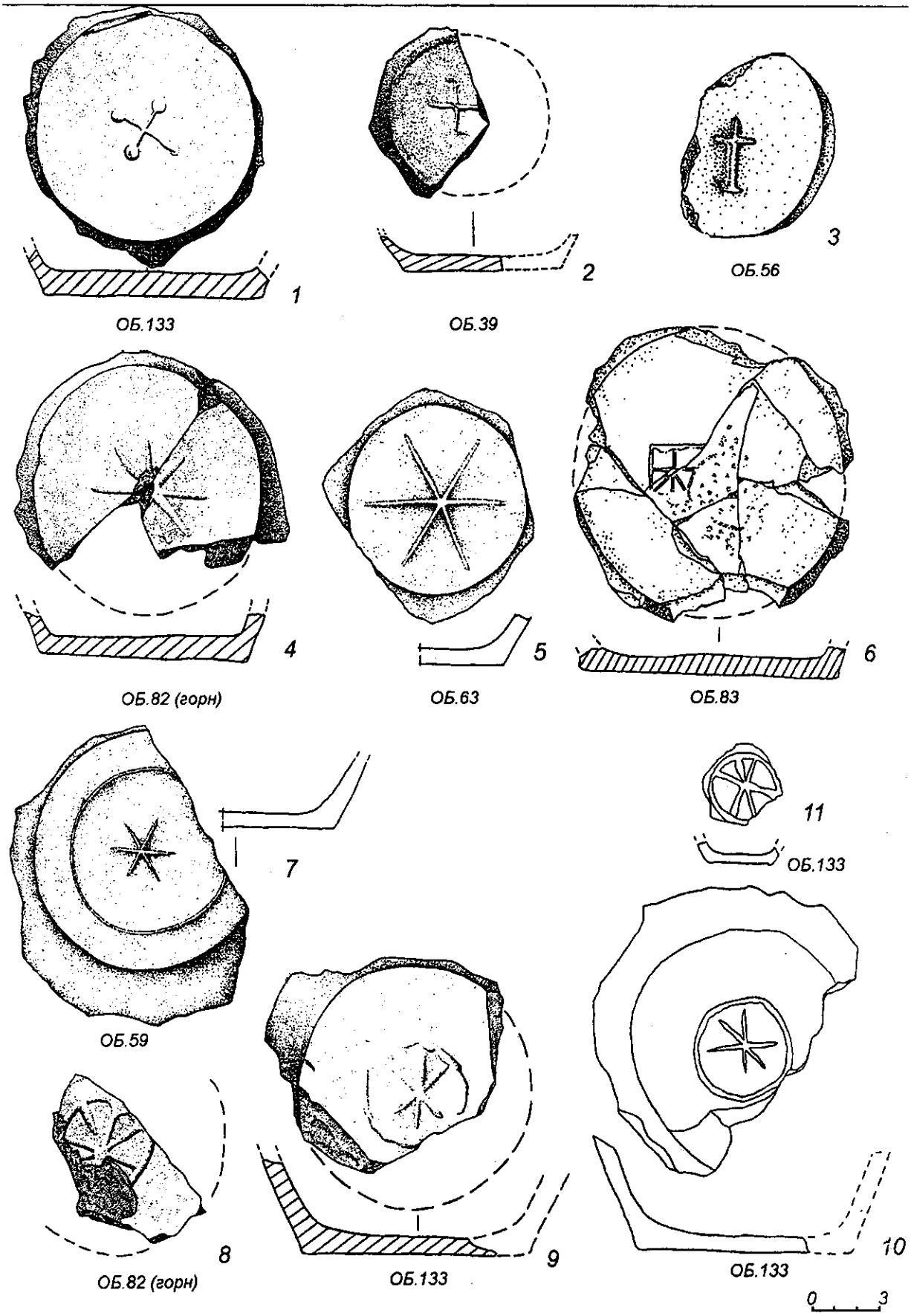
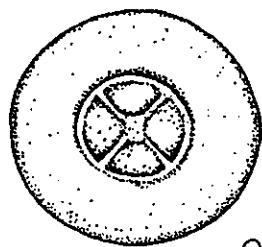
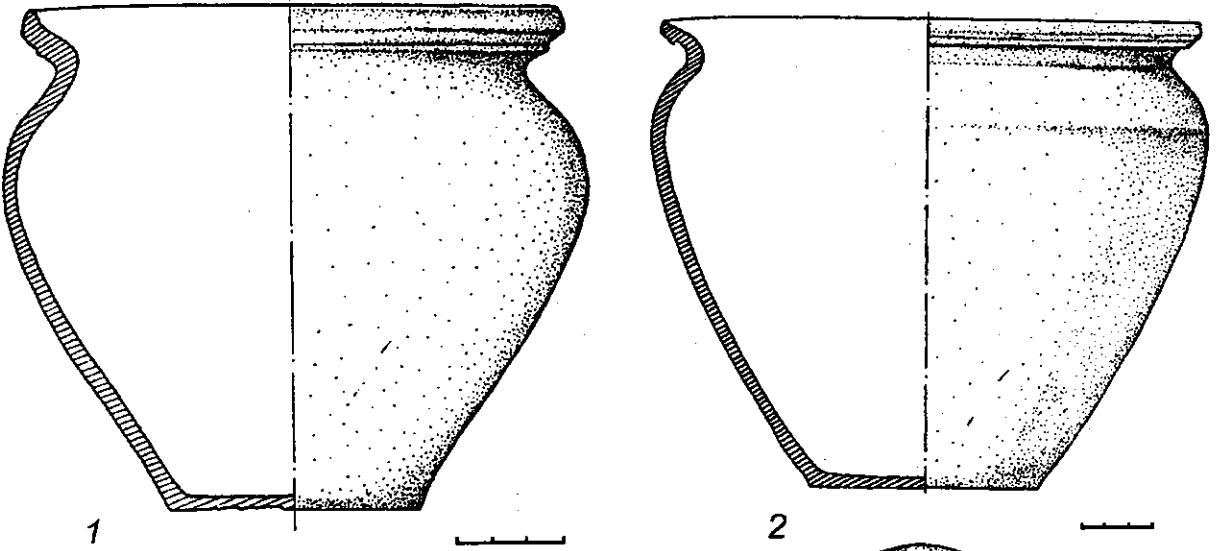
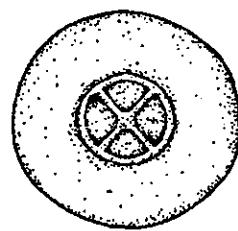

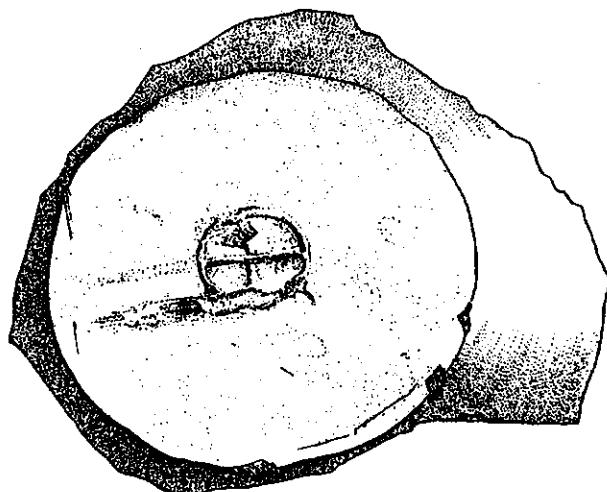
Рис. 2.

ОБ.98 (піч)

ОБ.102 (горн)

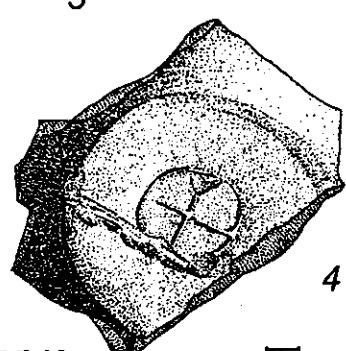
3

ОБ.56

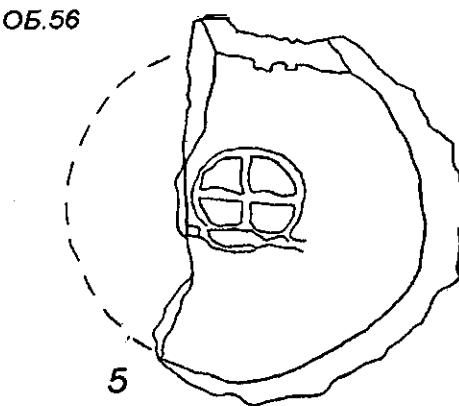
6

ОБ.56

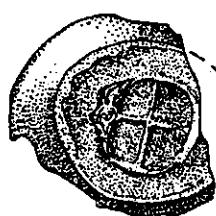
4

ОБ.68

5

ОБ.56

—

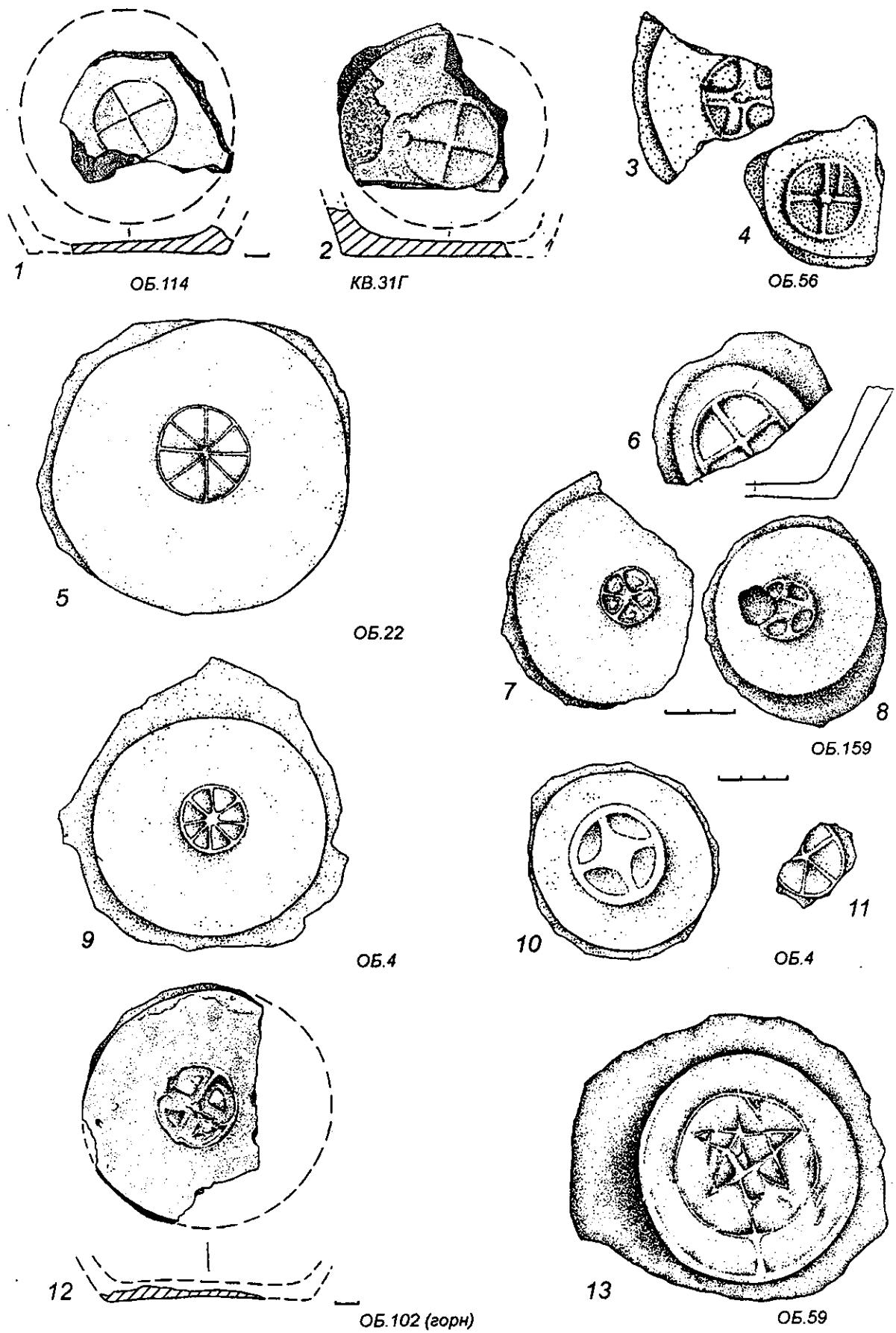

Рис. 4.

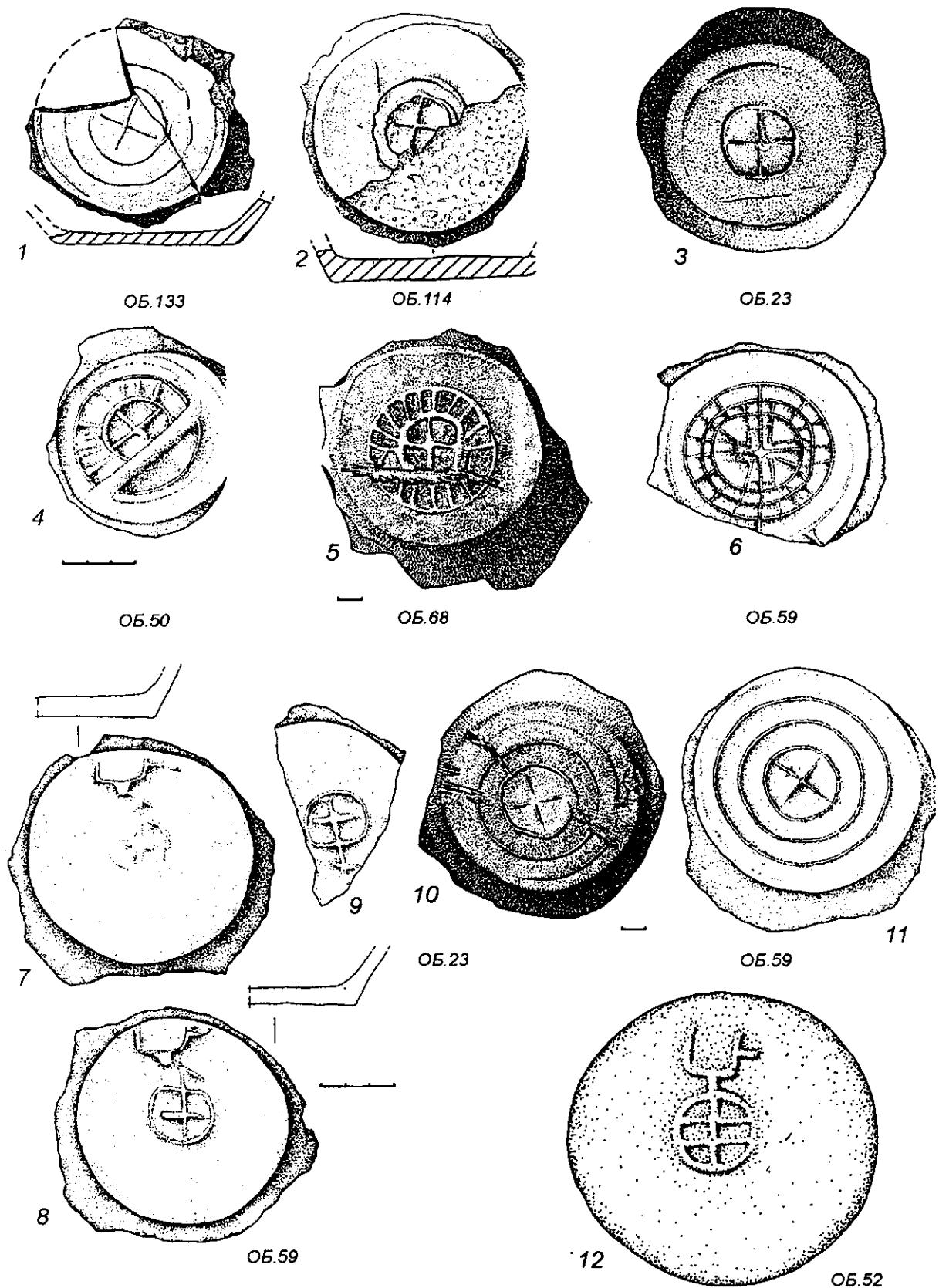
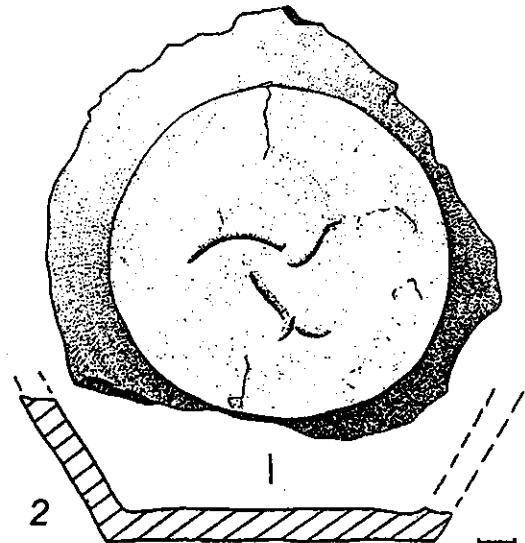
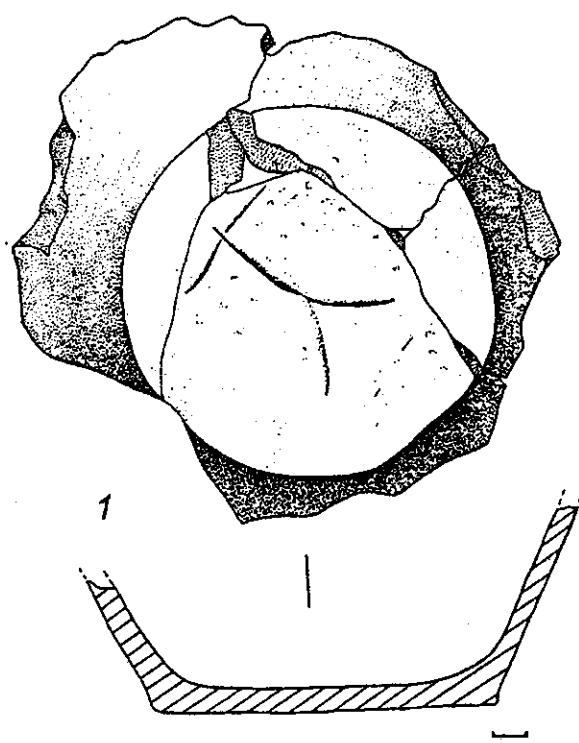
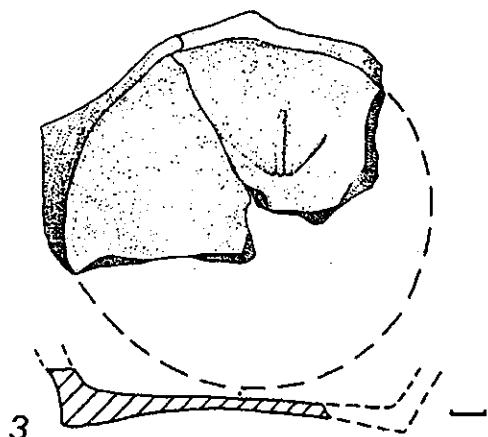

Рис. 5.

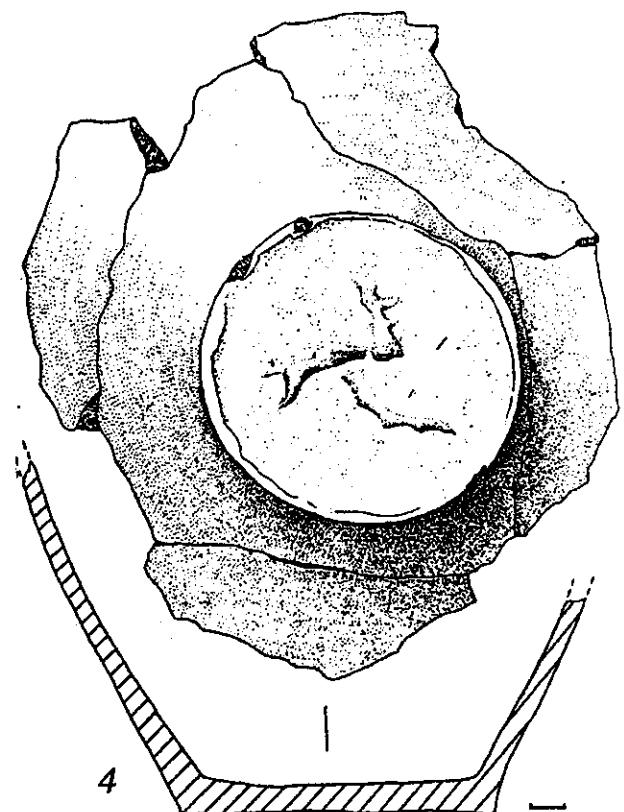

ОБ.134 (горн)

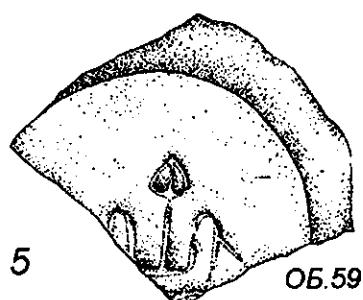
ОБ.117

КВ.36П

ОБ.102 (горн)

ОБ.59

Для усіх однотипних знаків синхронних або послідовних комплексів характерна належність до різних різновидів. До того ж, кількість різновидів з одного вузько датованого виробничо-побутового комплексу може складати від 2 до 9.

Постійне входження цих знаків у синхронні, але територіально різні комплекси виключає їх трактування як знаків майстра, не дивлячись на те, що вони за своєю схемою нічим не відрізняються один від одного. Інакше ми повинні припустити, що різні майстри, які володіли садибою з житлом та гончарською майстернею, свою продукцію позначали однаковими знаками.

Певні зміни в рамках синхронних комплексів відбуваються з елементами, які доповнюють основу знака. Тобто, територіально-хронологічне групування знаків АІ.2, 3, 4, 5; АІ.7; ВІ.7; ВІ.2 г в межах комплексу "А2" і знаків АІ.6; ВІ.8 і В'І.4 в межах комплексу "Б1" дають підставу для визначення цих знаків як своєрідних ознак майстерень (рис. 2, 1–5, 3, 5, 6).

Найбільш стабільні елементи клейм: хрести з доповненнями, прямокутні сектори, літера "Ж" (комплекс "А2") і взаємоперпендикулярні хрести ("Б1"), — в цих випадках можливо розглядати як своюрідну марку або марки майстрів, які працювали в майстернях комплексів "А2" і "Б1" на поселенні Гончари, що входило до складу вишгородського посаду (рис. 2).

Розглянуті денця з клеймами свідчать про те, що в районі однієї гончарської майстерні одночасно використовувалось декілька матриць з різними знаками (ВІ.5 г і В'І.5 — об'єкт 59; АІ.6 і ВІ.8 — об'єкт 82), (рис. 5, 6; 2, 4, 8).

Особливий інтерес у дослідників завжди викликають тамгоподібні знаки, які на Русі вважалися символами князівської влади і використовувались як знаки князівської власності [Рыбаков 1940]. До знаків-символів князівської влади і власності відносяться і триквестри [Ставиский, Бобровский 1985]. Тамгоподібні знаки і триквестри в даній класифікації об'єднані в групу "Г" — підгрупу "Г'" (рис. 6). Як триквестр можна розглядати знак ВІ.1 (об'єкт 157 і к/ш). Крім того, тамгоподібне зображення у вигляді особливих елементів — "надпечаток" містяться в клеймах ВІ.9 і ВІ.1 (об'єкт 52 — "Б2"; об'єкт 59 — "А2"), ВІV.1 (об'єкт 36 — "Г2").

Тамгоподібні знаки в клеймах ВІ.9 і ВІ.1 вторинні по відношенню до зображень, які знаходяться в центрі денець: вони прорізані іншими інструментами асиметрично по відношенню до ліній всередині кола (рис. 5, 7–9, 12). Клеймо ВІV.1 — містить давноподібний двозубець.

Знаки підгруп ГІ.2; Г'І.1 і Г'І.2 утворюють серії знаків, причому клейма Г'І.2 і Г'І.1 отримані з одних матриць. П'ять знаків ГІ.2 з комплексу "АІ" відтиснуті з однієї матриці, тоді як для трьох знаків цього виду з комплекса "А2" були використані три різні матриці. Помітна певна навмисність використання знаків такого виду (рис. 6, 2, 3, 5).

Факти наявності тамгоподібних знаків у виробничих комплексах відображають певний зв'язок з князівським господарством, можливо, більш міцний на ранньому етапі розвитку гончарського центру у Вишгороді.

Незважаючи на тривалість вивчення гончарських клейм, до цього часу питання про їх походження залишається предметом дискусії. В роботах дослідників цього напрямку сформувались і розвиваються три гіпотези. Прихильники першої вважають рельєфні зображення на денцих посуду знаками майстрів [Козловская 1927, с. 10; Рыбаков 1948, с. 181; Кучера 1960, с. 118]. Представники другої гіпотези відстоюють думку про те, що т.зв. "гончарські клейма" — це знаки замовників [Черногорский 1953, с. 21–34; Монгайт 1961, с. 284–291; Розенфельдт 1963, с. 121–130; Шовкопляс 1964, с. 70]. Третя гіпотеза пояснює рельєфні зображення на денцих гончарського посуду культово-магічними уявленнями давнього населення [Тухтина 1960, с. 150; Толочко 1981, с. 295–298].

Більше одностайноті дослідники гончарських клейм виявляють у питанні тамгоподібних знаків, пов'язуючи їх з функціонуванням князівського господарства [Рыбаков 1940; 1948, с. 367; Орлов 1987; Ставиский, Бобровский 1986].

Треба відзначити, що в рівній мірі є підстави для існування всіх цих гіпотез.

За матеріалами розкопок 1990 року частини гончарського кварталу стародавнього Вишгорода можна зробити висновок, що діяльність його припиняється на початку XII ст. Можливо майстри переселяються ближче до дитинця, де Т.Ф. Мовчанівським у 1935–1937 рр. було відкрито "гончарський кінець" [Архів ІА НАНУ, ф. 20, № 13, с. 11], в численними гончарськими горнами.

РОЗВІДКИ НА ЖИТОМИРЩИНІ В 1994 РОЦІ

Тарабукін О.О.

Протягом 1994 р. Сектором археології Відділу охорони пам'яток Житомирського краєзнавчого музею проведено розвідки на території Житомирського, Володарсько-Волинського, Овруцького, Народицького і Бердичівського районів Житомирської області. Нижче подаємо опис нововиявлених пам'яток.

Пам'ятки доби палеоліту виявлені біля с. Яцковичі Овруцького району. Стоянка Яцковичі-II розташована за 220–250 м на південний схід від села. Займає південний схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Норинь (рис. 1, А–Л). На площі 65×45 м зібрано крем'яні патинізовані подвійний скребок на пластинчастому відщепі (рис. 1, 3), сколи та відщепи, які попередньо можна віднести до фінального палеоліту.

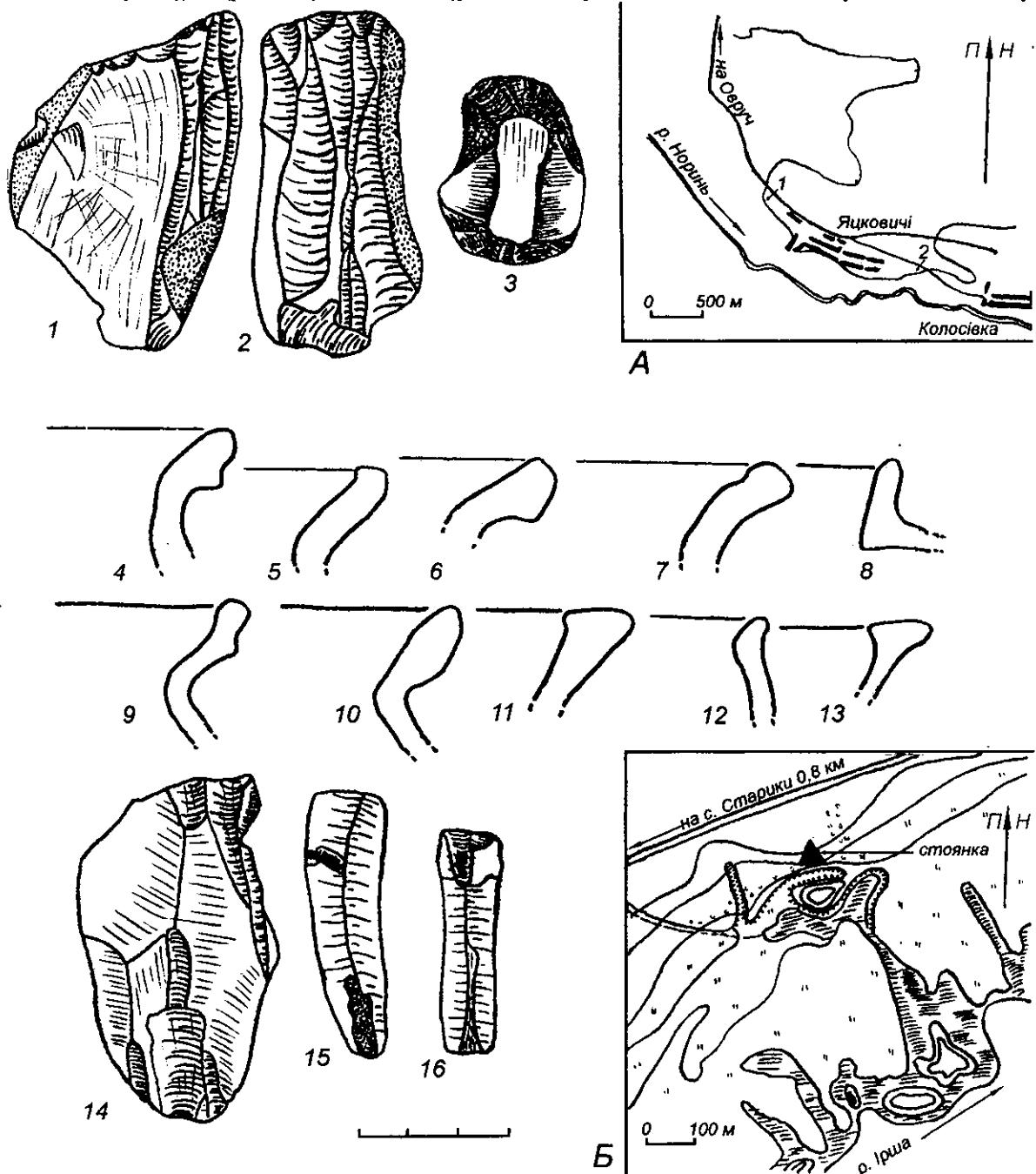

Рис. 1. А — план розташування пам'яток біля с. Яцковичі на Овруччині; Б — план стоянки біля с. Старики Коростенського району. 1, 2, 4–11 — знахідки з поселення Яцковичі-I; 3, 12, 13 — знахідки з поселення Яцковичі-II; 14–16 — знахідки зі стоянки Старики.

Поселення Яцковичі-І багатошарове. Воно розташоване за 340 м північно-західніше села. Займає південно-західний схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Норинь (рис. 1, А-1). На площині 175×80 м зібрано крем'яні нуклеуси, пластини та відщепи фінального палеоліту (рис. 1, 1, 2), а також уламки гончарного посуду др. пол. X-XII ст. (рис. 1, 4-7) та пізнього середньовіччя XVI-XVIII ст. (рис. 1, 8-11).

До мезо-неолітичного часу відноситься стоянка Старики. Вона розташована за 1 км на схід від села по дорозі на с. Шершні Коростенського району. Займає південний схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ірша (рис. 1, Б). Висота над рівнем води до 1,6 м. На площині 92×10-15 м зібрані крем'яні нуклеуси, пластини та відщепи, іноді із слідами обробки (рис. 1, 14-16).

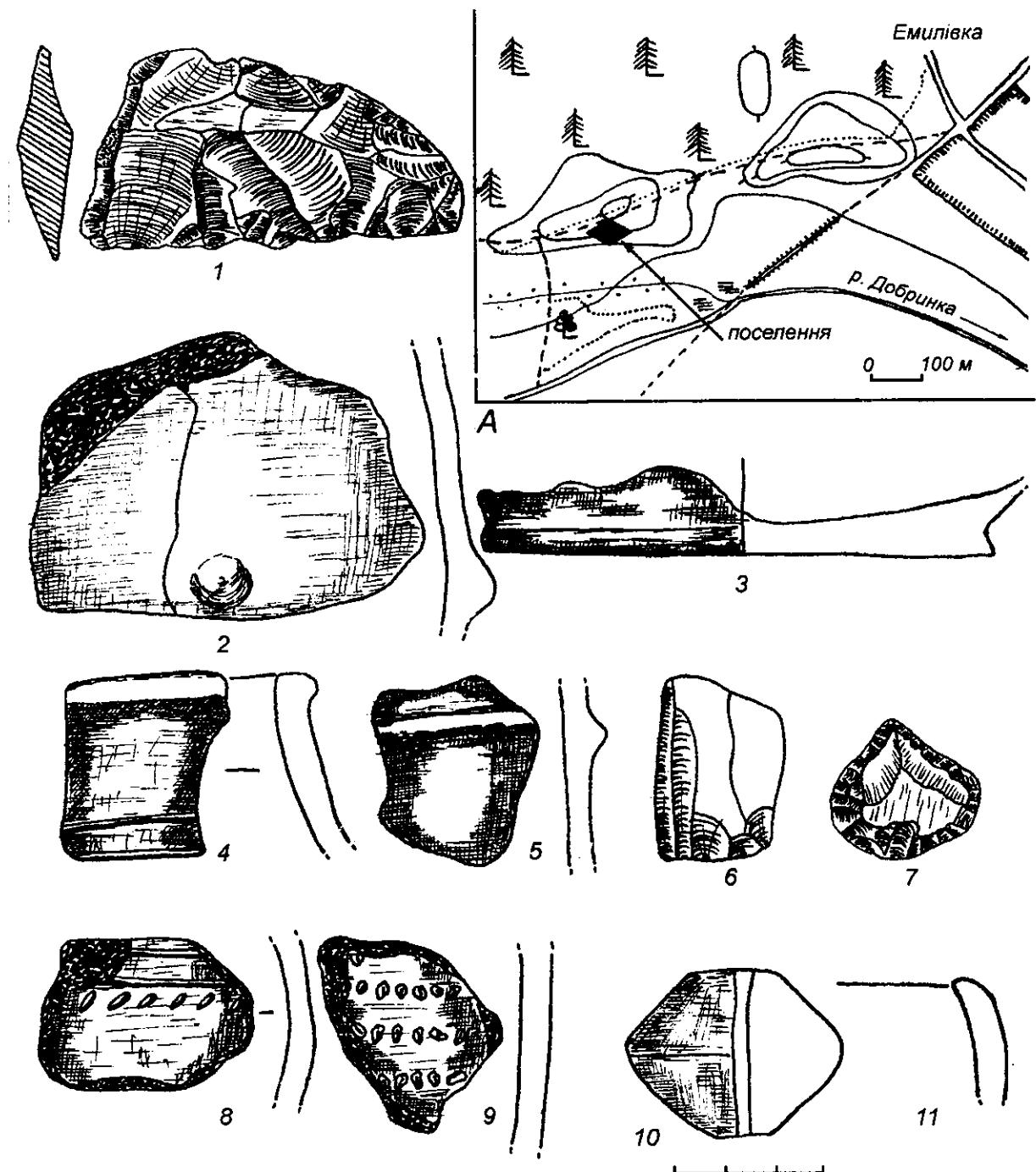

Рис. 2. План смилівського поселення (А) та знахідки східнотшинецької культури доби середньої бронзи : 1-7 з поселення Еміліївка; 8-11 з поселення біля східної околиці с. Нова Борова Валодарсько-Волинського району.

Пам'ятки доби середньої бронзи східношинецької культури виявлені біля сіл Емілівка та Нова Борова Володарсько-Волинського району. Поселення Нова Борова розташоване за 700 м на схід від села, біля лісу. Займає північний пологий схил піщаного підвищення правого берега заболоченої долини верхів'я безіменного струмка, правої притоки р. Ірша. На площині 70×60 м зібрано уламки ліпного посуду, орнаментованого горизонтальними лініями в сполученні з косими листоподібними вдавленнями і зубчастим штампом, а також пряслице (рис. 2, 8–11).

Поселення біля с. Емілівка двошарове. Воно розташоване за 550 м на захід від північно-західної околиці села. Займає південний схил піщаного підвищення дюнного типу лівого берега р. Добринка (рис. 2, А). Зафіксована потужність культурного шару — 0,2–0,4 м. На площині 120×20–45 м зібрані уламки ліпного посуду, прикрашеного горизонтальними лініями, прямокутними наколами, конічними наліпами, а також крем'яні вкладиш до серпа, пластину і комбіноване знаряддя типу скребок-проколка (рис. 2, 1–4, б, 7). окремо виділяються уламки мисок із загнутими до середини вінцями та горщиків, орнаментованих по тулову тонким, у перетині трикутної форми, гладким валиком (рис. 2, 5), що характерно для кераміки білогрудівської культури доби пізньої бронзи.

До цього часу також слід віднести поселення Кринички. Воно розташоване за 180 м на південь від села. Займає горбоподібне піщане підвищення першої надзаплавної тераси правого берега р. Рівець, правої притоки р. Тетерів. На площині 85×30 м зібрані уламки ліпного посуду і крем'яній нуклеус. Культурний шар потужністю до 0,55 м.

Цікавий комплекс пам'яток виявлено на р. Рівець біля с. Туровець Житомирського району.

За 850–900 м на південний захід від села на лівому березі безіменного струмка виявлено поодинокий курган. Він має напівсферичну форму, висота — 1,5, діаметр — до 27 м. На розораній поверхні кургану зустрічаються уламки посуду доби бронзи.

За 850 м на південний захід від села, на горбоподібному підвищенні правого берега струмка виявлено курганий могильник. Він складається з трьох курганів напівсферичної форми, висотою 0,4–1,2 м, діаметром 19–31 м. У зруйнованому насипі кургану № 3 знайдено уламки ліпного посуду: дископодібна кришка, вінця горщиків, а також печина. Матеріали відносяться до раннього залізного віку.

На місці могильника та поряд виявлено залишки поселення Туровець-І. Воно багатошарове. Розташоване за 850–900 м на південний захід від села. Займає горбоподібне піщане підвищення на правому березі безіменного струмка при його впадіні в р. Рівець. Зафіксована потужність культурного шару — до 1 м. На площині 162×103 м зібрано уламки ліпного посуду східношинецької культури, раннього залізного віку, а також культури Лука-Райковецької IX–X ст. н.е. і гончарного посуду XI–XIII ст.

Поряд виявлено ще одне поселення — Туровець-ІІ. Воно займає пологий схил лівого берега струмка. На площині 105×20–35 м зібрані уламки посуду доби бронзи та культури Лука-Райковецької IX–X ст.

Поселення черняхівської культури виявлено за 450–500 м на північний схід від магазину в с. Радянське Бердичівського р-ну. Займає пологий схил правого берега струмка, правої притоки р. Уйва. Культурний шар потужністю до 0,6 м. На площині 280×55–80 м зібрано уламки посуду, залізні шлаки, кістки тварин, печину і фрагменти посуду XVI–XVIII ст.

Біля с. Старі Велідники за 1 км на захід, на полі, на правому березі р. Норинь виявлено курган. Він має напівсферичну форму, висота — до 3 м, діаметр — 19 м.

Курганий могильник обстежено за 2,5 км на захід від с. Шершні Коростенського району. Могильник виявлений краєзнавцем П.П. Шмуневським в 1991 р. Він розташований на пологому березі невеличкого болота в лісі.

Складається з п'яти курганів напівсферичної форми висотою до 0,72 м, діаметром 4–8 м. Культурна належність пам'ятки не визначена.

Підйомний матеріал з розвідок здано на зберігання до фондів Житомирського краєзнавчого музею.

Виявлені пам'ятки доповнюють карту археологічних пам'яток Житомирської області.

РОЗКОПКИ РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРІВКА I БІЛЯ ЧЕРНІГОВА В 1994 РОЦІ

Терпиловський Р.В., Ситий Ю.М., Шекун О.В.

Експедиція Чернігівського історичного музею разом із Чернігівським педагогічним інститутом продовжувала охоронні розкопки поселення IV–VIII ст. Олександрівка I, розташованого за околицею м. Чернігова.

На обох берегах балки чотирма розкопами досліджено 3600 m^2 (загальна розкрита площа тепер сягає 16 тис. m^2). Забудова витягнута смугою 40–80 м завширшки вдовж берегів балки. Ями концентруються поблизу споруд або тягнуться від них вузькими смугами вглиб тераси. Досліджено шість споруд, серед них три житла, та 210 господарчих ям.

Найцікавішою виявилась напівземлянка № 24 ($3,4 \times 4$ м), заглиблена у материк на 0,35 м, з центральним стовпом і трьома опалювальними спорудами. Дві з них врізані у північну стінку котловану, обмазану глиною, пропеченою до червоного кольору, третя — у протилежну стінку. В двох печах зафіксовані сліди глинобитного склепіння. Із житла походять: жорно з вулканічного туфу діаметром 40 см, залишена бритва із зігнутою спинкою, низьке біконічне пряслице. Знайдена кераміка була представлена п'ятьма шістьма горщиками київської культури, а також двома гончарними посудинами черняхівської культури.

Житло № 26 було напівземлянкою, орієнтованою кутами по сторонах світу, квадратною в плані із сторонами 3,6 м, глибиною 0,3 м. Дев'ять стовпових ям знаходились в кутах, посередині стін і в центрі.

В материковий останець, залишений в північному куті будівлі, врізана округла в плані діаметром

0,7 м піч із земляною черінню. В східному куті розміщувались три ями із скупченнями глиненої обмазки. В заповненні житла зустрінута ліпна кераміка сахнівсько-волинцівського типу та глиняне пряслице.

Три споруди мали господарче призначення. Дві мали в плані овальну форму (розміри $2-2,1 \times 2,6-3$ м) та глибину 0,6 і 0,9 м, а третя — підпрямокутну з заокругленими кутами $1,5 \times 3$ м глибиною 0,9 м. В її заповненні знайдена черняхівська бронзова фібула воїнського типу. Ями-погреби в більшості були округлими з діаметрами до 1,5 м та глибиною до 1 м, — а також овальними в плані (максимальні розміри $1,5 \times 1,7-2,25$ м, глибина до 0,9 м). Стінки ям прямовисні або трохи похилі, іноді господарчі ями розширяються донизу. Приблизно у чверті ям знахідки відсутні. В чотирьох ямах зустрінута кераміка сахнівсько-волинцівського типу, в інших — київської культури, яка іноді супроводжувалась окремими фрагментами черняхівського посуду. Серед знахідок, виявлених у ямах, відзначимо заливні шпору з конічним шилом та гачками на кінцях дужки, остень, кресало, бронзове кільце, намистини із пасти та прозорого скла.

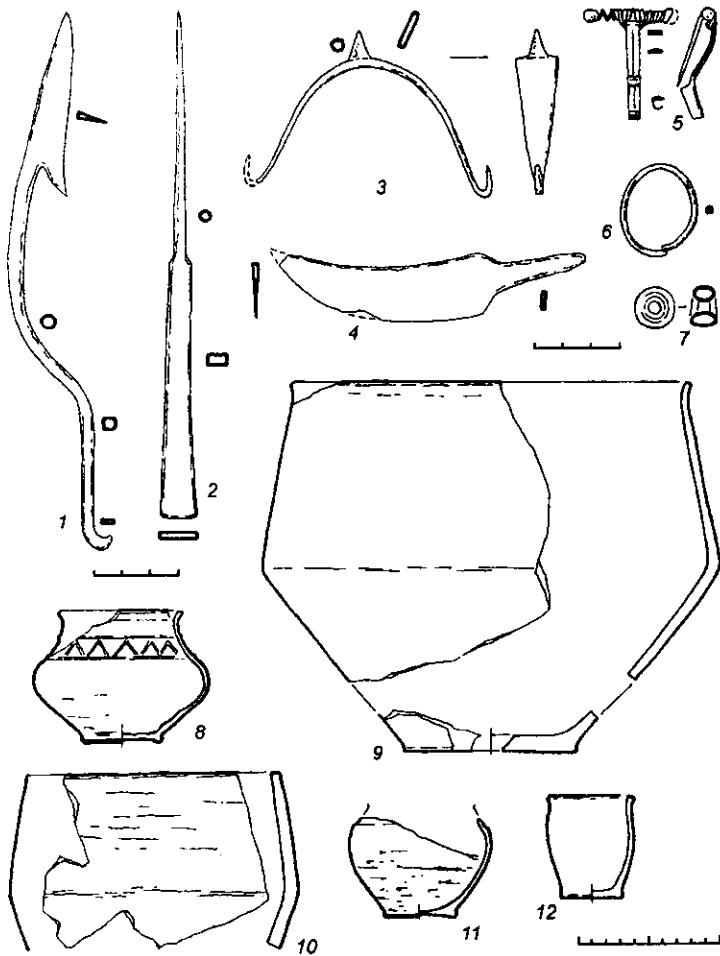

Рис. 1. Олександрівка-I. Знахідки з горизонту київської культури: 1–4 — залізо, 5, 6 — бронза; 7 — скло, 8, 11 — черняхівська гончарна та 9, 10, 12 — київська ліпна кераміка.

БАГАТИЙ БУДИНОК ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ НА ГОРОДИЩІ У ПЕРЕСОПНИЦІ

Терський С.В.

У 1994 році Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею продовжувала вивчення пам'яток княжої доби на території краю. Основним об'єктом стаціонарних розкопок була літописна Пересопниця.

19-й польовий сезон дослідження княжого міста був присвячений продовженню розкопок у західній частині городища в ур. "Шпихлір" та центральній частині острова в ур. "Пастівник", розташованих на території с. Пересопниця Рівненського району Рівненської області.

Ур. "Пастівник" — на східній околиці села — острів в оточенні рукавів р. Устя (правої притоки р. Стубли), легендарне місцерозташування монастиря Різдва Пречистої Богородиці з погостом XII—XIII ст. В 1977—1979 рр. тут було досліджено частину цвинтаря з підплітовими похованнями. Розкопки 1994 р. (один розкоп та 15 шурфів загальною площею 180 м²) встановили меншу, порівняно з дитинцем, густоту забудови, а також наявність незабудованої ділянки площею близько 0,1 га північніше кам'яного хреста.

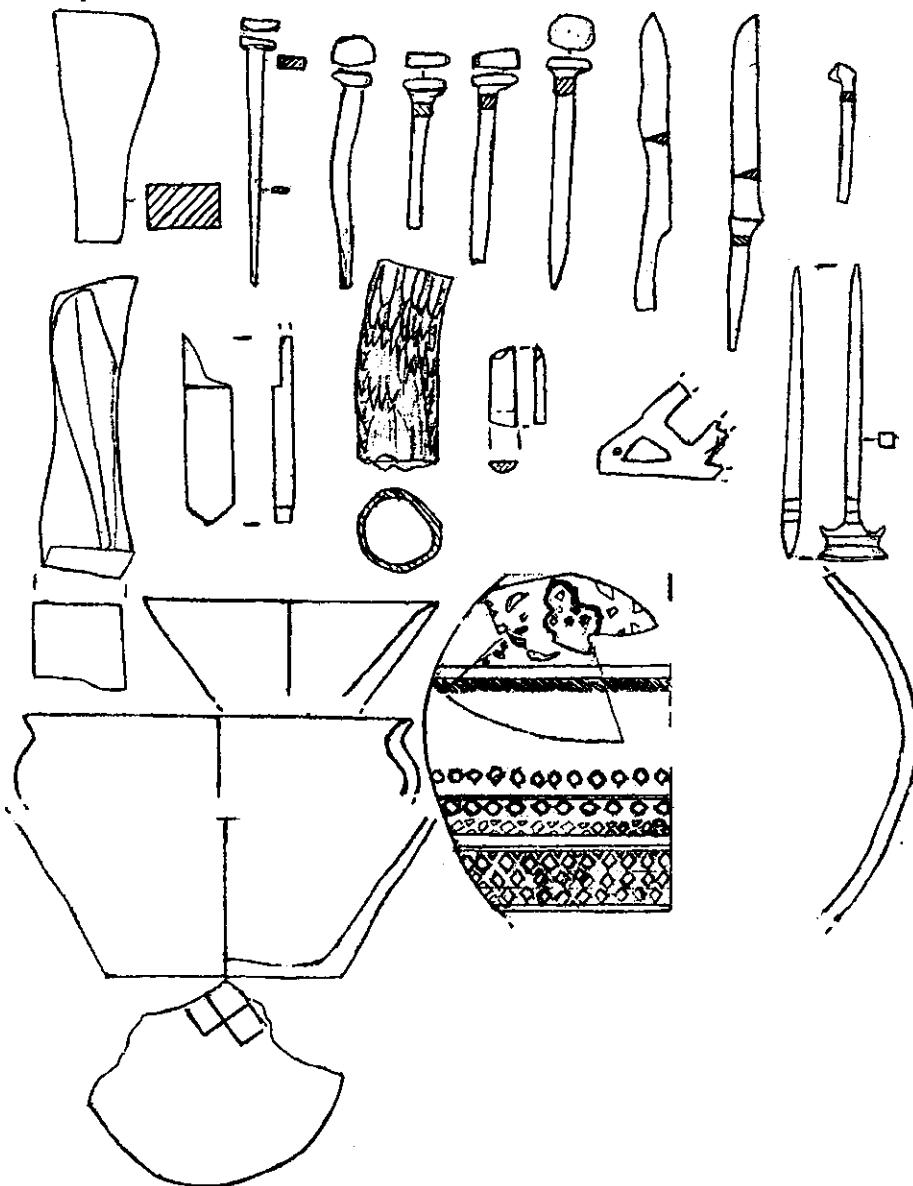

Рис. 1. Знайдені з дільниці будівлі золотоординського часу.

В культурному шарі урочища до глибини 0,5–1,0 м переважають матеріали XII–XIII ст. і зрідка трапляються матеріали X–XI ст. та комарівської культури. Досліджено чотири заглиблі споруди XII–XIII ст. із значною кількістю імпортованих речей та споруду культури кулястих амфор з рештками 17 посудин. Одна із виявлених споруд княжої доби могла належати дружиннику (острога, залізна пластина від панциря, мідний клепаний казан у фрагментах тощо), друга — бронзоволиварнику.

Двома розкопами на дитинці Пересопниці, загальною площею 24 м², було досліджено, очевидно, природну западину — водойму майже в центрі городища та рештки наземної будівлі, датованої за інвентарем серединою XIII ст., розташовану південніше церковного подвір'я. Долівка споруди простежувалась завдяки глинняній вимостці різної товщини на глибині 1,5–1,7 м від сучасної поверхні. Заповнення споруди з часів пізнього середньовіччя не порушувалось і було перекрите шаром товщиною близько 1 м з домішкою будівельного сміття та кераміки XVI–XVII ст., що походило із зруйнованих монастирських будівель, розташованих поруч.

В заповненні споруди і на долівці зібрано фрагменти близько тридцяти гончарних посудин, характерних для XIII ст., в тому числі з домішкою крупнозернистої кварцу та слюди в тісті, ангобованою поверхнею. Форма вінець — це переважно різні конфігурації валика. Одна посудина прикрашена нижче вінця наліпним валиком, розплющеним через певні інтервали. Схожий посуд у значній кількості походить з шарів XIII–XIV ст. у владичому будинку Верхнього замку у Лучеську (розкопки автора у 1992 р.). Тут же зібрані фрагменти амфорок так званого "кіївського типу" (вушко), червоноглиняних ангобованих візантійських амфор, скляних браслетів круглої і тригранної форми, залізні ножі, цвяхи, точила, мідна пластинчата накладка, можливо, на книгу, залізний стилос, кістяні предмети (рис. 1).

Підставою для хронологічної та соціальної інтерпретації дослідженого об'єкту, окрім розміщення (поблизу княжого церквища), є уламки скляного тонкостінного посуду, фрагменти вкритої зеленою поливою неорнаментованої білоглинняної кераміки та уламки тонкостінного червоноглинняного горщика, поверхня якого вкрита рельєфним орнаментом та зеленою поливою у верхній частині, зібрані на долівці. З дослідження поширення імпортної (золотоординської, середньоазіатської) полив'яної кераміки з розкопок Новгорода відомо, що користувалась нею виключно соціальна верхівка суспільства.

Виявлене на дитинці Пересопниці багате житло золотоординської доби заслуговує на подальше детальне дослідження та поглиблену інтерпретацію зібраного матеріалу, оскільки історія та культура України, а особливо зовнішні впливи у цей період все ще залишаються по-за увагою істориків та археологів.

РОЗКОПКИ НА ОЛЕШКІВСЬКІЙ СІЧІ В 1994 РОЦІ

Титова О.М., Бойко В.Я.

У 1990 р. розвідковий загін під керівництвом Д.Я. Телегіна локалізував Олешківську Січ на північно-східній околиці м. Цюрупинська Херсонської області; на лівому березі рукава Дніпра — річки Конки. Археологічні дослідження наступних років підтвердили правильність висновку про інтерпретацію знайденої пам'ятки. Це козацька Олешківська Січ, що існувала з 1711 по 1728 р. і була спалена самими запорожцями, які пізніше оселилися на Кам'янській Січі.

Польові роботи 1994 р. були продовженням дослідження цієї унікальної археологічної пам'ятки козацької доби. Був повністю досліджений об'єкт, виявлений у 1993 р. Це заглиблена у материковий пісок на 0,4 м споруда прямокутної у плані форми, площею 47 м², орієнтована з заходу на схід. З західного боку до цієї споруди було прирізано невелике приміщення квадратної у плані форми, зі сторонами довжиною по 3,5 м. Це приміщення знаходилося на 0,2 м вище споруди.

Простежено конструктивні деталі розкопаного об'єкту. У заповненні було багато горілого дерева. По кутах споруди 1, у центрах коротших стін знаходилися стовпові ями діаметром 0,4–0,5 м. По всіх сторонах розміщалися невеликі ями від стовпів діаметром 0,2–0,3 м на відстані близько 1,0 м одна від одної.

Конструкція споруди, матеріали, знайдені у заповненні, дозволяють інтерпретувати відкриту споруду як козацький курінь, що мав стовпову конструкцію, стіни і дах, криті очеретом. Вірогідно, дерев'яні частини споруди, очерет (відбитки його простежені на обпаленій глинняній обмазці) були спалені під час пожежі 1728 р.

Набір матеріалів має військово-побутовий характер і свідчить про заможність власників будівлі. Знайдено 2 наконечника стріл, наконечник списа, підкови від чобіт з кованими цвяхами та кінську підкову (була у стовповій ямі — “покладена на щастя”), інші речі із заліза. Багато уламків від коштовного скляного та керамічного посуду.

Особливий інтерес становить срібний перстень-печатка з гербом у вигляді вписаного у серце мальтійського хреста та написом “КН”.

Знахідки типологічно однорідні і датуються першою чвертью XVIII ст.

РАСКОПКИ У ОЗЕРА КАТЛАБУХ В 1995–1996 ГОДАХ

Фокеев М.М., Русев Н.Д.

Славяно-сарматская экспедиция Института археологии НАН Украины и Эрмитажа в 1995–1996 гг. проводила раскопки в Измаильском районе Одесской области в окрестностях озера Катлабух. Основные усилия были сосредоточены на изучении памятников первых веков н.э.

Поселение Суворово IX почти полностью разрушено при строительных работах. Раскопаны 5 хозяйственных ям колоколовидной формы, давших выразительный материал. На поселении Кале у села Ново-Каменка раскопаны 2 жилища и 50 хозяйственных ям.

Основная масса находок на этих поселениях (относимых к типу Этулия) — обломки лепной керамики (75–78%). Большинство горшков имеют прямоотогнутые горловины (рис. 1, 4–11). Поверхность сосудов грубая. В тесте много крупного шамота. Орнамент встречается редко. Это насечки или вмятины угловым штампиком по венчику. Форма горшков близка к кругу скифо-сарматских. Горшки других типов единичны. Их отличает также и техника изготовления. Очевидна их связь с иными культурами. Так, горшок из поселения Суворово IX имеет пшеворский облик (рис. 1, 1). Он изготовлен из хорошо отмученной массы с мелкими светлыми вкраплениями. Поверхность сосуда покрыта светлым лощением. Особенности сосуда сближают его с керамикой Поднепровья.

Керамика поселений первых веков н. э. :

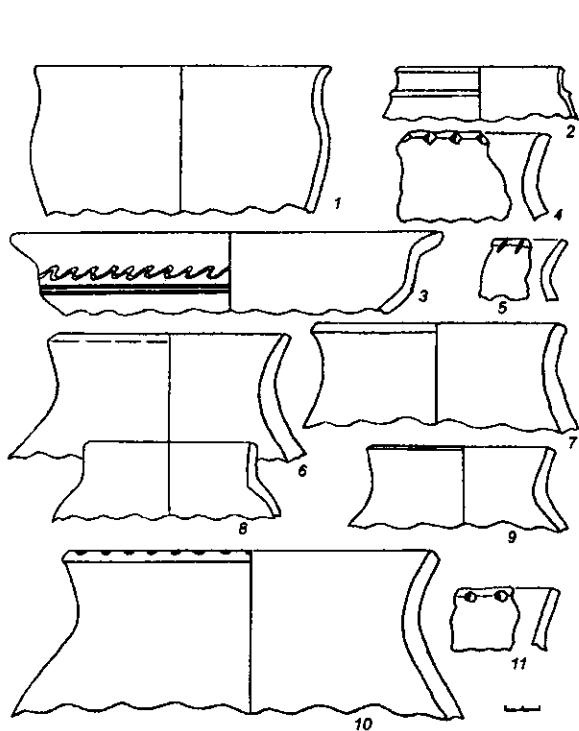

Рис. 1. 1, 4–11 — лепные горшки; 2, 3 — гончарные сероглиняные миски.

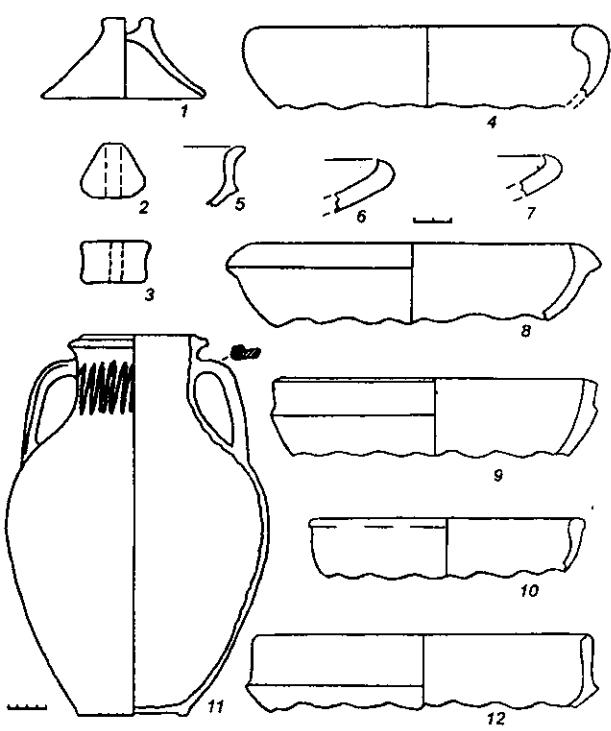

Рис. 2. 1–3, 5–10 — лепные изделия; 4, 12 — красноглиняные миски; 11 — сероглиняный гончарный кувшин.

На поселениях мало лепных мисок (рис. 2, 5–10). Полусферические миски, как и горшки, изготовлены из грубой массы. Такие сосуды характерны для сарматских памятников междууречья Днестра и Дуная. Другие типы мисок единичны.

Миска с S-видным профилем (рис. 2, 5) изготовлена из однородной массы чёрного цвета. Лощение светлое. Лепные крышки (рис. 2, 1) характерны для сарматских памятников. Серо-глиняная гончарная керамика (1,5–2%) бедна по типам сосудов. Это миски, среди которых есть и чернолощёные (рис. 1, 2, 3), и кувшины (рис. 2, 11). Из красноглиняной гончарной керамики (0,5%) известны пока только миски (рис. 2, 4, 12).

Обломки амфор составляют 20–23% керамики. На селищах много обломков амфор танаисского типа. Из красноглиняных амфор наиболее часто попадаются фрагменты амфор с желобчатыми венцами, с воронковидными венцами, со сложнопрофилированными ручками. Амфоры позволяют датировать поселения III в. н.э. Это означает, что раскопанные памятники относятся к выделяемой нами ранней группе поселений типа Этулия, которые следует связывать с первой волной переселения населения лесостепи под давлением готов.

На поселении Кале раскопаны 2 жилища — квадратные в плане полуземлянки глубиной до 1 м без отопительных устройств. В опорной системе кровли использовались 1–2 столба. Жилища были сооружены в зарубинецкой традиции, как и большинство из 16-ти известных ранее этулийских жилищ.

Таким образом, материалы раскопанных поселений свидетельствуют против распространённого мнения о появлении этулийского населения в Буджаке из территории северо-западной Украины. Исходные районы для них находились восточнее.

Исследовался ров Троянова вала, проходившего возле южной окраины поселения Суворово IX. Вал в этом районе снесён при строительных работах. Ров представлял собой траншею с плоским дном шириной 4,5 м и глубиной 4,2 м. На дне найден чернозёмно-дерновый "блок", использовавшийся для крепления насыпи вала.

Исследовалось укрепление нового времени, перекрывавшее объекты первых веков н.э. на поселении Кале. К настоящему времени от оборонительных сооружений на распахиваемом поле можно заметить только незначительные всхолмления от валов. Укрепление представляло собой в плане квадрат с длиной сторон 111–115 м. Валы насыпались из рва, глубиной 2 м. В центре каждой из сторон находился полукруглый бастион. По периметру вала с внутренней стороны шёл ров, ширина и глубина которого находилась в пределах 1 м (рис. 3, 1). На территории, окружённой валом и рвами, в определённом порядке размещались полуземлянки с печами, вырытыми в материковых останцах. Раскопаны 2 такие полуземлянки. В жилищах и во рву найдены ружейные кремни, обломки красноглиняных кувшинчиков, расписанных белой краской (рис. 3, 2, 3), бутылок, рюмок, стаканов, фаянсовых чашек, глиняных курительных трубок. На поверхности поля попадались немногочисленные обломки расписной глазурованной керамики. Здесь же найден обломок бронзового креста с эмалью. В печах найдены серебряные турецкие монеты. Одна из монет датируется 1789 годом. Это означает, что укрепление относится ко времени русско-турецких войн конца XVIII или начала XIX вв.

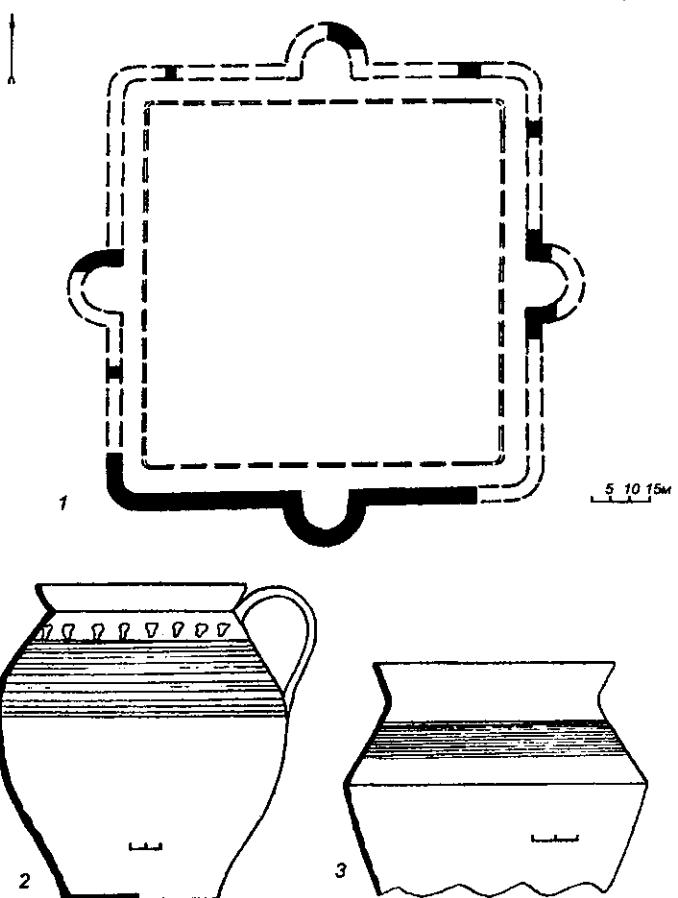

Рис. 3. 1 — план укреплений воинского лагеря; 2 — горшки из жилищ. из жилищ.

РОЗКОПКИ НА ДИТИНЦІ ГОРОДИЩА ЛИСТВИН НА ВОЛИНІ В 1994 РОЦІ

Чайка Р.М.

У 1994 р. Рівненський загін археологічної експедиції історичного факультету Львівського державного університету продовжував дослідження давньоруського городища у с. Листвин Дубнівського району Рівненської області.

Основні роботи проводилися у центральній частині міста — дитинці. На дослідженні ділянці (432 m^2) культурний шар, на відміну від попередніх розкопок, був більш насичений культурними залишками. Серед виявлених речей слід виділити предмети озброєння: фрагменти бойових сокир та ножів, наконечники стріл (рис. 1). Предмети побутового та ремісничого характеру представлені: фрагментами гончарних горщиків з клеймами, шиферними пряслицями, точильними брусками, пробійником, ножами, дужкою від відра, цвяхами, пряжками, бритвою (рис. 2).

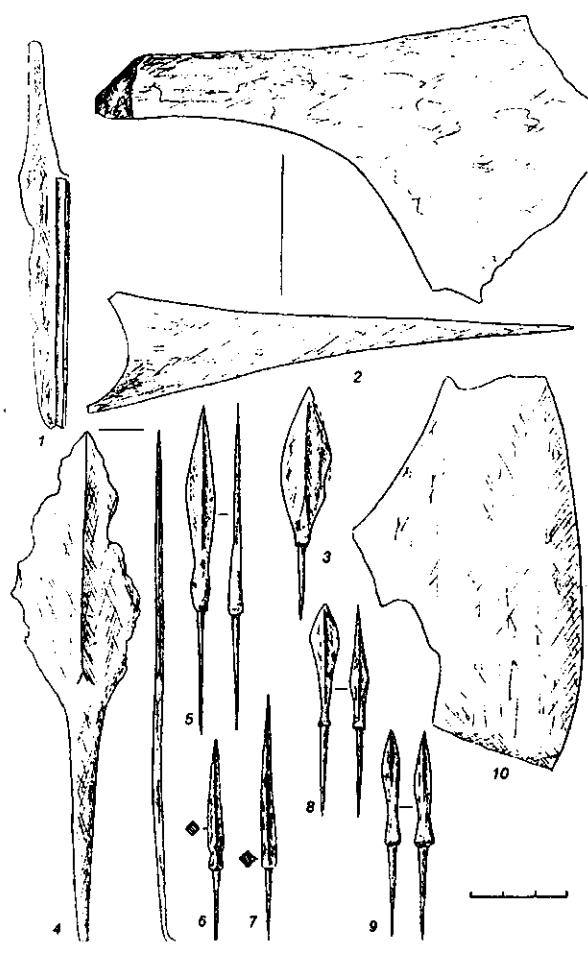

Рис. 1.

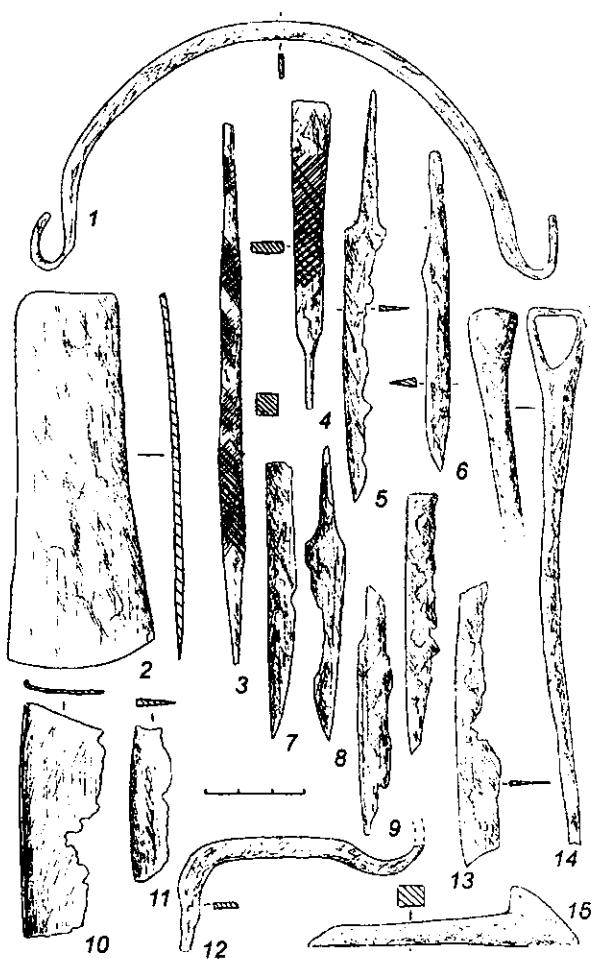

Рис. 2.

У процесі розчистки площі виявлено одне напівземлянкове та наземне житла. Розміри виявленого житла становили $3 \times 2,9 \text{ м}$, від стародавньої поверхні воно було заглиблене на $0,85 \text{ м}$. Стінки житла вертикальні, кути заокруглені. Дно рівне, добре утрамбоване. В північно-західному куті житла, майже на долівці простежено обпал стінки довжиною $0,5 \text{ м}$. Піч знаходилася в північному куті житла. Вона побудована з невеликих уламків каміння і мала в основі напівкруглу форму. Стінки збереженої частини печі досягали $0,25 \text{ м}$ від долівки житла. Черінь печі знаходився майже на долівці житла. На черені виявлено скupчення попелу та невеликі куски обгорілого дерева. Вхід у житло знаходився навпроти печі. Він був вирізаний в материку на глибину $0,3 \text{ м}$ від рівня виявлення житла.

При розчистці житла знайдено 165 фрагментів кераміки, яка здебільшого знаходилась у нижній частині житла, та низку речей побутового та іншого призначення: стамеску, цвяхи, ножі, пряжку, обруч, пряслице, кам'яне точило, кістки тварин.

Сліди сильно зруйнованого наземного житла виявлено в 16 м південніше від попереднього житла. Воно збереглося у вигляді розвалу обмазки, знайденої на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Цей розвал був витягнутий з півдня на північ на довжину 2,7 м при ширині від 1,5 до 2,4 м. Біля західної сторони розвалу знаходилося три масивних плоских каменя, які, можливо, складали частину фундаменту споруди. На поверхні розвалу виявлено 120 фрагментів кераміки. Здебільшого це були стінки та вінця горщиців. Інші знахідки представлені поодинокими предметами: бронзовий плоский браслет, кресало, пряжка, ніж, дверний гачок, стрілка, світлець.

Вогнище відкритого типу знаходилося в 2 м південніше від розвалу. Воно мало округлу форму діаметром 0,7 м, побудоване на материковій поверхні. Черінь вогнища був частково пошкоджений. На поверхні череня виявлено декілька фрагментів кераміки та свердло з обламаним кінцем.

Виявлений матеріал з розкопок датується Х–XI ст.

Крім цього, проводилися роботи по дослідженю колодязя дитинця. Котлован колодязя знаходився в 21 м з правої сторони від в'їзду на дитинець та в 10 м від внутрішньої підошви північної стіни валу. Така традиція у виборі місця спорудження колодязів спостерігається також на городищах, які розташовані неподалік від листвинського городища в селах Жорнів, Мощаниці.

Колодязь представляє собою конусоподібне заглиблення діаметром у верхній частині 16 м і глибиною майже 6 м від рівня верхньої східної сторони котловану. Західна сторона котловану має дещо вищу стінку, внаслідок вибору землі з криниці. Можливо, цей насип перекривав попадання забруднених стічних вод з більш високої сторони дитинця. Стінки котловану доволі круті й досягають 45°. Дно котловану мало прямокутну форму розмірами 4×2 м. На цій площині був закладений розкоп. У верхньому шарі до глибини 0,5 м зустрічалися невеликі шматки каміння, а також обгорілі кістки рогатих тварин, які були занесені і спалені місцевими жителями у недалекому минулому. Від глибини 0,5 м до 1 м колодязь був заповнений рихлястою глиною, перемішаною з піском. В цьому заповненні також знаходилися кістки тварин та окремі шматки каміння. Від попередньої глибини до 1,3 м знаходився чорнозем, в якому було виявлено декілька фрагментів гончарної кераміки Х–XI ст. та один залізний ніж.

Дослідження колодязя будуть продовжені у наступному польовому сезоні.

РЕСТАВРАЦИЯ СОСУДА ИЗ РАСКОПОК В КИЕВЕ

Човнык А.В., Стрихарь М.Н.

В марте 1993 г. сотрудниками музея истории Киева (отдел "Киев подземный") были проведены охранные археологические раскопки в усадьбе дома по ул. Мичуриня. Усадьба расположена непосредственно перед входом в Эверинецкие пещеры X–XVIII вв. Необходимость в проведении археологической шурфовки была вызвана предполагаемой застройкой данной территории хозяйственными и жилыми зданиями.

С целью определения археологического культурного слоя вблизи существующей усадьбы было заложено 3 разведочных шурфа. В процессе шурфовки было установлено, что мощность культурного слоя на исследуемых участках составляет 70–80 см от уровня современной поверхности. В заполнении шурfov обнаружены предметы быта, изделия из стекла, керамики и металла XI–XIX вв. Из археологических находок особого внимания заслуживает керамический сосуд-плошка, выполненный на гончарном круге. Сосуд первоначально имел ручку, которая не сохранилась. Подрезка в области донца отсутствует. Цвет сосуда после обжига светло-серый. Тесто хорошо отмучено, присутствуют домесы кварцита. Обжиг равномерный. Черепок плотный, звонкий. Вдоль плечиков сосуда — ногтевой орнамент в виде V-образных линий. Венчик сосуда прямой, диаметром 10,5 см и высотой 6 см. Толщина стенок колеблется от 0,3 до 0,5 см. На внутренней поверхности донца выполнен спиралевидный орнамент. Вероятно, сосуд имел культовое назначение. Венчик его закопчен. Копоть вошла в поры черепка. Сосуд взят вместе с почвой, в которой есть примесь песка.

Сосуд поступил на реставрацию в 9-ти фрагментах: фрагмент с дном, 6 фрагментов туловища и 2 отслоившихся фрагмента поверхности туловища. Имеются значительные сколы на торцах фрагментов и сколы на тыльной стороне. Сохранилось около 60% формы сосуда.

Фрагменты извлечены из почвы. Остатки почвы очищены мягкой щеткой. Так как черепок сосуда плотный, не пористый, равномерного обжига, он промывался в проточной воде для полного удаления загрязнений. Окончательная промывка проводилась в дистиллированной воде. Дистиллированная вода была проверена на наличие в ней водорастворимых почвенных хлоридов. Для этого в пробирку с пробой воды были добавлены 1–2 капли 1%-го раствора нитрата серебра. При наличии в воде хлоридов раствор мутнеет, при высокой концентрации хлоридов раствор приобретает белую окраску.

Хлориды в большом количестве могут вызвать разрушение черепка (расслаивание, растрескивание). В данном случае раствор остался прозрачным. Это показывает, что водорастворимых почвенных хлоридов в черепке нет. Затем фрагменты просушивались в естественных условиях, после чего они были прогреты в сушильном шкафу при $t+25^\circ$. Торцы фрагментов пропитывались 3%-м раствором поливинилбутераля kleевого (ПВБ-кв) в этиловом спирте. Сколы, места крепления ручки пропитаны с целью консервации этиловым спиртом "с кисти" и покрыты 3%-м раствором поливинилбутераля пропиточного в этиловом спирте.

Фрагменты просушивались в естественных условиях не менее 8 часов до полной полимеризации. После чего торцы склеиваемых фрагментов были покрыты 10%-м раствором ПВБ-кв в этиловом спирте и склеены. Склейенные фрагменты фиксировались отрезками клейкой ленты, просушивались 8 часов в естественных условиях.

Утраты на швах склейки заполнялись мастикой: 10%-й раствор ПВБ-кв в этиловом спирте, формовочный шамот, молотая слюда. Мастика просушивалась до полной усадки и высыхания. Излишки размягчались этиловым спиртом и удалялись скальпелем. Утраты стенок сосуда были восполнены доделочной массой на основе

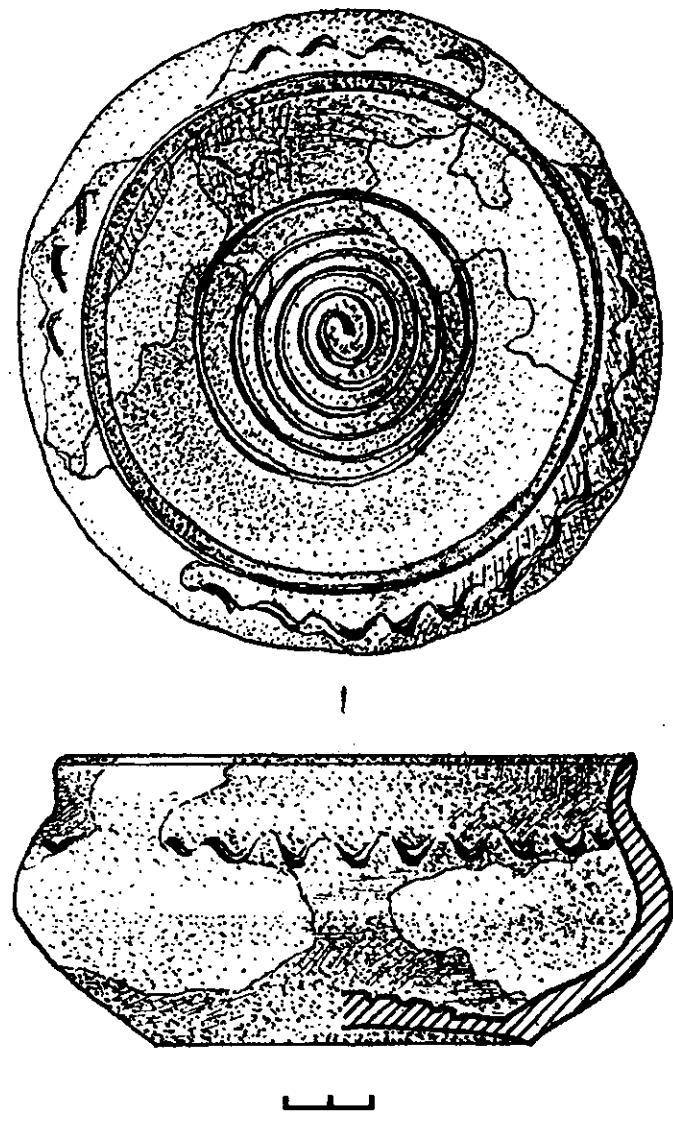

Рис. 1.

10%-го раствора ПВБ-кв в этиловом спирте с наполнителями: фарфоровый шамот и молотая слюда — тем же составом, что и мелкие утраты на швах, а также сколы тыльной стороны. Слой доделочной массы высушивался до полной усадки.

Полностью откорректированная поверхность шлифовалась надфилем и наждачной бумагой. После полной просушки и абразивной обработки можно определить, что восполнение достаточноочно прочно, но не прочнее керамики. Восполнения близки по цвету, но несколько светлее черепка, их фактура более гладкая. Восполнения затонированы акварелью с добавлением поливинилацетат-темперы.

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ В ЧЕРНІГОВІ В 1994 РОЦІ

Шекун О.В., Ситий Ю.М.

Експедиція Чернігівського історичного музею вела розкопки на території Чернігівського передгірдя. Розкоп площею 250 м² закладений по вул. Кощубинського, 58-А, за 300 м на північ від П'ятницької церкви. Під 1,5 м пізньосередньовічних нашарувань, в більшості порушених перекопами, виявлено культурний шар середини XI–XIII ст. 0,3–0,5 м завтовшки.

Досліджено 16 споруд та 10 господарських ям, з яких 7 споруд і 3 ями пов'язані з найбільш раннім періодом заселення — другою половиною XI ст. Одна із споруд, вірогідно, правила за житло. Її котлован прямокутний в плані, орієнтований стінками по сторонах світу, мав ширину 3,4 м, глибину 0,7 м, зберігся на довжину 2,6 м.

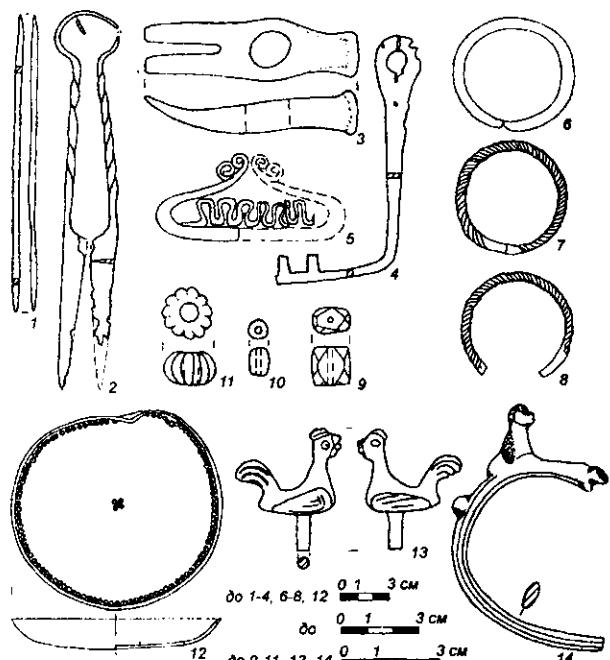

Рис. 1. 1–5 — залізо; 6–8, 10, 11 — скло; 9 — сердолік; 12, 13 — бронза; 14 — білон.

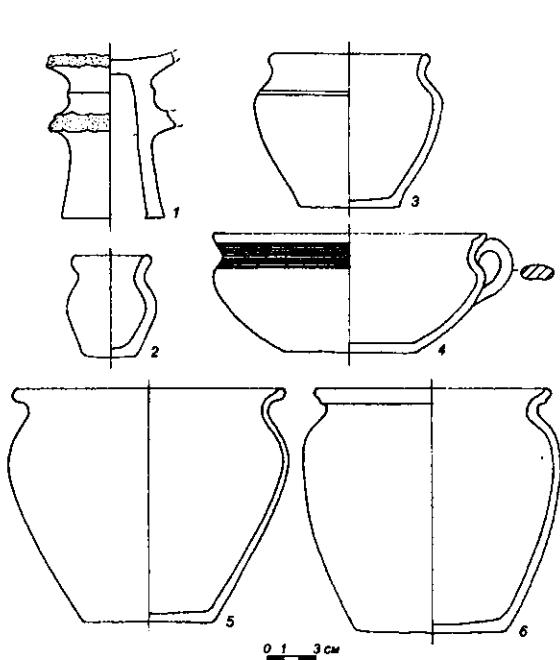

Рис. 2. Керамічні вироби.

В кінці XI — на початку XII ст. ця територія зазнала перепланувань: залишки котлованів були засипані та відриті 4 нові котловани і 3 ями. Одна із споруд, ймовірно, була житлом. В межі розкопу потрапила лише її південна частина, яка мала стінку довжиною 3,8 м, заглиблена на 1 м. Котлован прямокутний в плані, орієнтований стінками по сторонах світу; в кутах стовпові ями. Востаннє досліджена територія зазнала перепланувань в кінці XII ст. Тоді була споруджена наземна будова на господарському підклітті 3,9×4,1 м, глибиною 0,9 м та одна кругла в плані з діаметром 3,6 м, глибина приблизно 0,5 м. Виявлене житло щонайменше двічі горіло в пожежі. Після однієї з пожеж в долівці було здійснено два поховання дітей за християнським обрядом. На окремих ділянках розкопу фіксуються межі садиби у вигляді канавок та слідів від кілків.

Серед знахідок в комплексах XI — початку XII ст. переважають кераміка, пряслиця, ножі, оселки, намистини, кресало, ключі від засувних замків (рис. 1, 4, 5, 9–11; 2, 6). Найбільш цікаві знахідки виявлені в заповненні підкліту: виготовлені з низькопробного срібла навершя у вигляді півня, браслет у вигляді півня, браслет у вигляді гадюки з розкритою пащею і мавпою, що сидить зверху, бронзова шалька терезів із очковим орнаментом, піддон скляного кубка, тигель, молоток-гвіздодрач, токарні різці, пружинні ножиці, ключі від циліндричних замків, шиферні жорна (рис. 1, 1–3, 12–14; 2, 2).

В споруді, розташованій біля житла, знайдено багато уламків скляних браслетів, серед яких є цілі екземпляри (рис. 1, 6–8). З цим періодом також пов'язані знахідки керамічного світильника, графічно реконструйованих форм горщиків, предметів побуту з металу, уламки амфори, на двох з яких є графіт (рис. 2, 1, 3, 4, 5).

ИССЛЕДОВАНИЯ У СТАРОСЕЛЬЯ В 1994 ГОДУ

Шилов Ю.А.

Староселье Великоалександровского района Херсонской области, расположенное в левобережной излучине Ингульца, дало название старосельскому культурному типу степных памятников III тыс. до н.э. [Шилов 1975 и сл.; Сафонов 1979 и сл.]. Здесь же находилась Высокая Могила, материалы которой положили начало новому этапу в развитии археологии и древней истории евразийских степей [Шилов 1977; 1982; 1994]. Поэтому необходимо продолжать накопление фактических данных из этого интереснейшего района.

В августе-октябре 1994 г. ХАЭ ИА НАН Украины провела здесь четвертый (после 1972, 1981, 1991) полевой сезон, раскопав группу курганов №№ 11–14 и выявив 2 поселения западнее Высокой Могилы.

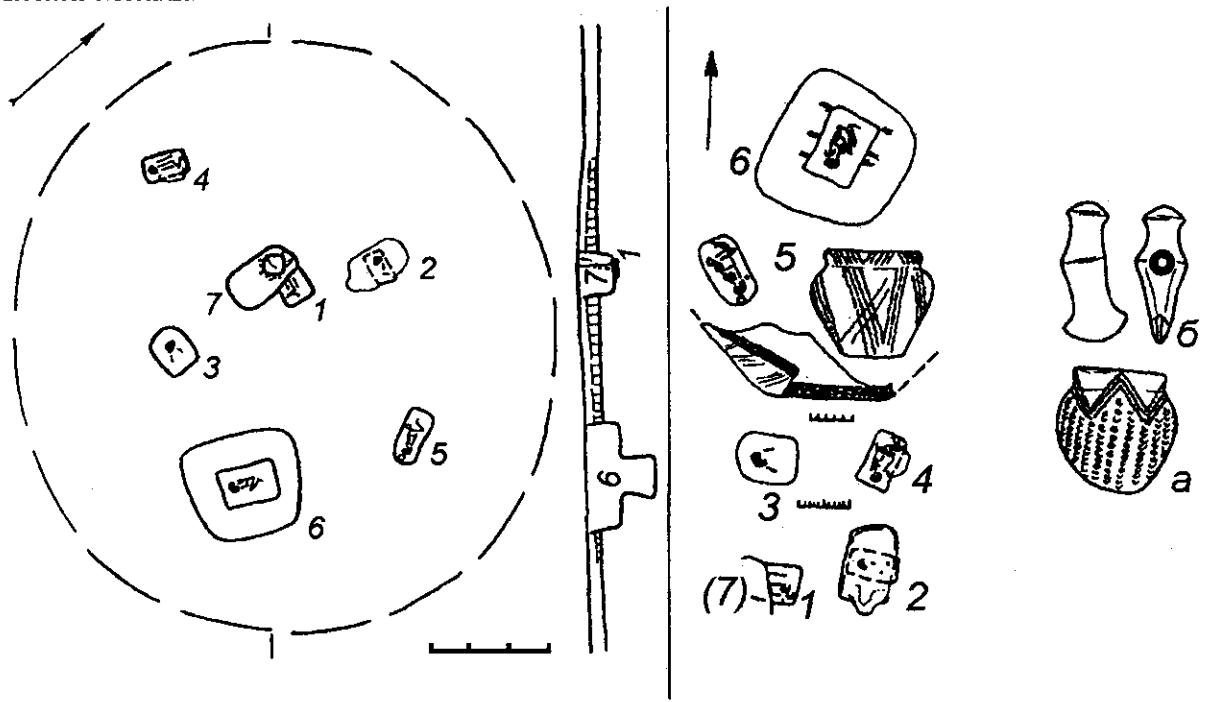

Рис. 1. Курган № 12 (1–6); а — сосуд из кургана № 11; б — случайная находка в окрестностях к. №№ 11–15 (гранитный топор раннекатакомбного типа).

Наиболее западный, в 2 км от В. Могилы, курган № 11 был срыт (около 25 лет назад) при сооружении водонапорной башни. По рассказам, в его основе было захоронение взрослого человека — под каменными плитами и с позднеямным сосудом, который хранится ныне в школьном музее Староселья. Судя по остаткам, высота кургана № 11 не превышала 1,5 м, а диаметр составлял около 15 м. Вытянутые от него цепочкой к В. Могиле курганы №№ 12–15 сильно распаханы. Последний из них (с сохранившейся высотой 1,3 м, диаметром около 30 м) — наибольший; обстоятельства не позволили раскопать его в данный сезон. В трех остальных курганах обнаружено 18 погребений поздней ямной, 6 — ранней катакомбной, 1 — ингульской (позднекатакомбной) культур и 2 — средневековых (ограбленных, вероятно, аvarских), впущенных в центры курганов №№ 12 и 14.

Основные погребения курганов №№ 13 и 14 принадлежали подросткам. Их могилы имели, соответственно, антропоморфные и X-образные очертания. Помимо сосудов, при погребенных найдены: подтреугольная стела с обломками черепа взрослого человека на ней (п. 1 к. № 13) и костяная молоточковидная булавка с пронизкой (п. 1 к. № 14). Среди более поздних однокультурных захоронений встречено 2, частично и полностью расчлененных. Все захоронения одиночные; более ранние перекрыты камнями, а поздние — деревом, среди тех и других преобладают могилы с уступами. Погребальный инвентарь представлен фрагментом краскотерки и керамикой — сосудами и двумя жаровнями из обломков больших сосудов. Наиболее интересна амфорка из женского п. 5 к. № 14, украшенная пиктограммой. Между парой ручек, на одной из сторон сосуда, представлен X-образный знак и пара примыкающих к его центру малых 8-об-

разных значков; все это ограничено с двух сторон вертикальными зигзагами (выполненные, как и все остальные, отисками зубчатого штампа). На другой стороне сосуда центральное место занимают две стреловидные полосы, оформление которых аналогично верхней части основного, X-образного знака. 8-образный значок здесь только один, а второй заменен особой формой зигзага.

Конструкции входных ям древнейших из катакомбных погребений сближают их с могилами позднеямной культуры. Это сходство усиливается наличием в закладах стел: обломков антропоморфной и миндалевидной (?) в п. 8 к. № 13, подтреугольной в п. 6 к. № 14. Последняя была украшена пиктограммой, выполненной в смешанной технике, в основном — точечной, но местами прочерненной. Изображение представляло 3 горизонтальные линии, крестообразно дополненные двумя вертикальными, в оформлении которых обнаруживается сходство с лесенкой; 2 лунки у ее вершины придают всей композиции сходство с лицом.

Рассмотренные заклады сопровождались жертвоприношениями козлов. Камера п. 6 к. № 14 содержала 2 сдвинутых скелета взрослых людей, сопровождавшихся опрокинутым кверху дном сосудом; третий, неподтревоженный скелет позже погребенного мужчины, сопровождался квадратной (с выделенными углами) теркой-наковалней и конусовидным пестом-молотком. Все остальные захоронения — одиночные. Найдено еще 2 характерных сосуда и каменное колесоподобное навершие булавы — при высоком пожилом мужчине из п. 7 к. № 14.

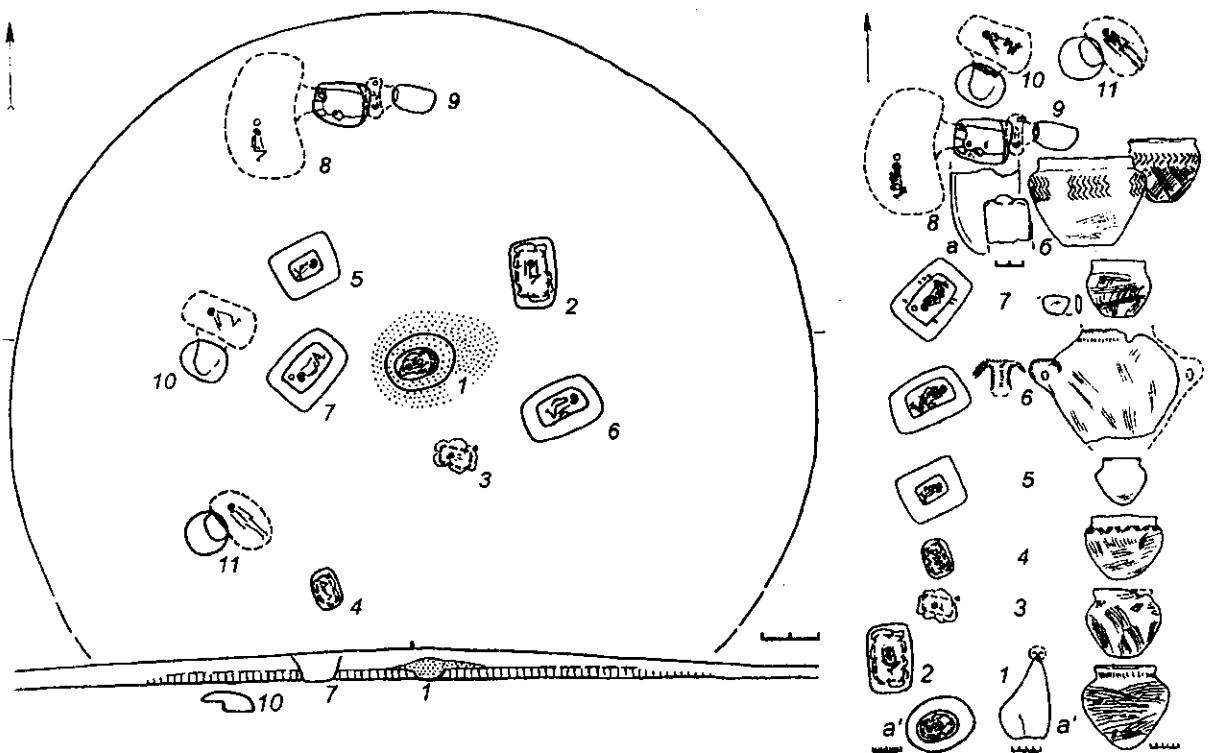

Рис. 2. Курган № 13.

Позднейшее из раннекатакомбных захоронений и единственное позднекатакомбное (ингульского типа) п. 11 обнаружены в кургане № 13. Оба женские, безинвентарные; последнее — наиболее позднее (не считая впускных средневековых) во всех раскопанных в 1994 г. у Староселья курганах.

К моменту забвения всей курганной группы, а последняя досыпка Высокой Могилы относится к началу сабатиновской культуры, в 3—5 км западнее ее, у подножий первых надпойменных террас правого и левого берегов Ингульца, возникло второе поселение.

Первое (у хут. Шестаково) представляло собой, по-видимому, землянку, на вспаханной площади которой, помимо обломков костей и камней, найдено до 100 фрагментов керамики от позднейшей катакомбной до сабатиновской культур. Второе поселение (на территории бывшего сада с. Староселья) достигало 10 га: здесь на пахоте и вне ее обнаруживаются следы строений и зольников, а керамический комплекс, наряду с преобладающей сабатиновской керамикой, представлен также отдельными фрагментами белозерской и черняховской, имеются также обломки античных амфор.

Вышеописанные материалы уточняют и дополняют ту картину, которая сложилась на основании предыдущих раскопок курганов в окрестностях Староселья. Означенные ямные погребения 1 из курганов №№ 13 и 14 обнаруживают реминисценции, соответственно, кеми-обинской культуры и старосельского типа. Круг мифотворчества последнего позволяет понять семантику не только п. 1 к. № 14 с его X-образной могилой, сосудом, молотковидной булавкой и пронизкой — но и пиктограмму на амфорке из п. 5 к. № 14. Здесь, очевидно, представлен бог потустороннего солнца — “Живитель”-Савитар, покровительствующий братьям-близнецам Ашвинам, божествам восходов и закатов древнего светила; вторая часть изображения акцентирует судьбу одного из Ашвинов и особое участие в ней рук-лучей Савитара. Выделенные нами особенности раннекатаомных захоронений соответствуют образам арийских Пушана (жертвоприношения козлов; стеллы, в особенности — с пиктограммой), Рудры (п. 7 к. № 14 с булавой и северной ориентацией), Рибху (3 погребенных и инвентарь п. 6 к. № 14). Эти божества — козлоподобный знаток счастливых путей, выбивший ему зубы воитель, братья-мастеровые — в арийской мифологии довольно тесно связаны и с Ашвинами, и с Савитаром. Обнаружение же вышеописанных поселений восполняет лакуну между оставлением Высокой Могилы в начале сабатиновской культуры и совершением скіфами жертвоприношения на ее вершине. Теперь можно полагать, что местная традиция арийской культуры просуществовала здесь до скіфского времени включительно.

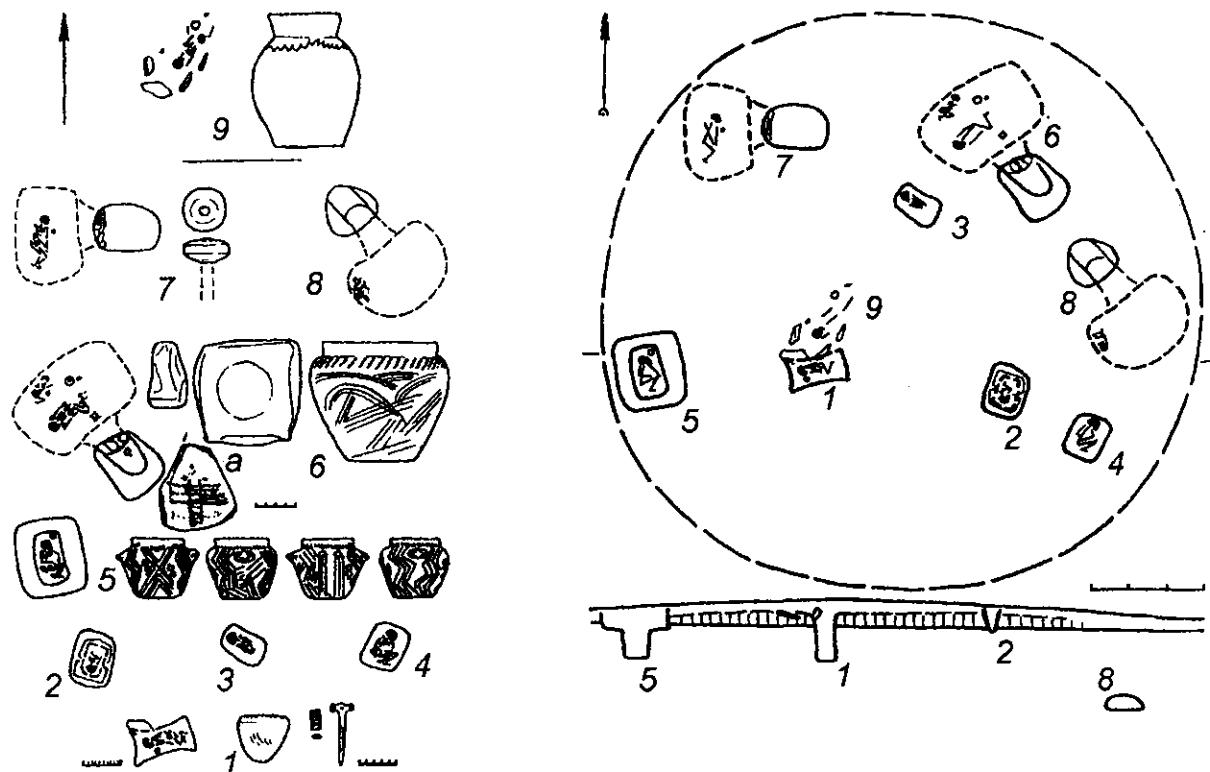

Рис. 3. Курган № 14.

РАБОТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ КГПУ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ КИЕВЩИНЕ В 1994 ГОДУ

Шишкин Р.Г., Петраускас О.В.

В 1994 году археологическая экспедиция Киевского государственного педагогического университета им. М. Драгоманова продолжала комплексные исследования по выявлению и исследованию памятников римского времени на правобережной Киевщине (бассейны рр. Ирпень, Стугна, Рось, Красная). Наиболее активно работы проводились на территории Фастовского района, где, кроме разведок, проводились раскопки многослойного пос. Малополовецкое-2, могильника бронзового века Малополовецкое-

вецкое-3. Также были проведены небольшие работы на территории Васильковского района, где был обследован могильник черняховской культуры у с. Великая Бугаевка.

На пос. Малополовецкое-2 было вскрыто около 120 м² и исследован котлован углубленного объекта эпохи бронзы (объект № 7). Котлован имел Г-образную форму, был ориентирован углами по сторонам света с отклонением приблизительно в 40–45°. Размеры котлована: 6 м — юго-западная стена; 3,7 м — северо-восточная стена, 5 м — юго-восточная стена; 2,8 м — часть северо-западной стены, образующей северо-западный угол и 1,7 м — часть северо-западной стены, образующей северо-восточный угол. Общая площадь котлована составила около 27,5 м². Дно котлована имело разные уровни глубины. В южной и центральной части дно находилось на глубине 1,1–1,14 м, в северо-западной части — на уровне 0,97–1,08 м.

В южном углу на уровне 0,7–0,72 м обнаружены 6 каменных ручных гладильников, расположенных вдоль юго-восточной стены. На этой же глубине зафиксированы многочисленные фрагменты древесного угля и древесного тлена. Это позволяет предположить, что гладильники и несколько лепных сосудов находились на деревянной полке, вдоль стены постройки. Рядом с гладильниками находился развал крупного горшка срубного типа с защипами по ребру, многочисленные фрагменты горшков и острореберных сосудов срубного типа, обломки костей животных, несколько фрагментов стенок гончарного черняховского горшка. Среди описанного скопления найден целый тупик, вырезанный из челюсти коровы, с заполированной до блеска поверхностью. У северо-восточной стены находилось большое скопление фрагментов костей животных.

Датирующих вещей в постройке не обнаружено, что делает невозможным точную датировку объекта. Однако наличие в заполнении котлована керамики срубного типа позволяет датировать объект в пределах XIV–XII вв. до н.э.

За время разведочных работ экспедиции было обследовано свыше 50 памятников, среди которых 16 были выявлены впервые. Так, были обнаружены:

Великая Снетынка — поселения эпохи бронзы и раннего железного века (пункт 9); раннего железного века (пункт 10); эпохи бронзы (пункты 15, 18);

Великая Мотовиловка — поселение эпохи бронзы (п. 6);

Веприк — древнерусское поселение (п. 2); поселение с материалами позднего средневековья (п. 3);

Клеховка — поселение черняховской культуры (п. 2); поселение раннего железного века (п. 3); курган (п. 4);

Кожанка — поселение позднего Триполья (типа Колодяжного) (п. 1); поселение позднего средневековья (п. 2); многослойное поселение эпохи бронзы и позднего средневековья (п. 3);

Мотовиловская Слободка — обследовано поселение черняховской культуры. В стенах строительных котлованов зафиксированы остатки трех углубленных построек. Одна из них (объект № 1) имела темное заполнение размерами 2×2 м и глубину до 2 м. В заполнении зафиксированы многочисленные фрагменты гончарной черняховской керамики, костей животных, обмазки. Почти на уровне пола находились остатки глиняного сооружения, возможно печи (п. 5);

Фастов — многослойное поселение эпохи поздней бронзы и раннего железного века, типа Луки-Райковецкой, Киевской Руси, позднего средневековья (п. 3); многослойное поселение позднего Триполья и эпохи поздней бронзы (п. 4); поселение позднего средневековья (п. 5);

Великая Бугаевка (Васильковский р-н) — поселение и могильник черняховской культуры. Известны с середины 80-х гг. Нами была осмотрена территория могильника и заложена поисковая траншея. На глубине первых двух штыков были обнаружены кальцинированные кости, фрагмент человеческой кости, мелкие фрагменты гончарной черняховской керамики со следами вторичного обжига, мелкие фрагменты лепной керамики и кремневый отщеп;

Борисов — многослойное поселение эпохи поздней бронзы-раннего железа и черняховской культуры;

Крушинка — поселение черняховской культуры.

ВИШГОРОД І ЙОГО ЗАМОВЧУВАНІ ДОСЛІДНИКИ

Шовкопляс Г.М.

Вишгород — одне з визначних міст Київської Русі, вперше згадується в “Повісті временних літ” під 946 р., як “Ольжин град” [ПВЛ... 1950, с. 43]. Вишгород був добре укріпленою фортецею, яка захищала Київ з півночі від нападу ворогів: про його значення подає відомості візантійський імператор Костянтин Багрянородний; в середині Х ст., багато разів він згадується в літописі та інших джерелах [Орлов 1995]. Вишгород був важливим економічним і політичним, торговим центром Київської Русі. Став добре знайомим містом на Русі після побудови церкви на вшанування перших святих — братів Бориса і Гліба, вбитих Святополком.

I, цілком природно, він приваблював увагу дослідників. Вже в 1845 р. О. Ставровський, а в 1874 р. В. Антонович розкопували там кургани [Антонович 1895, с. 18]. Вишгород відвідали учасники III Всеросійського археологічного з'їзду, який відбувався в Києві в 1874 р. На його території знаходили поодинокі давні речі.

Перші наукові дослідження Вишгорода були здійснені в 1934—1937 рр. Інститутом історії матеріальної культури АН України, які очолив Т.М. Мовчанівський [Мовчанівський (щоденник)]. В 30-ті роки він був одним із провідних археологів України.

Тодесій Миколайович народився 9 травня 1899 р. в с. Берестівці Уманського р-ну Черкаської обл. Вчився в Київській та Одеській семінаріях. У 1918—1925 рр. вчителював на Уманщині. В 1925—1932 рр. очолював Бердичівський краєзнавчий музей, який став історико-культурним заповідником, здійснював вивчення археологічних пам'яток навколо Бердичева. В 1932—1937 рр. Т.М. Мовчанівський — співробітник Всеукраїнського археологічного комітету та Інституту історії матеріальної культури АН України [Беляєва, Калюк 1989, с. 125—130].

Т.М. Мовчанівський надавав важливе значення археологічним джерелам для відтворення історії України, розв'язанню ряду її проблем.

Дослідник вважав, що численні городища, валі і могильники являють собою багатоцілі наукові першоджерела. В рукописі, що зберігається в Науковому архіві ІА НАН України, він писав: “Плановість, систематичність дослідів, вивчення пам'ятки на широких площах, розкопка за системою пошарового здіймання ґрунту, всебічна наукова фіксація процесів дослідження і виявленого матеріалу, стаціонарна лабораторно-камеральна обробка останнього і, нарешті, науково-об'єктивна синтетична робота, побудована на базі численного, перевіреного фактичного матеріалу про історичний розвиток суспільства” [НА ІА НАНУ, ф. 20, № 13, с. 3].

Вишгород

17. 3. 34 р. після 9 52 год
о 5 20 з. погані роботи паро-
баси Мордвинські плачали за
після “затишку” було скрізь
чи скрізь від укріплень огорож.
Слібаші в алеї і рівів від-
значає відішлу дзвінкою
ч і ставши знати борщем
отмінною, про жолобів алеї
гостинського та джактару, роз-
ливши їх довго. Після
“затишку” відішло спускається
в бік р. Вікра і затишку-
відішо відішлася. На
першій тут зупинено бас-
то “затишкою” гарячкою,
після чого чечі, чечілкою
екі. Дласівські, гладко-
гою. “Репер” встановлено
на 7-метрову чечільникову
стовбу стігу, якої 2-метрову
ограду. Перший квадрат

Додаток 1; сторінка щоденника Т.М. Мовчанівського.

Ці принципи науково-дослідної роботи було впроваджено в практиці Київської археологічної експедиції, Райковецької, Вишгородської та Городської, що досліджували пам'ятки матеріальної культури раннього феодалізму. Т.М. Мовчанівський був пionером у застосуванні розкопок широкими площами, важливою була його система фіксації [НА ІА НАНУ, ф. 10, № 8, 9; ф. ВУАК/ПМК, № 672, с. 1—3].

В 1929—1935 рр. Т.М. Мовчанівський здійснює розкопки відомого тепер Райковецького городища на Житомирщині.

Як видно з щоденника, з 17.07.1934 р. він розпочинає археологічні дослідження у Вишгороді, які продовжувались до 29.07.1934 р. (додаток 1; сторінка щоденника). Вже за перший рік було виявлено залишки трьох печей, 2 поховання, ями, речові експонати. Підготовано ділянку для розкопу на наступний рік з заходу на площі, яка оточує церкву.

Заключним пунктом польової роботи 1934 р. і разом з тим вихідним моментом на 1935 р. була звітна виставка експедиційних наукових матеріалів за 1934 р., яку інститут відкрив у травні місяці 1935 р. [Мовчанівський 1935, с. 210].

Вже в 1934 р. в Вишгороді було відкрито археологічний музей [Курінний 1994, с. 114]. У Вишгородській експедиції брав участь колишній вчитель Іван Сидорович Марчук [Марчук 1934, с. 148]. В Петропавлівській церкві він улаштував музей пам'яток матеріальної культури — з виробів порцелянової фабрики, нумізматичної колекції різnochасових монет, знайдених у Вишгороді і різноманітних ужиткових речей [Марчук 1934, с. 9].

Зберігся рукописний звіт Мовчанівського за 1935 р., в якому він визначає, що всі роботи було зосереджено на площі дитинця [Мовчанівський 1935, с. 209—210]. Розкопано цілу систему землянок і господарських ям. Серед численних речових матеріалів він справедливо вважав видатною знахідкою срібну монету кінця Х ст. князя Володимира Святославича, яка належить до т.зв. першого типу (рис. 1, 4). Вона опублікована з вказівкою, що друкується вперше і походить розкопок Т. Мовчанівського [Сотникова, Спасский 1983, с. 55, 129, 192]. Тоді ж було знайдене і пряслице з написом “невесточ” [Рыбаков 1948, с. 158, рис. 39, 4].

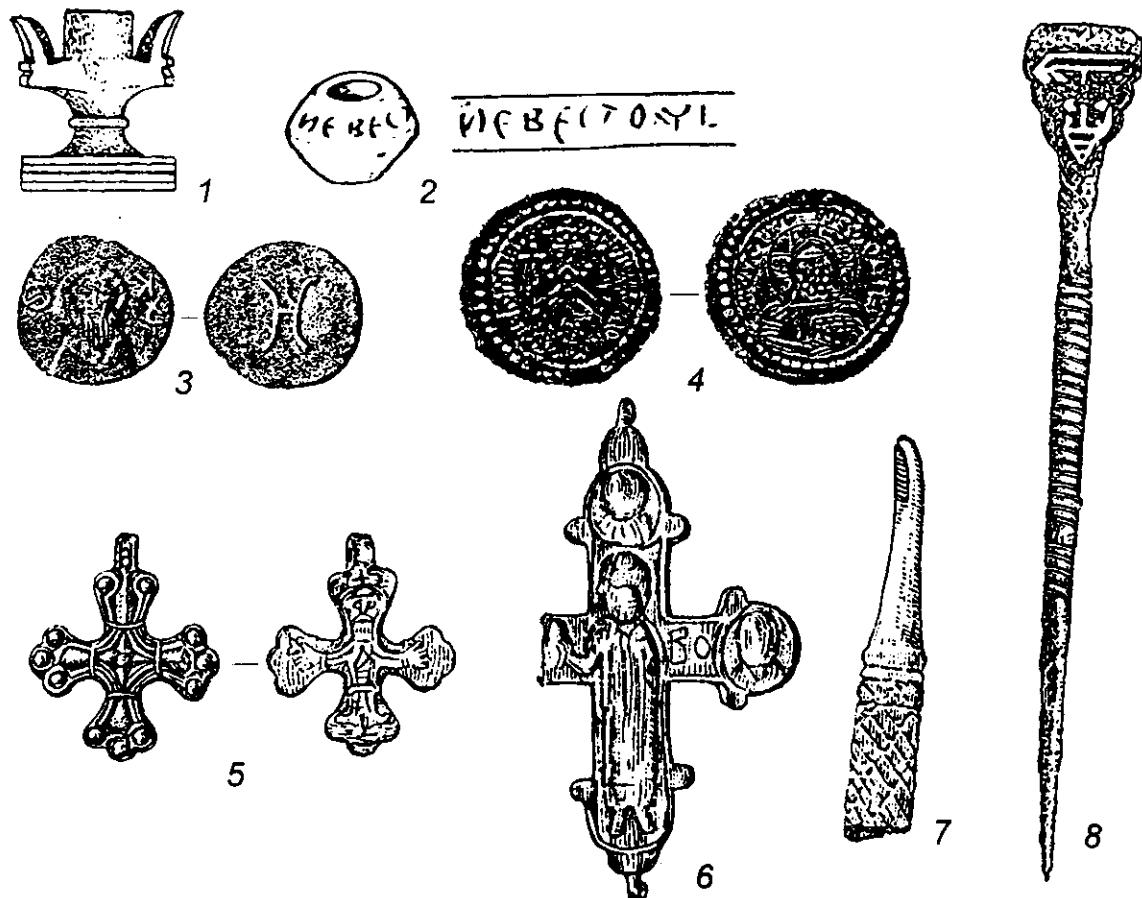

Рис. 1. Археологічні матеріали з розкопок на території Вишгорода.

Широкі дослідження Вишгорода продовжувались в 1936 р. [Орієнтовний план 1936]. Збереглись деякі щоденники, ілюстративні матеріали, зокрема, реконструкція Вишгородського городища.

В короткому звіті "Археологические раскопки Вышгородского феодального городища в 1935—1937 гг." [НА ІА НАНУ, ф. 20, № 13] Т.М. Мовчанівський писав, що розкопками були охоплені всі основні об'єкти — городище, посад, вали, фундаменти Борисоглібської церкви, два могильника. Було досліджено конструкцію валу, в основі якого були "тараси" або рублені дерев'яні кліті, засипані утрамбованою глиною. Безпосередньо біля них відкриті житлові кліті. В одному місці розкопана ціла система жител X—XIII ст. двох типів, багато господарчих ям. Знайдена ковальська майстерня, майстерні по виготовленню скляних і кістяних виробів.

На городищі поза межами дитинця досліджено "гончарський кінець" з печами грушовидної форми, великою кількістю різноманітного посуду, серед якого денци з клеймами [Ячменьов, Телічко 1937, с. 117—118].

Були відкриті рештки кам'яних фундаментів Борисоглібської церкви. Вони "дозволили зробити важливий висновок щодо побудови храма Бориса і Гліба. Його архітектурні пропорції відповідають пам'яткам XI ст., а не початку XII ст. Тобто, забудовувався храм у часи Святослава Ярославича, а завершувалося будівництво його сином Олегом Святославовичем. За конструкцією храм найбільш споріднений із Михайлівським собором Видубицького монастиря" [Орлов 1995, с. 100].

Крім того, під час розкопок було відкрито два могильника. Серед багатьох речових знахідок різноманітні вироби з глини (посуд, амфори зі знаками, полив'яній посуд, статуетки), заліза (ножі, замки, ключі, наконечники стріл, кресала, долота), кістки (ручки до ножів, шахова фігурка, коповушки), скла (браслети, персні) (рис. 1, 1—3, 5—8). Під час розкопок церкви знайдено фрагменти стін з карнизами, шматки штукатурки з рештками фресок, полив'яні плитки, свинець від покрівлі, фрагменти голосників. Вишгород постав як значний ремісничий центр із значним "гончарським кінцем", металургійним виробництвом, виготовленням кістяних і скляних виробів.

Такий короткий перелік результатів досліджень Вишгорода за 1935—1937 рр., написаний Т. Мовчанівським, який, на щастя, зберігся в архіві Інституту археології [НА ІА НАНУ, ф. 20, № 13 (див. додаток 2)].

Інтенсивне вивчення Вишгорода, як і інших запланованих городищ обірвалось в напівзлеті вченого. В лютому 1938 року Тодосія Миколайовича було заарештовано, а через 3 місяці розстріляно як "ворога народу" у Лук'янівській в'язниці. Йому тоді ледь виповнилось 40 років [Путь 1990, с. 18, портрет]. Реабілітація прийшла через довгі роки, в 1969 р., коли в Археологічному музеї Академії наук України була надана Тодосію Миколайовичу перша шана. В експозиції музею було вміщено його портрет [Шовковляс 1991, с. 156].

Після арешту почали не тільки замовчувати праці Т. Мовчанівського, а й друкувати його рукописи, не згадуючи імені автора. Так, В.Й. Довженок в збірнику "Археологія" надрукував статтю під назвою "Огляд археологічного вивчення дерев'яного Вишгорода за 1934—1937 рр." [Довженок 1950, с. 64—52]. Звичайно, нема жодного посилання на автора дослідження. Тоді це легко виправдовувалось: на репресованих не можна посилатися.

Г. 1486 р. — у Вишгороді була митниця Федор.
Кількість міро-гарячі з Вишгородом: і) Ви-
городити чургута давало до 700 — 950 кг
чургут (Уручевський, Чорнозем'я Рум., VI, 12.
Дат. Ст. Русск. Чит. Оаз., xxxv, 9.).

Г. 1523 р. — Вишгород — ведмежа деревня,
якою землю королю Сигізмунду Г.
принадляла к Мечниківському містечку
(Постник, Черв. Кількість вадимів-
ський, — К., 1872, — ст. 4; ноги — Славаць-
ко пласеніческі містечко Кількість
бергаміт — К., 1864, — ст. 2.)
Але в зразку № 1523 р. про Вишгород згаду-
ється (Сборник матеріалів для історичного
топономістичного Кількість Києва іго отриманої. — К., 1870,
відд. III, с. 20—22).

Додаток 2; виписки з матеріалів до історії Вишгорода, законспектовані Т.М. Мовчанівським.

В своїй праці В.Й. Довженок пише, що не відомо, де загинули колекції з Вишгорода, хоча він подає ілюстрації 100 предметів.

Вишгородська колекція з розкопок 1934–1937 рр. в кількості 4500 одиниць збереження знаходиться і експонується в відділі “Київська Русь” Національного музею історії України (колекції в–2, в–3, в–4, в–5). Досліджене Т.М. Мовчанівським Вишгородське городище стало одним з важливих джерелознавчих об'єктів Стародавньої Русі.

Надаючи важливе значення дослідженню городищ з часів Київської Русі : Києву, Вишгороду, Райкам, Городську Т.М. Мовчанівський залишив нам спадок — кілька рукописів підготовлених ним праць (в одній відсутні деякі сторінки). Шаною і визнанням незаконно знищеного довгий час замовчуваного дослідника було б опублікування його рукописів.

Історію Вишгорода цікавився визначний дослідник історії України, енциклопедист, історіограф Олександр Петрович Оглоблін (1899–1992). Він народився у Києві, закінчив Київський університет, був професором університету, Археологічного інституту, старшим науковим співробітником Української академії наук, а в 1931–1932 рр. заступником директора, завідувачем відділом феодалізму Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка в Києві. Для музею він готовував монографічне дослідження “Рудництво на Правобережному Поліссі в кінці 18 ст.”. О. Оглоблін — автор понад 250 опублікованих праць з історії України (найрізноманітнішого профілю). До останнього часу його ім'я замовчувалося в нашій країні, не згадано навіть в Українській Радянській енциклопедії. Першою публікацією про О. Оглобліна є “Короткий біографічний нарис” професора Л. Винара, надрукований в кількох номе-рах журналу “Розбудова держави”, починаючи з № 11 за 1994 рік [Винар 1994; 1995].

В своїй дослідницькій праці О.П. Оглоблін надавав велике значення вивченню історії української промисловості. Він підготував декілька монографій, які так і не були надруковані. На щастя, в архівному спадку ЦДАВО України, що довгі роки були секретними, збереглися рукописи його монографій : “Металургія Правобережної України 16–19 ст.”; “Історія залізорудної та металургійної промисловості за першої половини 19 ст.”; “Нариси з історії української фабрики” та інші [Верба 1994; 1995]. В 1932 р. О.П. Оглоблін очолив Поліську експедицію ВУАН і Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка, яка працювала протягом 4-х років. Її завданням було дослідження стародавніх промислових закладів на Правобережному Поліссі [Винар 1994, 1995].

Вишгород — перший значний населений пункт Правобережного Полісся. Цілком природно, що експедицію, метою діяльності якої мало стати вивчення різноманітних середньовічних виробництв (залізодобувного, залізообробного, добування скла та виготовлення виробів з нього тощо), розпочали саме з Вишгорода, враховуючи, що він був містом в епоху Київської Русі, до того ж досить значним центром давньоруського ремесла, набутки якого були успадковані пізніше середньовічним виробництвом (гончарство, рудні). В науковому архіві ІА НАН України [НА ІА НАНУ, ф. ІІМК, ч. 3, арк. 1–41] зберігається звіт про цю експедицію, яка продовжувалась чотири роки. Члени експедиції обстежили 40 районів Правобережної України, зібрали 120 зразків залізорудної промисловості. Було підтверджено існування там багатої залізорудної бази.

З 1.07.1935 р. до 11.07.1937 р. вчений працював старшим науковим співробітником в Інституті історії матеріальної культури. Про багатопрофільну діяльність О.П. Оглобліна свідчить, зокрема, його доповідна записка, подана в Інститут, в якій він накреслив шляхи розвитку археології в Україні. Він вважав, що головним завданням має стати створення археологічної карти і підготовка синтетичної праці з археології [Верба 1994, с. 170; ЦДАВО України ф. 3561, оп. 1, спр. 243, арк. 101]. В 1936–1937 рр. О.П. Оглоблін був науковим консультантом археологічних експедицій Інституту історії матеріальної культури і брав участь в розкопках у Городську, Києві та Вишгороді [Винар 1995, с. 41].

О.П. Оглоблін займався вивченням історії пізньосередньовічного Вишгороду 15–17 ст. В науковому архіві ІА НАН України [НА ІА НАНУ, ф. 20, № 73, 22 аркуш] зберігаються підібрані в хронологічному порядку виписки з різноманітних історичних джерел, необхідних для цієї праці [НА ІА НАНУ, ІІМК, ф. 20, В 73]. Так, документ, датований 1486 р. свідчить, що у Вишгороді була митниця, яка давала значні прибутки. З іншого — від 1523 р. дізнаємось, що Вишгород був бідним і безлюдним, згідно грамоти короля Сигізмунда I приписаний до Межигірського монастиря. В описі Київського замку 1552 р. та інших джерелах згадуються вишгородські виноградники і сади, велика кількість поташу. Приводяться згадки О. Гваньїні (1581 р.) про Вишгород як фортецю над Борисфеном.

В одному з документів читаємо про те, що в 1604 р. до Києва прийшов Лжедмітрій і переправився через Дніпро у Вишгороді.

Приведено документи, які свідчать, що в 17 ст. Вишгород вважався міським поселенням.

У виписках зібрано багато інших документів, пов'язаних з історією Вишгорода. Серед них, наприклад, засвідчено, що в 1656 р. Б. Хмельницький надає Межигірському монастирю Вишгород з селами Петрівці, Мощани, що підтверджує його статус міського. Це ж закріплюють Виговський (1657 р.) і Ю. Хмельницький (1660 р.). В документах згадується вишгородський замок. А вже описи 1662 р., 1686 р. свідчать, що Вишгород був спустошений, зруйнований вал. На місці старої кам'яної церкви збудовано дерев'яну і служба в ній відбувається лише в день святих Бориса і Гліба.

Це дуже короткий перелік деяких документів, з зібраних у виписках О.П. Оглобліна для написання історії Вишгорода 15–17 ст. Як свідчить І. Верба [Верба 1994, с. 167] київські фонди О.П. Оглобліна нараховують понад 1000 одиниць зберігання.

Ми торкнулись лише окремих сторін діяльності вченого, які мали пряме чи подібне відношення до Вишгорода. Олександр Петрович Оглоблін — людина і дослідник складної і дещо трагічної долі [Верба 1994, с. 89]. З 1944 р. він в еміграції. Протягом багатьох років був головою Вільної Української Академії Наук (Нью-Йорк), перетворивши її в найважливіший центр української науки в діаспорі. “В українській діаспорі про вченого, який виховав цілу плеяду істориків, створив наукову школу як в Україні, так і в Європі та Америці існує досить значна кількість літератури, надрукована й бібліографія його творів, тоді як на Батьківщині його особистість ще не стала об'єктом серйозних досліджень. Це й зрозуміло, оскільки О.П. Оглоблін був звинувачений свого часу у зраді інтересів українського народу й протягом довгих років над ним тяжів ярлик “українського буржуазного націоналіста” [Верба 1994, с. 89].

Зараз, коли нарешті стало можливим вивчення архівної оглобліяни, можна сподіватись, що в архівосховищах будуть виявлені й інші документи, які свідчать про його величезний внесок в дослідження історії українського народу, а, можливо й рукопис, присвячений історії Вишгорода.

В 1999 р. виповнюється 100 років від дня народження Т.М. Мовчанівського та О.П. Оглобліна.

НОВЕ ПІЗНОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ШЕБУТИНЦІ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВІ

Якубенко О.О.

У 1993 р. Хмельницький заліг рятувально-розвідувальної археологічної експедиції при Національному музеї історії України (керівник Л.І. Кучугура) здійснив розвідку вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області. Мета обстеження — фіксація стану відомих археологічних пам'яток і виявлення нових в межах річища Дністра та його лівобережних приток.

Серед нововідкритих привертає увагу багатошарове поселення біля села Шебутинці Новоушицького району Хмельницької області. Виявили його кілька років тому місцеві аматори-краєзнавці (родина Константинових). Поселення розташоване за північною околицею села в урочищі “Килина”, на мису плато правого берега р. Данилівки, висота якого над водою становить близько 100 м. З півдня поселення обмежене глибоким яром із струмком, зі сходу — долиною річки, которая перетворилася на рукав затоки водосховища (рис. 1, 1). Пам'ятка знаходиться на відстані понад 6 км від власне річища Дністра, куди впадає Данилівка.

На час проведення розвідки поверхня ґрунту на поселенні була щільно задернована, тому його площа потребує уточнення (за попередніми даними — 300×150 м). Культурний шар потужністю до 0,25 м залягає в гумусі на глибині 0,1–0,35 м. Поселення частково зруйноване кар'єром, псується глибокою оранкою. Зроблено зачистки стінок кар'єру, досліджено траншею біля східного схилу плато, зібрано підйомний матеріал на зсувах схилів понад яром та над річкою. На поселенні одержані матеріали доби енеоліту, бронзи, раннього залізного віку. Серед них вирізняється яскравий пізньотрипільський комплекс, который заслуговує на докладний опис.

Трипільські знахідки референтовані знаряддями праці, керамікою, пластикою.

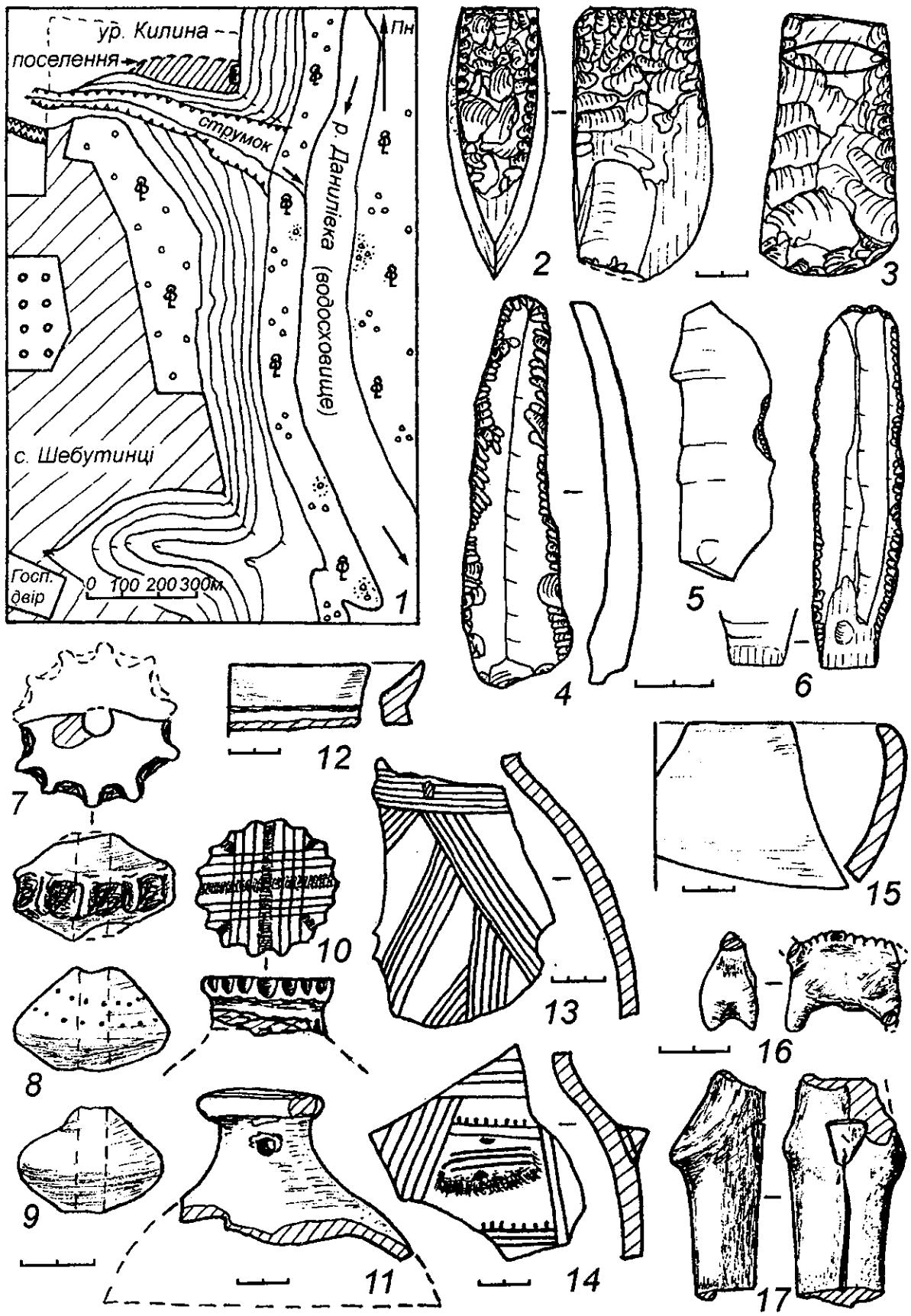

Рис. 1. Поселення Шебутинці-Килина : 1 — ситуаційний план; 2—9 — знаряддя праці; 10—15 — столове посуд; 16—17 — пластика.

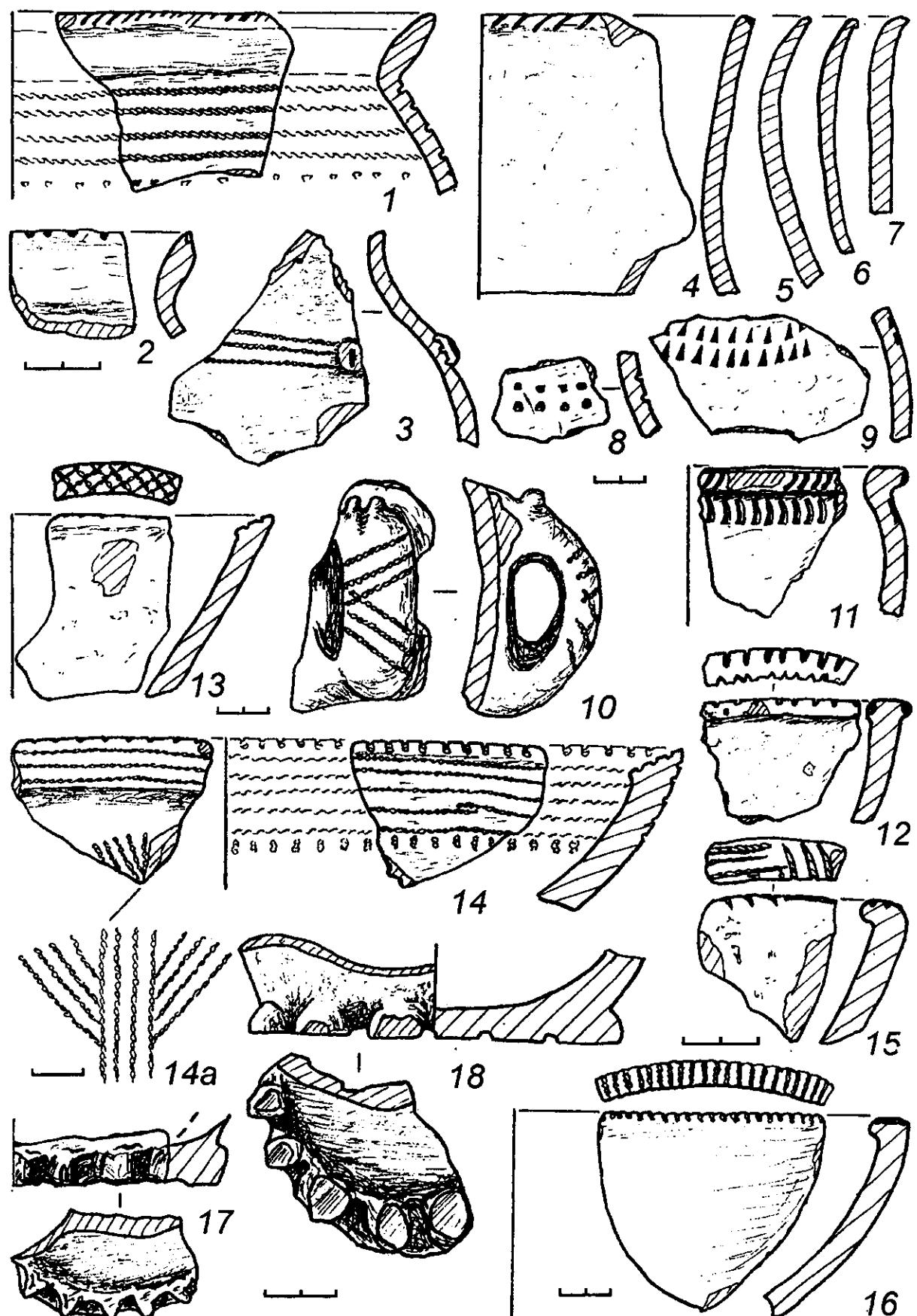

Рис. 2. Поселення Шебутинці-Киїнна : 1–18 — кухонний посуд.

Крем'яні знаряддя представлені сокирками прямокутного та гостроovalьного перерізу з пришліфованим лезом, боковим скobelем на пластині та долотцем на кінці ретушованої пластини з добре пришліфованою робочою кромкою (рис. 1, 2, 3, 5, 6). Всі згадані знаряддя виготовлені з непрозорого сірого або молочно-білого кременю з місцевих родовищ на середньому Дністрі. Наявне також комбіноване знаряддя (кінцевий скребок-ніж-ретушер), виготовлене на масивній пластині коричневатого напівпрозорого кременю, найвірогідніше, довізного (рис. 1, 4). Глиняні пряслиця переважно біконічні, поверхня гладенька або оздоблена рядками наколів. На одному — пальцеві защипи по ребру (рис. 1, 7–9).

Кераміка за технологічними ознаками поділяється на кухонну та столову. Кухонний посуд на поселенні кількісно переважає, виготовлений здебільшого з глиняної маси з домішкою товченої черепашки (рис. 2, 1–18). Черепок мідний, жовтаво-сірий або коричневатий, поверхня загладжена. Серед представлених форм більшість складають великі високогорлі горщики з прямими або трохи розведеними вінцями з легкою закраїною чи насічками по краю. Плічка орнаментовані поясом із двох-трьох рядків відтисків штампа або шнура, наліпами (рис. 2, 3–9). Присутні горщики із стягнутою горловиною й короткими відгнутими вінцями з насічками по зрізу, на плічках — пояс із горизонтальних відбитків шнура (рис. 2, 1, 2). Наявна вертикальна ручка з подвійним наліпом від великої амфори, орнаментована стрічками з відбитків шнура, що сходяться під кутом (рис. 2, 10).

Миски — напівсферичні та конічні з косо зрізаним або загнутим до середини краєм вінець, орнаментовані по зрізу шнуром (рис. 2, 13–16). Одна з них, крім того, має зовні під вінцями пояс із п'яти рядків шнура, під яким на зразок баҳроми — рядок відтисків тризубого штампа; тим самим штампом нанесено насічки по ребру вінець. Всередині миски — хрестоподібна фігура, утворена стрічками з кількох паралельних відбитків тонко перевитого шнура (рис. 2, 14, 14а). Аналогічне зображення й на мисці з поселення Товтри, урочище Брамка, Чернівецької області (колекція НМІУ). Наявні також денця, оздоблені по зовнішньому краю защипами та наліпними бугорками (рис. 2, 17, 18). Якщо вони належать до орнаментованих хрестами мисок, то, згідно з інтерпретацією Т.Г. Мовши, останні можна віднести до чаш-курильниць [Мовша 1971]. Серед мисок є одна з профільованим Т-подібним краєм, оздобленим обабіч насічками (рис. 2, 12). До цієї ж технологічної групи відноситься слабопрофільована посудина з рівним зрізом нависаючих зовні вінців, прикрашена двома рядками відтисків поставленого вертикально підпрямокутного штампа. Ця манера орнаментування вважається запозиченою від населення культури кулястих амфор [Мовша 1985].

Столовий посуд нечисленний, виготовлений з добре відмуленої тонкоструктурної глиняної маси; черепок мідний, світло-жовтого або жовто-гарячого кольору. Зовнішня поверхня добре загладжена, іноді підошена. Частина посуду вкрита розписом чорною або коричневою фарбою (рис. 1, 10–15). Зафіковані такі форми: великий опуклотільний горщик з розписом у вигляді стрічок з тонких ліній, котрі сходяться під кутом (рис. 1, 13); короткошийний горщик з різко відгнутими вінцями (рис. 1, 12); куляста амфора з горизонтальною ручкою-вушком, орнаментована стрічками з ліній, облямованих баҳромою (рис. 1, 14); є дві напівсферичні покришки з грибовидною ручкою: одна без розпису, друга має защипи по обводу верхівки, а на її площині — залишки розпису у вигляді хреста, утвореного двома стрічками, кожна із семи смужок (рис. 1, 10, 11). Подібний хрест на верхівці мають покришки з поселень Гординешти-II [Маркевич 1981], Цвіклівці (колекція НМІУ). Наявна також напівсферична миска із схиленими до середини вінцями, розпис відсутній (рис. 1, 15).

Пластика представлена уламком сіро-глиняної (кухонна маса) жіночої статуетки, стоячої на суцільно модельованій ніжці, котра розділена навпіл глибоко врізаним жолобком (рис. 1, 17). Аналогії відомі на пам'ятках городсько-касперівської групи [Мовша 1985]. Є також зооморфна фігурка (рис. 1, 16), що має поперечні насічки вздовж спинки. Вона виготовлена із світло-жовтої глини з домішкою дрібного піску. Ймовірно, фігурка зображала дикого кабана (проте, вона може походити із верхнього шару, з поселення ранньозалізного віку).

За багатьма ознаками поселення Шебутинці-Килина належить до етапу С-II пізнього Трипілля й може бути віднесене до пам'яток городсько-касперівської групи [Мовша 1985], з яких найближче стоїть до Цвіклівців; або — до пам'яток гординештського типу [Дергачев 1980].

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. "Древности").— М., 1895.
- Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии.— М., 1895.
- Башинская Л.С.* Отчет о раскопках Яблоновского могильника XI—XII вв. // НА ИА НАНУ, ф.э. 1970/45.
- Беляева С.О., Калюк О.П., Т.М. Мовчанівський.* Сторінки наукової біографії (до 90-річчя з дня народження) // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 125—130.
- Березанская С.С.* Отчет о раскопках на поселении культуры многоваликовой керамики у с. Яблунивка Белоцерковского района Киевской обл. // НА ИА НАНУ, ф.э. 1970/45.
- Березанская С.С., Ковпанико Г.М., Цвек Е.В., Пачкова С.П.* Отчет о разведочной экспедиции в зонах Верхнего и Нижнего белоцерковских водохранилищ // НА ИА НАНУ, ф.э. 1969/8.
- Березанская С.С., Драгунова М.Н.* Поховання білогрудівської культури поблизу м. Біла Церква // Археологія.— 1970.— Т. XXIII.
- Бессонова С.С., Романюк В.В., Скорый С.А.* Зольник раннескифского времени из урочища Лысая гора.— К., 1995.
- Бибикова В.И.* Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе // Природная обстановка и фауны прошлого.— Киев : АН УССР, 1963.
- Богданов О.И.* Нові дані про древньоруське місто Біла Церква // Археологія.— 1952.— Т. VI.
- Бондарь Н.Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы.— Киев : издательство КГУ, 1974.— 174 с.
- Брайчевский М.Ю.* Материалы культуры полей погребений из Среднего Поросья // СА.— 1959.— № 4.
- Брайчевский М.Ю., Трохимец П.А.* Новые археологические материалы по истории Белой Церкви // СА.— 1961.— № 4.
- Брайчевский М.Ю.* Попередний звіт про розвідку проведену в 1947 р. на Середньому Поросі в межах Рокитнянського та Узинського районів // НА ІА НАНУ, ф.е. 1947/27.
- Бранденбург Н.Е.* Журнал раскопок 1888—1902 гг.— СПб., 1908.
- Веремейчик О.М.* Нові дослідження поселення Шумлай // Слов'яни і Русь в науковій спадщині Д.Я. Самоквасова.— Чернігів, 1992.
- Веремейчик О.М.* Охоронні розкопки поселення Шумлай біля Чернігова // АДУ.— 1991.
- Винар Л.П.* Олександр Петрович Огоблін // Розвбудова держави.— 1994.— № 11; № 12; 1995.— № 1; № 2; № 34.
- Герета М.П.* Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.
- Горобов, Усачук 1993*
- Гороховский Е.Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов.— К. : Наукова Думка, 1988.— Т. 4.— С. 34—36.
- Готун І.А., Панченко М.В., Петраускас А.В., Шишкін Р.Г.* Археологічні пам'ятки Середнього Поросся (За результатами обстеження Рокитнянського району) // Наукові записки.— Біла Церква, 1995.— Вип. 1.
- Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре // МИА.— № 836.— М. : издательство АН СССР, 1954.— 240 с.
- Граков Б.Н., Тереножкин А.И.* Суботовское городище // СА.— 1958.— № 2.— С. 164—178.
- Дергачев В.А.* Памятники позднего Триполья (опыт систематизации) // АН МССР, отдел этнографии и искусствоведения.— Кишинев : Штиинца, 1980.— 206 с.
- Довженок В.Й.* Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. // Археологія.— № 3.— К., 1950.— С. 64—92 : іл.
- Доманицкий В.В.* Площадки с расписными сосудами в Эвенигородском и Уманском уездах // АЛЮР.— Т. 1.— 1899.
- Драгунова М.Н.* Клад римских монет из села Матюши // Нумизматика и сфрагистика.— 1965.— № 2.

- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта).* — К., 1984.
- Иванченко Л.И., Орлов Р.С. О локализации летописного Юрьева // Археология. — № 53. — 1985.
- Ильинская В.А. О происхождении культур раннекорабельного века в лесостепном Левобережье // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 106—108.
- Ильинская В.А. О скифах-пахарях и будинах Геродота // КСИИМК. — Вып. 40. — 1951. — С. 28—33.
- Ильинская В.А. Поселение комаровской культуры у с. Мошны // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 48—58.
- Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Росса. — К., 1981.
- Коршак К. Археологична виставка Інституту історії матеріальної культури. — Книга 5—6. — К., 1935.
- Кравченко Н.М., Бугай А.С., Магомедов Б.В. Розвідки на Київщині // Археологічні дослідження в Україні в 1969—1972. — Вип. IV.
- Кравченко Н.М., Шишкін Р.Г., Готун І.А., Максимов В.В., Лисенко С.Д. Розкопки біля с. Малополовецьке // Археологічні дослідження в Україні в 1993 р. — К., 1997. — С. 72—73.
- Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — Вып. Г-44. — М., 1961.
- Кропоткин В.В. О датировке кувшина из Чистиловского могильника // СА. — 1973. — № 3.
- Круц В.А. Поздне-трипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977.
- Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — № 51. — 1985.
- Курінний Г. Історія археологічного знання про Україну. — Вид. 2-ге, репринтне. — Полтава, 1994.
- Кучера М.П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології — К., 1976.
- Кучера М.П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. // НА ІА НАНУ, ф.е. 1972/24.
- Кучера М.П. Змінені валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.
- Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции "Змениевые валы" в 1980 г. // НА ІА НАНУ, ф.э. 1980/34.
- Кучера М.П. Отчет об исследовании Змениевых валов в 1980 г. // НА ІА НАНУ, ф.э. 1980/34.
- Линка Н.В. Предварительный отчет о работе экспедиции "Большой Киев" 1947 г. // НА ІА НАНУ, ф.э. 1947/27.
- Лисенко С.Д. Похованню знатної жінки 3300 років // Фастівський державний краєзнавчий музей. — Фастів, 1994. — С. 8—13.
- Лисенко С.Д. Могильник доби бронзи Малополовецьке-3 // Матеріали IV МАКС та МВ. — К. Соборна Україна, 1966. — С. 122—123.
- Магомедов Б.В. Вельбарские элементы в Черняховских памятниках Южного Побужья // Kultura wielbarska w młodszych okresach rzymskich. Lublin, 1989.
- Маркевич В.И. Позднетрипольские племена северной Молдавии. — Кишинев : Штиинца, 1981.
- Марчук І. Вишгородське городище // Наукові записки ІІМК УАН. — 1934. — № 2. — С. 148.
- Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — № 82. — М., 1960.
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М. : Наука, 1979. — 256 с.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Мовчанивський Т. 1-й блокнот (щоденник). 17. VII—29, VII. 1934 р. / НА ІА НАН України, ф. 20, В 65.
- Мовчанивський Т. Вишгородська археологічна експедиція 1935 р. / НА ІА НАН України, ф. 20 ІІМК, № 3, В/1, № 28.
- Мовчанивський Т.М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі : Київ, Вишгород, Райок, Городська // НА ІА НАН України, ІА/ф. 10, № 8.
- Мовчанивський Т.М. Дослідження Вишгорода в 1935 р. / НА НАН України, ф. ІІМК/в № 15.
- Мовчанивський Т.М. Експедиційні роботи Інституту історії матеріальної культури в 1935 р.— Книга 5—6. — С. 209—210.
- Мовчанивський Т.М. Основні тези доповіді "Городища УРСР як історичні джерела" (За матеріалами останніх археологічних досліджень на території УРСР) / НА ІА НАН України, ф. ВУАК/ІІМК, № 672, с. 1—3. (Основні тези доповіді).

- Мовчанівський Т.М.* Середньовічні городища на території УРСР та їх дослідження / НА ІА НАН України, ІА ф. 10, № 9 с. 67.
- Мовчановский Т.* Археологические раскопки Вышгородского феодального городища / НА НАН Украины, ф. 20, № 13.
- Мовша Т.Г.* Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. — 1985. — № 51. — С. 22—31.
- Мовша Т.Г.* О северной группе позднетрипольских памятников // СА. — 1971. — № 1. — С. 31—54.
- Мовша Т.Г.* Работы на Черкашине // АО за 1984 г. — М., 1986.
- Моця О.П.* Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополю // Археологія. — 1979. — № 30.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А.* та інші. Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1993 році // НА ІА НАНУ, ф.е. 1993.
- НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 521.
- Оглоблін О.П.* Матеріали до історії Вишгорода XV—XVII ст. Виписки з літератури. 22 арк. / НА ІА НАН України, ПМК, ф. 20, № 13, В 73.
- Орлов Р.* Вишгород // Київська старовина. — 1995. — № 2. — С. 94—102.
- Орлов Р.С.* Отчет о работе Белоцерковской экспедиции 1978 г. в г. Белая Церковь // НА ІА НАНУ, ф.э. 1978/155.
- Орлов Р.С.* Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1980 г. // НА ІА НАНУ, ф.э. 1980/25.
- Орлов Р.С., Магомедов Б.В.* Отчет о разведках в Белоцерковском и Таращанском районах Киевской области в 1985 г. // НА ІА НАНУ, ф.э. 1985.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985.
- Орлов Р.С., Покас П.М.* Отчет о работе белоцерковской экспедиции в 1982 г. // НА ІА НАНУ, ф.э. 1982/8.
- Пачкова С.П.* Отчет о раскопках Черняховского поселения у с. Яблунивка на р. Роси в 1970 г. // НА ІА НАНУ, ф.э. 1970/45.
- Петрунь В.Ф.* К итогам минерало-петрографических исследований археологических объектов территории УССР и МССР за 50 лет Советской власти и перспективы дальнейшего развития этого научного направления // Тезисы докладов научн.—техн. конф., посвящ. 50-и летию Сов. власти. — Кривой Рог, 1967. — С. 3—4.
- Петрунь В.Ф.* К петрографическому определению состава и районов добычи минерального сырья раннеземледельческими племенами Юго-Запада СССР // КСИА. — 1967. — Вып. III. — С. 50—59.
- Петрунь В.Ф.* Породы кор выветривания в артефактах первобытной археологии Украины (по раскопам 1990—1993 гг.) // АДУ 1993 р.—Київ, 1997. — С. 107—108.
- Повесть временных лет.* — М.—Л., 1950. — Ч. 1.
- Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864.
- Приходнюк О.М.* Археологічні розвідки в Поросьє // Археологія. — 1979. — № 31.
- Луть А.* Точна дата смерті невідома // Знання та праця. — 1990. — № 9. — С. 18—20 : портрет.
- Раппопорт Г.А.* К вопросу о системе обороны Киевской земли // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 21—26.
- Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине.* — К., 1994.
- Рижов С.М.* Небеливська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — № 3. — 1993.
- Рижов С.М.* Небеливська локально-хронологічна група Буго-Дніпровського межиріччя (етап ВІІ—СІ трипільської культури) // Тези доповідей V Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1987.
- Русанова И.П.* Курганы полян X—XII вв. // САИ. — Вып. Е1—24. — М., 1966.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — Вып. Е 1—25. — М., 1973.
- Рыбаков Б.А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // СА. — М.—Л., 1940. — № 6. — С. 24.

- Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси. — М., 1948.
- Рыбаков Б.А., Кузя А.В.* Отчет Приднепровской археологической экспедиции о раскопках на городище близ с. Шарки Киевской области летом 1966 г. // НА ИА НАНУ, ф.э. 1966/81.
- Сафонов В.А.* Хронологическая система энеолита и бронзового века Восточной Европы // Тезисы докладов конференции. — Донецк, 1973. — С. 13—15.
- Смирнов К.Ф.* Савромато-сарматский звериный стиль // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976.
- Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет X—XI вв. — Л., 1983.
- Стефанович В.А., Диленко О.П.* Археологические памятники Уманьщины // НА ИА НАН України. — ф. 12, № 534.
- Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 248 с.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н.* Кресты и образки. — Вып. 2. — К., 1900.
- Хвойка В.В.* Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность // Труды XII Археологического съезда, 1905 г. — Т. I.
- Цвек Е.В.* Домостроительство и планировка трипольских поселений // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976.
- Цвек Е.В.* К вопросу об отражении в поселениях социальной структуры общества (по материалам трипольского поселения у с. Шкаровка) // Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений Л., 1974.
- Цвек О.В.* Трипільське поселення поблизу с. Шкарівки // Археологічні дослідження в Україні в 1969 р. — К, 1972. — Вып. IV.
- Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.
- Шаповалов Т.А.* Поселение срубной культуры у с. Ильичовка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины : исследов. и материалы. — К. : Наукова Думка, 1976. — С. 150—172.
- Шарафтдинова І.М.* Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука // Археологія. — 1964. — Т. 17. — С. 153—169.
- Шендрин Н.І.* Довідник з археології України. Київська область. — К., 1977.
- Шилов Ю.А.* Остатки возов в курганах ямной культуры Нижнего Поднепровья // Археология. — № 17. — 1975. — С. 61—62.
- Шилов Ю.А.* Памятники Старосельского типа / Археологические источники и историческая интерпретация // Хронология памятников эпохи бронзы Северного Кавказа. — Оржоникидзе, 1982. — С. 105—121.
- Шилов Ю.А.* Первый и четвертый Старосельские курганы // Археология. — № 22. — 1977. — С. 65—73.
- Шишкін Р.Г., Лисенко С.Д.* Поховання східношинецької культури у с. Малополовецьке // Археология. — № 1. — 1996. — С. 146—150.
- Шишкін К.В.* З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археология. — № 10. — 1973.
- Шишкін К.В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археология, № 52. — 1985.
- Шмаглій М.М., Відейко М.Ю.* Трипільські поселення Черкащини // Археология. — № 3. — 1992.
- Шовкопляс І.Г.* Мовчанівський Тодосій Миколайович (1899—1940) // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 1991. — С. 156.
- Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П.* Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — Киев, 1977.
- Ячменев М., Теличко В.* Археологічні експедиції 1936 року (Київська і Вишгородська) // Наукові записки ПМК. — К., 1937. — Хроніка. — С. 117—118.
- Hartuche N. Anastasiu F.* Catalogul selectiv al colectiei de arheologie a muzeului Brailei. — Muzeul Brailei, 1976. — № 529.
- Müller-Karpe.* Händbuch der Vorgeschichte. — Band III. — München, 1974.
- Müller-Karpe.* Händbuch der Vorgeschichte. — Band IV. — München, 1980.

ПОКАЖЧИКИ

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

- багатоваликової кераміки, 19; 67; 83; 96
 білогрудівська, 69–70; 78; 167
 білозірська, 29; 67; 69; 119; 128; 178
 білозірсько-тудоровська, 29
 бондарихінська, 19; 43; 62; 69
 вельбарська, 91
 висоцька, 37; 123; 125; 140
 волинцівська, 168
 галыштатська, 29
 дніпро-донецька, 118
 зарубинецька, 143; 172
 земівниківська, 18
 зрубна, 43; 92; 94; 128–129; 180
 інгульська (пізньокатаомбна), 177
 катакомбна, 92; 119; 130; 177–178
 кемі-обінська, 179
 київська, 168
 колочинська, 61
 комарівська, 170
 кукрекська, 146
 кулястих амфор, 170
 лебедівська, 62; 69
 мілоградська, 78
 незвисько-оселівська, 101
 пеньківська, 10
 підгірцівська, 104
 пшеворська, 171
 роменська, 62
 сабатинівська, 119–120; 129; 178–179
 салтово-маяцька, 53–54; 59–60
 середньодніпровська, 81; 83
 середньостогівська, 40; 116; 118
 сосницька, 61; 83
 софіївська, 83; 98
 трипільська, 15; 75; 81; 98; 105–106; 118; 133; 137; 180; 185
 тшинецька, 69; 73; 75; 78; 81; 83; 92; 94; 167
 черняхівська, 10–12; 14–15; 19; 72–77; 91; 119–120; 125–126; 136–137; 141; 167–168; 178; 180
 чорноліська, 43; 47; 75; 81; 137; 140
 шнурової кераміки, 81; 83; 85
 ямково-гребінцевої кераміки, 61
 ямна, 19; 92; 130; 177–178

ПАМ'ЯТКИ ТА ЗНАХІДКИ

- доби палеоліту, 26; 28; 34; 36–37; 56; 59; 62; 64–66; 100–102; 130; 146; 165
 доби мезоліту, 18; 74; 100–102; 119; 145–146; 166
 доби неоліту, 40; 74; 76; 78; 98; 116; 119; 166
 доби енеоліту, 37; 40–42; 73; 78; 102; 116; 118; 130; 185
 доби бронзи, 28; 30; 37; 43; 47; 61–62; 66; 69; 71–72; 74–78; 80–86; 88; 92; 96; 98; 105–106; 119–120; 128–130; 137; 139–140; 167; 170; 180; 185
 доби античності, 19; 22; 26; 47; 99; 112; 115
 доби раннього залізного віку, 10–13; 19; 28–29; 37; 60–61; 72–76; 78; 81; 100; 102; 112; 115–116; 119; 123; 130–132; 137; 142–143; 167; 179–180; 185
 пізньоримського часу, 12; 78; 85; 92; 115; 136–137; 141; 168; 171
 доби раннього середньовіччя та давньоруського часу, 14; 16; 18–19; 28; 38; 46; 51; 53–54; 56; 61–62; 72–76; 78; 102–106; 108; 111–112; 119–120; 130–132; 138–139; 166–167; 169–170; 173–174; 176–178; 180–181; 184
 доби пізнього середньовіччя, 7; 9; 19; 28; 31; 33; 47–48; 51; 53; 78; 83; 106; 116; 118–122; 130; 143; 145; 166; 170; 172; 180

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Автунічі, 106; 108; 111
 Аджи-Коба, 59; 148
 Ак-Кая, 56
 Алустон, 49
 Альма (р.), 148
 Альошин Гrot, 56; 59
 Анетівка, 26; 28; 36; 129
 Аю-Даг (гора), 47; 50

Б

Бабенково, 26
 Бабине, 68
 Байрак, 60–61
 Бакшала (р.), 37; 129
 Балаклея, 60
 Балкани (уроч.), 137
 Баранне, 102
 Барахти, 85
 Батарея (уроч.), 46
 Бахчисарай, 148
 Безіменна (р.), 128
 Безіменне, 128
 Берда (р.), 128
 Бердичів, 181
 Березань (р.), 115
 Березянка (р.), 73
 Берестівці, 181
 Бистриця, 66
 Біла Церква, 71–73; 76
 Біленьке, 14
 Білий Колодязь, 60
 Більськ, 112
 Бірки, 37
 Бодрак (р.), 146–148
 Болгарія, 29
 Борисівка, 118
 Борисов, 180
 Борова, 78
 Брамка (уроч.), 188
 Брюховичі, 102
 Буджак, 172

В

В липах (уроч.), 125
 В'язівок, 18

Васильків, 120–121; 125
 вул. Соборна, 120
 Покровська церква, 120
 церква св. Феодосія
 Печерського, 120
 Велика Бугаївка, 125; 180
 Велика Знам'янка, 51
 Велика Молодняга (балка),
 118–119
 Велика Мотовилівка, 180
 Велика Снітинка, 28; 78;
 80; 121; 180
 Великі Кучугури (о.), 119
 Веприк, 180
 Верба I., 185
 Вербівське городище, 60
 Вербувата, 135
 Верениця, 102
 Верениця (уроч.), 101
 Верин, 100–101
 Верпч (р.), 112
 Верхній Салтів, 54
 Верхня Криниця, 130
 Винники, 100
 Вирва (р.), 38
 Висока Могила, 177
 Вишгород, 148; 164; 181–
 185
 вул. Першотравнева, 148
 Вишенне, 56
 Вишняки, 19
 Віжемля (р.), 139
 Віліно, 148
 Вільшана, 135
 Владиславівка, 26
 Вовчанськ, 53; 59
 Войнська Гребля, 69
 Волзька Болгарія, 18
 Волинь, 150
 Володарка, 76
 Володимирівка, 135

Г

Гераклея, 20; 22
 Гірський Тікіч (р.), 133;
 143; 145
 Глибічка, 73
 Глибочок, 133; 135

Глинське, 65
 Глушки, 72–73
 Гнилий Тікіч (р.), 143; 145
 Головесна (р.), 62
 Голяки, 72
 Гординешти, 188
 Городище, 74
 Городськ, 184
 Гостомель, 85
 Гранітне, 129
 Гребінки, 72–73
 Громушина балка, 118
 Грузький Єланчик (р.), 129
 Гусарівка, 61

Д

Дідівщина, 81
 Данилівка (р.), 185
 Деріївка, 40–41
 Десна (р.), 62; 69; 137
 Діброва, 43; 102
 Діброва (уроч.), 101
 Дніпро (р.), 15–16; 67; 69;
 98; 118–119; 170
 Дністер (р.), 100–101; 185;
 188
 Дністро-Дунайське
 межиріччя, 172
 Добринка (р.), 167
 Добрянка, 145
 Довгополівка, 65
 Донбас, 128
 Донецьк, 128
 Дроєди, 73

Е

Емілівка, 167

Є

Єлісіївка, 128

Ж

Жарка (р.), 81
 Житнє, 64–65
 Жолоб-Крутуха (уроч.), 15
 Жорнів, 174
 Жуківське городище, 60

Журавки, 26

З

Задвір'я, 102
 Залісне, 148
 Замок (уроч.), 65
 Замчище (уроч.), 101
 Заперелуб (уроч.), 101
 Заскельна, 57; 59
 Застав'єни, 102
 Затон, 62
 Західний Буг (р.), 123
 Зелений Гай, 128
 Зелений Хутір, 37
 Золотоношка (р.), 69

І

Ізмаїл, 31
 Ізник, 7
 Іллічівка, 68
 Інгулець (р.), 177–178
 Ірпінь (р.), 28; 80; 85; 97;
     179
 Ірша (р.), 166–167

Й

Йосипівка, 73

К

Кабазі, 147
 Кавказ, 128
 Кале, 171–172
 Калинівка, 139
 Кальміус (р.), 128
 Кам'яниця, 100–101
 Кам'янка (р.), 73; 81
 Кам'янська Січ, 170
 Карабах-Бурун (мис), 47–
     48; 50
 Каракайка (балка), 118
 Каракекрак (р.), 130
 Кастель (гора), 47
 Катлабух (оз.), 171
 Каховське водосховище, 131
 Кацерів ставок, 66
 Київ, 18; 103; 105–106; 174;
     181–182; 184
 Видубицький монастир,
     183
 Волоська слобода, 104

вул. Велика
 Житомирська, 103–105

вул. Мічуріна, 174
 вул. Стрітенська (Поліни
     Осипенко), 105–106
 Львівська брама, 105
 місто Ярослава, 103; 105
 Старокіївська гора, 103
 уроч. Гончарі, 103; 105
 уроч. гора Щекавиця, 104
 уроч. Звіринець, 174
 уроч. Кожум'яки, 103
 церква Іоана Златоуста,
     104

Кирина (уроч.), 185–186;
     188

Кирдани, 137
 Клехівка, 81; 180
 Кожанка, 81; 180
 Колодисте, 135
 Коломийщина, 16
 Колонія, 102
 Колхіда, 22
 Комаровичі, 38
 Комуна (хут.), 15
 Конка (р.), 128; 170
 Копань, 101
 Коростень, 33–34
     вул. Гастелло, 34
     вул. Шолом-Алейхема, 34

Кос, 22
 Космач, 101
 Краків, 142
 Красна (р.), 73; 179
 Красна балка, 56
 Красна Гірка (уроч.), 19
 Красноставка, 118
 Кременчуцьке водосховище,
     69

Крим, 19; 56; 59; 145;
     147
 Кринички, 26; 167
 Криски (уроч.), 139
 Крупське, 99
 Крушинка, 180
 Кульчиці, 100–101
 Курилівка, 61
 Кучук-Аю (скеля), 47
 Кучук-Карасу (р.), 148
 Кхоур Джилга (р.), 19;
     25–26

Кютах'я, 7

Л

Лагодинка (р.), 19
 Левада (уроч.), 9
 Лесбос, 22
 Лиса Гора (уроч.), 137
 Лисиничі, 100; 102
 Листвин, 173
 Лісне, 102
 Лісництво (уроч.), 61
 Лісовичі, 137
 Логвин, 76
 Лосева (Лиса) гора (уроч.),
     64–65
 Лосятин, 73
 Лук'янівка, 137
 Лука, 100–101
 Ляна (р.), 131
 Львів, 37; 100; 102

М

Мазепинці, 73
 Макітра (уроч.), 140
 Мала Зубівщина, 33–34
 Мала Офірна, 81
 Мала Сквирка, 76
 Мала Снітинка, 81; 97
 Малі Будки, 69
 Малі Грибовичі, 37
 Малополовецьке, 86; 88;
     92; 179
 Мальчицьке, 102
 Мамай-Гора, 51
 Мамай-Сурка, 51
 Мангуп, 148
 Марунька (р.), 100
 Матюші, 73–74
 Мезин, 61
 Менда, 22
 Михайлівка, 76
 Містечко (уроч.), 47
 Могилки (уроч.), 141
 Мокра Волноваха (р.), 128
 Молюхів Бугор, 40–42;
     116; 118
 Мотовилівська Слобідка, 180
 Мотронинське городище, 10;
     12
 Мошни, 69
 Мощани, 185
 Мощаниця, 174

Музична балка (уроч.), 118
Мшана, 101

Н

Навіс Романа (уроч.), 100
Наконечне Друге, 123
Наконечне Перше, 139
Народичі, 81
Насташка (р.), 76
Наумова балка (уроч.), 118
Нетайловський могильник, 38
Нетечінський яр (уроч.), 55
Ніконій, 99
Німече, 102
Німече (уроч.), 100
Нові Петрівці, 83
Нова Борова, 167
Новгород, 18
Нове Місто, 38
Ново-Кам'янка, 171
Новопокровка, 19
Новоселиця, 116
Новосілки, 102
Норинь (р.), 165

О

Обіточна (р.), 128
Овлаші, 66
Олександровка, 168
Оленівка, 81
Олешківська Січ, 170
Останець (уроч.), 100
Остапівська гора (уроч.), 19
Острів (уроч.), 19
Острівець, 101; 135
Острів, 77
Острійки, 72
Очаків, 7; 9

П

Партеніт, 48–50
Партеніт (мис), 47
Партизани, 25
Пархомівка, 76
Пастирське, 131–132
Пепарет, 22
Первомайське, 60–61
Пересопниця, 169

манастир Різдва Пречистої
Богородиці, 169
Пастівник (уроч.), 169
Шпихлір (уроч.), 169
Переяслав-Хмельницький,
15; 51; 53
вул. Леніна, 53
вул. Московська, 51–52
вул. Шевченка, 53
Єпископський двір, 52
Михайлівська церква, 51
пл. Возз'єднання, 53
Петрівці, 185
Петровське, 60; 136
печера Довбуша, 101
Пилипча, 73; 76
Плипа (р.), 66
Південний Буг (р.), 29; 37
Північне Причорномор'я, 30;
112
Піднадійське, 102
Піонерське, 69
Піски, 66; 125
Пісочне, 102
Піщана, 145
Піщане, 72
Плавинице, 64–65
Плака (мис), 47–48; 50
Плодове, 148
Поволжя, 112
Подунав'я, 29
Пологи, 73
Полтва (р.), 100
Польща, 121
Поросся, 71
Портмащево (уроч.), 14
Потічок (р.), 101
Прийма, 100; 102
Прикам'я, 18
Пролом, 148
Протока (Роток) (р.), 72–
73
Прощівка, 64
Псел (р.), 19
Пугачівка, 77

Р

Радичев, 62
Радянське, 167
Райки, 182; 184
Рижанівка, 142
Рівець (р.), 167

Рогинці, 66
Рогізне, 139
Розвадів, 100–101
Розсохуватка, 135
Розточчя (плато), 123; 139
Рокитне, 77
Ромен (р.), 62–64; 66
Ромни, 62–64; 66
Роснівка, 125
Роставиця (р.), 73–74
Рось (р.), 71–78; 81; 179
Рудне, 102
Румунія, 29
Рясна Руська, 37

С

Самовиця, 69
Самовиця (о.), 69–71
Самос, 22
Саркел, 18
Свердловка, 61
Свинарівка, 131
Сененкове, 64
Сиваш (оз.), 26
Синиціно, 26
Синюха (р.), 145
Сіверський Донець (р.),
60–61
Сінопа, 22
Скалисте, 148
Сквирика (р.), 73; 76
Скельки, 131
Скребиши, 72–73
Славутич, 111
Снітка (р.), 28; 78; 80–81;
97
Сокілець, 46
Соколовка, 73
Солоха, 22
Сонячний, 130
Сорочий брід (уроч.), 122
Сорочий став, 78; 80
Стара Ласпа, 129
Старі Велідники, 167
Старосілля, 177
Стриженъ (р.), 143
Стубла (р.), 169
Стугна (р.), 73; 78; 80–81;
121; 179
Студенок, 69
Суботів, 140–141
Суботъ (р.), 81–82; 86

- Суворово, 171
Суддея, 49
Сула (р.), 18; 62; 64–66;
69
Суха границя (уроч.), 122
Сухий пісок (уроч.), 122
Сухий Ташлик (р.), 131
Сухоліси, 78
Сян (р.), 123
- Т**
- Тав-Бодрак, 146–147
Таврика, 47
Таранівка, 60
Тараща, 137
Тетерів (р.), 167
Товтри, 188
Томашівка, 85
Томилівка, 73; 78
Торгова бухта, 118
Трипілля, 85
Трушки, 73–74
Тудорівка, 31
Туровець, 167
Турція, 7
Тясмин (р.), 116
- У**
- Уж (р.), 33–34
Узень (р.), 47
Үйва (р.), 167
Унава (р.), 28; 81; 97
Урал, 128
Усове Озеро, 68
Устинівка, 73
Устя (р.), 169
- Ф**
- Фасос, 22
Фастів, 97; 180
Феодосія, 22
- Х**
- Херсонес, 22
Хіос, 22
Хорол, 19
вул. Берегова, 19
вул. К.Маркса, 19
вул. Крілова, 19
вул. Леніна, 19
- бул. Лубенська, 19
бул. Челюскінців, 19
бул. Чехова, 19
провул. Круглий, 19
уроч. Горб, 19
уроч. Городище, 19
Хорольська фортеця, 19
Хорол (р.), 19
Хоромки, 61
Хортиця (о.), 118–119
Храпачі, 72
- Ц**
- Царина Могила (уроч.), 112
Цвіклівці, 188
Цюрупинськ, 170
- Ч**
- Чапаївка, 66
Чепелівка, 78
Черкаси, 67; 141
Чернігів, 16; 18; 137; 143;
168
Болдині гори, 137
вул. Кодюбинського, 16;
176
вул. Успенського, 137
Іллінська церква, 137; 139
Іллінський монастир, 139
Новоantonієві печери, 139
П'ятницька церква, 176
Чехівка, 67
Чикалівка, 69
Чмірівка, 73
Чортова (Чатова) Скеля
(уроч.), 100; 102
Чортова Скеля (заказник),
100
Чупира, 76
Чурук Су (р.), 20; 26
Чуфут-Кале, 148
- Ш**
- Шайтан-Коба, 59; 146–148
Швайчиха, 137
Шебутинці, 185–186; 188
Шершні, 166
Шестаково, 178
Шешори, 101
Широка Балка, 118; 129
- Шкарівка, 73
Шкільне (уроч.), 133
Шкло (р.), 123
Шпиль (уроч.), 97
Шумлай, 108
Шуцьке, 36; 129
- Щ**
- Щирець, 102
- Я**
- Яблунівка, 73; 75–76
Яловиця (уроч.), 143
Янчекрак (р.), 130
Яхни, 82; 86; 92
Яцковичі, 165

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЮР	Археологическая летопись Южной России
ЭКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ІЗ	Інститут зоології НАНУ
УГПУ	Украинский государственный педагогический университет им. М. Драгоманова
НМІУ	Національний музей історії України
ОАМ	Одеський археологічний музей НАНУ
ЧСЕС	Чернігівська обласна санітарно-епідеміологічна станція
ФГКМ	Фастовский государственный краеведческий музей
ЦБС	Центральний ботанічний сад НАНУ
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади
ЦНПМ	Центральний науково-природничий музей НАНУ
ЭПАР	Экспедиция подводных археологических работ

Підписано до друку 14.03.2000. Формат 60×84^{1/8}. Друк офсетний. Гарнітура Академічна. Ум. друк. арк. 11.5. Обл. вид. арк. 16.48. Тираж — 500 пр. Рекламно-маркетингова компанія “ПРАЙМ”, Київ, вул. Горького, 20-Б.